ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ

Ч. 39

Митрополит Іларіон

(Проф. д-р Іван Огієнко)

ЕТИМОЛОГІЧНО-СЕМАНТИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Том IV

П — Я

Накладом Товариства „Волинь"

ВІННІПЕҐ — 1995 — КАНАДА

RESEARCH INSTITUTE OF VOLYN
No. 39

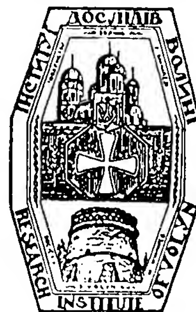
Metropolitan Ilarion

ETYMOLOGICAL AND SEMANTIC DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Revised and enlarged
Dr. Magdalena Laszlo-Kutiuk

Vol. IV

П - Я

Published by Society of Volyn

WINNIPEG — 1994 — CANADA

ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ
Ч. 39

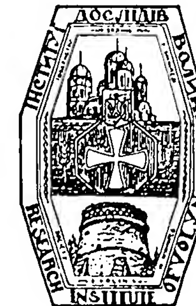
Митрополит Іларіон

ЕТИМОЛОГІЧНО-СЕМАНТИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Редакція й доповнення
Др. Магдалина Ласло-Куцюк

Том IV

П - Я

Накладом Товариства „Волинь"

ВІННІПЕҐ — 1994 — КАНАДА

Printed by Trident Press Ltd., Winnipeg, Manitoba, Canada

Від Видавничої Комісії

Починаючи видання „Етимологічно-Семантичного" словника, після упокоєння його автора Блаж. Митроп. Іларіона, Видавнича Комісія Товариства „Волинь" і Інституту Дослідів Волині плянувала видати його в чотирьох томах в багато коротшому періоді, але обставини склались так, що сталось інакше.

Словник був написаний Бл. Митрополитом Іларіоном у різні часи, на різних клаптиках паперу, на яких часто був дуже короткий опис слова, або саме тільки слово, що спричинювало для мовознавця певні труднощі в праці.

По похороні Блаж. Митроп. Іларіона дочка пані Лариса і син Юрій принесли рукописи до Інж. І. Онуфрійчука і залишили. В короткому часі після того Інж. І. Онуфрійчук передав їх Проф. Др-ві Юрієві Мулик-Луцикові, який переглянув їх і погодився редагувати і доповнити, та на протязі довшого часу вміло опрацював три томи. Четвертий том не зміг опрацювати через тяжку недугу, яка спричинилась до його смерті. І тому Видавнича Комісія Товариства „Волинь" і Інституту Дослідів Волині, була змушена шукати іншого мовознавця, який міг би зредагувати і доповнити четвертий том. І останньо, рік тому, майже по двох роках шукання, за певними рекомендаціями знайшли в Букарешті, Румунія, Проф. Др. Магдалину Куцюк, яка погодилась опрацювати до друку четвертий том словника.

Видавнича Комісія Товариства „Волинь" і Інституту Дослідів Волині складає сердечну подяку авторові бл. п. Блаж. Митроп. Іларіонові за Його велику, довголітню працю у складенні цього словника, який залишиться як великий пам'ятник по ньому. Також щиро дякує св. п. Проф. Др-ві Юрієві Мулик-Луцикові, за зредогования перших трьох томів та особливо дякує Проф. Др-ві Магдалину Куцюк за закінчення четвертого тому словника та Всім, хто чим будь допоміг у виданні словника — ВЕЛИКЕ СПАСИБІ.

Видавнича Комісія Товариства „Волинь" і
Інституту Дослідів Волині
Вінніпег, 14-го жовтня 1994 р.

П

П — дев'ятнадцята буква українського альфавіту, в ц. сл. зветься покой — спокій.

Па — це стародавній префікс (приставка), добре відомий у нашій мові. Визначає він другорядність, висновок, виник, потім. Приставку па- маємо в словах: пабородки, павідь, павіко, паволоч, паворожка, пагілля, пагін, пагуба, поділ, пасинок, паробок і т.і., — наголос падає все на цю приставку, як на вказівну.

Па — кажуть дитині, прощаючись з нею в Польщі і в Галичині. На Сході цього **па** не знають.

Па́ва — великий птах з родини фазанових. Самці мають яскраве оперіння і довгий хвіст. З нім. Pfau лат. pavo п. paw, pawa.

Павли́н — на чол. ім'я, ст. сл. Павли́нъ, лат. Paulinus присвійна форма від імені Paulus.

Павло́, -ла́ — чол. ім'я, ст. сл. Павелъ, лат. Paulus малий. Це було на Пе́тра й Па́вла. Лекс. 1627.444: Павелъ уста трубы або спокойный з єв. и ел.: покой людзскій лат.: слабый.

Па́волока — коштовна заморська тканина з бавовни або шовку із компонентів па- і волоку́. (тягну).

Слово о п. І. 1187 р.: Помчаша злато и паволокы.

Лекс. 1627.424: Коккін — зернятко, па́волока.

Па́горок, рка — височина з пологими схилами, рос. пагорб із слів па- і гора, гірка, див. гора.

Лекс. 1627 р. пер.: Имена па́горков.

Па́губа — те, що загрожує загибеллю, згуба. Праслово. Ц. сл. погубля, погубити — стратити і пагуба — втрата, загибель, губитель — убивця. Значення убивства, згуби переважає в рос. мові губитель, погубить тоді як румунська мова запозичивши це слово із слов'янських мов зберегла для слова pagubă лише значення шкоди. В укра. мові XIV-XV ст. це слово означало втрату, збитки: А им єст свободно засѣ до оугоръ поєхать... без никоторой забавѣ и пагоубѣ (Сучава 1475 BD II 329)

Па́гінація — порядкове зазначення числа сторінок у книзі, у листі, дві сторінки, сторінкування. У давнину українські книжки мали сторінкування звичайно зверху, а московські — долі. Назва походить від лат. pagina — сторінка листа.

Па́дати, па́даю, -єш, па́дає, па́дають, па́сти, паду́, паде́ш — переміщатись зверху вниз. Праслово. Авест. awapasti — падіння, лат. cadere, нім. fallea, болг. падам.

Слово о п. І. 1187 р.: Падоша стязи Игоревы.

Паде́ж — рос., укр. відмінок, від падати — відмінятися. Пор. лат. casus — відмінок від cadere — падати.

Падо́лист — діал. невдалий новотвір, бо **о** при з'єднанні ставимо тільки до іменника. Літ. листопа́д. Див. календар.

Па́дчерка — нерідна дочка, ст. сл. падъшти — падчерка, під па- і дъшти — донька. Укр. па-дчер-ка, рідко вживане, але в Сл. Б. Гр. III 86 занотоване падчереня.

Па́зити — стерегти, берегти, охороняти. Слово дуже часте на Буковині, часте у творах О. Кобилянської. Болг. пазя з тим же значенням, але до зах. укр. діалектів слово прийшло через рум. посередництво a paže плече. Праслово. Лат. pango забиваю, нім. fügen припасувати, д. інд. paś — сідло.

Пазуха — простір між грудьми і одежою, порожнина в тілі, розм. груди; рос. пазуха, п. pazucha, рос. паз — щілина, чес. paže — плече. Праслово. Лат. pango — забиваю, нім. fügen — припасувати, д. інд. pas — сідло.

Лекс. 1596, 19 б: Нядро — па́зуха.

Лекс. 1627.149: Н дро — па́зуха.

Паїсій, сія — чол. ім'я, гр. paisios — дитина.

Пай — східне слово, тюркське пай — частина, доля, ділянка. У сучасній мові вживається із значенням: частка, яка вноситься в капітал якого-небудь кооперативного чи акціонерного товариства, але і у значенні життєвих умов, в які потрапляє людина.

Пайо́к — продовольство, цигарки і т.і., які видаються певними нормами на певний строк. Голодний пайок — дуже мізерна норма харчів, сухий пайок — певна кількість їжі, яку видають у похідних умовах.

Па́ка — нім. Pack п. paka — велика кількість зв'язаних, скріплених мотузками предметів, великий тюк товару. На Галичині під польським впливом слово має значення ще й скринька.

Па́ки — арх. знову, наново, ст. сл. пакы — знову, болг. пак — але, чс. pak — але, д. інд. apakas — збоку, позаду.

Лекс. 1596.23: Паки —єщé, зась.

па́ки і паки — часто вживаний ст. сл. вираз означає "знову й знову". Цим виразом починаються богослужбові ектенії, тобто молитви, які вимовляє священник під час богослужіння, яке складається з більшого числа прохань. Ектенія — грецьке слово, із значенням: спосіб.

Па́кість, пáкость — це робити "навпаки", не так, як бажано. Пор. ц. сл. опако — навідворіт. Пакость це те саме, що капость, первісна слов. форма пакость — прикрощі.

А и ще что было межи нась каъ здавна гостємъ путь чистъ... без приймъ без пакости всякому члку (1392-1393 РФВ т. LXXV, 170).

Лекс. 1596.24: Пáкость — перешкода. Пакощу — перешкаджаю. Пáкостник — перешкоца.

Пакт — лат. pactum, мн. пáкти, діал. пакта з п. Це умова, договір, уклад, мирова угода. Пакт про ненапад. В укр. мові слово вживається і в значенні: розділ якого-небудь офіційного документа, замість слова пункт.

Пала́дій, -ія — чол. ім'я, ст. сл. Палладій, гр. Palladios — належний богині Палладі, тобто богині війни Афіни. Палладіум називалась статуя Паллас Афіни, яка була охоронцем міста Трої. Еней захопив цу статую і поніс її до Італії, щоб зробити з неї оборонця майбутнього Риму.

Палама́р, -рá — церковний прислужний, з візант. paramonaris — у службі витривалий, давнє паломарь, панамарь, пономарь.

Палани́ця — булка, білий хліб, рос. паленица, білор. паленіца, вірогідно від дієслова палити.

Пала́та -- ст. сл. палата з гр. palata, palation — дім, двірець, кімната, хороми. Часто у мн. — палати. Лекс. 1627.164: Палата — палацъ. На Україні означає сьогодні переважно окрему кімнату в лікарні, де лежить велике число хворих. Це також назва деяких державних установ: торговельна палата, судова палата, книжква палата. У країнах з парламентарною системою іноді парламент має дві палати.

Пала́ти — знищуватись у сильному вогні. Спільнослов'янське слово ц. сл. палити, палежъ — стос.

Чинити огнем палаючим Катих. 1645.65.

Див. запальчивий

Пала́ц — велика будівля з безлічі кімнат, величної архітектури. З італ. palazzo через п. pałac лат. palatium. У давній мові наголос був під впливом польської мови на першому складі.

Лекс. 1596.19б: Невѣстник: чертог, терем

Там же стро. 33: Чертог — пáлац, терем

Палеогра́фія — наука про стародавнє письмо та про історію його змін. З гр. palaios — стародавній - grafo — пишу. Слово означає ще її особливості письма і зовнішнього вигляду стародавнього рукопису.

Палеоти́пія — наука про стародавнє друкарство з грецького palaios — стародавній - typos — форма, формування, друк.

Палести́на — назва Святої Землі походить від грецького найменування філістимлян. Ст. сл. Палєстина, гр. Palestine. Заст. місцевість, край. Тлумачення Памви Беринди принаймі дивне: Палести́на — покропленоє попелом або порохом, або упадок приложеный, або двоякій... євр. Пелесе краина Сирів, котрой Ієрусалим. Лекс. 1627.442

Пале́стра — у стародавній Греції гімнастична школа для хлопчиків. З грецького palaistra, palaio — борюся.

Лекс. 1627.442: Палéстра — бóрба, бѣженьє, збиваньєся.

Па́лець, пáльця — рухова частина кисті руки ст. сл. пальць, болг. палец — великий палець, див. рос. беспалый, шестипалый, споріднений з лат. pollex, pollicis — великий палець руки і ноги. М. Фасмер (Этимологический словарь русского языка) припускає споріднення з новоперським palidan — шукати, іти слідом, болг. палам — шукаю, давньо верхньо-нім. fuolen — відчувати.

Петръ жаловал на Яна иж ємоу четыри палци оутялъ оу роук (XV ст. ВС 23)

З пальця виссати — коли нема підстави на що. Один як палець. Дивитись через пальці — недобачати, потурати. Знати як свої п'ять пальців — глибоко й сильно знати. Пальчики оближеш — щось дуже добре.

Пальчатки — рукавиці з пальцями. ст. сл. перщатки — від

перст. див. перст. Пам'ятаю, що моя старенька баба з Покуття не раз уживала слова пальчатки, але в іншім значенні: "став на пальчатки" — став до сварки та бійки. Проф. П. Кривоносюк P.S. Може відгомін того, що билися чи змагалися в залізних пальчатках?

Пали́вода — п. paliwoda — шибеник, горлоріз, і т.і., той що і воду запалить.

Паліпсе́ст, -та — пергаментовий рукопис, на якому вишкряблене чи витерте попереднє письмо від гр. palimpseston (biblion), palin — знову і psao — стираю, вишкрібую.

Паліту́рка, палітурків, палітурник, палітурня — інколи оправа, *переплет*. З лат. *politus* — *гарно оброблений*, *politura* — вигладжування, обрібка; звідси й політура.

Па́лка, палиця — стовбур віддалений від дерева, очищений від пагонів, тонкий стовбур або товства гілка. Ст. сл. палиця чс. palice — дубина, словен. palice — посох, палка. М. Фасмер припускає, що слово позичено з старо верхнє-нім. pfâl — кіл, яке споріднене з лат. словом palus з таким же значенням.

Палка два кінці має — може вдарити одним і другим.

Па́ля — удар лінійкою по долоні в школі за кару. Палі дати — ударити по долоні. Від палити — ударене місце, що вогнем палить.

Па́льма — тропічне дерево з лат. palma, бо гілки підібні до розпростертих пальців руки. Звідси паломник — прочанин до Святої Землі, що додому вертається з пальмовою гілкою. Пор. сер. лат. palmarius, італ. palmiere ст. сл. паломьникъ. Церк. устав кн. Володимира: А се церквоные люди: ...паломникъ (Син. сп. XIII в.) Паломник це також опис подорожі по святих місцях: "Паломник" Даниила Мниха XII в.

Па́льма першенства́ — це знак перемоги на війні або в мистецьких змагах. У давніх греків за перемогу урочисто давали пальмову гільку або лавровий вінок. Див. лавр.

Пальмова неділя див. вербна.

Пальто́, -а́ — з фр. paletot — верхній одяг.

Памво́, -ва́ — чол. ім'я ст. сл. грецьке пастир усіх.
Лекс. 1627.442: Памво́н — Нітрін житель.

Па́морока, мн. па́мороки — з ст. сл. мракъ, повноголосна форма — морок. Ст. сл. мракъ — темонта, туман, затемнення, основа мра, суфікс къ. В укр. мові з цієї основи слова: морока, морочити, паморока, заморока. У Франка: Поволі розвіялася густа холодна паморока, що залягла була над Бориславом. Крім цього "памороки" це притомність, свідомість: Чи вже тобі памороки забило, власної жінки не пізнаєш? (Франко). Утратити памороки — стратити притомність. Він утратив памороки, але скоро опам'ятався.

Па́морока дуже цікаве слово. В нім па- приставка див. про це вище, а морока це повноголоса форма від давнього **мрака**. Слово одного кореня й одного значення з "меркнути" — темніти: тратити світло. Це праслово, а корінь його добре відомий і в інших старих мовах, напр. санскритське markás — затміння, литовське merkti — прижмурити очі. Давнє значення слова "паморока" те саме, що й старослов'янського мракъ: тьма, темнота, туман. В західньоукраїнських говорах іще й тепер існує слово "па́морока" — туман. Словник Б. Грінченка подає слово паморока як мряка з Кременчуцького повіту. Друге **значення** слова "паморока" повстало з першого: затміння взагалі, затміння голови, затуманення, втрата притомності, обморок: об-морок. Дуже частий і поширений вираз "не забивай пороків", треба розуміти так як кілля забивати — не забивай пороків (туману, темноти) в мою голову. В Придніпрянщині слово "паморока" часом неправильно розуміють як "пам'ять". В західньоукраїнських говорах слово "паморока" ще й тепер живе й визначає обморок, непритомність. Напр. черновецький "Час" за 13 грудня 1932 р. пише "Припадок памороки в маршала Авереску" "На останці він перестав промовляти, впавши в памороки". А ось іще приклад, що показує перше значення слова "паморочний" як пасмурний, похмурий: "Того же лѣта бяше паморочно зѣло и дождевно вельми и поводь всюду" ("Дрѣвній Лѣтописець" видання 1774 року під 1407 роком). Словник М. Уманця й А(деської) Спілки (1898. IV 59) рос. "сознаніе" перекладає словом "памороки" за ним те саме повторює й академічний "Словник правничої мови" 1926 р. ст. 87)

Пампу́шка, пампу́шечка — маленький хлібець, печений чи варений, рід великої галушки. З нім. Pfannkuchen через п. pampuch. Пампушка — жіночого роду — поширене по всій Україні, у тому і в мові літературній. Значно рідше пампу́шок, чоловічого

роду, зменшена форма до "пампух". По-російськи це "пышка". Словник Уманця російське "пышка" перекладає на ст. 845 так: 1. пухкеник 2. особливий — балабан 3. гречана на олії — пампух, і тут же додає: частіше — пампушка, і. 4. на молоці — сластьон.

Лекс. 1627.220: Сковородник — пампу́шок.

Памфи́л, ла і Панфил, -ла — чол. ім'я ст. сл. Панфилъ і Памфилъ, гр. pan і philos — усіма люблений.

Лекс. 1627.443: Памфілъ — всѣм милый, вседружен. Чрез у (Памфулъ) всеколѣнный.

Памфлет, -а — в англ. мові тонка книжечка в м'якій оправі, вміщаюча публіцистичний твір на актуальну політичну або іншу тему. В Європі в тому числі і в східній Європі це пасквіль, книжечка гострого висміювального змісту. Від "Памфілус" — назва середньовічної поеми, яка появилася в Англії.

Пам'ята́ти — зберігати в пам'яті, не забувати від праслов'янських коренів men і maѧ має відповідники у всіх індоєвропейських мовах: д. інд. manajati, лат. memini, гр. memona, па- префікс. Див. запам'ятати.

Нехай пам'ятають на слова Псалмисты. Катих. 1645 рр. 77 б.

Па́м'ятка — цього слова вживаємо на означення залишків старовини: Писані пам'ятки у Київській Русі розпочинаються в XI віку.

А пам'ятник — це фігура видатної особи, поставлена для пошани. пор. рос. памятник, п. pamiętnik. У розмовній мові пам'ятка це предмет, що служить нагадуванням про кого-, щонебудь. Це було значення слова і в давній мові: Лекс. 1627.145: Поминаніє — па́м'ятка.

Пан — старогр. божок всієї природи, всього pas особливо бог пастухів і стад, лісів та полів. Він назовні був потвора й на всіх наводив жах, звідси постало слово "паніка", а також вираз "панічний страх".

Пан — від гр. pan — все, у складних словах відповідає поняттям все, всеохоплюючий.

Пан, -а — слово дуже поширене в нашій мові, пор.: пан, панський, панеля, панщина, панство, пані, панич, панна, панночка, панувати, панування, панькатися і т.ін. Слово поширене тільки в західньо-слов'янських мовах, говірково знане й в мові російській.

напр. панья, панской товар.

Походження слова остаточно не встановлено. Панує думка, що слово "пан" повстало через скорочення слова "жупан", як у російському із "государ" повстало "судар": жупан — жпан — пан.

Слово східного походження, чи не аварсько-болгарського, — жупаном звався ханський урядник, пізніш взагалі владика якоїсь більшої чи меншої країни (жупи). При розкопках в Абобі знайдено колони болгарського князя-хана Омортага 813-832 рр., а на них він зветься "жупаном". У болгарській мові слово "жупанство" — провінція, яку управляє жупан і саме слово жупан має лише історичну вартість, тоді як у румунській мові, куди воно проникло з болгарського слово jupan і досі живе і виразне у значенні пан, господар дому. На думку деяких вчених саме це слово жупан, проникши у західнослов'янські мови скоротилось на слово "пан".

Слово "пан" відоме по наших пам'ятках із IXV-го віку, дуже часто у різних формах — пан, пані, панський, а це говорить про те, що слово це мусіло появитись в нас ще задовго до XIV в. Слово "пан" напочатку стосувалось тільки до великих владик, а пізніш воно ступнево опускалось все нижче, аж поки не стало словом загальним. Це доля слова "пан" зовсім однакова з долею грецького Kyrios ст. сл. Господь та старого "господин" — спочатку це були означення головно Бога, пізніш владик, далі всіх тих, хто мав рабів, а врешті так стали звати з чемності один одного.

Дехто з вчених, напр. Г. Ільїнський та інші, обстоюють споконвічно слов'янський характер слова "жупан", що це слово загальне індоєвропейське, а з нього повстало слово "пан". Такі видатні вчені як М. Фасмер, О. Трубачов — іншої думки. Вони вважають основою цього слова гіпотетичне індоєвропейське слово gepane, якого Фасмер в книзі "Этимологический словарь русского языка" співвідносить з д. інд. gopas — пастух, сторож, і з дієсловом gopayati — стергти, тоді як Трубачов у книзі "Этимология, 1965" приймаючи за підставову цю форму вважає слово давньо-іранським запозиченням у слов'янських мовах.

Слово **пан** дуже поширене у грамотах XIV-XV ст. з такими значеннями: представник привілейованих верств феодального суспільства, офіційне до нього звернення, монарх — володар, службова особа, призначена королем або князем для управління замком, дідич — поміщик, урядовець, чоловік — супруг як напр.:

Ино господар король подає запису пана моєго оу тых именях мєне нє порушил (Ровно, 1488 AS 1,241). Теж паномъ владытнымѣ

десятникомъ не надобѣ въ ты люди уступатися въ монастырскіе (Мстиславль, 1500 АСД II №3.)

Додам іще, що вирази пан, слуга в розмові з старшою поважною чи нам потрібною особою йдуть із найдавнішого часу і примандрували до нас так само зо Сходу через Грецію. Уже давні євреї були мистцями цієї мови. Так напр. Книга Буття (Berešit) переповнена цими зверненнями через пан, слуга. Ось уривок із розмови Якова із братом своїм, у якого він хитрістю забрав був благословення і тепер боїться помсти і піддобряється: "Яків уклонився до землі сім раз, аж поки прийшов до свого брата. І побіг Ісав назустріч йому, і обняв його і впав на шию йому, і поцілував його. І вони заплакали. І звів свої очі Ісав і побачив жінок та дітей та й сказав: "Хто то такі?" А той відказав "Діти, що ними обдарував Бог твого с л у г у"... ...І сказав: "А що це за цілий табір той, що я спіткав?" А той відповів: "Щоб знайти ласку в очах мого п а н а" 33:3-8.

Або ось розмова з Йосипом в Єгипті його братів, що не пізнали його. (42: 9-13): "І сказав він до них: "Ви шпигуни!" А вони відказали йому: "Ні, п а н е мій, а твої с л у г и прибули купити їжі... С л у г и твої не були шпигунами... Дванадцятеро твоїх с л у г — брати ми!" Ще приклад 4-а кн. Мойсея (Числа) 11,28: "П а н е мій Мойсею, затримай їх!", а ще Лука 13:8, Ів. 4:11 Числа 32:25: "Невільники твої зроблять, як п а н наш приказує".

Цей церемоніал уживання виразів **пан, слуга**, від євреїв із Біблії через греків поширився по цілій Європі, а також дійшов і до нас.

Пан, Громадянин, Добродій "який титул краще вживати у відношенні до чоловіків та жінок" — запитує нас о. Д. Лещишин із Торонто. Слово "пан" так сильно закріпилось в нас, що годі легко вивести його з нашої мови, хоч воно мало демократичне й не все пасує до змісту нашої історії. "Пан" звичайно виводять із скорочення "жупан": жпан — пан, слово аварського походження визначало урядника аварського хана, що збирав данину; рано "пан" поширився у мові польській замінивши давнього господина і від неї і в нашій. Громадянин — на взір архаїчного і рос. гражданин — сильно шириться останніми часами, як слово демократичне. Добродій, дуже гарне давнє наше слово, відоме з XV в. визначало перше людину, що справді робила кому добро (благодѣтель), а пізніше перейшло й на титул осіб поважних. Для теперішнього часу всі три титули придатні: "пан" у буденній розмові; коли хочемо підкреслити свою демократичність, вживаємо "громадянин", коли ж хочемо висловити свою чемність і повагу до людини, звемо її "добродієм" (див. ще "Рідна мова" річник І ст. 409). Але не повинно вживати слова "пан" самого, — все кажемо: пан учитель, пан професор, а на просто "пан". В Галичині дуже поширена звичка звати вчителя чи професора просто "паном", а лемківський Буквар (1933 р. ст. 83) навіть запроваджує це до букваря: Пан в школі оповідали нам, — це звичка малодемократична, бо понижує гідність учня.

Панагі́я — маленька округла іконка Спасителя чи Божої Матері рідко й якго Святого, яку носять на грудях архиєреї, гр. panagia — всесвята , цебто Божа мати.

Пана́ма — По закінченню Суезького каналу повстала думка прокопати Панамський канал і тим з'єднати Атлантичний океан з Тихим. Головний будівничий Фердінанд де Лессепс зробив 1879-1880 рр. недобрі обрахунки, з 1881 р. французька компанія почала будову, але повела справу так, що від 1888 р. вже не могла продовжити: підкуплені були 300 депутатів, преса, навіть міністри. З того часу слово "панама" стало назвою всякого великого грошового обману. Звичайно нарешті будова була доведена до кінця, канал будувався 30 літ і коштував 366 мільйонів доларів.

Панахи́да — служба за померлого, гр. pannyhida — давня панахида, панихида. На відміну від похоронної відправи може влаштуватись через значний час після смерті померлого.

Пандо́ра — це була красуня, яку, на приказ Зевса створив коваль Гефест. Зевс подарував Пандорі скриньку, і наказав ніколи не відкривати її. Але Пандора, як цікава жінка, таки скриньку відчинила. І тільки відчинила, відразу вилетіли з неї всі людські нещастя, а доті їх не було: турботи, хвороби, муки, голод, смерть і т.ін. Так Зевс відімстив людям за Прометея, який передав їм вогонь. Це розповідає давньогрецький поет VIII в. Хр. Гесіод у своїй поемі "Труди і дні". Так і тепер джерело нещастя звемо скринькою Пандори.

Па́ні — панійка, часом панія п. pani — заміжня поміщиця у старій Польщі, особа жіночої статі, яка займала привілейоване становище у суспільстві, звертання до неї. Після того, як за роки радянської влади в українській мові це слово зберігалось тільки в діаспорі, як і слово пан, у вільній Україні тепер обидва ці слова поволі вживаються як форма звертання, як ознака пошани. М.Л.К.

Панібрат — панібратство, бути з ким за панібрата — панібратствувати — поводитися з ким-небудь занадто вимушено, безцеремонно, фамільярно. Повстало з польського panie bracie, za pan brat.

Панікади́ло — многосвічник висячий, гр. polykándelon — наша перероблена з давнини. Кандило гр. kándelon — лампадка.

Паніма́тка — паньматка — назва попаді, дружини священика. А. Свидн.: "Сказано: попадя, паніматка — всьому селу мати" (86). Синонім — матушка.

Заст. — мати по відношенню до своїх дітей, господиня, ввічлива форма звертання до господині, молодшої жінки до старшої.

Панкрат, -та — чол. ім'я, ст. сл. Пагкратій і Панкратий, від гр. pan — все і kratia — сила влада. Лекс. 1627.442: Пагкратій — всекрѣпок, всѣми владѣай или одолѣваяй.

Па́нна, па́нночка — п. pann, panienka — 1. незаміжня донька пана, 2. дівчина. Лекс. 1627.59: Дѣва — дѣвая, дѣвица, **па́нна.**

У церк. традиції назва Божої матері: Пречистая Па́нна. Катих. 1645. 18 б.

Паноте́ць — це давня назва для священика — синонім: батюшка. Також назва для старої поважної людини.

Пано́шитися — заст. з п. panoszyć się — ставати паном, пишатися. В укр. мові паношитися, розпаношитися — занадто пишатися, паніти.

Па́нство — 1. збірне до пан 2. поведінка, звичка як у панів 3. заст. панування, царство, держава.

Лекс. 1596.10: Господь — пан. Господствую — паную. Господство — панство.

Лекс. 1627.153: Достойность, па́нство.

Пантало́ни — заст. штани. В Італії в Венеції багато людей звалися Панталеоне. Вони ходили в широких штанах і пізніше французи стали звати не тільки італійців, але й їхні широкі штани панталонами. Вкінці і в Італії явилося слово pantaloni — штани. Панталоне — це також маска венеціанської комедії.

Пантелеймо́н, Пантелемон, Пантелій, Панько́ — ст. сл. Пантелеймонъ — чол. ім'я з гр. pan — все і eleemon — милостивий, жалісливий.

Лекс. 1627.443: Пантелеймон-всемилостив.

Пантели́к — спантеличитися. Вираз "збитися з пантелику" дуже частий у нашій мові, в розумінні заплутатись, дезорієнтуватися, слово відоме й мовам російській та білоруській. Повстання слова маловияснене. Корш уважав його за слово східного походження: пор. панд — хитрість, засіб, мистецтво, а -лік суфікс абстрактних іменників у тюркських мовах.

Панто́фле — м'які кімнатні туфлі з нім. Pantoffel, п. pantofel.

Лекс. 1627.38: Виступцѣ — бачмаги або пантофлѣ.

Там же. 156 Черевик, пантофля.

Там же. 214: **Сандаля, череви́ки, панто́фля. Садалій** — панто́фель.

Панува́ти — від слова пан. Воно спочатку мало тільке своє пряме значення, пізніше повстало і переносне значення. В залі панував півморок. Тепер панує і інше значення.

Лекс. 1627.287: Обладаю — паную. Область — панство, панова́ньє.

Пану́ргова отара — безрозсудна товпа, що йде без розуму за своїм вожаком. Французький сатирик Франсуа́ Рабле (1494-1663 рр.) у своєму романі" Ґарґантюа́ і Пантаґрюель" в IV книзі розповідає, що на кораблі, яким везли отару овечок, господар цієї худоби образив Панурга. Панурґ, щоб відомститися, купив собі барана вожака, а купивши, кинув у море. Тоді всі вівці самі кинулися в море за своїм водієм.

Па́нцир — заст. па́нцер, італ. panciera від pancia — живіт, нім. Panzer, п. pancerz — частина старовинного металевого бойового спорядження для захисту тулуба воїна.

Отписую Пречистой до Печерского монастыра панцыр и кожух куний (XV ст. Арх ЮЗР 8/IV, 29)

Броня — зброя, панцыр, Лекс. 1627.16.

Панчо́ха — р. мн. панчіх, п. ponczocha з с.г.нм. buntschuoch — вибір, який одягається на ноги за коліна.

Паня́нка — розм. те саме що панна.

Лекс. 1627.310: Юноша — младенец албо дѣвчина — паня́нка.

Па́па — чол. глава католицької церкви й Ватикану лат. papa від гр. pappas — батько. У мові XIV-XVII ст. іноді вживалось під впливом польської мови і форма папеж, папежський — п. papież, яке повстало під впливом нім. pabes.

Tez podluh ustaw papežskich wo imia swiatoho otca naszoho hrozne prikazujem (Луцьк 1388 Zbior praw litewskich od roku 1389,107)

Лекс. 1596.24: Папа — тáто, отець.

Лекс. 1627.352: Архієрей — святитель, найвысшій або старшій Поп. Папеж або преднїй Священнык.

Пáпа, папця — дитяча назва хліба. Лекс. 1627.152: Паппа, сугубоє к — дѣтей брашно єсть от мене хлѣба, иже латінски пáніс наріцається.

Папáха — чоловіча хутряна шапка з суконним верхом з турм. папах — чоловіча хутряна шапка, перейнята на Кавказі на поч. XIX в.

Пáперть — місце перед входом до церкви, присінок. Ст. сл. напрътъ. Дано багато вияснень походження цього слова (Преобр. II 14-15), але не переконливі. Не виключено, що від лат. pauper — бідний, пор. рос. папертник — старець. В укр. мові це слово або не вживається або вживається як архаїзм.

Лекс. 1627.443: Пáперт — притвóр церковный.

Папíр, -пéру, паперовий, папірня, папірник — В давнину писали на т. зв. папірусі гр. papyros — рослина, що розводилась в Єгипті на берегах Нілу, а з неї виклеювали листки чи звої до писання. Папірус панував в Європі аж до XII-XIII століття, і тільки з того часу випирає його новий матеріал до писання, що виробльовали зо шмат. Цей новий матеріал затримав стару назву, його звемо з німецька папір. Звідси походить і папіроса жін. роду, форма східнослов'янська і літературна. Слово папір вживається у польській та чеській мовах, тоді як в російській вживається слово бумага, а в болгарській слово хартія, запозичене з візантійського. На Україні папір відомий з XIV ст. але дістав широке розповсюдження лишень у XV ст. Лекс. 1627: Хартія, картка папѣр.

Бумага — бавовна, папѣр албо всякая мяккота. Лекс. 1627.15,277.

Папір усе терпить! переносно — писати можна всякі нісенітниці. Вислів дуже старий, бо ще славний римський оратор Цицерон (106-43 рр. до Хр.) сказав: "Папір не червоніє!"

Папíрня — п. papiernia — млин, що виробляє папір. В Україні свої папірні відомі з XVI-XVII ст. У м. Радомислі була папірня Києво-Печерської друкарні, була вона і в Пакульську, були папірні і в Острозі та в Бустку. Див. І. Огієнко, Історія укр. друкарства, Львів, 1925.

Папíрус, -су — слово це має три значення: тропічна багаторічна рослина родини осокових, матеріал для письма з цієї рослини і стародавній рукопис на такому матеріалі.

Папірус, гр. papyros, найдавніший м'який матеріал для писання. Папірусові звитки відомі ще за 5500 літ до Христа. З Єгипту папірус вивозився і в Європу, є дуже багато гр. папірусів. Документи папської курії ще в XI в. писалися тільки на папірусах.

Папірус ріс не тільки в Європі але також і в болотистих місцях Ефіопії, Палестини й Сіцілії.

Паполóма — дуже старе слово, відоме вже у Слові о полку Ігоревом 1187 р.: Зелену паполому постла. Одѣвахте мя, рече, чрьною паполомою на кроваты тисовѣ. Слово походить із візантійського páploma — покривало, давнє грецьке peploma, peplos. Значення: покривало, попона, верхнє чоловіче убрання. Слово поширене серед слов'ян: словен. paplum, хорв. paplom, poplum. чс. paplon, pablon. В укр. мові тепер слово незнане, хіба як архаїзм, напр. у Руданського "Віщий Олег". На Закарпатті часом пáплан під впливом угор. paplany.

Папýга — лісовий тропічний птах з яскравим пір'ям. З п. papuga. На Сході попугай, ст. сл. папоугъ і папугай, нім. Papagei, з новогрецького pappagas, араб. babbagha, рос. попугай.

Дехто вважає слово за складене papa-gai попівський птах, бо духовенство часто держало в себе папуг.

Папýша — звичайно у виразі "папуша тютюну" — жменя тютюнських листків. Слово повстало з рум. papusa — жменька, пучок. Слово споріднене зі словом papusoi — кукруза, тому що часто тютюн загортався у листки кукурузи. Слово відоме і в рос. мові у формі пампуша.

Пáра — ж. р., пáрити, паркúй, пáрко. Рос. пар. ч.р. — газ, у який перетворюється вода. Паротяг заст. — паровоз. Ні пари з уст, — мовчки, ні слова не кажучи.

Пáра — два однорідних предметів, запоз. через п. para з серед. верхньонімецького pâr — пара, паралельне до лат. par — рівний, пара. У парі жити, до пари бути — бути одруженим, не судилось бути до пари п. do pary, рос. под пару.

Лекс. 1596.28: Супруг — пара.

Парадúгма — від гр. paradegma — приклад, взірець. Це система форм словозмінювання одного і того ж слова чи групи слів.

Лекс. 1627.328: Звод — форма, парáдигма.

Парадóкс — несподівана думка чи висновок, що не відповідають звичайним загальноприйнятим; гр. paradoxos — неочікуваний, дивний, чудний: para — мимо, dokeo — думаю, гадаю. Парадоксальний — несподіваний, невідповідний загальноприйнятому.

Паразúт — ч.р. з нім. Parasit, гр. parasitos — товариш при столі. Первісно у греків це був помічник службовця, якому доручали збирання збіжжя для храму, але і дармоїд, який столувався за громадський кошт, а далі слово затримало тільки друге значення — дармоїд, нахлібник. Це сьогодні також термін з біології — істота, яка годується за рахунок рослини чи тварини. Лекс. 1627.443: Парасітус — трапезоядцев.

Параклúс — ч. сл. параклисъ, гр. paraklysis — благальний, молебен.

А они... да имают нам слоужити... параклисъ, а в п ток литоургію (Сучава 1488 BD 1,356)

Парáклит — Лекс. 1627: ут шител, пот шител, або призваный, е. Це епітет Святого Духа: "Утішитель же Дух Святий, що його Отець пошле в ім'я моє, той навчить вас усього і пригадає вам усе, що я вам говорив (Єв. від св. Івана 14:26)

Параліпомéнон — що оминали. Гр. назва старозавітніх книг Хронік І, ІІ. Слово вживається і як загальне у значенні тексти, що є додатком, доповненням до опублікованих раніше досліджень або літературних текстів, яких було згадано але прилучено пізніше. Адденда, апендикс.

Лекс. 1627.443: Паралипомéнон: позосталых або остатки, имя Книг.

Парáліч, паралізувати — втрата людиною здатності рухатися внаслідок ураження центральної нервової системи. "Діло" з ч. 163 за 1933 р. пише за польським параліж, паралїжувати. Укр. літ. мова знає тільк параліч, паралізувати, паралізований. З гр. paralysis, лат. paralysis, нім. Paralyse, рос. паралич, але неясно звідки взялося кінцеве ч в рос. і в укр. мовах.

Парамóн, -на — чол. ім'я ст. сл. Парамонъ, гр. paramonos — надійний, тривкий, вірний.

Лекс. 1627.443: Парамóон — терпливе трваючій.

Параскéва і Параскевія — жін. ім'я ст. сл. Параскева, нар. Параска, зах. укр. зовна форма Парá, гр. paraskeue — п'ятниця, приготовлення.

Лекс. 1627.443: Параскéвія еже и пятка и пятниц. Параскеви — пяток, приготованьє.

Парасóля, парасолька ж.р. і парасóль ч.р. — закріплений на палиці, обтягнутий матерією каркас для захисту від дощу і сонця з італ. parasole, від слів parare — захищати і sole — сонце, фр. parasol, п. parasol.

Парáфія — церковна громада, зах. укр. парохія, рос. приход. З гр. paroikia — життя в чужій стороні, життя серед чужинців. Перші християни серед нехристиян жили як чужинці, жили з іншими тільки як сусіди. Гр. paroikeo — жити біля, по сусідству, жити чужаком, жити в чужій стороні. Звідси парафіянин — член парафії з гр. paroikos — сусідній, прибулець, посланець. Лат. слово parochia.

Парáща, мн. парашіот — уривок з Старого Завіту, якого євреї читають по синагогах щосуботи та щосвята. З староєвр. парош — пояснювати, параша — деталізація, пояснення.

Пáрдус, -са — назва звіра може барс, пантера; ст. сл. паръдосъ, паръдусъ, паръдъ. Слово всеслов'янське. Пор. у Слові о п. І. "пардуже ги здо" походить від гр. pardos, лат. pardus. Лекс. 1627.443: Пардусь — рысь. Словник укр. мови в ІІ томах т. IV 1775 подає пардус — різновид леопардів.

Пареміогрáфія — від гр. paroimia — прислів'я і graphein — писати — збирання і записування прислів'їв.

Пареміологія — наука про прислів'їв від гр. paroimia — прислів'я і logos — наука.

Паремíя — уривок з книги Старого Завіту, який читають у православних церквах під час відправи з гр. paroimia..

Лекс. 1627.443: Паримíя — притча, приподобленьє.

Паркáн — огорожа через п. і чс. parkan, з угорського párkány — виступ на стіні для захисту від дощу.

Лекс. 1596.13: Забрало — паркан.
Лекс. 1627.71: Парка́н — стѣна.

Парме́н, -на — чол. ім'я ст. сл. Парменія, гр. parameno — зостаюсь, твердо стояти.
Лекс. 1627.443: Парме́н — чекаючій.

Па́робок — діал. див. парубок. Це па-роб-ок. Давнє слово рабъ уже в Супральськім рукопису XI віку відоме у формі робъ; з XII в. відоме й паробъкъ, яко молодий слуга. Стара приставка па- добре в нас відома.
Слово о п. І. 1187 р.: Суть бо у ваю железныи паробци.
Город чоднов на город три поушки а челяди два паробка а три жоньки и троє детей (Інвентар міста Кременця XV ст.)

Па́росток — молоде стебло росливи від па- і росток (рости).
Лекс. 1627.190: Прирость — па́ростка.

Па́рох — зах. укр., п. — приходський священик. З лат. parochia, див. парафія. Паро́хія — парафія.

Парсуна — арх. особа. Див. персона. Своєю парсуною — особисто.
Лї болѣй парьсоунъ оу топ жалобѣ... быти положено (Статут Ягайла XV ст. 43 зв.)

Парта́ч — початково визначало того, хто не був у цеху чи в церковім братстві. Але більшість робітництва належала до цеху, — поза цехом лишалися тільки нездари, що робили будь-як. Ось цих нецехових і звано партачами від нім. parteiisch, з лат. pars — через, п. partacz. Звідси партацтво, партачити — робити будь-як, псувати.

Па́рубок — неодружений, ст. сл. паробъкъ, відоме вже зі пат. літопису як слуга, прислужник, юнак. Звідси парубча́к — ще недорослий парубок, парубоцький, парубкувати і ін. Див. паробок.
Лекс. 1596.34: Юно́ша — па́рубок, младе́нец, молодец.
Лекс. 1627.310: Юно́ша, младенец, молоде́ць, парубок 20 лѣт, или по нѣкіих 15 лѣт.

Па́рус — прикріплений до щогла шматок полотна, ст. сл. парусъ з гр. pháros. Позичення усне, а не книжне, тому на початку **п** а не **ф**.
Лекс. 1627.40: Вѣтрило — жаґел, па́рус, полотно кораблю для втру.

Там же. 351: Заслона лодяная, жаге́ль (парус) корабельный, плахта шкурная опона кавная (морська)

Парфе́н, -на, Парфе́ній, -нія, Пархом, -ха, Пархім, -хома — ст. сл. Парфеній, гр. parthenos — чистий, незайманий, дівочий; чол. ім'я.
Лекс. 1627.443: Парфеній — дѣвственник.

Парфя́ни — стародавні племена, що жили на північному сході Іранськго пагір'я.
Лекс. 1627.443: Пафряне — з татарська утѣкаючій або выволанци, країна.

Парх, пархи, парші, пархатий, паршивий, пархач — заразне шкіряне захворювання у людей, при якому на шкірі під волоссям, на тілі, нігтях з'являються гнійні струпи і рубці. Звичайно ставлять поруч із перх — перхоть, порох, персть. Але пор. д. євр. парох — цвіти боляками на тілі пор. Лев. 31.20. "І огляне священик а ось вигляд її нижчий від шкури, а волосся її перемінилось на біле, то священик визнає її за нечисту, болячка прокази вона, вона кинулась на гнояку".

Пас — те чим підперізують одяг на тілі, ремінь, шнур і т.д., повстало з пояс, з польського (в польській — oja — частенько стягується в **а**) Пор. сваволя із свояволя.

Пасажи́р — людина, яка здійснює подорож з нім. Passagier, яке повстало під фр. впливом. Passage — це перехід, passager — плаваючий на морі.

Па́серб, па́сербиця — дитя від першого шлюбу чоловіка чи жінки, нерідна дитина чоловікові чи жінці. Укр. па́серб, па́сербиця, па́сербик, па́сербиня, рос. пасынок. Пасерб — подоба сина, недійсний син. Корінь *serb — визначає "ссати груди" укр. часте сьорбати.

Па́синок — всеслов'янське слово, і як пасерб, ст. сл. пасынъкъ.

Па́сіка — па-сіка. Праслово. Спочатку це була вирубана в лісі галявина, загороджена; пізніш на таких місцях розводили бджіл. Взагалі бджільництво довго провадилось тільки в лісі, на таких просіках чи "пасіках", а пізніш стали його вести й по інших місцях.

Па́ска — див. пасха, це великдень. З цього слова виводиться і інше значення, а саме солодкий здобний високий білий хліб циліндричної форми, що за православним звичаєм випікається до великодня.

Па́сквіль — У XV ст. у Римі жив швець Пасквіно, який писав їдкі насмішки (епіграми) на високих осіб. Народ назвав Пасквіно також скульптурного пам'ятника Аякса з трупом Ахіла, і на цьому пам'ятнику вивішували епіграми на події дня. В укр. мові слово походить з нім. Pasquille, а далі з італ. pasquillo.

Паску́дний — па-скудний. Слово відоме з найдавнішого часу, і перш визначало бідний, немаючий, а це значення вкінці допровадило й до сучасного — брудний, морально нечистий. Слово відоме багатьом слов'янським мовам і виводиться з пракореня skod, ст. сл. оскондити — скоротити, болг. оскудел — бідний. Праслов. skod пов'язується через чергування голосних з коренем sked — щадити.

Па́ства — збірн. Віруючі, що живуть в одній парафії. Значення формувалось на реліг. тлі, від слова паства — паша, див. і. п. owce pastwy jego. У давній мові і сьогодні діалектально слово зберігає своє пряме значення:

А тако єму даєм и дали єсмо сєло... с паствами (Снятин, 1424 P i 00)

Лекс. 1627.152: Па́ства — стадо овечеє, паша.

Па́сти — виганяти худобу, птицю на пашу, стерегти, доглядати їх. Пер Псал. 48.15: "Вони до шеолу зійшли, й смерть пасе їх як вівці". "Пасти задніх" чи "пасти задні" — бути відсталим, відставати в науці, в праці й т.ін.

Слово о п. І. 1187 р.: Пасет птиць.

Праслово. Індоєвр. корінь *pa- див. лат. panis — хліб, pabulum — корм, харч, гр. pateomani — споживаю, нім. Futter — корм, хеттське pahs.

Па́стир, -ря — ст. сл. пастирь — пастух. Але на пастуха в духовному значенні кажемо тільки пастир. Пастирь — дослівний переклад давньоєвр. roe — це дієприкментник від дієсл. raa — нахиляти або схилятися до чого, опікуватися чим, пасти. Це roe в стосунку до людей — управляти, навчати. Пастир людей — метафора, взята з пастушого життя давніх євреїв, пор. Єзекіїль 34:15 "Я буду пасти отару Свою".

При перекладі Старого Завіту на гр. мову гебрейське roe — пастух просто скалькували і переклали через poimen. Гр. слово poimen походить від кореня po-: годувати, боронити, пор. pou — стадо дрібної худоби, євр. цон. При перекладі гр. Біблії на ст. сл. гр. poimen переклали словом пасти, наше пастух або арх. па́стир. Таким чином па́стир — це пастух дрібного стада, в якому багато овечок або керівник стада, опікун його і вчитель.

Па́стор — з нім. Pastor, лат. pastor — пастух — протестантський священик.

Пасту́х — походить від дієслова пасти. Пастух удавнину був людиною поважною, або й дуже шановною — це той хто беріг важливий тодішній маєток.

Па́сха — великдень. Зо словом па́ска чи па́сха християнський світ познайомився з грецького pasca чи pascha, що знаходиться у Святому Письмі. Але слово це не грецьке — до грецької мови воно дісталося з мови староєврейської: pesach, pesakh, арамейська форма pascha або paskha — перескочення, перехід або молоде ягнятко. Паска, пасха — це перше із трьох найголовніших еврейських свят, що святкується на спомин визволення євреїв із єгипетської неволі.

Як повстало свято пасхи, про те докладно розповідає друга Мойсеєва книга — "Вихід" в XII главі: Господь наказав, щоб кожна еврейська родина 14-го числа місяця нісана надвечір заколола ягнятко і його кров'ю побризкала одвірки й пороги в своїх домах, а саме ягнятко щоб похапцем з'їла засмаженим. І тієї ночі "Бог побив" усіх єгипетських первенців, а перескочив тільки ті хати, де одвірки обризкані були кров'ю. У Єгипті через цю епідемію зчинився великий сполох, чим скористались євреї й утікли з Єгипту. На спомин цього і установлено свято пасхи. Бог говорив про це свято: "І буде кров та вам знаком на домах, що ви там, і побачу ту кров і перескочу (pasachti) над вами. Вихід, 12:13 Пор. Іс. 31:5 pasoach — перескакати.

Християнська Церква вважає, що великодне еврейське жертовне ягнятко "пасха", "песах" визначало Ісуса Христа, чому Новий Завіт і зве його "Агнець Божий або Паска". Деякі Отці Церкви слово пасха виводять навіть від гр. pashein — терпіти. Церква наша постановила святкувати Пасху на спомин Христового Воскресення.

На початку християни святкували Пасху разом із євреями —

14 нісана березня якого-будь дня, і аж Нікейський Вселенський Собор 325 року постановив святкувати Пасху тільки в неділю по весняній повні конечно окремо від євреїв.

Українці пáскою звуть велику великодню булку, освячену в церкві по великодній службі, що кінчиться зо сходом сонця. У росіян Пасха — саме свято, Великдень. Патріарх константинопольський Єремія, бувши в Україні, звернув увагу на наш звичай святити паски й м'ясо на Великдень і назвав його єретичним; із цього приводу в 1591 р. цілий український єпископат випустив був грамоту до українського народу і в ній писав: в Україні "обрѣтеся нѣкая соблазна, яко в день Воскресенія Христова носять до церкви хлѣбы і м'яса посвящати, и взявши в домы своя, з набоженствомъ великимъ уживають, аковы нѣкую святость... уподобившеся неверным жидом, паску себѣ от хлѣба й м'яса съставляють". Єпископат усе це заборонив під карою прокляття, але цим не вивів нашого стародавнього звичаю. Незабаром грамота 1591 року була відмінена.

Лекс. 1627.444: Пáсха — пересть́е, або хромóта или страсть. Єв. фáска.

Пасхáлія — давня наука вираховувати день Пасхи, а також всі інші церковні свята. Славетний математик Карл Густав Гаус запропонував в 1800 р. такку формулу для визначення православного й грекокатолицького Великодня старого стилю. Великдень буде 32 + d + e березня або d + e - 9 квітня. Тут R — потрібний рік, a — решта від поділу R на 19, b — решта від поділу R на 4, c — решта від поділу R на 7; d — решта від поділу 19a + 15 на 30; e — решта від поділу 2b + 4c + 6d + 6 на 7. Напр. хочемо знати, коли 1934 року буде Великдень. Ділимо 1934 послідовно на 19, 4, 7 і знаходимо решти: 15, 2, 2 цебто a = 15, b = 2, c = 2 а далі знаходимо, що d =0 а e = 4. Великдень буде 22+d+e березня, цебто 22 + 0 + 4 = 26 березня старого стилю.

Páter familias, лат. — "батько родини", голова.

Патерик, кá — збірник Житій Святих Отців, Отечник від гр. patér — отець, батько.

Патери́ця — посох, палка архієрейська від гр. paterizein — назвати когось батьком, новогр. pateritsa — посох духовних осіб. Це палиця довжиною до двох метрів, яка зверху має дві зміїні голови з відкритою пащею, які дивляться одна на одну а між ними покладена куля або хрест. Змії символізують пастирську мудрість, а куля і хрест означають те що архієрей керує людьми від імені Христа. Патериця нагадує посох Аарона з Старого Завіту.

Пáтмос — острів на Егейському морі на південь від Самосу. Він майже весь скелястий, дерева на ньому не ростуть. Під час римлян це було місце заслання, за традицією сюди заслали апостола Йоанна.

Лекс. 1627.444: Патмос ел. смертелноє.

Патрахíль — нар. скорочена форма див. епітрахіль. Епітрахіль символізує ярмо служіння Ісусу Христу і вважають його даром Святого Духа, як видно з молитви, яку виголошує священик, коли кладе його собі на шию. Дві частини епітрахіля символізують — справа тростину, яку дали як знущання Христові, а зліва хрест, який Христос ніс на плечах. Епітрахіль — найважливіший літургічний одяг, без нього священик не має права служити літургію.

Патріáрх — ст. сл. патриархъ і патріярхъ — прабатько, з гр. patriarches, а саме: patria — походження по батькові (patér — батько), рід, плем'я і arche — починаю, цебто родоначальник. Слово вживається відносно праотців людського роду, згаданих у Старому Завіті а в Церкві, зокрема в православній це найвищий титул.

Лекс. 1627.413: В сем градѣ (Єрусалимі) Патріарх от Апостол утвержен.

Там же 444: Патріарх — отцем началник.

Патріóт — від гр. patris — батьківщина, вітчизна, гр. patriotes — патріот, людина, що любить свою батьківщину, патріотизм — любов до своєї батьківщини, патріотичний — пройнятий патріотизмом.

Патрогóгія — наука про Святих Отців від гр. patér — отець і logos — слово, наука.

Патрóн, -на — з лат. patronus — захисник, оборонець, покровитель, у стародавньому Римі — багата, впливова особа, звичайно патрицій, що брала під своє заступництво вільних незаможних або неповноправних громадян. У капіталістичному суспільстві глава, хазяїн фірми або начальник підприємства, патронеса — жін. від патрона або представниця благодійної установи, патронат — становище патрона у давньому Римі, заступництво взагалі.

Патронат церковний — право великого князя литовського, короля польського, князів, магнатів, поміщиків і ін. бути покровителями церков і монастирів на їх землі і тому і вмішуватися в їхні справи, напр. призначувати у парафії священиків, в монастирі ігуменів, користуватися церковними землями і т.ін.

"Патрон — оборонець, опекун, помагач" Лекс. 1627.76.

Патя́кати, патякання — неповажна розмова, пуста балаканина. За звуконаслід. патя́!

Патьо́к — (Ос. Мудрий у Фельштині): Українська мова широко знає слово "патьок" — це окремий струмок. В Словнику Б. Грінченка III 102 приклад: Хата тече — по стіні патьоки знати. У Гулака-Артемовського: Попустив патьоки, патьоки гірких сліз. Це зложене слово: па-тьок, в нім приставка та сама що в словах парубок, па-синок і т.ін. Але по- в слові "потік" потягло за собою па- з "патьок", чому часто стрінемо й форму потьок. Напр. у повістях І. Нечуя-Левицького 1872 р. т. І ст. 4 читаємо: Піт котився з їх потьоками. На Київщині вираз "піт котився потьоками" дуже частий, тому зайшов і до літературної мови.

Пафну́тій, -тія — чол. ім'я ст. сл. Пафнутій гр. Pahnoutios

"А писал старець пахнотии Лихачевъ братъ (Київ, 1446 Р 155)

Пах! пих! — вигук для клубків диму. Звідси па́хкати — курити, па́хкати люльку. Пи́хкати — тяжко дихати. Звідси пиха́ — гордість, надутість, пиха́тий.

Пахо́лок, -лка — хлопчак, поводир на посилках, з п. pachołok. Вживається головно на Полтавщині. Відомі слова: пахо́лик, пахо́лок, пахо́льський, пахоля́. Може з па-хлап, па-хлопа — холоп.

Пахо́м, Пахомій — чол. ім'я, ст. сл. Пахомій, гр. pachys — товстий, і omos — плече, з товстими плечима.

Лекс. 1627.444: Пахомий — толст плечима.

Паху́чий — який має, видає сильний запах. Дієслово па́хнути, діал. пахну́ти. Від основи пах- , яка зустрічається у різних слов'янських мовах: рос. пахучий, запах, п. pach, pachnąc, чс. pach — запах. Оскільки всі ці слова можна звести до факту, що запах ударяє в ніс, А Брюкнер (Slow. etymolog. języ. polskiego) виводить їх із поняття руху. Отож прикріпляє до них слова, які на перший погляд дуже далекі за значенням: рос. пахать, укр. (діал) пахати — орати, ц. сл. пахати — відганяти мухи, словен. pahljaca і серб. пахалица — віяло, ц. сл. опаш — хвіст.

Лекс. 1627.437: Прут масти пахну́чен. Олѣєк пахну́чій.

Там же .456: Сок — пахну́чій.

Пац! — дриг, вигук. Па́цати — дригати ногами, лежачи на череві.

Паця — свиня в дитячій мові, від сл. пацъ! пацъ! — кликання свиней.

Па́че — ст. сл. слово, часто вживане, визначає: більше, краще, надто. Це вища ступінь від пакъ, див. паки. В укр. літ. мові частий архаїчний вираз "тим паче" того ж значення, що й паче.

Никакой паче благословения его церкви созиждати или самовласте разорити (Луцьк, 1322, Арх ЮЗР I/VI 3).

Лекс. 1627.153: па́че — радшей, болшей, надто. Паче силы — над силу.

Па́ша — трава на пасовищі або пасовище. Виводиться із кореня пах, як і слово пахучий. Див. пахучий.

Лекс. 1596.13б: Злак — па́ша, трава з розмаитым зельєм.

Лекс. 1627.151: пажить — па́ша.

Паша́ — титул вищих військових і світських сановників у Туреччині. Пізніше це титул тільки генералів і міністрів. Повстання слова неясне, може з перс. падшаг — цар, або двох турецьких слів: баш — головний і ага — начальник.

Пашали́к, -ка — адміністративна область у Туреччині. З турецького "пашалик".

Пашня́ — хліб у зерні, сільськогосподарські культури, звичайно злакові діал. — пасовище. У давній мові пашня означало також і орну землю:

И пашни розпахали у границах того именья его (Краків, 1489, РИБ 432-433).

Па́шпорт і па́спорт — документ, що засвідчує особу власника, від фр. passe — перехід і port — гавань; первісно дозвіл до відплиття. У нім. мову перейшло у форму Passport, у п. мову у формі paszport.

Па́ща — рот звіра, риби та ін. Слово східнослов'янське.

Паще́ка — те саме, що паща з па-щока звідси пащекувати, пащекуватий і т.ін. Значення "пащекуватий": хто часто щоку

розкриває, багато говорить.

Пéвний — повстало з давнього "повати" уповати —надіятися, довіряти, покладатися. "Певний" — той, на кого можна надіятися, довіритися, звідси і об'єктне значення — визначений.

А вона два Михалъа пан Птрь оузѣли собѣ пєвный день розъиздом кто бы не сталъ тотъ бы стратилъ (Галич, 1401 Р 68)

Лекс. 1627.165. Нестаточный,не пéвный.

Постановлена пéвная материя. Катих. 1645 р. 44 б.

Хочеть пéвнымъ быти збавеня своєго. Там же 51 б.

Певність — абстрактний іменник до певний.

Лекс. 1596146: Извѣство — пéвность. Извѣстный — пéвный. Извѣствую — упевня́ю. Извѣстно — певне, дойевна.

Певность, безпечность, упевняю, твержу, твердоє-певноє, запевне, допевна, моцный — пéвный. Лекс. 1627.82. Зуполная вѣра албо упевненьє. 83.

Педагóг — слово грецьке, пережило цікаву історію розвитку свого значення. Грецьке paidagogos, лат. paedagogos — це той, хто веде дитину, дітоводець. "Педагогією", цебто провдженням дитини з дому багатого грека до школи та зо школи додому, спочатку займався звичайний раб; з бігом часу цей же раб став доглядати за дитиною. Ще пізніше стали вибирати на "педагога" освіченого раба, а вкінці таким "педагогам" навіть доручали початкове виховання дітей. А коли повстали організовані школи, то на їхніх вчителів перенесено стару, трохи не відповідну назву "дітоводців".

Лекс. 1627.199: Пѣстун, педагóг, дѣтоводитель. Пѣстунство — педагóгія.

Пéйсах — ім'я в євреїв від д. є. pesach — пасха.

Пéйси — довгі непідрізані пасма волосся на скронях у релігійних євреїв від д. євр. peah — кінець, край волосся, множина, peot — вимова в сефардів (іспанських євреїв) і в івриті, а в ашкеназів (німецьких і польських євреїв) — pajes, pejes, а звідси ніби множина pejsy, пейси (ашкеназійська вимова t-s).

Пéкло, пекельний — зах. укр. пекольний. Слово пекло з бігом часу пережило цікаву історію. До XV-го віку по пам'ятках звичайно маєм оформу пеколь - пькль, тобто чоловічого роду, а визначало — смола. Слово повстало з грецького pissa, лат. pix — смола, звідси старонім. pech, лит. pikkis. Було в нас іще давнє слово "пекольница" — пекарня, а воно вказує, що давнє "пеколъ" визначало й місце, де горіло, або де горіла смола. Певне з дуже давнього часу "пеколъ" стало визначати й ад, хоч давні наші пам'ятки не занотували цього, — вони знають тільки "пеколъ" — смола. Цікаво, що в греків, німців і ін. слово, що визначає смолу разом із тим визначає і ад. В XVI в. в Україні панує вже форма нова середнього роду "пекло" (повстала, певне з форми пьклъ через хомонічну заміну кінцевого ъ на о пор. Петро, Павло з Петръ, Павлъ і т. ін.). В Крехівськім Апостолі 1560 року ц. сл. адъ перекладається вже словом "пекло". Як ад, слово "пекло" відоме тепер майже всім слов'янським народам. Первісне значення пекла як смола сильно відбилося на українськім уявленні пекла-аду, що все в'яжеться зо смолою. Пор. звичайний у нас нар. вираз "будеш горіти в смолі (=в пеклі)".

Лекс. 1627.153: Пек — горячость. Пекло — смола албо неугасаючий огень.

Душа уступила до пéкла. Катих. 1645 р. 24 б.

Пекти́ — готувати їжу прокалюючи на вогні. Всеслов'янське слово ц. с. пекоу (з юсом великим), пешти, п. piec, рос. печь.

Пекти́ ра́ка — червоніти, соромитися. При печенні рак червоніє, спечений рак — червоний.

Палагі́я, -ії — жін. ім'я ст. сл. Пелагія, Пелагея і Палагея, нар. Палажка і Палагна, гр. жін. форма від слова pelagios — морський. Лекс. 1627.444: ближица (близька) пучинная.

"Біда бабі Палажці Солов'їсі" — оповідання І. Нечуя-Левицького з народного життя.

Пелегри́м, пілігрим — лат. peregrinus — чужинець, прочанин, богомолець, що іде до святих місць. Також і чоловіче ім'я.

Лекс. 1627.192: Прихóдень албо пéлгрим, то єст странник.

Там же. 235: Странен, гость, приходень, пелгрым, вандровный.

Пеленча́тко — дитина в пелюшках. Лекс. 1627.60: Дітище — дитя, немов'ятко, пеленчатко. Тепер слово вже не вживане.

Пеліка́н — великий водоплавний птах, нім. Pelikan, лат. pelicanus, гр. pelekos — молот.

Лекс. 1596.20: Неясыт — по грецку пелика́н птах єст в Египтѣ подібний бусюлови.

До речі пелікани є не тільки в Єгипті, але і в Дельті Дунаю.

Пена́ти — у римлян це були божки охоронці дому, родини, домового спокою. Їхні дві фігурки були в кожному домі і їм приносили трошки з того, що їли. Їх сильно поважали. З часом виробилися фразеологічні вирази — вернутися до своїх пенатів — додому, пенати — родинний дім. Побачити знову своїх пенатів.

Спочатку у римлян і етрусків це були боги порога, але згодом ототожнювались з ларами, божками, що були пов'язані з працею на полі.

Пе́нзель — з нім. Pensel, Pinsel, лат. penicillum, п. pendzel — прикріплений до ручки пучок щетини для нанесення фарби.

Лекс. 1627.237: Стручок, кистка, пе́ндзлик.

Пе́нклуб, -бу — письменницька організація (клуб), що постала 1921-го року в Англії. Три початкові літери П Е Н визначають зміст клубу: Поети, Есеїсти та Новелісти (себто повістярі, романісти).

Пентефрій — давня назва пантери.

Лекс. 1627.444: Пентефрій — афри́цки вол, з сир. и єв.: кормный бык.

Пеня́ — заст. грошове стягнення, штраф, незадоволення або скарга "На кого маєте пеню, скажіть" (Г.Ф. Квітка Основ'яненко, II, 1956 396); біда, горе. Праслово гр. poine — помста, кара, лат. poena — кара, рос. пеня, п. penia, penitent, а також гр. punire — карати, авест. kaeno, гр. tino — покутую.

Пе́нязь, пінязь — у давній мові 1. найменша грошова одиниця. 2. гроші, п. peniadze, ц. сл. пянязь. З середньонім. pfenning, спочатку синонім до дінара, гроші вибиті з срібла.

А то все куплено твоєми пѣнязми (1386-1418 Р 35)

Лекс. 1596.13 б: Динар пѣнязь.

Пень, пня — збільш. розм. пнище, здрібн. пеньок — нижня частина стовбура дерева, яка залишилась на корені після того, як дерево обрубали. До пня — цілком, повністю, на пні — у нескошеному вигляді.

А хотарь т м сєломъ почєнши от молдави через лоуг та на дубови пєнь (Сучава 1427 DIR "А" 450).

Слово праслов'янське, рос. пень, пенек, пнистый, п. peiń, pniak, pniewe, ц. сл. пьнь, серб. пань, чс. peń.

Перва́к — 1. перша дитина, старша дитина. 2. першокласник. 3. наливка, квас першого настою. 4. перший рій. На Буковині первак це двоюрідний брат, кузен, первий брат (на Мараморщині).

Перва́чка — розм. перша дитина, на Буковині двоюрідна сестра, кузенка, перва сестра (на Мараморщині).

Пе́рвий — перший, порядковий числівник від один. ст. сл. прьвъ, слово всеслов'янське, д. інд.

Перворі́дний — говориться про гріх Адама і Єви, через який Бог прогнав їх із раю.

Грѣхъ первoро́дный. Катих. 1645 р. 45 б.

Пе́ргам — місто в Малій Азії, відоме в давнині як Пергамом, було столицею багатої держави. Місто було розташоване на височині.

Лекс. 1596.444: Пе́ргам ел. — высокость.

Перга́мент, -ту або пергамен, -ну — вироблена тонка шкіра.

Лекс. 1627.99 — Кожа — скора, пергами́н.

Назва походить від м. Пергам, де вперше стали виробляти його: гр. pergamenos десь за два віки до Хр. Про походження пергаменту розповідають, що пергамський цар Евмен II задумав скласти собі велику бібліотеку, яка конкурувала б знаменитій Олександрійській бібліотеці. Але єгипетський цар Птоломей спротивився цьому і заборонив вивозити папірус з Єгипту до Пергам. Тоді в Пергамі стали виробляти шкіру для писання книжок. У греків такий писальний із шкіри матеріал звався pergamenos або charta pergamena, звався ще дифтера або мембрана, а в римлян так само charta pergamena. Головний матеріал для пергамену був: телячі, козлині, баранячі, ягнячі й ін. шкури.

Пергамен усе ширився і помалу випирав папірус, бо був міцний і гладенький. У IV ст. по Хр. пергамен частий уже в Візантії. На Русі пергамен уживається з X по XIV в. починає вживатися й папір. На Русі пергаменні пам'ятки звалися харатейними, хараттями, кожами — шкурами, телятинами.

Перебачати — арх. до пробачати, прощати від п. przebaczać.

Кривды перебача́ти. Катих. Лекс. 1645 р. 81.

Переверта́ти — повертати з одного боку на інше, перен. робити зовсім іншим, різко змінити, робити наперекір. Див. наперекір.

Лекс. 1627.397: Опроверзаю — перевертáю, вывертаю́.

Перевéсти — змарнувати, втратити: перевів день — це втратити день. В Галичині перевести — провести, прожити. "Не могли перевести закона на зборах".

Перевóдити, перевести — 1. переміщати, розташувати в іншому місці. 2. супроводжувати когось під час переходу через якийсь простір. 3. призначати на іншу роботу (переводити на нову посаду). 4. виражати щось в інших величинах (переводити метри на сантиметри). Фразеологічний вираз: переводити гроші, хліб, папір — див. вище — означає марно, нераціонально витрачати або псувати. Від дієслова водити, частотний до вести, слов'янобальтійське праслово, ц. сл. водити, вождь, водьць, лит. wadyti, wadzioti — водити, wadas — вождь, рос. водить, болг. водя — воджу, п. wodzić, wódz і вести — ст. сл. вести, рос. вести, п. wieść, лит. westi, wedu; в деяких мовах пов'язано з виведенням, викраденням жінок: лит. wedu — женитися, д. інд. wadhu — улюблена і ран. wademo — улюбленець, гр. hedman — шлюбні дари. М.Л.К.

Перегорóда, перегородка — легка стіна, що розділяє приміщення, простір на частини. Від слів пере праслов. *pre, *прѣ і городити — див. городити.

Лекс. 1627.175: Преграждені — перегорода.

Перегороди́ти — споруджувати перепону.

Слово о п. І.: Поля щиты прегородиша.

Перéд — спільнослов'янський прийменник, повстав від додавання суфіксу -д до слова **пер**.

Слово о п. І.: Пред пълки. Рано пред зорями.

Передмíстя — житловий район, що прилягає до міста.

Лекс. 1627.176: Предградіє — передмѣстьє.

Передмóва — вступ. У давній мові означало вступну частину: Першая часть Молитва єсть предмова. Катих. 1645.65 б. Предмова Молитвы Господней там же 66.

Перéдній — перший, хто спереди, перед.

Слово о п. І.: Преднюю славу сами похитимъ.

Переклáдач — той, хто перекладає якийсь усний чи письмовий текст засобами іншої мови. Від слів пере- і класти, калька з лат. traduco — переводжу, нім. übersetzen — перекласти, Übersetzer — перекладач, через п. przekładać, przekład — перекласти, переклад.

Лекс. 1627.180: Толмач, переклáдач.

"Толмач" відповідає п. слову tlumacz, що є загальнослов'янським запозиченням з східних мов: половецьке: толмач, угор. tolmács, тюрсаке тілмач.

Перéкупка — жінка, що купує й перепродає на базарі в кошиках чи рундучках.

Перелéсний — рідко: який чарує, спокушує, спокусливий. Псков. літ. І під 1570 р.: Русскіє люди прелестни и падки на волхованиє.

Перелесник — казкова істота, яка, літаючи до жінок у вигляді огняного змія, спокушує їх. Дух вогню, споріднений із Сварогом. Персонаж із драми-феєрії Лесі Українки "Лісова Пісня".

Перелíг, -легу — неоране поле, земля, яка пролежала довгий час. Звідси в рум. мові слово parlog.

Переломи́ти — ламаючи ділити, розламувати.

У "Слові" про Ігорів похід слово має ідіоматичне значення — переломити спис в кінці якогось поля значить стримати перемогу на тому полі битви:

Слово о п. І.: Хощу бо копіє преломити.

Перелюби́ти — відлюбити дівчину. Літературна мова знає тільки невиразне: відбити, переманити дівчину від другого хлопця. В. Гренджа-Донський пише в "Ілько Липей": Його дівчину перелюбив жонатий Юрко Клевець 95. Не від Івана Костюка відлюбив я дівчину, але від Панька 99. Ці живі народні вирази відлюбити, перелюбити майже вийшли з ужитку сучасної нашої літературної мови, хоч жива наддніпрянська мова їх знає. Так Б. Грінченко подає у своєму Словнику: Уже ж мож дівчина да й одлюблена, пісня. Вона мого хлопця перелюбила, Харківщина. З останнього слова повстали наші: перéлюб, перелю́бець, перéлюбки, перелю́бний, перелю́бник, перелю́бниця, перелю́бство.

Перемагáти, перемогтú — подолати ворога, від могти, ст. сл. мошти, див. заможний. Праслов. mogti має свої відповідники в інших індоєвр. мовах, нім. mögen — могти, гр. magos — могутній. Польська форма дієсл. перегмогти: przemoć пояснює вираз з лекс.

Памви Беринди 1627 ближче до сучасної укр. форми: Удолѣваю — перемагаю (265).

У мові XIV-XV ст. слово перемочи означало і втратити судову справу, отже переможеним був той, який був визнаний виновним:

А будѣт в соудѣх пєрєможєнъ пастух оу шкодахъ поставных имаєть шкоды вси платіть (XV ст. ВС 37 зв.).

Перемагати це "перемогу одержати" — калька з фр. remporter une victoire.

Преможний у старій мові це не переможний, а під впливом старопол. przemożny означало могутній:

"Нѣкгды прєможний панъ алєксандрь воєвода землѣ молдавскои... нас розгнѣваль (Ланчиця, 1433 Р 120-121).

Перемо́жець, -ця — той, який перемагає.

"Переможців не судять!". Розповідають, що генерал Суворов не послухав свого фельдмаршала Румянцева, самовільно пішов року 1773-го на штурм турецької фортеції Туртукай і взяв її приступом. Військовий суд засудив Суворова за самоволю, але цариця Катерина II, що мала затвердити присуд, написала на справі: "Переможців не судять".

Переносний — непрямий, фігуральний. Калька із грецького слова metaphora — переміщення, віддалення. На п. мові przenośnia — це метафора, тоді як рос. мова як і укр. вживають вираз переносне значення слів. У Лекс. 1627 р., 221: Преноснѣ, метафорикóс, тобто вже є нахил до прикметникової форми. Там же на стор. 203 слово "переноснѣ" — переносно. Переносне значення розвинули з віками дуже багато слів. Перші слова мали реальне й одне значення — скажемо, різати визначало справді тяти якусь річ реальну. А з бігом часу розвинулось переносне значення: різати те, що її не ріжеться: напр. розрізав просто складне питання, цією відповіддю ти розрізав мені серце і т.ін.

Пéрепел, -ла — ч.р., перепелиця, перепілка, ж.р. перепелячий і перепеличий. Слово всеслов'янське, звуконаслідувальне, подвоєний корінь *пелпелъ через розподібнення дав *перпелъ, перепел. Перепел — це невеличка польова перелітна пташка з родини фазанових, яка має темно-буре плямисте забарвлення.

Переполóх — див. лохнути.

Переставáння — від переставати, припинити робити щось, арх.: відпочинок.

Лекс. 1627.450: Суббота — отпочинок або переставанья.

Переставатись — заст. умерти, чиясь душа переставиться — хтось умирає. Рос. преставиться — умирати.

Лекс. 1627.183: Преставленіє — переставленьє, умертьє.

Пересторóга — від дієслова перестерігати — попереджати про загрозу, отже пересторога — застереження. Це назва полемічного твору, який появився у 1606 р. і затерігає про небезпеку, яка чигає на православних разом із прийняттям унії. Див. п. przestroga від дієсл. przestrzec з тим же значенням.

Лекс. 1627.280: Храненіє — стереженьє, сторóжа, пересторóжа.

Слово пересторожа в сучасній мові вже не вживається, але є прикм. сторожливий і прислівник сторожливо, які вживають рідко, а також є слова перестереження і перестережливий — який перестерігає про небезпеку.

Перéстрах — розм. Те саме що переляк, п. przestrach. Див. лякатися, страх.

Лекс. 1627.266: Ужас — перестрáх, переполóх. Ужасаюся — страшýся, ужасновеніє — перéстрах.

Перетинáти, перетятий — розсікаючи, розділити на частини, рухатись упоперек чого-небудь. Від дієслова тяти, тинати - пере. П. ciąć.

Праслово ц. сл. тяти, лит. tinti — клепати косу, лат. tondeo, tonsum — стригти, гр. tamnŏ, temnŏ — тне, tomos — відтинок.

Лекс. 1627.450: Саддукей — перетятый.

Перехитрúти — обманути, обдурити. Див. хитрий.

Лекс. 1627.290: Обходжу — перехúтрую, ошýкую.

Перехрéстя — місце перетину шляхів.

Лекс. 1627.95: Исходище — выхож ньє або распутьє, перехрестьє.

Пéрець — овочева рослива, яка використовується для їди або як приправа, а а також тропічна повзуча рослина, що має плоти у вигляді зернят із пряним запахом. Давнє запозичення з лат. piper, яке походить з гр. peperi, давньо-інд. pippali, через давньо-вернє-нім. pfeffer — давньорус. пъпъръ, словен. prpar.

"Дати перцю" — побити, набити калька з нім. einen verpfeffern. Може означати і: добре вилаяти когось.

Пере́чка — діал. арх. суперечка, див. п. przeczyć і zaprzeć — суперечити, заперечити чс. przeprze і рос. прения — дебати, спор, сварка, суперечка. Праслово гр. spairo — противлюся, лат. spernere — відкидати, зневажати.

Лекс. 1627.: Перечка, посварок, сварьі.

Лекс. 1627.425: спор пере́чка.

Перешко́да — перепона, завада. Праслово з давнього кореня *skond або *skend. Див. паскудний. Проте до укр. мови це слово прийшло через посередництво п. przeszkoda з нім. Schade (давнє scado), тому рос. мова знає слово скудный, але не знає слово шкода. Є також і старочеське škoda; в укр. мові відоме вже з документів в XV ст., де означає не тільки втрату але і перешкоду, а в лексиконах XVI-XVII ст.маємо навпаки, слово перешкода означає також і втрату.

Лекс. 1596.24: Пакость — перешкода. Пакощу — перешкаджаю, пакостник — перешкодца.

Лекс. 1627.151: пакость — перешкода. Проте слово появляється у лекс. Памви Беринди вже і в значенні перепона: На перешкоды не дбаючи (передмова). Препона — перешкода (182). Преткновеніє — перешкода (184). Затрудненьє — перешкода (238), а в Катехизмі 1645 р.: Без вшелякои перешкоды (57).

Хитання появляються і у випадку дієслова перешкоджати: Лекс. 1627.151: перешкаджаньє — чиненьє шкод, але у Катих. 1645: Абы сумнѣнє єму не перешкожа́ло 53 б.

Переяслав — постало на правому березі р. Трубежа (ліва притока Дніпра) десь у VIII ст. В Літопису уперше згадується під 907 роком. Літопис оповідає, що билися поляни з печенігами і за звичаєм того часу війну розпочали двобоєм двох найсильніших вояків. І українець Кирило Кожем'яка побив печеніга, і тим "перея славу" всього бою. Місто, постале тут, було назване Переяслав. Тепер зветься Переяслав Хмельницький (на пам'ятку Переяславської Ради 1654 року).

Слово о п. І.: Уже бо Сула не течеть къ граду Переяславлю 33.

Пери́на — довгастий мішок з пір'ям або пухом. Спить на перині, зах. укр. під периною, бо тут периною укриваються, чого на Сході зовсім не знають, тут сплять на перині, покриваючись ковдрою. Див. перо 1.

Перка́ль — ч.р. тонка і цупка бавовняна тканина, фр. percale, з перського пергала. На Правобережжі — пе́ркаль.

Перламу́тр — внутрішній шар деяких морських молюсків, який має мінливе забарвлення і використовується для виготовлення гудзиків і прикрас. З нім. Perlamutter, калька з італ. madreprela — мати перли.

Пе́рли — рідко пе́рла, мн. однина, рідко пе́рло — перламутрове зерно. З нім. Perle через п. perla. В Індії перли знають з найдавніших часів, їх згадують також і у Біблії і в Єгипті. В Греції вперше згадує їх Теофраст. Від греків вони перейшли до римлян, які знали їх під назвою margaros або margarites, тоді як основна теперішня назва утворена з лат. pirula — маленька груша. Слово бісер, під яким перли, відомі в Давній Русі арабського походження, і означає підроблені першли. Див. бісер.

Лекс. 1596.3 б: Бисер — пе́рла.

Лекс. 1627.433: Марґаріта, ел. пе́рла.

Перо́ — 1. рогове нашкірне утворення, яке укриває тіло птахів. Праслово ц. сл. перо; лит. sparnas, доводить, що першою літерою було колись **с**. Лит. слово означає крило.

Лекс. 1627.153: Періє — пѣря або перо́.

2. У старовину писали каламом (див. каламар), але пізніше, коли запанував пергамен, а потім папір, стали писати й пером — гусиним чи іншим. Пера такого вживано аж до XIX віку, коли появилися сталеві пера (пор. п. stalówka), але й за цими сталевими зосталась стара назва — перо.

У переносному значенні, перо — це хист письменника. Гостре перо, спроба пера.

Perpetuum mobile — вічний двигун.

Пе́рса — груди. Праслово, інд. parsu — ребро, авест. peresu, ц. сл. пьрси. В укр. і рос. мові тільки в множині.

Лекс. 1627.433: Ма́маит - лт. перс або цицка.

Пе́рсія — назва країни, сучасний Іран. Словник П. Беринди має цікаве пояснення до етимології цього слова, виводячи його з біблійного дозволу споживати м'ясо тварин, які мають розділені копита (Кн. Левит 11), лат. pertusiare, фр. percer — пробивати, прорізати.

Лекс. 1627.445: Персія — ламлючій, або дѣлячій або копыта, або грыф. Персида.

Персóна — заст. особа, людина як окрема особистість. У лат. мові слово persona означало: 1. маску актора. 2. його роль. 3. особу.

Лекс. 1627.108: Лице — особа, лице персона.

Там же .229: Собство — персона, особа.

Там же .466: Ипостать — персóна, особа.

Бог в трех Персонах. Три Персоны, а єдин Бог. Катих. 1645 3 б.

Духъ Святый от самого Отца Персоны походить. Там же 31.

З України через школи це слово перенесено в Росію.

Персона грата — лат. persona grata — бажана особа, особа важлива. Заголовок новели М. Коцюбинського.

Персонáльний — особистий.

Лекс. 1627.224: Слово тоє Син Божій єст персональноє и навѣки трват.

Другіє власности Бога суть персональные. Катих. 1645 р. 5.

Перст, -стá — ч.р. арх. ст. сл. прьсть — палець руки, лит. болг. пръст, ч. р. словен. prst — перст Божий — Божа воля, один як перст — один як палець. Див. наперсток.

Лекс. 1627.158: Перст — палець.

Перст Божий чи палець Божий староєвр. Ецба Елохім, палець — синонім волі, могутності. Пор. Вихід 8:15 "І сказали чарівники фараонові: "Це перст Божий!" Повторення закону, 9:10: "І Господь дав мені обидві кам'яні таблиці, писані Божим перстом" Луки 11:20: "А коли перстом Божим виганю Я демонів, то справді прийшло до вас Боже Царство".

Пéрстень, персня і перстінь — ст. сл. було прьстень і пьрьстень, тому в укр. з давнини перстень і перстінь. Від ст. сл. прсть, перст ч. р. — палець. В укр. перстень — чимсь приоздоблений, каблучка — без оздоби і обручка, що надягається при обрученні (заручені). Див. наперсток.

Персть, -ті — арх. земля від ст. сл. пръсть, болг. пръст — земля, пръстен — земляний, словен. prst — ж. р. земля. Персть — жін. роду.

Лекс. 1627.158: персть, прах — порох. Див. порох.

Перський, персидський — заст. персіянський — від слів Персія і Персида — стара назва Персії. Див. Персія. Рос. персидский.

Перу́н, -руна — У Східних слов'ян головне божество, бог дощу, грому і блискавки, бог війни. Відповідник грецького Зевса і римського Юпітера. Оскільки Перун — це дальший розвиток архаїчного культу вогню в індоєвропейських племен у ранню добу, то ім'я виводиться з типового для культу вогню кореня PR/PER. З цього ж ко́реня лит. Perkunas, болг. Порун, словацький Peron, чс. Peraun, п. Pjorun, але і ведійський (індійський) Perghunos, германський Feirguni, Fjorgyn.

Всі ці назви божеств споріднені з д. інд. pure— вогонь, сонце, гр. pir, -os, давньо-нім. fuir, сучасно-нім. Feuer, англ. fire, які всі означають вогонь.

В момент хрещення Русі саме культ Перуна зазнав найбільше переслідувань. Його статуя була кинута у Дніпро. Але його назва, однак, із мови не зникла, збереглась як загальне слово із значенням: грім.

Лекс. 1627.153: Пе́рун — гром.

Там же .260: Трѣсновеніє — пе́рун. Тутно — грум, пе́рун. М.Л.К.

Перфу́ми — арх. пахощі, рос. духи з фр. parfum через п. parfuma. З лат. perfumare — продиміти.

Лекс. 1627.353: Арома́ты — вон, пахнучіи речи: перфуми, кадила, марры.

Пе́рше — рос. прежде, зах. укр. передше, прислівник: до цього часу, колись, раніше. Перше ніж, перше усього.

Пе́рший — сл. сл. прьвый, порядковий числівник до один. П. рос. первый. Україн. форма з'явилась через додавання суфікса **-ш** і стягнення.

Слово о п. І. Прьвоє припѣвку рече. Помянувше прьвую годину и прьвых князей.

А прото єстли на первшии Ваши листы от мистра отписанноє нє єсть (Брест Куявський 1447-1492 ЛКБВ).

На Никейском пе́ршом Соборѣ, Катих. 1645 р. 36 б.

Пес, пса — собака, самка — сука, малята песеня́, песик, великий пес, псина, псюга, псяка, пркм. псячий, псиний, помешкання для псів: пса́рня, псарний двір, доглядаю псів: псар, -ря́, лайливе псюка, псюга, псяка, псявіра частина окремих слів: песи́голова, песи́головець. Поговірка: звів усе на псе.

Ст. сл. пьсъ, песии, пьсоглавъ, пьсовати — лаяти. Слово всеслов'янське, ширковідоме. Походження невияснене. Санскрит. pacus — домова худоба і багато інших старих мов знають подібні слова, але в значенні скот, худоба. Худобу охороняли пси, і, можливо, що назва скота перейшла на назву їх охороня. (Преобр. II.3.).

На Сході України слово пес не часте, частіше собака. На Заході навпаки: собака рідке, панує пес.

Слово пес вживається у багатьох ідіоматичних виразах. Навіть пес не загавкав коли що сталося. Те саме в Біблії. А до всіх синів з Ізраїлевих навіть пес не погострить язика свого. Вихід 11.7.

Псячі мухи — Четвертою язвою на фараона і на єгиптян Мойсей послав псячі мухи. Книга Вихід 8.16-28. В старо-євр. Біблії це зветься arov — мішанина звірів чи мух. У євреїв є переказ, що це було мішанина різних звірів і звірят. Інші твердять, що це була мішанина всяких мух. За Єронімом (Вульгата) це була "мішанина мух". Пор. Пс. 77.45: "Він послав був на них рої мух (arov) і їх жерли вони.

Пестли́вий — прикм. до пестити — ніжно піклуватись.

Пестливих форм в укр. мові дуже багато — вона кохається в них. Для метафоричного порівняння в укр. мові часто вживають назви улюблених пташок, напр. голубе мій, голубко моя, лебедику мій, ясочко моя, соколику ясний, пташечко красна, перепілочко і т. ін.

Пе́стрий — діал. рябий. Слово дуже відоме в рос. мові. З ст. сл. пьстръ, болг. пъстръ. Пов'язано через чергування кореневого голосного з словом писати — ст. сл. пьсати. Дав. верх. нім. feh — пестрий, д. інд. pecas, авест. paesa. В укр. літ. мові з цієї основи є пістрявий — з різнокольоровими плямами, смугами; дієслово пістрявіти, пістрявити, ім. пістрявість і присл. пістряво, а в розм. мові ім. пістря — груба, звичайно саморобна матерія із різнокольорових ниток.

Лекс. 1627.202: Різно, пстро. М.Л.К.

Петелька, петля, петлиця — частина мотузки, складена кільцем з нім. Bändel — стрічечка від binden — зв'язувати, через п. petlica, чс. pentlek.

Лекс. 1627.154: Пе́тель или петла, петлица.

Петро́ — чол. ім'я ст. сл. Петръ, гр. petra — скеля. лат.

Petrus. Єв. від Івана: Будеш званий ти Кифа, що визначає: "скеля". Ім'я це надав Христос рибалці Симону, зробивши його апостолом. Арамейське слово kefa визначає камінь, скеля. Арамейською мовою, близькою до старо-євр. говорили в Палестині в часи Христа. Пор. І. Кор. 1:12. Синонімія Петро — скеля — кифа дуже часто використовується метафорично у Сковороди. Напр. у 29-ій пісні Сада божественных песней "Спаси мя, Петра, молюся!", що відповідає фіналу 14-ої пісні: "Выскочь мнѣ на кефу!"

Лекс. 1627.445: Петр — опока, от опоки, зри Кифа.

Соляр. III.206: назва головного міста Ідумеї гебр. Села гр. Петра і араб. Хагар, і всі визначають: скеля пор Судді 1,36,Іс.16.1 і ін.

Пех — часте в Галичині слово: неповодження з нім. Pech — лихо, розм. значення від основного значення цього слова: смола. До цього близьке і д. євр. pach — сільце, тенета, пастка, пор. Пс. 119:110,140:6.

Печáль, -лі — ж. журба, сум, пригнічений настрій з спільнослов. печся — старатися, гризтися; звідси у слов. мовах печа і печаль.

Слово о п. І. 1187: Печаль жирна тече средь земли Рускыи 20.

Лекс. 1596.23: Печаль — утиск, Печалую — в утиску естем. Печáлен — утиснéнный.

Лекс. 1627.153: Пекуся — стараюся, зри печаль.154: печаль — фрасунок, бóлесный жаль, скорб, печалованьє, журба, смуток.

Печáтар — див. протосингел.

Лекс. 1627.459: Сингел — келейник патріарший або печатáр.

Печáтка — арх. форма печать: 1. невеликий предмет з вирізаним на ньому знаком. 2. відбиток цього знака.

А на то єсмъ приложилъ свою печать и отць мои Лучьськый арсении (1366 Р 14).

А на то свѣдоцтво завѣсилъ свою печать и панъ Михаило свою (Львів 1386 Р 31).

Лекс. 1596.86: Ваятель тот, который рѣжет печати.

Печáтня — арх. друкарня.

Лекс. 1627.307: Штанба — печáтня, друкарня.

Печáть — 1. арх. до слова печатка. 2. характерна ознака від чогось. Походить від слова печ піч оскільки ідеться про випалений

знак. Див. нім. Petschaft, рос. печать, п. pieczęć.

В давнину означало і сторожу — варту або тюрму.

Лекс. 1627.426: Кустодія. лат — печать або сторо́жа.

Печені́ги — давнє печенѣгы, печенѣзи — назва тюркського народу, в X-XI вв жив між Доном і дельтою Дунаю, в XI в. володіли дорогою з Руси в Крим. Угорське besenyö від bačanak із зменш. суфіксом -nak від badža, bača — чоловік старшої сестри. В XI-XII в. печенеги нападали на Візантію, але року 1122 їх розбив імператор Йоанн Комнен II у битві, названій "кінець печенігів". У XV ст. в документах ще згадується Печенежецъ — назва лісу на Подільській землі.

Пече́ра — заглиблення у скелі або в горах, ц. сл. пештера, форма, в якій відоме і в рум. мові peșteră, болг. пеще́ра, рос. пеще́ра, можливо утворилось за допомогою суфіксу -ер- від слова печь.

Лаврінів рукопис під 1051 р. подає "Із того часу почався Печерський монастир: від того, що черненці жили перше в печері і прозвався монастир Печерський".

Сє азъ... андреи владимирович съ своєю жєною поклонихом сѧ оца своєг гробоу... и всѣх стыхъ старцеввъ гробом въ пєчєрѣ (Київ, 1446 P. 154).

Пещь огненная — піч огненна, в яку були вкинені три отроки (див. кн. Пр. Данила глава 3), але не згоріли вони.

П'єммонт, -ту —історична область Італії, круг якої 1861 р. об'єдналась вся Італія. Так папа назвав П'ємонтон Галичину, чекаючи, що вона об'єднає круг себе православних.

Пилат Понтій — див. Анна. див. Пілат.

Пили́п, -па — чол. ім'я ст. сл. Филипъ. Від гр. слів phileo — люблю і hippos — кінь. Philippos — друг коней, мужній лицар.

Лекс. 1627.468: Філіпп — конелюбець.

Пили́п — це народна назва зайця, пор. Михайло — ведмідь, Василь — кіт і т. ін. Звідси: "Вирвався, як Пилип цебто заєць з конопель" — вирвався як заєць на свою біду.

Пи́льний — уважний, старанний, терміновий. Праслов'янський пилн — відмінний, чс. pile — праця, старання, п. pilny — старанний.

Лекс. 1627.18: Прощу́ пи́лно.

Там же .187: Прилежная — пилнии речы. Прилежно — с пилностью. 188 Прилежу — пилну́ю.

Там же .262: Тщали́в — пи́лний, пилнуючій, стараючийся. Тщаніє — пилн.

Туюкнижечку наипилнѣй читай. В памяти своєй пилне заховуючи. Катих. 1645 р. Предмова.

Пи́льність — ім. до пильний.

Лекс. 1596.3: Чуйност — пи́лност.

Лекс. 1627.187: Прилежаніє — пі́лност, пильнованьє.

Там же .262: Спѣшуся, поспѣшаюся, с пилностю чиню.

Казаньє з пилностю слухати. Катих. 1645 р. 39.

Пи́льно — присл. уважно.

Лекс. 1627.295: Опа́сно — пилно, осторо́жне. Опасный — осторо́жный.

Пильнува́ти — бути на сторожі, стежити; виявляти старанність, п. pilnowac — стерегти, придивлятись.

Лекс. 1596.24 б: Прилежу — пилну́ю. Прилежаніє — пилность. Прилежно — с пилностью.

Пи́мен, -мена — чол. ім'я ст. сл. Пименъ гр. poimen — пастир.

Лекс. 1627.445: Пи́мін, Пімен — па́стыр.

Пи́нна, -ни — чол. ім'я (Святий із скифів) скиф. від гр. pinna — перламутрова раковина.

Пир, пиру — заст. бенкет, учта. Слово пир звичайно виводять з пи - ти, пи - р, тут **-р** суфікс, як у да-р від дати, жи-р від жити, хоч пор. ст. сл. пыро — пшениця. Але можливо, що це східне слово: асирійське puhru, сирійське puhra — це святкові збори, бенкет, тобто пир. Див. пиріг.

Слово о п. І. 1187: Ту пир докончаша.

Лекс. 1627.154: Пир — у́чта, честь, пированьє, бе́сѣда, колацѣя.

Пирі́г, -орга́ — спечене з чимсь (з яблуками, маком, м'ясом і т. ін.) в печі тісто. Поставила козаченьку пиріг на тарілці. Метлинський. 90

Пиріг повстало з старого "пиро", що визначало й пшеницю ("Русск. Филол. Вѣстн." т. 66 ст. 348, А. Соболевський); "пиріг" — це пшеничний хліб; "пирувати" — це може їсти пироги, хоч його звичайно виводять від пи- пор. пити і суф. -р: пи-р. Східнослов.

пиріг — це хлібець невеликий, довгастий із пшеничної муки, пор. Печемо пироги на Різдво, однести бабі пироги; пиріг може бути й з начинкою, але все печений. В Галичині "пирогами" звуть вареники (пор. польське pierogi). Так само і на Волині. Пор. колядку: Пане господарю, застеляй столи, клади пироги з ярої пшениці. А. Брюкнер (Słownik etymologiczny języ. polskiego) виводить "пиріг" від "пир".

Лекс. 1596.24: Пыро-жи.

Лекс. 1627 р. 62: Пирог в оливѣ сма́женый.

Там же .199: Пыро — жито або просо.

Пирх! порх! пурх! — наслідування руху (відлету) пташки. Звідси пи́рхати, по́рхати, пу́рхати, -ання. Стародавні слова.

Пиря́тин — поселення на р. Удаї на Полтавщині. А. І. Соболевський виводить назву від імені Пирята — скорочене ім'я київського боярина XI-XII ст. Пирогоста.

Писа́ння — від дієсл. писати, ст. сл. пьсати "нездоланна пристрасть до писання". А. Брюкнер (Slow. etymol. języ. polskiego) показує, що первісно воно означало не писання, а креслення, малювання (пор. писанка) або карбування. Таке значення збережене і в деяких ідіоматичних виразах напр. "Ох, молодиця, не йде, а пише" Є. Гуцало. "Зелена Воля" відображає і в етим. слова пестрий (див. пестрий), але і в споріднених мовах див. лат. pingere — малювати, вишивати, pictura — малюнок, вишивка, інд. pimśati — вирізблювати, оздоблювати, староперське nipiśta — написаний. Цей паралелізм пояснюється тим, що первісно літери не писались, а карбувались, видовбувались. Ті самі відношення існують і в давньо-єврейській мові: катов — писати; хато — вишкрябувати, проколоти; гацов — вирізблювати. М.Л.К.

Писа́тися — зах. укр. зватися. Як ти пишешся? (Як твоє прізвище?)

Писемність, -ості — 1. система графічних знаків уживаних для писання в якій-небудь мові чи групі мов. Поява писемності у східних слов'ян. 2. сукупність писемних літературних пам'яток якогось часу. Давньо-українська писемність.

Писк, -ку — високий неголосний звук, який видає жива істота; плач немовляти пор. рос. пищит, чс., п. pysk, рос. писк, болг. письк.

Лекс. 1627.146: Пи́ском унижание по земли лазячи.

Пи́скати — видавати писк, звуконаслідувальне слово. Рос.

пищать, ст. сл. напиштити сѧ.

Лекс. 1627.48: Гуденіє — писканьє, гудѣньє, пищѣньє.

Там же .220: Скомлю — я́каю, пи́скаю.

Пи́сок — розм. обличчя, морда; староп. pieski, piesek — скроня. Походження невідоме.

Лекс. 1596.215: Птах, пысок уложивши в воду.

Письме́нство — синонім до слова література. Красне письменство — калька від фр. belles lettres — белетристика, художня література.

Письмо́ — від дієслова писати. У мові XIV-XV ст. означало: те що написане, писання; живописання, послання, лист. ц. сл. писмъ.

У сучасній укр. мові письмо це: 1. уміння писати, зображувати графічні знаки на письмі — у письмовому вигляді. 2. уміння писати і читати — письменність, неписьменний — людина, яка не уміє писати. 3. система графічних знаків, що їх вживають для писання у якійсь мові чи групі мов, готичне письмо. 4. форма букв.

Історичний розвій форм букв пережив оці три роди: а) уставне письмо чи уста́в, письмо окреслене, визначене, лат. маюскульне чи маюскул, majusculus — досить велика букв. В східн. слов. письмі форма уставу — букви великі, квадратові, кожна буква пишеться старанно й окремо. Це письмо панувало в X-XIII віках.

б) півуставне письмо чи півустав, лат. мініскульне письмо, minusculus — маленький чи дрібненький. Письмо мало старанне, дрібніше від уставу. Панувало в нас у віках XIV-XV-XVI-XVII.

в) письмо скорописне чи скоропис, зародилося по княжих та єпископських канцеляріях, панувало в XV-XVII віках і далі.

5. стиль; він має гарне письмо. 6. індивідуальні прикмети письма, почерк. 7. заст. написаний або друкований твір. Святе письмо — книги Ветхого (Старого) і Нового завіту.

Пита́ння — звертання до кого-небудь, яке потребує відповіді; проблема; справа, болг. питане — питання, прохання, серб. питанье — питання.

Лекс. 1596.23 б: пытаньє чиню. Теж у Лекс. 1627.189.

В Катих. 1645 р. скрізь заголовки: Пытанє і пытан'є — Отповѣдь.

Питання життя чи смерті з фр. une question de vie et de mort. Важливе питання.

Пита́ти — звертатися до когось потребуючи вияснення чогось. Означало первісно мучити, катувати, див. рос. пытка — мордування. Такий розвиток значення подає А. Брюкнер (Słownik etymologiczny jęz. pol.) до розвитку п. слів pytać, zapytać. Це значення засвідчено і Лексисом Лавренітя Зизанія 1596 р. ст. 15: Истязаю — пытаю. Истяза́ніє — пыта́ніє. Проте, паралельно вже у XV ст. засвідчено і сучасне значення цього слова.

И мы пытали Сопѣги свѣдомъ ли он того коли тотъ листъ брали въ небощика (1498 АЛМ, 169).

А найранніше значення це краяти, рубати: amputare, чс. pytwa — анатомія, староп. pitwać ryby — потрощити, pitwak — тупий ніж.

Пита́ч — арх. можливо м'ясник, різник, від первісного значення дієслова питати — рубати.

Лекс. 1627.412: Мнасон — пы́тач.

Пи́тель — млин, що дрібно меле муку крупчатку. Мука з цього млина зветься питльо́вана чи питльовка. Хто хоче питлювати, мусить зачекати. Номис: Приказки 5596. З німецького Beutel, давня форма putil, через чс. і п. pytel.

Пи́ти — всеслов. і індоєвр. слово. Ст. сл. пити, питиє, оупивати ся, поити, напоити, гр. pino і лат. bibo — п'ю. В укр. мові цей корінь дуже рясний: питво, пійло, п'яний, п'яниця і т. ін. Пити, випити з родовим: чого.

Слово о п. І.: Испити шеломомъ Дону 24.

Пити́мий, пито́мий — рідний, свій, той, хто "воспитав" — вигодував, Марко Вовчок. Нар. Оповід. 1861 р. т. 1: Деж таки хто чував, щоб дитина так незвичайно з питимою своєю матінкою поводилась 25. Б. Лепкий, "Мотря" т. 1: Нівечучи його питьоме, довгими віками влаштоване життя.

Первісне значення: який становить чиюсь власність:

Се я Янъ... продалъ есмь добровольно землью свою питомую у волости Волковской (Вільна 1451 Арх ЮЗР II 106).

Пи́тка — арх. пытка — катування, укр. катування. Питка — випитувати з катуванням. Сюди: питати — дознаватися, ст. сл. пытати, іспит — випитування, мн. іспити. Див. питати.

Пи́тки — пити в дитячій мові. Хочеш питки? — це: хочеш води?

Питльо́ваний — див. питель.

Лекс. 1627.452: Семідалин — тот що єсть с чудной пытльованой муки.

Пиха́ — погорда, зазнайство. Пор. рос. пы́ха, п. pycha. Див. пишний.

Лекс. 1596: Гордыня — пы́ха, го́рдость. Гордый — пышный.

Лекс. 1627.20: Велможне о собѣ держу, пышнюся.

Там же .175: Превозношеніє — пыха́.

Там же .222: Славолюбіє — коханьє ся в славѣ то єст пыха́.

Пи́шний — первісне гордий від слова пиха́. У сучасній мові густий про волосся, буйний про цвіт. Праслово, корінь із s у гр. мові fysa — надування, fysao — дму, лат. pustula — пухир, див. і рос. пыхать і пышный, п. pyszny. Можливе і інше пояснення. Див. пах!

Лекс. 1627.276: Ухищряємый — пышный, выставный, оказалый.

Там же .448: Раав — пышная.

Пища́лка — діал. сопілка, п. piszczałka. Звуконаслідувальне.

Лекс. 1627.229: Сопѣль, пища́лка.

Південь, -дня — 1. одна з чотирьох сторін світу. 2. місця з темплим кліматом. Від пів - день. Слово виникло для відрізнення від слова полудень. Див. день.

Півень, -вня — свійський птах, самець курки. Пор. піти — співати п. piac. Рос. петух з XVII ст. (Черных 46). Ст. сл. пѣтьлъ — півень. Корінь пі- , ст. сл. пѣ — він охоплює десятки слів.

Лекс. 1596.23: Пѣтел — когут, пѣвень, пету́х.

Лекс. 1627.199: Пѣтель, чески и руски кoгу́т, волынски пѣвень, литовски петух. Пѣвнево пѣніе.

"Червоний півень" — символ пожежі.

Північ, -ночі — одна з чотирьох сторін світу: місця з холодним кліматом: на Півночі.

Слово о п. І. 1187 р.: Скочи въ плѣночи 35.

Північний — прикм. до слова північ.

Лекс. 1627.456: Вѣтр полно́чный.

Півуста́в — див. письмо.

Пігмеї, -їв — малесенькі люди з гр. pygmaios — величиною з кулак, гр. pygme — кулак. Переносно — маловарта людина.

Пiґулка — зах. укр. з п. pigula на Сході — таблетка, пілюля, з лат. pilula, фр. pilule, чс. pilulka.

Під, пóду — низина, основа, підлога в хліві, горище в хаті, долішня частина печі, підпіччя. Часте на Полт. і півд. Київщині. Ст. сл. подъ — основа, низина, діл. Слово всеслов'янське.

Під — сл. сл. под' чи подъ — прийменник з місцевим відмінком. Виражає просторові відношення.

Слово о п. І. Под трубами повити. Под копыты. Под шеломы латынскими.

Грань з Лютицею подъ задний островъ наш Росохи. Луцьк 1322 Арх ЮЗР ч. 1 т. VI, 2).

Під гору, іти під гору по-укр. іти вверх, на гору. По-рос. идти под гору це йти додому, до початку гори.

Під! — звуконаслідування перепілки. Форма подвоєна: підьпідь. Форма здовжена: підь-пiлiть або під-пiльом і ін. Звідси: підькати, підьпiлiткати, під-підьомкати. Старі слова.

Підвечіркувати — їсти підвечірок, їсти перед вечерею.

Підданий — підлеглий кому. Пани мали своїх підданих, а цар — своїх. Рос. подданый від поддаться — покоритися під натиском, п. poddany.

Піджáк — верхня частина чол. костюма, рос. пиджак, нар. укр. спинжак (тому що зодягається на спину) з анг. pea-jacket — коротке пальто з сер. голландського pîe — байкова куртка.

Підкáнцлер — заступник канцлера, давнє підканцлѣрий. Див. канцлер.

Підлéглий — який перебуває в залежності від кого-небудь. Від слів під- і лежати.

Абы заправовали преложоные собѣ подлеглых (Катих. 1645 Предмова).

Пíдлий — прикм. — який викликає осуд, нечесний, підступний. Підлий ще в XVII в. означало "покірний". Так архимандрит Іоанникій Галятовський писав у посвятах на своїх творах "Я, подлый автор. Крім цього "подлий" означало людину підлеглу, що під кимсь, а пізніш — простий чоловік, кріпак, зіпсутий, недобрий.

На думку Ал. Брюкнера (Słownik etymologiczny jęz. pol.) слова типу під (іменник), підлий, підошва походять не від прийменника

подъ, а від іменника із значенням нога, земля, гр. pus, podos — нога, чс. puoda — підстава, земля. В такий спосіб можна пояснити і підпис Галятовського, що означало уклінний, смиренний, простий.

Лекс. 1627.281: Худый — простый, голый, пóдлый.

Там же .437: Убогий, або покорный, або пóдлый.

Підмет — латинський термін subjectum слово всі слов'яни зрозуміли як subjacio, себто підкидати, або по-давньому "підметати" метати — це кидати, пор. наше меткий; чому слово subjectum і переклали на слово "підмет", напр. п. podmiot, чс. podmět, словенське podmét, укр. так само підмет. Самі тільки болгари зрозуміли subjectum як subjaceo (під-лежати) і переклали "подлежаще", а від болгар запозичили й росіяни — "подлежащее". У нас уже І. Галятовський у своїм "Месії" 1669 р. писав: "суб'єктумъ — подмéт або подлога" л. 99, а це свідчить, що це дуже старий у нас термін.

Піднéсти голову — це простити, не рідке в біблійній мові. Напр. Issa Far'oh et rošecha — піднесе фараон голову твою — цебто простить фараон тобі (Буття 40:31-19). Хто чого просив, то падав на коліна перед паном, опускаючи голову до землі. Коли пан підіймав його голову, то тим самим задовольняв прохання.

Підніжжя — нижня частина чогось високого. Підніжжя гори.

Підніжок — 1. підставка до ніг. 2. підніжка, ступінь до входу до чогось. Див. нога.

Лекс. 1627.162: Подножіє — подножок.

Підногóтний — від слова під і ніготь. Див. нога.

"Підноготня правда" або підноготна — дійсно вся правда справи, вся таємниця її. У давнину в Московії (Росії), коли переступника допитували про справу, а він правди не говорив, тоді йому забивали під ньогті голки, цвяхи або гострі дерев'яні кілочки. Ніхто цього видержати не міг і звичайно говорив "підноготну правду", — усе, що вимагали сказати. Вираз засвоївся і в українській мові.

Підозрілий — який викликає недовір'я, підозрений. Підозрілий належить до сім'ї слів: назирати, зір, дзеркало. Праслово — ст. сл. зьрѣти, зрѣниє. Див. назирати.

Лекс. 1596.13 б: Зазорен — погуженый, подозрѣнный.

Підошва — нижня частина взуття, якою вступають по землі. Раніше означало саме взуття. Рос. подошва означає і ступню. Див. підлиії.

Лекс. 1627.156: Подóшва, сандал, черевик.

Підпéртися — спиратися на що небудь, стоячи або пересуваючись. Недок. підпиратися. З первісного кореня per- , ц. сл. запрѣсти, запьру з юсом великим, рос. запереть — замкнути, подпереть — підпирати, чс. poderpziti — підпирати. Рос. пру, преть — гнити, напор — тиск. Від первісного значення розпаритися, пом'якшити від пари; цей корінь набув безліч, далеких одне від одного значень, під впливом різних префіксів.

Слово о п. І. 1187 р.: Пъй клюками попрося о кони. 35.

Підпи́рати — ставити підпору для підтримання чого-небудь, підпирати спиною стіни, одвірок.

Слово о п. І. 1187 р.: Сѣдиши, подпер горы Угорскым. 30.

Пі́дпис — прізвище написане власноручно під текстом.

Лекс. 1627.162: Подписаніе — подпис.

Підпи́счик — на Наддніпрянській Україні визначає передплатника на газету чи журнал з рос. "подписчик". Але початкове значення цього слова було зовсім не те: "подписчиком" в старовину звався той, хто підробляв чужі записи. В "Матеріалах" І. Срезневського т. II ст. 1066 подається такий приклад з 1552 р.: Ябедниковъ и подписчиковъ, и всякихъ лихихъ людей". З бігом віків значення цього слова зовсім змінилось, але певне й сьогодні наші редакції охоче зарахували б багатьох своїх "підписчиків" до числа "ябедників і всяких лихих людей".

Підпóра — те чим підпирають, підтримують що-небудь.

Лекс. 1627.458: Стоя́ло — подпóра або подстáвка.

Однак значення цього слова як і дієслова **підпирати** досить рано збагатилось додатковими відтінками, дієсл. підпирати почало означати підвердити, підпирати слова підписом, а іменник пірора почало визначати моральну підтримку, по-сучасному протекцію.

Ино мы нєдоуж быхом дати єи а боронити сѣ нам никак заноуж помоч и подпоры жаднои не имаєм ниотколѣ (Васлуй 1456 ЭСФ).

Останнє значення наявне і в сучасній мові. М.Л.К.

Підприéмство — рос. предприятие, п. przedsiębiorstwo, калька

з нім. Unternehmung від unter — під і nehmen — брати, приймати. Первісно це окрема виробнича установа, яка базується на приватній ініціативі unternehmen — це саме мати якусь ініціативу. Далі стало означати просто виробничу установу і в цій формі стосувалось і соціалістичної економіки. М.Л.К.

Підста́вка — 1. предмет, на який ставлять що-небудь. 2. те чим підпирають, підпірка. Це слово слід відрізняти від слова **підстава** — нижня частина якого-небудь предмета, споруди, основа, яке має і переносне значення, те головне, на чому базується, основується що-небудь.

Підста́рший — Хлопець був підстарший. А. Свидн. Любоpацькі. 41. Це значить народжений після старшого.

Підсу́мок, -мку — результат якої-небудь діяльності, якогось процесу думки; рос. итог. Це — загальна сума, те, що зведене "під суму" одну. Кінцевий підсумок. Підбивати або підводити підсумки — підсумовувати.

Пі́ка — з фр. pique — спис від piquer — проколоти. В карточній масті те саме, що в нас кажуть "вино". Прийшло з німецького від чехів і поляків. Див. вино.

Піла́т — арх. людина, яка зробила щось погане чужими руками. Від імені Пілата Понтійського.

Лекс. 1627.445: Пілат — в'яжучий або зв'язаний.

Це спроби П. Беринди пояснити етомологію цього імені. Насправді етимон. лат. pilatus — людина з списом.

Пілю́ля — тверда куля з лікувальною речовиною, таблетка. З фр. pilule, лат. pila — м'яч, pilula — м'ячик. Avaler la pilule — "проковтнути пілюлю" — прийняти щось неприємне або кривдне від іншої особи. "Позолотити пілюлю" — скрасити яку неприємність. У давнину гіркі пілюлі в аптеці золотили, і хворий, приймаючи їх, не чув гіркоти.

Піна — пузирчаста маса утворена на поверхні рідини. Рос. пена, п. piana, ц. сл. пѣны, серб. пена, прусс. spoiano, литов. pienas — молоко, д. інд. pajas — молоко, авест. paeman — молоко, гр. pion — жирний, лат. spuma — піна, д. нім. feim — піна, англ. foam — піна.

Піна kecef — дуже часто визначає в Біблії гнів, а пінитися — гніватися, як і в живих слов'янських мовах. Пор. Числа 16:22, 17:11, Повтор. закону 29:27, І. Сам. 29:4. Запізнився: jik'cof — це

розгніватися. Числа 31:14.

Пінське — про повстання назви цього міста пише Йоаникий Галятовський у своїй "Скарбниці" 1676 р. ст. 29 таке: "В Князтвѣ Литовском єст мѣсто Пѣнскъ, од Пѣни рѣки названоє, же над рѣкою Пѣною єсть збудованоє".

Пінхас — часте в євреїв ім'я, д. євр. Pinechas. Значення невідоме, чи не з єгипетського.

Пінязь — див. асарій. див. пенязь.

Піп — слова жувть так само, як і все живе на світі: народжуються, цвітуть, старіють і вмирають. Кожне слово зокрема має свою цікаву історію. Таке й наше стародавнє слово п і п.

Як і більшість слів нашої духової культури, слово п і п повстало з грецького джерела, а саме від слова pappas — батько, дід. Але прийшло до нас це слово не просто з мови грецької, але через німецьке посередництво. Грецьке pappas німці перейняли дуже рано і переробили на pfaffo (петерішнє Pfaffe). Це слово pfaffo німецькі місіонери ще в VIII-IX в. занесли на західньослов'янські землі, де воно скоро слов'янізувалося, цебто **f** замінилося на **о**; а чуже **а**, як то часто буває в слов'янських позичках, змінилося на **о**; так повстало ще десь у VIII-IX в. по Христі загальнослов'янське слово papus, що пізніше, у пам'ятках старослов'янських X-XII вв. має форму п о п ъ.

Коли св. брати Констянтин і Мефодій р. 862-го прибули в Моравію, то вони застали там цілу низку греко-латино-німецьких релігійних термінів, а серед них і слово п о п. Цих слів св. брати остаточно не виганяли й не заступали їх іншими грецькими, бо вони сильно вже защепилися були серед слов'ян. Так це слово позосталося загальнослов'янським аж до нашого часу.

Пам'ятки старослов'янської мови X-XI в. переповнені словом п о п. Так у Синайськім Требнику X-XI в. це слово знаходимо 39 раз (див. Slonski: Index verborum do Euchologium Sinaiticum 1934 р. ст. 103). Старослов'янські пам'ятки XI в. уживають слів: поп, попьск, попьство й ін. як звичайних.

Ось таким чином слово п о п і похідні від нього — це слово загальнослов'янське, чому воно сьогодні відоме по всіх без виключення слов'янських мовах; порівняй ще і прусське paps — ксьондз.

В українській мові слово п о п відоме з найдавнішого часу. Пам'ятки XI в., що повстали на нашій землі, повні цими словами, напр. Слова Григорія Богослова, Пандекти Антіоха. Повно цих слів

у Повісті временних літ., в Лавр. та Іпат. Літоп. і ін. В Повісті врем. літ, під роком 898 записано: "Мефодии же посади 2 попа скорописца". В Лавр. Літоп. 1237 р: "Мужу богобоязливу поповичю Андрияну". Життя Бориса і Гліба: "Все поповьство и людиє". Церковний устав Всеволода: "Изгои трои: попов сын грамоті не умієть".

І молодші наші пам'ятки XV-XVII вв. переповнені цими словами. В Київськ. запису 1500 р. читаємо: "Григорей, поп Борисоглебский" див. Каманин. В Служебнику 1604 р., Єв'ю, ст. 424: "Поп приєм єпітрахиль". Наш Словник 1627 р. П. Беринди подає: П о п: пресвитер, зацный отець, старець, зри папа".

Слово п о п надзвичайно у нас поширилося й українізувалося — прийняло форму піп, цебто перестало відчуватися чужим. Воно сильно розплодилося у нас, пор.: піп, попів, попівна, попівство, попадька, попадя (так само з новогрецького papadia, давнє попадия).

Український народ створивс сотні приказок про попів, див. їх у Приказках Номиса 1864 р. Українські пісні та думи так само вільно й часто вживають цього слова. Нагадую хоча б Думу про Марусю — попівну Богуславку". Сьогодні сотні місцевостей носять на нашій землі назви від кореня -поп-.

Але з бігом часу слово п і п стає помалу словом з деяким забарвленням вульгаризму. Чим це пояснити? Сильно на це вплинула мова польська.

Польська мова аж до XVII віку сильно вживала слово "pop" на означення своїх римокатолицьких ксьондзів. Ал. Брюкнер (Етим. Словник 1927 р. ст. 430) пише "Поп визначає тепер тільки "священика руського", але ще в XV і XVI в визначало й римського, про що свідчать усякі місцеві назви: Попово і т. ін. розкидані по всій Польщі". І справді давні польські пам'ятки вільно вживають слова pop в значенні сьогоднішнього ksiądz, а польські словники місцевих назов мають сотні назов з корінням -pop-. Але вже десь у XVII в. коли запалилася запекла релігійна боротьба поміж католиками та православними українцями, тоді й заникло в польській мові слово pop, поляки надали цьому слову згірдливого значення й застосовували тільки до українського священика. З того власне часу й українські священики почали потроху оминати це слово. А вже духовенство в Галичині, особливо в XX ст. виразно погорджує тим словом.

Може вплинуло на це також те, що церковнослов'янська Біблія не знає цього слова. В старовину по книгах Св. Письма не

раз можна знайти слово п о п в розумінні ієрей, але пізніше, при виправленнях Біблії, це слово повикидали. Може тому, що п і п — це тільки світська народна назва священика, якої вживають тільки позаочі, а в очі скажуть: отче, панотче. Але на Наддніпрянській Україні слово п і п ніколи не було згірдливим, хоч його — скільки себе пам'ятаю — в очі священикові не говориться. Але попаді питаються: "Чи піп удома?" Правда, скоріш скажуть: "Чи панімагка вдома?" "Чи панотець або інакше батюшка прийшли?" й т. ін.

Слово "батюшка" широко знане в Україні. Це зменшена форма від "батько", повстала у нас, в Україні, а не принесена до нас з Московії, як дехто твердить. Але що "батюшка" міцно защепилося в Росії, воно помалу виводиться від нас; його на означення українського священника вільно й часто вживають усі наші письменники-класики.

Цікаво, що старі українські переклади XVI-XVII вв. вільно вживають слово піп. Так Крехівський Апостол 1560-их років переповнений цим словом: Поп Бога вышнего 560, Старший поп 25, Они без присеги сталися попами 562, Поповского уряду 126, Справуючи поповство 560 й т. ін. Цікаво, що інша рука переробила тут слово поп на жрець.

Зо словом поп, піп тісно зв'язане слово папа, про яке доповню тут деякі дані. Див. папа. З того ж грецького кореня, що і слово піп, воно розкинулось інакше. Див. нім. Papst, старофр. papes і ін. Напочатку слово **папа** було титулом єпископа і це тривало аж до кінця V-го віку. Пізніше папа стало визначати тільки патріархів, — так звалися всі східні патріархи. Так, іще в Синайському Патерику XI в. читаємо: Книгы папы Фаранського = episkopi Phari, л. 166. Тут же на л. 200 читаємо: Папі Александрськоу глаголюще і т. ін. В давнину на папу дуже часто казали "поп", старослов'янське: попъ римьскыи.

Цікаві звістки про слово п а п а подає київський Словник Памви Беринди 1627 р. "Папа: поп, тато, папіж, зацний отець албо отець отцев многих. Називалися перше тым именем папас всі духовный или где весь причет церкве и Литургія по вся дни исполняется а особливе патріярх Александрійскій называется папа".

Що "пап" було багато про це свідчить і те, що в нас, в Україні, віддавнини говориться "папа римський", а не просто "папа". Скажемо на Наддніпрянській Україні ніколи не почуєте "папа", а

тільки "папа римський". Навіть слово "папіжь", відоме в нас із пам'яток XI в., так само вживається в сполученні з "римський"; напр. у Остромировій Євангелії 1056 р. на л. 263 читаємо: "Святого Климента папежа римська".

Зо всього сказаного видно, що слово п і п існує в нас понад тисячу літ. Воно освячене найбільшою традицією, органічно зв'язане зо словом п а п а, і вже через те не може бути якимсь згірдливим словом. Слово п і п — світська народна назва священика ще від найдавнішої давнини, і таким воно зостається в народі ще й тепер.

Але життя сильно накинуло погорду й на це слово, й його стали оминати, вживаючи інших: священик, отець духовний, панотець і т. ін.

Пірат — морський розбійник, лат. pirata, гр. peiratis — отчайдух, хоробрий воїн, моряк, морський розбійник, peirateuo — займаюсь морським розбоєм, peirao — намагюсь захопити.

Пі́ррова перемога — сумнівна перемога, не варта ціни за неї. Цар епірський Пірр 319-272 рр. до Хр. був великим полководцем у греків і 230 р. розбив римлян до ноги. Розбив їх і наступного 279-го року у битві при Ауску́лі, але розбив занадто великою ціною. І він сказав: "Коли я матиму ще одну таку перемогу, то я загину". Через рік римляни насправді розбили Пірра.

Пір'я — збірне слово від перо 1.

Пісенька — здрібніле від пісня. Див. пісня.
Лекс. 1627.473: Пѣніє, пѣснка.

Післанець — арх. посол, гінець; п. posłaniec, рос. посланец, посланник. Див. слати.
Лекс. 1627.426: Ку́рсор, лат. — посла́нец, скороте́ча.

Після — присл. з послѣ, посли, посль виражає часові відношення — синонім **по**. З огляду на наявність в основі суч. укр. форми голосного -і- А. І. Соболевський відтворював форму посьлѣ і розкладав на по - сь стара основа середнього роду на **і** і частку лѣ (РФВ т. 66 стор. 401).

"И мы того досмотрєвши... пана Фєдька єсмо в том оправили и послѣ оу єго людей оузяли єсмо осмъдесят грошей (Ступно 1444 AS 1,42).

На Зах. Укр. постійно вживають **після** як п. według: після умо-

ви (літ. по умові), після моїх сил (по моїх силах), після мене — помоєму, після моєї думки — на мою думку, після наших поглядах — на наш погляд, після закону — за законом.

Піснопіння — релігійний гімн, рос. песнопение.

Лекс. 1627.322: Пѣснопѣніє — Спѣваньє Богу належачає, спѣваньє пѣсней.

Піснотворець, піснетворець — пісняр, автору тексту пісні. В давнину означало і того, хто прославляв, оспівував когось.

Слово о п. І. 1187 р.: Рекъ Боянъ и Ходына, Святъславля пѣснотворца. 44.

Пісня — словесно-музичний твір, призначений для співу. Спільнослов'янське слово. Ст. сл. пѣти, рос. петь, чс. peti, п. piać; -сн є суфіксом.

Слово о п. І. 1187 р.: Хотяще кому пѣснь творити. Пѣснь пояше.

Піт, пóту — рідина, яка виділяється підшкірними залозами. "І до Адáма промовив Господь: у поті свойога лиця ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порох і до пороху вернешся (Буття 3:19). Всеслов'янське слово, ст. сл. потъ. Виводиться з гіпететичного *pok-t, споріднене з *peku, *pekti (пекти, піч).

Вираз "в поті чола" означає "тяжким трудом". Д. євр. оригінал подає Be zeat appecha — в поті носа твого, бо при тяжкій праці піт капає з кінчика носа. Д. євр. ap — ніс, переносно — лице.

Піфáгор, -ра — видатний грецький філософ і математик, переніс до Греції мудрість єгипетських жреців. Жив у VI ст. до н. е.

Лекс. 1627.445: Пифагóр — им'я філософа.

Піхва — мн. піхви, піхов — футляр для шаблі. Давня форма похва, похов. Чехи мають слова pochva i pošva з тим же значенням. Поляки до XVII в. мали також два синоніми, але зосталось із значенням футляра для меча тільки слово pochwa. Корінь слова шов, шову від шити.

Лекс. 1627.411: Фикара — ножна, похвы, пýздро.

Добывши меча з похов. Тишівська Олександрія поч. XVIII в. 99.

Пішки — на власних ногах. Було в мене троє коней, — тепер хожу пішки. Б. Гр. Сл. III стор. 189. На Зах. Укр. часто піша,

піхотою. Ст. сл. пѣшь, болг. пеш, чс. pechy, п. peiszo, з праслов. pedsio, яка походить з індоєвр. ped — нога, слід; лат. pes, pedis, лит. peda, д. інд. padam — слід ноги.

Спорідн. з цим словом є піхота — це військо, яке пересувається пішки. Від пѣхъ — коротка форма з індоєвр. ped — нога.

Піяк чи піяка, піяцтво, піячити, зах. укр. На Наддніпрянщині п'яниця, п'янство, п'ячити від дієсл. п'ю, п'єш.

Діал. форма піяк близька до п. piak, pijactwo. Праслово. Інд. patum — пити, лат. bibo — п'ю, potor — п'яниця, фр. poisson — отрута. Див. пити.

Піяти, пів, пієш, піяв, піяли — співати, звичайно про півнів. Піяли кури А. Чайківський, Малолітній. 137. На Наддніпрянщині часте: півні співали. Ще треті півні не співали. Т. Шевченко "Причина". Див. пісня.

Плавати, -аю — пересуватись на поверхні воду самому або на човні; рос. плавать, ст. сл. плавати. Див. плисти.

Слово о п. І. 1187 р.: Злаченныя шеломы по крови плаваша. 29.

Плай, плая — гірська стежка, слово часте на Гуцульщині, на Покутті і ін. місцях. З рум. plai — простір на узбіччі гори незарослий деревами, гірська стежка. Зустрічається в творах Федьковича.

Пла́кати, пла́чу — лити сльози від болю, горя і т. д. Праслово. Первісне значення "бити" у ц. сл. ще звичайне, бо спочатку означало бити себе. Див. лат. plakti — бити. В інших індоєвр. мовах із **г** замість **к**; гр. plege — удар, лат. plango — плачу, б'ю себе у груди, нім. fluchen — проклинати.

Слово о п. І.: Ярославна рано плачеть. 38.

Там же: Плачется мати по уноши. 42.

Планéта — 1. кулясте тіло, що обертається навколо сонця. Від гр. planytys — блукаючий. 2. арх. те саме, що доля від назви знаків зодіаку.

Лекс. 1627.155: Плані́та — тулач, звѣзда блукаючияся.

Там же .463: Телец — планéта.

Пласки́й, плоский — який не має заглиблень і підвищень на поверхні; рос. плоский, ц. сл. плоскъ, нім. flach. Праслово. З нього площа, площизна. Див. площа.

Лекс. 1627.260: Тупоносый — пласконосый.

Пласт, -а — суцільний шар якої-небудь однорідної маси, скиба грунту. На Заході: українська молодіжна спортивна організація.

Пластити — повзати, підкрадатися.

Пластун — у Словнику Б. Грінченка т. III ст. 192: Кубанський козак, який несе сторожеву і розвідну службу і одночасно займається рибальством і мисливством. Суч. значення — розвідник, який пересувається плазом на животі. Член. огр. Пласт.

Лекс. 1627.235: Пластовый — мѣд, пласт мѣду.

Пластир — наклейка з лікувальними речовинами з лат. emplastrum — мазь, пластир, нім. Pflaster, п. plaster.

Плати́ти, плачу́ — давати гроші або цінності за річ або послугу. Платити повстало від слова "плат" — кусок матерії, хустка. Пор. у думах: З-під пояса шовковий платок висмикав. Тонкі льняні "платки" хустки ще в X віці вживалися як одиниця при міновій торгівлі. Перше значення "платити" було — видавати ці плати чи яко данину, чи в цілях обміну.

У XIV-XV ст. плать — це грошова данина, грошовий податок:

Мы великий князь Швитрикгаил... дали єсмо и записали за его в рную службу села... зо всими платы (луцьк 1430 Арх ЮЗР 8/IV, 7-8).

Звідси платити — сплачувати данину, виконувати грошові зобов'язання, але в XIV ст. наявне і сучасне значення — давати гроші за виконану роботу:

А глинаромъ... шисть гривєнъ платилъ єсмь глинаюмъ клєпачь жє казалъ платити. 1386-1418 Р 35.

Плато́н, -на — чол. ім'я ст. сл. Платонъ, гр. platys — широкоплечий, грубий.

Лекс. 1627.: Пла́тон — прострѣн, або широк.

Ім'я відомого грецького філофоса. Жіноча форма цього імені: Платоніда.

Плафо́н, -на — стеля з фр. plafond — з тим же значення, з двох слів plat - fond — плоске дно, плоске тло.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Блафонъ — потолок, стеля.

Пла́хта — самодільна українська смугаста або клітчата тканина, а також чотиривугольний відрізок від неї використаний як незшита спідниця.

Лекс. 1596.7 б: Врéтише — плáхта.

Лекс. 1627.222: Верхнее одіне, або плахта.

Там же .351: Плахта шкурная.

Плац, -у, або пляц, -у — площа для військових занять із фр. place — місце, площа; гр. plateia, лат. platea — вулиця, нім. Platz — місце, площа,,п. plac — місце. У давній укр. мові пляц означало ще і ділянку земельну, місце для забудови.

Тыломъ тые пляцы до домовъ церковныхъ... а поперокъ до цмынтара а пляцовъ костелныхъ (Луцьк 1389 Русско-еврейский архив I, 26-27).

Лекс. 1596.1:, Лекс. 1627.111: Плящ порóжній.

Лекс. 1627.164: Позорище — пляц, где ся игриском присмотруют.

Там же .317: Двор, сѣнь — сіни, подворя, пляц, гáнок, саля, притвор.

Плачинда — печений пиріг, начинений кабаком, улюблена страва на півдні України, позичена від молдован. Рум. plăcintă — те саме з лат. placenta.

Плащ — зах. укр. пальто. На Сході плащ — це верхня одежа від дощу чи пороху з рукавами або без них. Ст. сл. плашть — верхня одежа, чс. plašt, п. plaszcz. Створено з слова плат або пласк — плоский з суфіксом -й-, див. рос. плащ і плащаниця.

Лекс. 1627.209: Шата, плащ, верхнєє одѣньє.

Плащаниця — старослов'янське плаштаница визначає кусок полотна взагалі, див. Діяння апостолів 10:11, 11:5; простирадло (Єв. Марка 14:51) або покривало для мертвих, саван (Матв. 27:59). Теперішнє церковне значення: образ на полотні мертвого Христа в цілий зріст. Звідси і слово плащ — загортка. Пень цих слів, здається, плат.

Лекс. 1627.156: Плащениця — простирáдло.

Плебáн — католицький сільський ксьондз, з лат. plebs — народ, юрба, бо служить сільському народу. Його помешкання: плебанія, у православних — парафія.

А при том были добрые люди: панъ Взячъ... а панъ Ласко, а духовныхъ были: плебанъ Володимерскии князь Станиславъ... а пупь Иванъ Пятницькии (Володимир, 1471 АрхЮЗР 8/III, 628).

Цікаво, що в цій грамоті католицький священик названий і плебан по місці служби і князь, тобто ксьондз, по званню, а

православний — пупъ — тут є ступінь переходу голосного **о** в голосний **і** у закритому складі.

Плéвели — мн. що-небудь шкідливе, непотрібне, яке псує, засмічує, занапащає щось. Праслово. Ц. сл. плевлъ, плевелъ — куліль, інд. palawas, праслов. *пелва, рос. полова, п. plewy.

Лекс. 1627.156: Плéвел — кукуль.

Племінник, племінниця — син чи дочка брата або сестри. Небіж, небога. Давнє племяньникъ — соплеменник, родич, пор. Судебник 1497 р.: Своихъ племянников и людей посылати." У XIV-XV ст. ще її двоюрідний брат. Ось сучасне значення у грамоті XIV ст.:

Нашь плємєньник бекбулатъ и хожа мєдинъ оучинилсѧ нам ворогъ и оустали на нас (1392-1393 РФВ 170).

Плéм'я, племені — сер. роду — форма суспільної організації родового ладу; група споріднених народностей (відносно до давніх епох). У XIV-XV вв. означало 1. родина, рідня. 2. член родини. 3. потомство, нащадки, рід. 4. покоління. Ось приклад із значенням родина, рідня:

Тогди одни пришедша вшистци и своимъ плємєнємъ оуздали пану вятславу со всѣми обьѣзды того дворища (Львів, 1370 Р., 18).

Давньо-укр. племѧ, племѣ, ст. сл. племѧ род. плємєнє, болг. племе, чс. pléme, п. plemie, з *pled-men- пов'язаного чередуванням голосних із plodъ — плід, спрідн. з ірл. loth — огир, жеребець, гр. plydos — багато, лат. plebs — юрба, pleo, -ere — наповнити. О. Трубачов виводить це слово з індоєвр. *pel-: породити (Вопр. языкознания №2, 1957).

Плескáти — хлюпати, бризкати водою; бити у долоні — по суті утворювати звуки подібні на плескіт. Звуконаслідувальне. Див. плись.

Слово о п. І. 1187 р.: Въсплескала лебедиными крылы. 19.

Плечé, мн. плечі — частина тулуба від шиї до руки. Праслово: ст.сл. плещи, п. plece, рос. плечи, лит. відповідник без **л** petys, інд. prathati — бути розпростерти, гр. platys — широкий, плечистий; див. Платон.

Пливати — діал. див. плавати і плисти.

Плиг! — рухонаслідування скоку, скік! Слово стародавнє. Звідси: плúгати, плúгання, плúгнути.

Плисти́, пливу́, пливе́, рідше пливти́ — їхати кораблем або самому своїми руками пересуватися по воді. Слово всеслов'янське і індоєвропейське, тому сильно поширене в нашій мові: розпливатися, перепливати, плав, уплав, плавні — трясина, поплавець при вудці і багато ін. Ст. сл. плоути, плову, плоутиє, плавь — корабель. Пор. лит. plauti — мити, гр. pleo — пливу човном, лат. pluit — дощить, інд. plawajati — пливе, нім. fliessen — текти, п. płynąć, pływać — плисти. Див. і плавати.

Плись! плюсь! — звуконаслідування плеску, коли щось падає у воду. Звідси плюскати, плюснути, плюск, плескати, плескіт. З прамови.

Пліт, пло́ту — 1. огорожа, плетена з хворосту. 2. скріплені колоди для сплаву або переплау на воді. У давній мові слово плотъ означало: 1. огорожу навколо оброблюваної землі. 2. невід. 3. греблю, загату. Ось у значенні 1. приклади:

Кто у чюжемь имѣньи плоты собѣ городить (XV ст. ВС 6 зв.).

Лекс. 1627.157: Плот, горожа.

Корінь: плести.

Плітка — видумка, неправдива видумана звістка, сплітка. Хто пускає ці видумки — пліткар, -ря́. Корінь: плести, плету нісенітниці.

Лекс. 1627.19: пліо́тка .296: хитлянство, плетки.

Плоть, -і — тіло людини на противагу до душі, рос. плоть, воплотить — втілювати, ц. сл. плъть, вплштение — про Ісуса Христа, праслово: п. płeć — рід, opłcenie — втілення (Христа); лит. pluta — шкурка хліба, словен. polt — шкіра, колір шкіри, серб. пут — тіло, м'ясо, болг. плът.

Лекс. 1627.157: Плоть — тѣло.

Співвідношення цих значень стає зрозумілим у світлі біблійної семантики: плоть людська basar iš — це людина пор. Йов. 12:10. Що в нього в руці душа всього живого й дух кожного людського тіла? Ašer beiado nefeš kol chai vebasar kol iš.

"Плоть і кров" basar vedam дуже частий вираз у біблійній мові, визначає: вся людина, людина тоді як слово basar — це м'ясо, тіло, єство.

Плохи́й — тихий, лагідний а рос. плохо́й — поганий. Така розбіжність пояснюється семантикою слова. Болг. плаша — це лякати, чс. pláchy, п. płochy — лякливий, легкважний, ц. сл. плахъ — страх.

Отже "плохий" споріднений з "полохливим" а зі страху буває і лагідність, але і необдумані, злі вчинки, породжені також страхом.

Плóща, -і — яка-небудь ділянка землі природно обмежована або спеціально виділена з якою метою, здрібніле — площадка від слова плоский, плаский. Пор. рос.: староукр. площадь, ц. сл. плоштадь від *ploskěd — плаский.

Лекс. 1596.24: Площáдка — заулок.

Лекс. 1627.234: Стóгна — плóщадь, улица.

Плуг — сільське господарське знаряддя з широким металевим лемешем, яке заміняло давніше дерев'яне рало. Слово плуг відоме всім слов'янським народам, отже воно ще праслов'янського походження» Це дуже стара позичка з германської, пор. давньогерм. pfluog. До слов'ян слово прийшло разом із оруддям плужити землю. Взагалі слов'янські мови знають багато надзвичайно старих позичок із германської мови, і все то слова першої нашої матеріальної культури, напр. колодязь, князь, хижа і т. ін.

У XV ст. слово це означало ще і міру землі, що дорівнювало розміру ділянки виораної за день одним плугом.

Лекс. 1627.205: Рало — орач, плуг.

Плýтати — 1. безладно перевивати, переплітати щось. 2. помилятися, збиватися. З слова путо — мотузок, яким перев'язують ноги коней під час пасіння.

Слово о п. І. 1187 р.: А вѣ соколца опутаєвъ. 43.

Серб. путити — працювати надбайливо, чс. poutati — накладати пута, п. pętać — те саме. Праслов. *potati виведено з *poto.

Плюгáвий — який викликає зневагу, огиду, миршавий, п. plugawy — плювагий, plugastwo, plugawosc — нечисть, бридота, plugawiec — мерзотник; споріднено з блювати: п. pluć — сплюнути. Праслово, ц. сл. плути — плювати, рос. плюнуть, лит. spiauti, гр. ptyo, нім. speien.

Лекс. 1596.4 б: Бляденіє — плюгавоє мовленьє.

Лекс. 1627.354: Асія — плюгавая.

Таке дивне визначення Азії пояснюється другісним значенням слова "плюгавий", яке могло появитись під впливом інших мов, напр. чс. plihati — волочити, валяти у болоті, словац. plhavy — брудний. У XVII ст. вважали, що слово Азія, вони його вимовляли по-грецькому Асія, походить від грецького asis — мул, отже болото, брудна країна, тобто плюгава. Див. у третьому тому цього

словника статтю "Мул" і назва Азія, стор. 143.

Плюга́вість — властивість за значенням плюгавий. П. plugawosc.

Лекс. 1596.29: Скве́рна — нечистость, плюга́вость, Скверний — нечистий, плюгавый, покаляний.

Плюндрува́ти, плюндрування і пліндрувати, пліндрування — грабувати, руйнувати, пустошити; п. plondrować з нім. plündern.

Лекс. 1596.24: Плѣнаю — в по́лон беру, плюндрую.

Лекс. 1627.157: Плѣняю, плюндрую.

Спочатку у нім. мові слово це стосувалось праві, які виплива-ють з обставин війни, тому давні укр. словники асоціювали це слово з полоном, фактично в нім. мові слово однак плюндер спочатку означало рід одягу, далі всяку погану річ, нечесну дію. На таку семантику могла штовхнути давні словники і форм слова у польськіі мові, де несподівано замість німецького **ü** появляється **o,** тобто той самий голосний, що і в слові полон.

Плю́нути — одноразове від плювати — викидати з рота слюну. Загальнослов'янське. Див. плюгавий. ц. сл. пльвати, плюу (у носове), плинсти — плювати, чс. pliti, plivati, п. pluć, pluję, праслов. *pjuti, *pjujo, pjevati, спорідн. з лит. spiauti — плювати, лат. spuo, spuere, гот. speiwan — плюєш, д. інд. sthivati — плює. Це зробити — раз плюнути означає дуже легка справа.

Плюралізм — філософська наука, що в основі світу лежать багато самостійних духовних цінностей. Протилежне — монізм; вимога допустити до вияву більше число протилежних політичних позицій. Від лат. pluralis — множиний.

Плюск, плюскіт — звуконаслідувальне. Шум від дощу. Ц. сл. плюскъ, рос. плеск, п. plusk — плюск, словен. pljuskati — бризкати.

Лекс. 1627.309: Плюск, плюскота от дождж́у.

Плюсква — блощиця, клоп, полонізм у давній мові.

Лекс. 1627.425: Kópic — плюсква.

Плющ — див. блющ.

Плям! плямк! — звуконасл. чавкання ротом. Звідси пля́мкати. Стародавнє слово.

Пляц — див. плац.

Лекс. 1627.233: Ста́діон — за́вод, пляц до за́воду або до гонитви.

Пля́цок — зах. укр. з п. placek, на Сході — корж, пиріг, пере́пичка, паляни́ця.

Лекс. 1627.470: Хамо́ны — пля́цки.

Це пиріг названий на згадку про біблійного Хамона з старозавітної книги Есфіри. Євреї їдять його на свято пурім.

Лекс. 1627.473: Оґ — пля́цок або кола́ч.

Пля́шка — скляна посудина для рідин, якє маю вузьку довгасту шийку. З нім. Flasche, утвореного з дієсл. flechten — плести, бо спочатку пляшки були плетені з лика і обмазувалися глиною. Звідси п. flasza, зах. укр. фляшка. Слово відоме і в романських мовах: фр. flacon, італ. fiascone.

Лекс. 1627.303: фаска — фляша.

Там же .341: Амфора, фляша, конва.

Там же .427: Боклажок, пляшка.

По — прийменник, вказує на місце вздовж якого відбувається дія. Інші значення: згідно з чим, після чого. Вживається з місцевим, а в давнину вживалося з давальним відмінком.

Слово о п. І. 1187 р.: По былинам сего времени. Скаче по древу.

Там же: Грозы твоя по землямъ текуть. 30.

У давній мові сфера вживання цього прийменника була ще ширшою, ніж в сучасній, то тепер його значень замінено безприйменниковими конструкціями з орудним відмінком. Давніше **по** виражало і причинові відношення — сучасне через що, з чого або просторові із значенням — **до**.

А се я король Казимиръ далъ єсмь землю рольную по Куцєву ниву (Казимир після 1349 Р. 3).

А ведже мы по долгу листу господарского зъ паномъ Карпомъ чыныты грани поехалы (Новоселиця 1430 ГВКЛ 7).

Лекс. 1627.158: По — предлоза, ведлуг, яко: по мнѣ за мною, водлуг мене.

По улицахъ лежали. Катих. 1645 р. 78 б.

Тут же помітно вживання місцевого відмінку.

По вказує на характеристику особи, предмета і т. ін. через їх стосунок до іншої особи, предмета і т. ін. "Добрий козак: по батькові пішов" П. Куліш Вибране 1969,69.

Але вираз **по-батькові** має і інше самостійне значення будучи синонімом до слова патронім. На Україні це третє ім'я людини поруч із особистим ім'ям і прізвищем. Дехто вважає звертання по-батькові яке донедавна не було прийнятим на Західній Україні впливом російської мови. Це не так. Патроніми вживались і в добу Київської Русі, навіть у західному Галицько-Волинському князівстві, відомий наприклад князь Данило Романович. Вище під гасло "печера" ми навели приклад з Києва з XV ст. — се аз Андрей Владимирович. Польський вплив витіснив особливо на Зах. Укр. звертання по-батькові, але і тут у народній мові воно трималось постійно, хоча у своєрідній формі — патронім без імені як форма ввічливості, вираження поваги до старшої особи. З власного досвіду можу сказати, що коли у 1991 р. я була на Тернопільщині дуже багато осіб називали мою діверку Валентину Кузьмінічну Коцюк просто Кузьмінічна. Це зустрічається, до речі, і в Болгарії, де заміжніх жінок часто називають по їх батькові. М.Л.К.

Побиття́ — від дієсл. побити означає убивство багатьох, вибиття всіх або багатьох, перемогу над багатьма, робиття. Корінь бити, ст. сл. бити, болг. бия — б'ю, п. bić, давньонім. bihal — сокира, вірм. bir — палка, гр. fitros — стовбур дерева, колода, ірл. benim — ріжу, б'ю. Праслово.

Лекс. 1596.29: Струт — збуреньє, мѣста албо люду побитьє́.

Там же .32 б: Обложеніє — покритьє, побитьє.

Як видно у даній мові слово побиття означало і облогу.

Побі́да — арх. перемога, ст. сл. побѣда, побѣдити, побѣждати. У сучасній мові вживається у назві ікони Георгій Побідоносець, як прикметник — побідоносний, як патетичний вираз у поезії. Проте дуже цікаво, що деякі форми цього слова виражають не перемогу, а бідність: побідний — розм. це бідолашний, побіденник — то бідолаха. Ці факти сучасної укр. мови підтверджують думку мовознавців, що побіда у давній мові означало і поразку і що взагалі слово побіда і біда — споріднені. Це твердить і Ал Брюхнер (Słownik etymologiczny język. polskiego) і М. Фасмер (Этимологический словарь русского языка 2-ое изд. Москва, 1986 т. III ст. 293). Аналізуючи етимологію п. слова biada (ст. 24) А. Брюкнер співвідносить його з гот. baidjan — змусити, гр. peitho — намовляю. Але побѣда безперечно слово праслов'янське.

Слово о п. І. 1187 р.: Кликомъ плъкы побѣждаютъ. 27.

Там же: Донъ зоветъ на побѣду. 32.

Там же: Погани приходжаху съ побѣдами.

Побір, -бору, побо́р, -ру — арх. чинш, данина, що береться за призначення. **Побірці** — ті, що збирають побір. Див. брати, заборол. Слово брати означало первісно "носити" як і лат. і гр. fero, але через префіксовану форму збирати слов споріднене із поняття згромадження. Див. збирання. З дієсл. brać — брати походить і польське слово pobór, як і poborowy, poborca під впливом яких і вживалось у давній укр. мові слово побор як і побірець.

А се я княз Лєвъ дал єсмы ѣма оу пєрємыскоѣ волость сєло добаневичь... со оусѣми поборы (1446-46 Р 147).

Лекс. 1627.49: Дань — чинш, побе́р, заплата чиншованя.

Побожний — віруючий, церковний, шанобливий. Див. Бог.

Лекс. 1627.пер. Муж в Церкви побожный.

Там же .316: Набо́жний, побо́жний.

Побожне жити. Катих. 1645 р. 1.

Животъ побо́жный. Там же .68.

Побо́жність — абстактний іменник до побожний.

Лекс. 1627.182: Побожность, святобливость.

Побрати́м — названий брат. У давнину був дуже поширений звичай обирати собі брата чи сестру — вони ставали побратимом чи посестрою. Був окремий "Чин Братотворенія": побратими чи посестри складали присягу в церкві на вічну дружбу й допомогу. Цей Чин Бр. видрукуваний у Требнику Митр. Петра Могили 1646 р. Укр. "побратати" — взяти побратима.

Побу́дка — 1. спонука. 2. бажання, п. pobudka, рос. побуждение. Див. будити і збудити.

Лекс. 1627.161: Подвиженіє — побу́дка.

Пова́га — почуття шани, прихильне ставлення до когось, префікс по - вага. Походить з нім. Wage — прилад для змірення тягару. Див. вага. В нім. мові з цього кореня походить дієслово wagen — мати відвагу і дієсл. erwägen — зважити. Але дивовижне розгалуження цього корення відбулося на слов'янському, в першій мірі польському грунті. Звідти прийшло в укр. мову і слово powaga.

Лекс. 1627.159: Повага.

Там же .261: Тягость, повага, помпа.

Тоє Имя такои єст пова́ги. Катих. 1645 р. 15.

Пова́жний — вдумливий, значний, серйозний сповнений гідності; п. powazny.

Лекс. 1627.452: Север — пова́жний.

Автор має на увазі не північ, а ім'я лат. походження Sever прізвище римського імператора Септимія Севера. Лат. severus — строгий, серйозний, тверезий.

Пова́жність — гідність, величність, серйозність. Абстр. ім. від прикм. поважний.

Лекс. 1627.317: Досто́инство — поважность, пова́га.

Там же .423: Кирос — поважность албо власност.

Повелі́ти — арх. літ. наказати, звеліти. Див. веліти.

Грамота в. к. Мстислава 1130 р. Повелѣлъ єсмь сыну своєму.

Повернутися — приходити самому назад. Див. вертати, вертаюся. Повернутися, вернутися в давньоєвр. мові часто визначає "знову", і старослов'янський переклад звичайно розв'язує цей гебраїзм через слов'янський "паки" хоч і не докладно. Напр. Єр. 34:28: Вернися (šub) візьми — цебто знов вільми ц. сл. паки возми. Єр. 34:11: І верулися (vajjašuvu) потому й вернули тих рабів, цебто. Але потому вони знову вернули тих рабів ц. сл. И обратишася по сихъ и удержаша паки раби. Повторення закону 30:3: І верне (vešav) і позбирає тебе, цебто: І знову позбирає тебе, ц. сл. И паки соберетъ тя. Мал. 1:4: І вернемося (venašuv) і збудуєм руїни = І знову збудуєм руїни, ц. сл. И обратимся и возсозиждемъ опустѣвшая.

По́взати — пересуватись по поверхні всім тілом. В інш. слов. мовах і в дав. укр. з л рос. ползать ц. сл. плѣзеть — повзає, ст. сл. плѣзати, плѣжу (з носовим у) плъзати, п. łazić і łeźć, болг. плезя, пълзя — повзу, серб. пузити, чс. plznouti. Праслово. Латв. lezat — спуститись з гори на санях, прусський lizi — повзе. А. Брюкнер (Słownik etymologiczny) припускає споріднення з гр. lachys — низький і давньонім. läge — плаский.

Слово о п. І. 1187 р.: Полозие ползаша. 43.

Лекс. 1627.157: По́лзаю, ползу́, ползе́т.

Пови́нен — зобов'язаний, п. powinien від основи "вина". Праслово, ц. сл. вина, повиньн, виновьн. Див. винен.

Повинние мы Господа просити. Катих. 1645 р. 42.

Вѣру пові́ненъ вызнати. Там же .46.

Мы такожe иже повини єсмы єго воли пристати и заоуждыи вири послоушни быти обицоуємъ. Львів, 1436.

Повиннисмы Господа просити. Катих. 1645 р. 42.

Вѣру повиненъ визнати. Там же .46.

Пови́тий — огортаний, покритий, обплетений; основа — вити. Праслово, п. powiać — повити дитину, nawiać — повити нитки, ц. сл. вити, лит. wyti, wytuwai — клубок ниток, гр. itys — обвід кола, лат. viere — плести. Див. витися, звивати, звиток.

Пові́дати — сказати. Перше значення: давати знати, дати до відома. Праслово. Ц. сл. повѣдати — говорити, гр. oida — знаю, гот. wait, witum, інд. weda — наука, авест. waeda. Див. відповідь.

Слово о п. І. 1187 р.: Кровавыя зори свѣт повѣдают.

Пришелъ пєрєд нас князь Василєй из братомъ своимъ а повєдали намъ штож оумовили мєжи собою (Луцьк, 1463 AS 1,55).

Повільний — від "воля", перше значення — те, що робиться з своєї волі, вільно, свобідно. Таке значення ще часте в нашій мові, напр. у Метлинського: Ти ж мій повільненький світу! Або: Шапка повільна — широка, простора. Пізніш виробилося нове значення: не скорий, не швидкий, тихий, загайний, забарвливий. Див. вільний, невільник.

Повість — літературний твір, проміжний між оповіданням і романом. У давній мові — розповідь, від дієслова повідати, повісти, ст. сл. повєдати, повѣсти. Рос. повесть, п. powieść. Див. відповідь, вістник, повідати.

Слово о п. І. 1187 р.: Почнем повѣсть сію.

Лекс. 1627.160: Повѣсть — сказаніє, історія.

Пові́т — адміністративна одиниця, яка охоплює кілька місцевостей, п. powiat, слово зустрічається тільки у поляків, чехів і українців. А. Брюкнер (Słownik etymologiczny jęz. polskiego) порівнює його із словом віче, давньорос. вече, ц. сл. вѣште з дієсл. вѣтати — мовити.

Я Петръ Боговитинович сознаваю... иж дал єсми Тоурьюю оу Крємєнецькомъ повѣтє (Боковичі, 1496 AS І 244).

Лекс. 1596.18 б: Мѣсто в повѣтѣ.

Лекс. 1627.178: Граница, краина, повѣт.

Там же .235: Страна́ — повѣт, сторона, крайна.

Там же .464: Тритопа́рхія — три повѣти.

Пові́тря — з найдавнішого часу визначало попутний вітер, цебто по-вітріє, воздух. Напр. Слова Григорія XI в: Донъдеже

повѣтріємъ пловеши, оубоися потоплення. Учительна Євангелія 1619 р.: Яко дымъ на повѣтру триваючій. 4. В старовину вірили, що різні хвороби приносить вітер тим то на Літургії в великій ектенії молимось "о благорастворенії воздухов" а тому рано "повітря" яко рухливий воздух, по-вітря стало означати мор, помірок, епідемію. В Словнику П. Беринди 1627 р. читаємо: Смертоносіє — мор, повітря, і Гибель — моръ, повѣтрьє. В теперішній час у літературній мові "повітря" — то воздух, але в мові народній "повітря" часто визначає ще її епідемію, мор, взагалі — заражений воздух; а звичайний воздух так і зветься: "воздух". В мові літературній стародавні "воздух, воздушний" уже майже зовсім заступлені словами "повітря, повітряний". "Повітря" у розумінні "воздуха" вже знає і Лексис Л. Зизанія "На воздух — на повѣтря" а в Словнику Памви Беринди 1627 р. читаємо: Аиръ — вѣтр, въздух, повѣтріє. Див. вітер, воздух.

Повми́рати — умирати про всіх або багатьох. Див. смерть.

За тую Вѣру Мученици поумирали. Катих. 1645 р. 31 б.

Поводи́р, -иря́ — 1. той хто водить кого-небудь, переважно сліпого. 2. керівник, вожак, від дієслова поводити. Див. вождь, переводити.

Лекс. 1627.212: Руководитель — поводыр, проводник.

Поворо́зка — мотузка, тонка вірьовка, п. powróz, з спільнослов. верзти — зв'язати, ц. сл. поврза — зав'яже, отврза — розв'яже, арх. отверзати уста.

Лекс. 1596.22 б: Узы — ланцухи́, поворо́зьє.

Лекс. 1627.156: Сило, поворозо́к, ланцух.

Повстава́ти, повста́ти — 1. підніматись на боротьбу, піднімати повстання. 2. чинити опір. 3. з'являтися, виникати; ст. сл. въстати від възстати. Див. встати, стати.

Лекс. 1627.30: Возникаю — повстаю, указуюся, выникаю.

Повста́ння — масовий збройний виступ. Рос. восстание, п. powstanie від дієсл. встати, ст. сл. възстати. Див. встати, переставання, стати.

Лекс. 1627.316: Востáніє — повстáньє.

Повсю́ди, повсю́ду — прислів. — скрізь. Належить до відзайменникових прислівників, які мають дуже давнє походження. Складається з прийменника по - займ. все - суфікс уду удѣ (з

*odu). Вже у староруській мові був відомий прислівник всюду — звідусіль, проте з бігом часу прислівники ускладнювались і змінили частково своє значення.

Пога́ний, погано, поганець — і ін. походять від лат. pagus — село, paganus — селянин, але вже віддавна пишуть поганий, бо чуже **а** часто передаємо через **о**: ст. сл. поганый. Тому, що християнство ширилося напочатку головно в містах, а села довго були нехрещені, то слово paganus — поганый стало визначати неохрещеного, нехриста. І нарешті, через погордливе ставлення по відношенню до нехрещених поганів повстало дальше значення: злий, недобрий. Костянтин Порфірородженний твердить у половині X-го віку, що слов'ян нехрещених звуть paganos і певне це так було, бо вже найперші слов'янські пам'ятки X-XI віку широко знають це слово головно в значенні невихований, грубий. У XII ст. поганий — половецький, неохрещений.

Слово о п. І. 1187 р.: Наводити поганыя на Землю Русскую.

Там же: На поганыя погыбе. Погании приходжаху на Землю Русскую. 19.

Там же: Нечестно кровь поганую пролиясте. 26.

Там же: Тамо лежат поганыя головы половецкыя.

Там же: Поганый половчине.

Лекс. 1627,312: Язык — народ поганській. Язычник — поганець.

Погаси́ти, погашу́, погашати — припинити горіння, від гасити. Праслово. Ц. сл. гасити, гашу (з носовим **о**), болг. гася, серб. гасим, чс. hasiti, п. gasić. Споріднено з лит. gestu — гаснути, гр. sbesai — погасити і asbestos — погашений звідси слово азбест, тохарське kas — погаснути, пройти. Див. гасити, гаснути.

Слово о п. І. 1187 р.: Оба багряна стлъпа погасоста. 25.

Фалко познал иже свєчи погасил (XV ст. ВС 27).

Погиба́ти, погинути — вмерти, пропасти. Див. гинути.

Слово о п. І. 1187 р.: Погибаєть жизнь.

Поги́бель — 1. Передчасна, насильницька смерть. 2. руйнування, занепад, знищення чогось. У давній мові погибель имати означало перебувати під загрозою смерті.

Мы... радили єсмы... о оутисненіє и погибели зємли нашей що ж съ оусих сторон имаєм (Васлуй, 1456 ЭСФ).

Однак, слово це має ще і інше арх. значення, старе згиб — звідти і вираз "зігнувся в три погибелі" — в три згиби.

Поглина́ти, поглинати — вбирати в себе, звуконасл., рос. поглотать, глотка, давньоукр. глътати, болг. гълтам, серб. гутати, чс. hltati, п. chłonac, kłtac; спорідн. з лат. glutio, - tire — поглинати.

По́гляд, -у — 1. скерованість зору. 2. думка про щось. "На перший погляд" — відразу, фр. au premier aspect.

Слово погляд має як компоненти по - глядіти, тобто дивитися. Див. глядіти.

Пого́да — стан атмосфери в даному місці, в даний час. Від **по** і **годити**. Дієслово годити має кілька значень у слов. мовах, які всі походять з ст. сл. годити — лагодити, догоджати, див. годити. Таку етимологію подає понаймні Ал. Брюкнер (Słownik etymologiczny języ. polskiego стор. 148). Проте ми схильні вивести це слово скорше з іменника година, який в даній мові означає час взагалі. Див. і приклад з народної мови, який подається під гаслом година у І-му томі цього словника ст. 283: Стояла хороша година бо з дієслова годити тяжко вивести значення слова погода. М.Л.К.

Лекс. 1596.7 б: Ведро́ — пого́да.

Лекс. 1627.313: Ясность — пого́да.

Пого́рджувати — вважати негідним пошани. Від прикм. гордий. П. gardzić — зневажати. Загальнослов. Див. гординя.

Лекс. 1627.281: Вырѣкаюся — погорджаю.

По́гріб, по́гребу — зах. укр. — літ. похорон, хоч в Остріж. Біблії 1581 р. єсть погрєбъ зам. погрєбєниє. На Сході погріб, -греба — це льох. У мові XIV-XV ст. похребъ — це місце поховання, могила.

Погрі́бати — арх. суч. погребати — поховати. Гріб, гробу — могила. Ст. сл. гробъ — домовина, те саме і рос. гроб. Нім. Grab — це могила, проте це не запозичення з нім. мови і слов. праслово. Див. і. словен. grebsti — копати, skopati grob — викопати могилу.

Лекс. 1627.450: Савл — погребе́ный.

Етимологія у Беринди неточна. Саул ім'я бібл. царя означає не похований, а "той якого просять" від дієслова шоел — питає.

Подару́нок — рос. подарок, п. podarunek, корінь да- з якого і дієслово давати, дати. У слові дар, -р є суфікс. Дар, подарунок — це то що дається комусь як знак доброї волі або щоб когось прихилити на свій бік. Див. дати, данина. Дати — праслово.

Лекс. 1596.10 б: Дар — подарок.

По́двиг — героїчний вчинок здійснений у тяжких умовах.

Рос. подвиг з дієсл. подвигнутися, подвизатися — рухатись, воювати; див. двигатись.

Лекс. 1596.24 Б: Подвиг — битва, чуйноє стараньє.

Лекс. 1627.161: Подвиг — страданіє, бой, битва, гонитва, стараньє, труженьє.

Подви́жник — 1. аскет. 2. самовідданий трудівник.

Богомислець — скитникъ, подвижникъ, обучителникъ, стадалецъ Синоніма 8.

Подібний — схожий, рос. подобный, ц. сл. подобьн. Подобизна — копія. Праслово. Лит. daba — характер, гот. gadabun — підходити, gadofs — відповідний.

Подлий — див. підлий.

Лекс. 1627.324: Смѣренность — подлость, та́ньость.

По́длинник, -ка — опис, як правдиво ("подлинно") малювати того чи іншого святого. Слово подлинник протилежне до слова копія збережено в рос. мові, в укр. — оригінал.

Подобатися — знайти приємність у кому чи чомусь, п. podobać się, ц. сл. уподобич, сподобичь — ц. сл. подоба означає оздоба, подобасть сѣ — зручно, годиться. Це значення частково збережене у давній літературі:

Лекс. 1627.264: Догоджую, подобаюся.

Проте в Катехизмі 1645 р. наявне і сучасне значення слова:

Без Вѣры неподобная єст реч подобатися Богу. Катих. 1645 р. 1 б.

На Галичині — подобати — це значить бути подібним.

Подо́вгу — завжди довго, щораз довго. Напр. Подовгу в цариці гостювали. Вол. 422. Див. довгий.

Подолати — перемогти, бути сильнішим, від загальнослов. слова доля — участь, чс. udolati, zdolat, п. podołać, рос. одолеть.

Лекс. 1596.32 б: Одолѣніє — звитязтво.

Подо́лок, поділок — нижній край сукні, спідниці, пальто, від слова діл. Див. долина.

Лекс. 1627.295: Оме́ты — подо́лки або подо́локшаты албо отребы.

Подо́рожник — придорожний бур'ян з прикореневими листями, лікарська рослина від слова дорога з первісного *dorga, ц. сл. подраг.

Лекс. 1596.30 б: Подо́рожник, язычок, ба́бка.
Лекс. 1627.445: Пікріда — подо́рожник.
Фр. picride — назва подорожника.

Подорожни́й — 1. який перебуває в дорозі, подорожує. 2. пов'язаний з подоріжжю, поїздкою; п. podorožnik.

Лекс. 1627.198: Путник — пдоро́жный чловѣк.

По́друг — друг, по́друга, подругувати, подружка, подру́жжя і т. ін., давні подружіє, подружьє — супруга. "Дружина" — супруга з к. XVIII ст. Трубачев III. Лексикон 1627 р. ст. 58: Дружиня — това́ришка. У сучасній мові слово "подруг" вживається тільки як діалектизм у значенні чоловік по відношенню до жінки, або жінка по відношенню до чоловіка. Див. друг, дружина.

Лекс. 1627.163: По́друг — това́риш.

Подруга життя — жінка, дружина.

Поду́шка — див. перина. О. Підгородецький із Борислава прислав нам цікаву замітку, в якій доводить ніби слово "подушка" — наїзвичайнісінький полонізм і його слід би замінити на лемківську форму "піду́шка", бо слово повстало з "з під ушка". З Вашими думками не погоджуюсь. По-перше, слово поду́шка не полонізм — маємо ж і чеське poduška. В старовину казали възглавиіє позосталось і тепер у мові болгарській, але і подушка старе слово, його знає вже Лист єп. Симона до інока Полікарпа з 1226 р. в Патерику Печерськім, див. Срезневского "Матеріалы" II 1048; а в XVI ст. це вже звичайне слово у східних слов'ян. Відомий Словник П. Беринди, Київ 1627 ц. сл. възглавіє перекладає: вєзгловьє албо подушка форма це старопольське wezglowie. "Месія" Галятовського, Київ, 1669 р. л. 135: по́душкою задушили. По-друге, походження слова неясне. Звичайно його пояснюють як под-уш-ка, напр. Преображенський II 87 пор. фр. oreiller, але проти цього можна заперечити: 1. хіба подушку підкладають конче під ухо? Правильніше було стародавнє възглавиє. 2. коли б це слово справді повстало як "под-ушка", то воно обов'язково перейшло б на "підушка" по всіх українських говорах, що знають **о** і пор. підупадати, підучити і т. ін., а тим часом цього не сталося. Ось тому́ я такої думки, що тут ми маємо по-душ-ка: по- приставка а корінь дух. Такий власне слововід дає Ал. Брюкнер (Słownik etymologiczny język. polskiego, 1927 ст. 102) і подає старе польське duchna — перина, пухова нічна шапочка.

Поéма — жанр віршованого оповідного твору. Ж. р. з лат. poema, з гр. poiyma. В З. У. поемат з п. poemat. В англ. poem — вірш.

Поет — з гр. poietes або poiitis — творець. Слово "творець" замість поет було в слов'янській літературі довго. Напр. "Григорій, творець Канонів" тут це за гр. poietes Kanon. У Григорія Амартола: "Бѣаху философи и творци poietai... Аще оставиши творца, яко складословца". У "Слові" 1187 р. є термін пѣснотворец, гр. odopoios.

Лекс. 1627.445: Поéта — твóрец.

Поєди́нок — бій між двома суперниками, дуель, двобій; п. pojedynek — двобій. Див. дуель.

Лекс. 1627.14: Борбище — тризнище, мѣстце где бывают поєдинки.

Поє́днання — у суч. мові виводиться з дієсл. поєднуватися — згуртовуватися. У давній мові запозич. з п. pojednanie з дієсл. pojednać się — примиритися.

Лекс. 1596.17 б: Помирéньє, поиднáньє.

Пожада́ний — рідко, те саме що бажаний, сподіваний; п. pożądany; див. жада́ний, жажда.

Лекс. 1627.64: Желáємый — любимый, пожадáнний, милий.

Пожада́ння — рідко — вимога, бажання; староп. pożądanie.

Мы князь дмитрии олгѣрдович чинимъ знаменит иже имеюче чисто мысли милосердие и пожадание в велико королеви володиславу тому истому королеви слюбуємъ дѣржати цѣлую правду (Молодечно 1388 Р 43).

Лекс. 1596.7: Вожделеніє — пожадáньє. Вожделѣю — пожадáю.

Вожделенный — пожадáнный.

Лекс. 1627.323: Желаніє, пожадáньє, тугá.

Пожадли́вість — 1. охота, сильне бажання. 2. корисливість, пристрасть до наживи; п. pożądliwość.

Лекс. 1596.12 б: Желáніє, пожадли́вость, хоть.

Лекс. 1627.172: Пóхоть — пожадли́вость.

Поживати — 1. жити. 2. вживати. 3. споживати. Від дієсл. жити. Див. жити, життя, заживати.

Лекс. 1596.16: Комкаю — заживаю.

Кто поживаєтъ Тѣла Моєго... Катих. 1645 р. 48 б.

Пожи́ток — 1. користь. 2. майно. 3. діал. достатки, п. pożytek.

Лекс. 1627.164: Полза — пожи́ток .165: Маю пожиток.

Там же .273: Успѣваю — вспомагаю, пожи́ток чиню и маю. Успѣшный — пожиток чи́нячій.

Там же .452: До пожи́тку належачій.

Чловѣкъ свѣцкій добръ церковныхъ жаднымъ способомъ на свої пожитокъ оборочати не маєть. Катих. 1645 р. 42 б.

Пожито́чный — розм. 1. корисний. 2. поживний, п. pożyteczny.

Лекс. 1627.441: Они́сім, ел. — пожито́чний, полéзен. Онісіфо́р, ел. — пожи́ток приносячій.

Позавчо́ра — день перед вчора, дав. оноді. Див. вечеряти.

Поза́торік — постало з "по за той рік" — поза минулий (той) рік. Див. рік.

Позбавля́ти, позба́вити — забирати щось у когось, звільняти, зменшити, урізати; п. pozbawić — споріднене з словом бавити, а також забава, забавний. Розвиток цієї сім'ї слів дуже складний, оскільки від первісного значення труднощів, перешкоди перейшло до значення веселощів, розваги. Слово "позбавити" по суті переносна форма слова позбутися від слова бувати частотливе від бути.

Ласки Божеи насъ не позбавля́єть. Катих. 1645 р. 90.

Поздоро́влення — дія із знач. поздоровляти.

Поздоровлéн'є тоє, о том поздоровленю. Катих. 1645 р. 21.

Так Панну поздоровля́ти — Там же.

Поздоровля́ти — 1. бажати здоров'я. 2. дати комусь здоров'я.

Позива́ти — притягати когось до судової відповідальності. Від звати. Див. назвисько.

У мові XIV-XV ст. використовували для цієї дії ще й слово позвати. Казали позвать к праву в розумінні позивати до суду. Пізніше слово позвати зосталось із значенням покликати, а позивати з юридичним значенням. Один виступив у ролі позивача, інші погодились бути свідками — сучасний приклад.

Пан дмитрь данилович з роуды жаловалъ и позвалъ пан мика

дѣдошицког аже ємоу взалъ вєпрѣ на єго дубровѣ (Зудечів 1430 Р 116).

Лекс. 1596.23: Поємлю — пріймую и тых позываю, скаргу покладаю.

Лекс. 1627.163: Скаржу, позываю. Чиню позыванья.

Там же .172: Правник, позывачій.

Позимніти — зах. укр. з п.; на Сході — похолодати. Див. зима.

Позискати — зах. укр. з п.; на Сході — **придбати, набути.** Див. зиск.

Позичати, позичаю, позичка — На Галичині пожичати, пожичаю.

Позичив лантуха. Б. Грінченко, Під тихими вербами. 184.

Пожичило нам двѣ тисяче рубли френского серебра (Луцьк. 1388 Р. 36-37).

Слово позичати означає: 1. брати щось у борг від кого-небудь. 2. давати в борг кому-небудь; п. pożyczać. Див. зичити.

Лекс. 1596.13 б: Заємлю — позычаю. Заємленіє — позычаньє. Заємник — пожичаючій.

Лекс. 1627.28: Взаєм даю — позычаю кому.

Там же .72: Позычаю, позычаньє, позычаючій — заємлю заємник. Позычаючій і пожичаючій — заимодавец.

Позір, -зору — 1. погляд. 2. вид, вигляд. Під позором — на З. У., на Сході — роблячи вигляд, на позір — з першого враження. Для позору — для людського ока. Див. зіркатий.

Познайомитися — з ким, чим на З. У. познакомитися. Учора я познайомився з новим лікарем. Див. знайомий.

Позов, позову — покликання до суду. Від по-зов. Див. назвисько.

Лекс. 1627.219: Позов, скарга, оскаржѣньє.

Позорище — арх. видовище, театр. Корінь ст. сл. зьрѣти — бачити, позьрѣти — поглянути. Див. назирати.

Лекс. 1596.30: Трижнище триж позорище — мѣстце, где ширмуют албо куншты или комедію справлуют.

Позосталый — рідко дієприкм. до дієсл. позостатися: залишитися десь, не зникнути. На думку Соболевського (Лекции по ист. рус. языка, 109), рос. остальное — це дисиміляція від

останъкъ з о - стати, статися. Це саме стосується і укр. позосталый — по - зо - статися.

Лекс. 1627.219: Позосталых або оста́тки.

Показу́ха — роблення якої праці тільки на показ добре, а насправді зле; показування чого-небудь у прикрашеному вигляді. Походить від слова показний, у розумінні: розрахований тільки на зовнішній ефект. Дієслово показувати, показати, корінь казати, ст. сл. казати, кажу (з носовим о), болг. кажа, казвам — говорю, словен. kazati, kažem — показую, чс. kázati — показувати, п. kazać, każę — появляється, світить, авест. okasat — побачив, гр. deigma — доказ.

По́ки, покіль — присл. в даний момент, зараз; тим часом, до цього часу, коли-то, ще до того часу як. У давній мові вживалось у значенні "доки" і мало іноді форму "покуль". Із по - відмінювальна форма ка від займенників кої, кто або к, кыі, або по - ка - коль від коли, болг. от ка.

Лекс. 1596.11: Дондеже — аж поки, и тым навѣки.

Лекс. 1627.53: Доко́лѣ — поку́ль.

Покуль трваютъ. Катих. 1645 р. 49 б.

Поки ж, Господи Святый и Правдивый не судиш? Там же .93.

По́кій, -кою — 1. відсутність шуму, тиша. 2. душевна рівновага, відсутність турбот. У мові XV-XVII ст. означало ще й мир, а покій учинити означало скласти мир.

Лекс. 1596.17 б: Мир — по́кой.

Від ст. сл. почити споріднене з лат. quies, -etis — ж. спокій, сон, мир, requiesco — відпочиваю. Це і лат. напис на могилах requiescat in pace. Покій — своє праслов'янське слово в значенні й спокій. Але значення "кімната" набуло воно, як і п. pokój від сер. нім. Gemach, що визначало перше "спокій", а пізніше й те що його дає — кімната. У рос. спокоиствие таке значення відсутнє.

Покіль — див. поки. У давній мові покуль, поколь.

Покі́рний — який завжди покоряється, не суперечить, слухняний. Від слова покора і покорятися. Див. коритися.

Лекс. 1627.424: Климе́нт — лат. поко́рный, ласка́вый, скромный.

У давній мові було синонімом до слів убогий, підлий, які змінили своє значення.

Лекс. 1627.437: Убогій, або поко́рный, або по́длый.

Поклад — 1. скупчення гірських порід. 2. великий запас. 3. штучне яйце. Див. класти.

Покла́сти — див. класти. В д. євр. мові часто визначає наше зробити, обернути в що, вчинити. Напр.: І покладу (šam'ti) Самарію руїною в полі, себто зроблю ц. сл. И положу Самарію... Мих. 1:7: Усіх бованів її я покладу (ašim) тобто вчиню спустошення, ц. сл.: Вся кумиры єя положу въ пагубу.

Покоління — 1. сукупність родичів однакового ступеня спорідненості щодо спільного предка. 2. люди близького віку, що живуть в один період. 3. рід, плем'я — архаїзм. Див. плем'я.

Подписана бысть сия каплица повелением королевы елизаветы іс поколенья цѣсарьского вноука (Краків, 1478 ОБРН 130).

В чевертомъ поколѣню. Катих. 1645 р. 94 б.

Покóра — абстр. ім. від покірний. Див. покірний.

Юж не в покорѣ але в славѣ. Катих. 1645 р. 29 б.

Покóрити — встановити силою свою владу. Див. корити.

Лекс. 1627.159: Повиновати — покори́ти.

Пóкорм, -му — їжа, харчі, п. pokarm. Рос. дієсл. кормить в укр. мові вживається рідко, літ. годувати. Болг. кърмя — годувати груддю, годувати. Праслово. Корінь *sker-.

Лекс. 1596.3 б: Брашно — покорм, идло.

Покре́вний — зах. укр. споріднений з п. pokrewny, krew — кров.

Лекс. 1627.185: Покре́вний, яко власная жона, власныи дѣти.

Пóкрик, -у — сильний крик. Див. крик.

У давній мові так називали рослину, споріднену з картоплею, яку використовували для ворожби, п. pokrzyk — беладонна.

Лекс. 1627.433: Мандрагора — пóкрык.

Пóкритка — дівчина, що має дитину: вона мусить покривати голову, не може ходити з відкритим волоссям. От тебе сина мала, покриткою стала... покриткою... який сором. Шевченко. Покритка попід тинню з байстряками шкандибає. Шевч. Поляки мають таке слово pokrytka з тим же значенням, мабуть під укр. впливом.

Покриття́ — 1. закриття зверху чогось. 2. покрівля. Див. крити.

Лекс. 1596.32 б: Обложеніє — покритьє́, побитьє́.

Покро́ва — ж. р. рос. Покро́ва або Покрова́. Назва релігійного свята, що відзначається православною церквою 1-го жовтня за старим стилем, 14-го за новим. Це свято було запроваджене у XII ст. православною церквою в пам'ять про визволення Константинополя від сарацинів, тобто мусульман в середині X ст., яке на основу видіння Андрія Салоськго було приписано Богородиці. В народному повір'ї цей день відповідно для весіль. В козаків це свято було у великій пошані, храм Покрови мала церква задунайських козаків. У день Покрови відбувались вибори нового отамана.

А мы дали єсмы слузѣ нашому Бѣдуну церковь на имя Покрова (Судомир, 1408 АкЮЗР 1,6).

Поку́са — діал., арх. — спокуса, рос. покуситися, покушатися, відкушати — пробувати, ст. сл. испытаніє.

Волными зостаємось от поку́сь бѣсовскихъ. Катих. 1645 р. 52.

Поку́та — 1. каяття. 2. церковне покарання за злочин або гріхи. Від по-кут-а — стояти в куті на колінах за кару за щось, п. pokuta — каяття. Ал. Брюкнер (Słownik etymologiczny jęz. polskiego ст. 428) дає як етимологію ц. сл. сконати (з носовим о) — загортати і вважає самий церковний вираз запозиченням з чеської мови: pokutovati — покаятись за гріхи.

Лекс. 1627.269: Закамен лость, непокаяньє, ненавернѣньєся до покуты. Там же .438: Наум — покутуючій. Через Покуту очищати себе. Катих. 1645 р. 9. Во Имя Его покута и отпущенє грѣховъ. Катих. 1645 р. 36 б.

Пятый Сакраментъ — покута. Там же .54 б. Без доброи Вѣры жадная Покута быти не можетъ. Там же .55.

Поку́тувати — дієслово до покута.

Той, который поку́туєтъ. Катих. 1645 р. 55.

Пол — Багато священиків із Волині запитують мене, яким словом перекласти стародавнє полъ. Старослов'янське полъ визначало не тільки "половину" взагалі, але й половину роду людського напр. уже в Євангеліє Остромира 1056 р. читаємо: Младеньць мужска полоу, Лука 2:23, Книга пророків із рукопису (відпис) Упиря Лихого 1047 р. В жєньст полу 282. Це слово в мовах слов'янських бринить так: болг. пасмина, срб. пол, чс. plet', п. pleć. Так само і по українському маємо старі наші "пол" або "плоть": женського полу або женської плоті. Словник Б.

Грінченка подає "стать": Жіноча стать у Свидницьвого "Люборацькі" 76 маємо: Жіноча стать убирається яки біси. Академічний "Російсько-український словник" 1924 р. т. І ст. 281 дає: Жіноча стать. Академічний "Словник правничої мови" 1926, ст. 133 слово "пол" перекладає "пол чоловічий, жіночій, рід, стать (стати); старовинне, тепер не вживане — стан". На Наддніпрянщині тепер найчастіше вживають "стать". Слово "мужеський" — старе наше слово, але вільно вживається (мужеський рід, мужеський пол, мужеської стати), хоч потроху вступає своє місце народному "чоловічий".

Пóле — 1. відкритий безлісний простір. 2. засіяна або оброблена земля. 3. переносно: поприще діяльності. Поле битви Н. Риб. 418. — терен бою чи праці. Кажуть і про судовий поєдинок. Див. нива.

Рос. поле, п. pole, праслово від того ж пол-, що й половина, рос. голый — відкритий, лат. palam — відкрито і planus — рівний, корінь pela, гр. palanos — про тонкі і плоскі речі, нім. Flur — поле.

Слово о п. І.: По чистому полю. Ранены на полѣ незнаемѣ. 29.

Там же: Чрез поля широкая.

А в поли кдє собѣ проорють нивы (Смотрич 1375 Р І 20).

Лекс. 1596.29: Селó — поле, лука, сѣножáть.

Пóле — мешканці поля, половці.

Слово о п. І. 1187 р.: Загородите полю ворота своими стрѣлами.

Пóле — переважно в множині пóля: широкі краї в книжці чи в папері, чи в зшиткові, а також широкі краї в капелюсі. В Зах. Укр. краї писаного листа чи книжки звуться марґінеси від лат. margo — край чого.

Пóле — судовий поєдинок, "поле битви", вирішення суперечки про що боєм. Розсиноу не звати латина на полѣ битъся у Рускои Замли". Смол. Грам. 1229 р.

Поливáння — дієприкм. до сл. поливати.

Хрещення чиниться с трояким погруженємъ, албо поливáнєм. Катих. 1645 р. 45 б.

Полúти, поливати — ллючи рідину змочувати, обливати щось. Див. лити.

Слово о п. І. 1187 р.: Земля кровію польяна.

Поли́чок — п., чс. polic. В укр. мові немає сталого слова, кажуть поли́чник, ля́пас, ляпанець, морда́сник, дістав у лице. Див. лице.

Полі́євкт, -кта — чол. ім'я ст. сл. Полиєвктъ, гр. ім'я Polyeuktos — сильно бажаний.

Лекс. 1627.446: Полиєвкт — многомилостивен.

Поліка́рп, -рпа — ст. сл. Полікарпъ, гр. polikarpos — плідний.

Лекс. 1627.446: Поликарп — многоплоден.

Полікарп був учнем Йоанна, помер коло року 160 у віці 86 р. Святий, єпископ Смирни.

Поліксе́нія — жін. ім'я, ст. сл. Поликсения, гр. ім'я Polyxene — дуже гостинна.

Поліхроній, -нія — ст. сл. Полихронии від гр. слів polis — численний і chronos — час. Многолітній.

Полі́ція — нова позичка з нім. Polizei. Але нім. з лат. politia, а те з гр. politeia — управління, державне управління. Лекс. 1627.66-67: Жителство — politeuma, гражданство, житіє, реч посполитая, поліція, помешкання, мешкання. Сучасне значення — державна установа, що охороняє лад і порядок. Тут слово, що визначало саму державу, перенесено на охорону частини її.

Поліклініка — лікувальний заклад, який дає хворим амбулаторне лікування а також забезпечує відвідування хворих дома. Донедавна вважалось, що слово походить від гр. poly — багато і kline — ліжко. Новіший погляд є той, що слово походить від гр. polis — місто і kliniky — лікування.

Полк — велика військова частина командиром якої є полковник. Ст. сл. пълкъ, плъкъ — народ, юрба. Служба Кирилу й Мефодію: "И пл҃ку чешкому тобою свѣтлость просія" (Черных, История древнерусского языка, Москва, 35). Старе пълкъ визначало ще: військо, частина війська, лагер, битва. В Слові о п. І. 1187 р. слово "плъкъ" означає похід, війна, військо, частина війська. Рос. полк, срб. пук — народ, військова частина, чс. pluk — купа, запоз. з сер. верх. нім. folk, яке походить від fulkaž; англосакс. folc — військо. М. Фасмер виключає індоєвр. походж. оскільки в індійському немає суфіксу розширення -к.

Слово о п. І. 1187 р.: Были плъци Олговы.

Лекс. 1596.23: Полк — обоз.

Лекс. 1627.165: Полк — обоз. войско, гуф.

Полко́вник — офіцерський чин чи ранг вищий від майора. Від слова полк, рос. полковник, срб. пуковник.

Лекс. 1627.459: Стратилат — полко́вник.

Поло́ва — відходи при обмолочуванню зерна, хлібних злаків. Походить від слова пол — половина.

Лекс. 1627.157: Плѣвы — поло́вы.

Полове́цька мова – належить до мови кипчацької. Її найстаріша пам'ятка: Codex Cumanicus, якого склали італійські чи німецькі місіонери в к. 14 чи початку 15 в. десь у Криму, може в районі теп. міста Судака. Вивчив цей кодекс угорський граф Геза Куун з Трансільванії у праці виданій у 1880 р. Він також вивчив кодекс Петрарка, що походить з 1303 р. і вміщає головні половецькі слова і вирази. Його склали венеціанські купці у Криму.

Полови́на — від сл. пол. Праслово, ст. сл. полъ, рос. пол, половина, п. pół, словен. pol — сторона, половина, вірогідно споріднене з алб. pale — сторона, партія, розділ, відділення. Половина може бути дійсно 1/2, але може визначати й частина. Напр. Поділив хліб на дві половини, і більшу взяв собі, а меншу дав мені. Те саме і в німецькій die kleinere oder die grössere Hälfte. У давній мові вживалось і форма половица, половиця.

Тоѣ дубровы половина ко млину (Смотрич, 1375 Р. I 20).

По́ловці — тюркський кочовий народ. Вони появилися вперше після відходу угорців на берегах Вольги, а далі кочували до Кавказу, де об'єднались з іншим тюркським племенем. Араби називали їх гхузами, латинська їх назва кумани оскільки вони жили довший час на берегах річки Куми. Русь називала їх половцями, бо були жителями безмежних степів — поля. У XI-XII ст. жили у сусідстві з Київською Руссю і мали численні сутички з нею, навіть обложили Київ. Після битви на річці Калка 1223 р., коли татари побили об'єднане військо русичів і половців частина їх відійшла до Криму, а частина подалась на захід і осіла у південній Молдові і в Трансільванії, викликавши численні заворушення в угорському королівстві. У 1227 р. був заснований в південній Молдові, після їх покрещення католицький половецький єпископат. Поступово вони злились з місцевим населенням і слід їх зберігся хіба лишень в топоніміці і антропонімах.

Слово о п. І. 1187 р.: Половці главы своя подклониша. 32.

Там же: Загородите полю ворота своими стрѣлами. 33.

Пóлоз, -за — велика гадюка. Назва від плазувати. Заголовок повісті Франка "Boa constrictor" перекладається як змій-полоз.

Слово о п. І. 1187 р.: Полозиє ползаша. 43.

Полóн — відсутність свободи, неволя, в яку попадає хтось захоплений противником під час воєнних дій. З ц. сл. плѣнъ означало переважно здобич. Рос. плен, п. plon, первісна форма *pel - n, лит. pelnas — заробок, гр. poleo — продаю, нім. feie — продажний.

Лекс. 1596.157: Плъпь — полóн.

Полонéний — взятий у полон.

Слово о п. І. 1187 р.: Луце ж бы потяту быти, неже полонену быти.

Полони́ти — ст. сл. плѣнити — у полон брати, перен. захопити.

Слово о п. І. 1187 р.: Уже туга умь полонила. 24.

Полокáти, полочу, -чеш — промивати одяг, промивати рот для очищення, рос. полоскать, п. połokać від слова łokać, рос. лакать, лит. lakti, укр. хлебтати. Слово споріднене з назвою озера в різних індоєвропейських мовах, лат. lacus, кельт. lock, гр. lakkos — цистерна. Див. і назву болота в деяких слов. мовах: болг., срб. локва, чс. lokač, ц. сл. локы.

Полотнó — конопляна, лляна, бавовняна тканина особливого переплетення, ц. сл. платно, рос. полотно, п. płótno. Від платъ — див. платити.

Пани его позвала мене и пытала мене есть ли полотна (Вільна 1498 АЛМ 163).

Лекс. 1596.6: Ви́ссон — полотно тонкóє.

Там же .16: С тоненького полотнá.

Лекс. 1627.156: Плáтно — полотнó.

Полóхатися — боятися. Див. лохнути.

Лекс. 1627.266: Ужасаюся — страшуся, лякаюся, зжахаюся, сполóхуюся.

Полохли́вий — лякливий.

Лекс. 1627.236: Страхливый — боязливый, полохли́вый.

Пóлоцьк — місто на лівому березі устя Полота, нині районний

центр Вітебської обл. в Білорусі. Давнє Полотьскъ. На думку М. Фасмера (Этим. слов. рус. яз.) гідронім можна зближати з латв. palts — болото.

Слово о п. І. 1187р.: Въ Полотьскъ позвониша въ колоколы. 36.

Щодо етимології там же: Двина болотом течет грознымъ полочанам.

Нарекошая полочане, рѣчькы ради, яже втечеть в Двину, именемь.

Полота, от сея прозвашася полочан. Іпат. Літ. 4

Полта́ва — походить від По-лт-ава, тут по- приставка пор. Полісся, Погора, Поділ і т. ін., а -ава суфікс, може "вода", "річка". На іншу думкусклад по - літописне Лтава — Олтава. Як поселення існує з XII ст.

Полу́день — середина дня, арх. південь, розм. приймання їжі опівдні і також в проміжку між обідом і вечерею: полу́днати, полу́днювати. Давнє полуднıє, полуденьє, полъдьнь.; п. południe.

Слово о п. І. 1187 р.: Третьяго дня к полуднію.

Лекс. 1627.155: Пладне — полу́дне.

Там же .310: Юг — полудный вѣтр, полудненная сторона или полудне.

На полудень поспів додому. Свидн. Люборацькі. 45.

Полу́кіпок — 1. півкопи. 2. плата натурою за користування землею. 3. 30 снопів.

Ино... Федько дал єму на полукопьи он тоє даєтъ (Близько 1471 ЛКЗ 93 зв.).

Лекс. 1627.100: Полу́копок.

Полу́ндра — вигук остереження: уважай! Обережно! З гол. val onder — падіння додолу. В укр. прийшло тепер з рос. і вживається рідко.

Полюва́ти — переслідувати диких звірів з метою убивати їх, рос. охотиться, п. polować; полювання — рос. охота. Слово стародавнє "полевати" від слова "поле".

Полягти́ — умирати на полі бою, див. лежати.

Слово о п. І. 1187 р.: Сами полегоша за Землю Рускую.

За милую отчизну свою полѣг. Лекс. 1627 пер.

Полѣг в бою. Там же.

По́лька — танець позичений від чехів, коли танцюють хлопці і дівчата. І стриження буває "під польку".

Помагайбі — пор. спасибі, присяйбі.

Пома́занець — арх. монарх, над яким здійснено обряд помазання на царювання. Цей обряд здійснив первосвященик Самуїл над першими єврейськими царями — Саулом і Давидом, яким помастив голову олією. Оскільки за запевненням пророків визволитель єврейського народу мав бути з роду короля Давида, то він також називався помазанцем — у д. євр. мові mašiach, у грецькій вимові — Месія, а в гр. перекладі — Христос.

Лекс. 1596.31: Христос — Месія, Помаза́нець.

Пома́зання — реліг. покривання шаром масляної олії — мирування в знак возведення в царство. Робиться при хрещенні дитини, перед смертю і також під час релігійного вінчання царя (коронування).

Через помаза́нє. Катих. 1645 р. 47.

Помаранча — діал., літ. апельсин. Помаранча — це п. pomarancza, з італ. arancia з додавання слова pomo — яблуко, ч. pomaranc. Італ. слово, як і фр. orange походять з араб. narandj, пор. і угорське: narancs.

Поме́ркнути — утратити яскравість, потьмяніти: болг. мърквам — смеркаю, рос. присмерки — меркання з *mork, ц. сл. мракъ — темрява, померки — напівтемрява, напівморок.

Слово о п. І. 1187 р.: Два сонца помѣркоста. 25.

Поме́рти, помирати — переставати жити. Праслово: інд. mar — помирати, amrta — безсмертний, звідси виводив Ол. Потебня і походження назви ляльки Марени або Морени з обряду купалочних свят, гр. ambrotos — безсмертя, звідси і амброзія; див. амброзія, лат. morior, mori — заголовок вірша Франка "Вівере мементо" протилежне до "мементо морі", morbus — хвороба, нім. Mord — убивство, звідси укр. мордувати, ц. сл. мьра, мрѣти, рос. умереть, п. umrzeć.

Лекс. 1627.221: Скончашася — докончали, метафорично померли.

Помили́ти — робити неправильний вчинок, поплутати; п. mylić. Помилила дорогу додому. Андрій Чайковський "На уходах" 57, на Сході такого слова нема, тут тільки помилитися — Помилив-

ся на зятеві, Гр. Під тих. в. 71. Дивись щоб не помиливсь, а опісля не журився. Номис. №5859. На Наддніпрянщині помилити це натерти милом.

Поми́лка — неправильний вчинок, неправильне написання слова. Основа милити зустрічається тільки у зах. слов'ян і укр., чс. myliti, п. mylić, omylka. Укр. слово утворено по аналогії із словами з префіксом по-. Див. милити.

Лекс. 1627.160: Погрѣшеніє — омы́лка.

Поміркований — хто вміє обміркувати, обдумати, обережний. Див. міркувати.

Помі́ст, -мо́сту — підвищена площадка збита з дошок, рос. помост, п. pomost від слова міст. Це праслов'янське слово із значенням кладка. Театральний поміст — сцена або сам театр.

Лекс. 1627.258: Помо́ст трoякий на игрыску.

Помічни́к, -ка́ — хто допомагає, рос. помощник, п. pomocnik від могти, ц. сл. мошти, староукр. мочи. Праслово із значенням уміти. Див. можна, неміч.

Лекс. 1627.231: Спосп'ѣшник — помо́чник, пома́гач.

Там же .476: Помо́щников велми мало.

Помо́р'я — місцевість, що прилягає до морського берега. Із слова море з префіксом по-. Синонім примор'я.

Берегъ морскій — поморіє, приморіє. Син. 5.

По́мпа — урочистість, пишнота розразохована на зовнішній ефект, з фр. pompe, що походить з гр. pompe із значенням процесія, лат. pompa — від дієсл. pompeuo — іти з тріумфом.

Лекс. 1627.166: По́мпа — кичеціє, годеньєся.

Там же .193: Проводжаніє — по́мпа.

Там же .261: Повага, по́мпа.

Там же: Гордыня — pompé, пиха́, по́мпа.

По́мпа — насос для накачування рідини або газу. З італ. pompa.

По́мста — відплата за заподіяне зло, рос. месть, ст. сл. мьсть. Див. Мстислав.

Слово о п. І. 1187 р.: Лелѣюсь месть Шароканю.

А колиж оу жалобах оу правєдливаг соуд не нєть гнєв и мѣсца имєєть анї зазрасть помьсты. (XV ст. ВС 33 зв.)

Лекс. 1596.17 б: Месть — по́мста. Ме́стник — помсти́тель.

Мщуся — помсту чиню.

Лекс. 1627.157: Месть — по́мста, мщеньє, помсты чиненьє.

Там же .283: Отмщеніє, месть — по́мста.

Пом'яну́ти, помина́ти — віддаючи шану називати кого-небудь, що-небудь заст., тепер кажуть пригадувати, пам'ятати. Див. пам'ятати.

Слово о п. І. 1187 р.: Помянути пръвую годину. 37.

Она тим помянет душу мою (XV ст. Арх ЮЗР 8 IV 29).

Понеді́лок — рос. понедельник — день після неділі; ст. сл. понедѣльникъ, болг. понеделник, чс. pondělí, п. poniedziałek — первісно день після свята, тобто дня, коли нічого не роблять, не ділають, можливо калька з лат. feria secunda — день після вільного.

Поне́же — ст. сл. понєжє, ще часте у зах. укр. говорах, в літ. укр. мові рідке як арх., значення: тому що, того що, через те що. У давній мові приєднувало підрядні речення причини.

Кто боудет государ нашей земли тот да не пороушит нашєго дааніа... понєжє дали єсмо єъ вьсМм добрим оумыслом (Сучава 1487 BD I 310-11).

Понт, -та — море Іпат. літ. 4. Лат. pontus — глибина, море, гр. pontos — море, шлях через море. Спорідн. із словом путь. Див. путь.

Давньоруська назва Чорного Моря — поньтъ, греки мали для нього дві назви Pontos Axeinos — негостинне, темне море, далі Pontos Euxeinos — гостинне море. Лекс. Памви Беринди дає два значення слова (стор. 446): Понт — море ел. Краина Азіи к Морю Евксінскому лежачая. Ідеться про Понтійське царство розташоване на північно східній частині Малої Азії, яке проіснувало від 302 до 64 р. до н. е., коли воно було завойоване римлянами. Основне населення — хеттські племена кападокійців, хоч правляча династія була перська. Основні міста Трапезунт і Синоп. З Трапезунту походив св. Іван Новий Сучавський. З Кападокійської Кезареї походили три визначні отці Цекрви: Григорій з Ніси, Григорій Назіанський і Василь Великий.

По́нтій, -тія — чол. ім'я ст. сл. Понтии, гр. pontios — морський.

Пону́рення — опускання вниз голови, очей. Від дієслова

понурити. В цій сім'ї і слова понурий і ниряти — пірнати у воду, занурятися — опускатися у воду, від нього прикм. занурений з тим же значенням. Праслово, корінь *ner-, ц. сл. вънрети, рос. нырять У давній мові ще не існувало відокремлення значень на основі префікса, тому у Лекс. 1627.160: Погруженіє — понуре́ньє.

По́нчик — походить з польського pączek — кругленський пиріжок, засмажений в олії. Це слово подає Словник російської мови Д. Ушакова, т. III ст. 581, 1939 року, подає і приклад: По́нчик с вареньем. Слово "пончек" у польській мові визначає найперше пуп'янок на дереві, а також "пучок" — і оце дорога повстання цього слова. З Польщі це слово пішло на схід — в Україну і в Росію, але в Україні воно рідке, і відоме тільки в інтелігентних колах.

Поп — див. піп. У XIV-XV століттях зутрічається у формі поп і пуп.

А се поповє дисни попъ Юрко Кропыштєвич попъ лои (Львів 1370 Р 18).

Лекс. 1627.167: Поп — Пресви́тер, зацный отец, старец.

Попадя́ — назва дружини священика, давнє попадия з гр. popadia — паніматка, матушка.

И оу том також прїидоша попадія попа Михоула (Сучава 1499 II, 135).

Попертя́ — слово зах. укр., літ. і сх. укр. допомога, підтримка, п. poparcie — підтримка від дієсл. popierać — підтримувати.

По́піл, по́пелу — легка пилоподібна сіра маса, яка залишається після згорання чого-небудь; давньоруське пепелъ, попелъ; ст. сл. попєль, пєпєль, болг. пепел, чс. popel, п. popiol, спорідн. з прусськ. pelanne — зола, лит. pelenai — зола, лат. pulvis — порох, гр. paly — порох, борошно тонкого помолу. Від *pel — палити через подвоєння кореня.

Лекс. 1627.153: Пепел — попѣл.

Там же .449: Покропленьє попелом або порохом.

Там же .468: С по́пелу своєго знову ся родит.

Поповський — арх., попівський.

Лекс. 1627.422: Шапка поповская оздобная.

Попоїти — 1. давши напитись вгамувати спрагу. 2. упоїти багатьох. Див. пити.

Слово о п. І. 1187 р.: Сваты попоиша.

Попра́ва — діал. виправлення, справність. У давній мові слово мало під польським впливом ще й значення покращення. Корінь — правий.

Абы далъ попра́ву живота. Катих. 1645 р. 73 б.

Попразе́н, -ена — наступний день по празникові. Чого собі на оті досвітки, на празники та попразени ходить. Київська Старина 1882 VIII 263. Або: попра́зниця чи попра́зниче. У Свидн. "Люборацькі" 84: На попразень — наступний день по Пречистій.

По́при — прийм. відомий в зах. укр. говорах, у літ. мові не вживається. Шлях вів попри водопад. Франко, Зах. Б. 68. У літ. мові — коло, біля, повз.

Попря́тати — зах. укр. з п. poprzątać; на Сході — поприбирати, привести до порядку.

Попу́кати — зах. укр. з п. popukać — постукати, попукати у двери, але коли кажуть ноги попукали — це вже інше слово із значенням потріскати, з п. popękać. Слова popukać і popękać у польській мові мали спочатку однакове значення, але потім їх значення і написання відокремились, тоді як в зах. укр. діалекті слова з різними значенням пишуться однаково. Від звуконасл. puk — пук.

Пора́да, рада — пропозиція, як вийти з скрутного становища, п. porada, нім. Rat, дієсл. raten, який має відповідники в індоарійських мовах.

Лекс. 1596.27 б: Совѣт — рада, пора́да. Совѣтую — ра́джу. Совѣтованіє — порадженьє.

Пора́дити — давати пораду. У давній мові означало і порадитися:

Мы великии кнзь швитрикгаилъ... чиним знакомито... нжє мы порадив с нашими кнзи дали єсмо сєло (Київ, 1433 Р. 118).

Мы великии кнзь швитрикгаилъ чиним знаменито ижь мы порадившє с нашїми кнзи дали єсмо єму сєла (Луцьк, 1438 Р. 138).

Але означало і споруджувати, збудувати: Аби они земли его забрали и дворе собе порадили (Краків, 1489 РИБ т. XXVII 432-433).

Це значення повстало мабуть під впливом п. sporządzać — приготовляти, скласти від слова porządek — порядок, яке має цілком іншу етимологію (від сл. ряд rząd).

Пораже́нець, -нця — так звали у 1917 р. тих, що згоджувались хоч і на поразку свого війська, аби тільки війну спинити. Див. поразка.

Пора́зка — п. porażka від слова раз — удар. Розгром війська у битві, невдача в боротьбі, в тому числі і в буденному житті. Див. потерпіти поразку.

Пора́нок — діал. ранок, п. poranek — світанок.
Лекс. 1627.275: Утріє, у́тро — пора́нок.

Порівня́ння — виявлення спільних або відмінних рис, рос. сравнение, п. porównanie — від слова "рівний", що походить з праслов. *rowies, *orwino.
Лекс. 1627.251: поровна́ньє.

Порічки — кущі ягід, що ростуть на берегах річок. Росіяни часом і українці звуть сморо́дина за смердячим запахом. П. porzeczki, нім. Johannisbeere — Іванова ягода — на цей час ягода визріває.

Породіля — жінка під час пологів, від дієсл. родити, п. porodówka.
Лекс. 1627.210: Роженица — породѣля, пороженúца.

Поро́жній — нічим не заповнений, рос. пустой, п. próżny. Праслово, ц. сл. правдѣнъ, чс. pražny від первісного *porzd-.
Лекс. 1596.29 б: Тощ, тощій — поро́жній. Тще, то́ще — порожнє. Тщеславіє — порожняя слава. Тщеславный — прожнохвалца.
Лекс. 1627.448: Ра́ка — поро́жній або порожніючій.
Там же .461: Поро́жнєє нѣкче́мноє спаньє.
Дадуть люде личбу за всѣхъ словъ поро́жныхъ. Катих. 1645 р. 30.
Поро́жній і пустий — синоніми. Порожній — нічим не заповнений про яке вмістилище, а пустий — неповажний. Напр. порожня бочка, але — пуста людина. Проте часом ці синоніми зовсім однозначні. Місце в вагоні вільне — рос. порожнее место.

Поро́м — давнє поромъ, прамъ, місцеве порон — укритий настилом з дощок великий човен, що пересувається на канаті і призначений для перевозки людей. Болг. прам, срб. прам, чс. pran, споріднене з давньоісл. farmr — ноша, тягар, д. верх. нім. farm, сер. верх. нім. varm — човен, пором, гр. pordnos — місце переправи,

переїзд, д. в. нім. faran — їхати, сучасне нім. fahren — їхати.

Сє азъ Іо Стефан воєвода... оже дали єсми двѣ сєла съ поромом що єст на Молдавѣ (Сучава 1488 BD II 342).

Порося́ — маля свині, ц. сл. прас, болг. прасе, словен. prasec — кабан, праслов. porse, -te, лат. porcus. Це свійська тварина, самець. Самці свійських тварин приносились в жертву в індоєвропейських племен в дуже давній час коли існував спільний культ вогню його божествам. Про це переконливо писав уругвайський вчений мовознавець Хозе Педро Рона у своїй праці El culto indoeuropeo del fuego, Монтевідео, 1957. Слово виводиться в багатьох індоєвр. мовах — пор. і гр. porkos, давньопрусськ. parstian, д. верньонім. farah з типового для цього кола понять кореня PR/PER. Див. Перун, право. М.Л.К.

По́рох — 1. дрібні тверді частинки, що зависають у повітрі, або осідають на поверхні чого-небудь, пил, курява. 2. вибухова речовина, яку застосовують для стрільби. Рос. порох, ст. сл. прахъ, болг. прахът, срб. прах, чс. prach споріднн. з д. інд. prsan — пістрявий, рябий, д. ісл. fors — водопад, хеттьск. pappars — бризкати. З цього кореня виводиться і слово престь — земля, а також прикм. пестрий, пістрявий.

Слово о п. І. 1187 р.: Пороси поля покрывают.

Лекс. 1596.15 б: Истне́ный — сто́вченый, стертый на по́рох.

"Я тебе на порох зітру" — я тебе переможу, знищу.

"Чи є ще порох у порохівницях?" Слова Тараса Бульби в творі Гоголя. Чи є ще сили для праці. **Порохівниця** — це металева або дерев'яна посудина або шкіряна торбина для перенесення пороху у другому значенні. Це саме значення у виразі: "Він пороху не видумає". Так кажуть на молорозумного, щоб не називати своїм іменем: дурний. Те саме у нім. Er hat das Schiesspulver nicht erfunden.

Порск! — рухонаслід. бризкання. Звідси по́рскати, порскнути.

Порск! — звуконаслід. вигук коня. Коні порскали.

Порт — 1. ділянка обладнена для стоянки суден. 2. місто збудоване поблизу; фр. port, лат. portus.

Лекс. 1627.19Ш: Пристанище — порт, при́стань.

Портре́т, портрету — образ людини відтворений живописом, рисунком або фотографією. З фр. portret. У народі кажуть іноді

партрет. Пор п'єсу Миколи Куліша "99".

По́руб — 1. рубання лісу. 2. місце, де вирубано ліс. 3. арх. тюрма, в'язниця. Від дієсл. рубати.

Пору́чений — довірений, накладений як обов'язок на когось. Корінь рук-. Див. доручати.

Лекс. 1627.268: Вруче́нный, повѣреный, порученый.

Пору́чник — поручитель, книж. Той, хто дає поруку, гарантує за когось, рос. поручитель, п. poreczyciel; див. доручати.

Лекс. 1627.237: Поручник, спра́вца, ша́фар.

Порфирій — чол. ім'я ст. сл. Порфоурии, гр. porchyreos — багряний, пурпуровий.

95 А при том были свѣтки владыка володимєрский порфирєй... (Володимир, 1470 AS 1,65).

Порфіра — царська верхня одіж, горностаєм підбита, або пурпуровий мрамур. З гр. porphyra — слимачок, що дає багряницю, багряну чи пурпурову фарбу.

Лекс. 1627.446: Порфи́ра — ша́рлат.

Поря́дний — чесний, гідний довір'я.

Лекс. 1627.185: Прискнїй — рядный, поря́дный.

Поря́док — розкладання речей відповідно до їх рангу або місця. У кімнаті є порядок. Громадський порядок — це ознака правильного функціонування суспільного життя. "Порядок денний" — це послідовність певних дій під час зборів, нім. Tagesordnung. Походить від ст. сл. рѧд — ряд, з якого розвинулись всі інші значення. У давній мові відома і форма поряддя:

Також еслюбил нашєму господствоу прияти и строити оусяки порядн церковнии (Сучава 1401 RIR 1934).

Лекс. 1596.33: Чин — порядок. Чиновнѣ — ведле порядку. Чиннѣ — порядне.

Лекс. 1627.305: Чин — поря́док. Чинный — порядный. Чиннѣ — порядне. Чиновнѣ — ведле порядку.

По́саг — ст. сл. посагъ і посѧгъ — шлюб, заміжжя, весілля, а також придане, п. posag — придане. В укр. мові особливо в З. У. живе як придане: Хоч в мене посагу не буде, але візьмуть мене і так люди. (Труды этнографическо-статистической экспедиции в зап.-русск. край, П. Чубинського, V, 116). На посаги не вважайте, іно добрих жінок шукайте, Там же 579. Крім того **посаг** зам.

пóсад — місце де садовлять молодих. Сіла на посад. Л. Українка.

Лекс. 1627.187: Посáг — вѣно.

Посагувáти — сідати на посаг (посад), ст. сл. **посагати** — виходити заміж, брати за жінку. Тепер стародавнє значення втратилось, позосталось загальне у "посягати" — кидатись на що, брати що; ст. сл. посягати.

Посейдóн — гр. бог моря, Нептун у римлян.

Лекс. 1627.446: Поседóн — напи́ток даючій.

Посерéдник — особа або установа, яка сприяє установленню певних контактів. Від слова середина.

Лекс. 1627.278: Ходотай — посередник, єднач. Ходотáиство — посередництво.

Посéсія — тимчасове посідання, яке не основується на свідоцтво про власність. З лат. possessio.

Лекс. 1596.11: Паную — в посесіи маю.

Лекс. 1596.50: Державствую — паную, в посéсіи маю, ряжу, справую.

Там же .446: Посéсія — держаньє, уживаньє.

Посéстра чи посестрина або посестриця — назва сестри, ст. сл. посестріє. Звідси посестратися — стати названою сестрою. Посестра також приятелька, як у творі Л. Українки "Віла-посестра".

Посíбник — підручник, нове слово від пособити.

Посідáти — давнє слово, визначало перше: сидіти вище когось в давнину, коли ще існувало т. зв. місництво — кому де сидіти. В пам'ятці XIV віку читаємо: Не сяди на преднемъ мѣстѣ егда кто чьстьнѣи тобѣ будут званыихъ, и пришедъ знавши тя и речеть ти: друже, даи же сему мѣсто, и тогда начнеш с соромомъ посѣдатися ниже (Срезневський, Матеріалы II, 1282). Пропречистый приклад на це слово знайшов я в Литовськой Метриці кн. X т. 195 ст. 444, 1511 рік: Полоцький єпископ скаржився на Володимировського, хто має вище сидіти, доводячи що він, бояри свідки показали, що "николи Владыка Володимерскій Владыки Полоцкого не поседали, але завжди Владикы Полоцкіє вышей Владый Володимерских сежывали". А з часом і повстало звідси нове значення слова посідáти, посісти: перемагати, заволодіти, з цим новим значенням слово це не рідке, див. у Словнику Б. Грінченка III 360 багато прикладів із

добрих джерел. Річ ясна, наше "посідати" розвилося незалежно від польського posiadać, що має таку саму долю.

Лекс. 1627.239: Стяжаю — набываю, посѣдаю, держу́.

Поске́пати — ламати, робивати вщент. Архаїзм.

Слово о п. І. 1187 р.: Поскепаны от тебе, яр туре Всеволоде!

Посла́ти — 1. відправити що-небудь поштою або через посильного, надсилати. 2. дати доручення певній особі кудись до когось піти. Від слати, шлю. Послати в значенні "відпустити" — це гебраїзм, частий в біблійній мові. Єр. 34:9: Щоб кожен послав (le šallach, тобто відіслав, відпустив) свого раба. Буття 24: Раб сказав: Пошліть мене (šllechunti — цебто відпустіть) до пана мого. 54. Пошліть мене (šalchuni) і нехай я піду до пана свого. 56. І вони послали (veješallechu) Ревеку. 59. Пор. Єр. 50:33.

А то маємо "відпустити" в значенні "послати". Напр.: Отпустиша єго в Тарсъ. Дії Апостолів 9:30. Братія отпустиша Павла ити на поморіє. Дії Апостолів 17:14.

Посло́виця — арх. прислів'я, приповідка. Від "слово".

Сіи пословицѣ єдин разум имут. Лекс. 1627.18.

По́слуга — дія, вчинок, що дає користь, допомогу іншому. Від слуга — праслово; лит. slaugyti — допомогти, slauga — служба від праслав. кореня sleu, той самий, що в лат. sclavus — невольник.

З того же кореня походить і слово з відмінним значенням і іншим наголосом послу́га — слугування; служниця.

Лекс. 1627.451: Послу́га єго.

На послу́ги высылати бывают. Катих. 1645 р. 7.

По́слух — ст. сл. даньорус. послухъ, від слух — той, хто чув. У давній мові це свідок на суді., д. євр. sŏmea — слухаючий, гр. akouon. Пор. Суд. 11:10: Нехай Господь буде слухаючим (sŏmea — свідком) поміж нами, що так як слово твоє так зробимо.

Послу́хати — 1. сприймати слухом чиюсь мову, розповідь; вислухати; див. вислухання. 2. взяти до уваги чиїсь поради або вимоги.

Слово о п. І. 1187 р.: Велит послушати.

Послу́шний — арх. слухняний.

Послушным мѣли быти. Катих. 1645 р. 69.

Посо́бити, пособляти — арх., розм. помогти, пособа, діал. підмога. Ст. сл. пособъ — один, який слугує другому, чс. pûsob —

спосіб, словац. pûsobit — діяти, п. sposób — спосіб, виведено з виразу "по собе". Сюди же і засіб, особа.

Слово о п. І. 1187 р.: Княже ми непособіє (не поміч). 27.

Имают намо вѣсть давати што быхомо пособлѧли (Луцьк, 1388 Р 37).

Посóл, -слá — післанець від кого до кого, ст. сл. сълъ пізніше солъ, сла, посълъ, посла; рос. посол, чс. posel, словац. posol, п. poseł.

У мові кінця XIX поч. XX ст. посол — це депутат до парламенту або сейму. У сучасній мові це представник одної держави біля уряду іншої, амбасадор.

Пóсох, -ха — довга палиця, символ влади. В XV-XVI ст. символ влади судового виконавця. Ц. сл. посохъ — кий, споріднено із словом соха — плуг. Прaслово, лит. szaka — гілка, д. інд. sukha — гілка, гот. soka — плуг.

Тогды тот слоужебникъ имєєт каждого кмєтя до врот посохом дотъкноутся (XV ст. ВС 14).

Лекс. 1596.12 б: Жезл — пóсох, лѣска.

Лекс. 1627.257: Тояг — пóсох, жезл.

Посóхнути — зах. укр. посхнути — див. засохнути.

Пóспіх — велика швидкість, коли людина квапиться, п. pospiech, рос. спех, дієсл. спішити повстало при допомозі суфіксу з дієслова спіти, ц. сл. спеяти, приспяти — прибуток, хорв. dospieti — дозрівати, чс. spieti — спішити.

Лекс. 1627.231: Спѣх — поспѣх, похоп. Спѣшуся — поспѣшаюся, кваплюся.

Посполи́тий — спільний. У мові XIV-XVII ст. під впливом старопольського і старочеського pospolu, з'явилося і укр. посполоу — спільно, разом одночасно. Корінь пів, половина, присл. посполито — спільно, прикм. посполитый — загальний, дієсл. посполитувати — знатися.

И за нас и чада наша Господа Бога молити и о добром посполитомъ (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР I/IV 3).

Лекс. 1627.447: Пуплій — посполитый, лат.

Пост, á — 1. місце, на якому стоять, щоб за чимось стежити. 2. об'єкт, який охороняється. На посту: на варті у військових частинах або і переносно, фр. poste від лат. positus.

Post hoc ergo propter hoc — після цього, отже з цієї причини. Формула, якою описали в схоластиці тенденцію прийняти те, що слідує після чогось за його причину. Напр. чорний кіт перейшов мені дорогу, тому я мав сьогодні стільки невдач. Це основа примітивного мислення і забобонів.

Поста́в — сувій, штука тканини, від поставити, давньоукр. поставъ, сьогодні вживається тільки у розм. мові. У давнину міра сукна, 32 лікті.

Князю великому тферскому дано в Краковє в поставы соукна малског а поставы соукна новогонского? (1488 УКТ).

Поста́вити — 1. надати чому небудь певне положення, покласти. 2. помістити куди-небудь. 3. прикласти щось до чогось. 4. розм. спорудити, збудувати.

А Руданская маєт оу подворе свего ворот поставити на влицу. (Луцьк, 1494 AS 1,102).

Лекс. 1627.165: Положу — поставлю.

По́стать — 1. зовнішній вигляд, тіло людини. 2. уявний образ. 3. особа як носій певних суспільних рис. 4. полоса ниви занята женцем. Ст. сл. постать, п. postać — зовнішній вигляд від дієсл. stać — стояти. Преображенський (Этимол. словарь рус. языка 1910-1918 том 11 113) виходячи з рос. значення цього слова — полоса ниви скошена за один раз, укр. — полоса ниви занята одним женцем, і срб. постат — ряд під час жнив пропонує інший етимон: по + стать — стисло вкладене.

Лекс. 1627.79: По́стать, образ, лице.

Там же .87: Кшталт, постава албо по́стать.

Там же .455: Ски́ла звѣря морскоє, а по́стать красной невѣсты.

Будучи в постать Божієй. Катих. 1645 р. 18 б. Принявши по́стать слуги. Там же.

Посте́ля, постіль — 1. ліжко. 2. те що стелять на ліжку для спання, білизна. Давнє постєль і постєля від стелити.

Я Война... на имя Яков пишу сию духовницу... лежа у рани на постели (XV ст. Арх ЮЗТ 8/IV 27).

Лекс. 1627.170: Постеля глаголется, єгда ложе постелено єст. А ложе, ложко глаголется, єгда голо єст.

Посте́льник — арх. придворний чин у Молдавському і Волоському князівствах, йому було доручено охорона спальної

князя, він вводив головних бояр на аудієнцію (прийом). Від слова постіль.

Лекс. 1627.426: Кувикула́рій лат. — постелник царев, поко́євий.

Постеріга́ти — 1. помічати, відмічати, спостерігати. 2. стежити за ким, чим-небудь. 3. первісного sterg, storg; ц. сл. стргу з носовим у. Праслово гр. stergo — люблю, прусське but -sargas — сторож дому, лит. sergiti — стерегти. Див. осторожність.

Лекс. 1627.301: Ощущаю — почуваю, постерѣгаю, омацую. Ощути́ — почу́л.

По́стити — від ім. піст, посту, ц. сл. постъ, позичка з нім. fasten — стримуватись від їжі або від певних страв, або навіть від пиття з релігійних чи гігієнічних міркувань.

Апостолове по́стити. Катих. 1645 р. 39 б.

По́стіль — те саме, що постеля. Укр. мова розрізняє ліжко і постіль на відміну від рос., яка вживає слово постель у розумінні ліжко з постіллю. Постіль білу стала слати (Труды этн. эксп. Чуб. V. I.). І я кровавими сльозами не раз постелю омочу. Шевч. Постіль включає як і болг. постеля і матраси, і ковдру.

Пострах — 1. страховище, страховиське. 2. розм. те саме що страх. П. postrach — страх. Всеслов., ц. сл. страхъ, спорідн. з коренем страс — страдание, страждання.

Лекс. 1627.266: Ужасованіє — по́страх, пере́страх.

Там же .324: страшидло, страхо́вище, страхо́висько, по́старх.

По́стриг, -гу — стародавній Чин постригання волосся при вступі до духовного звання (в четці), або в монашество. Постриження чиниться також при хрещенні, по миропомазанні як знак підлеглості Христові. Від дієслова стригти, ст. сл. стришти, давньорус. стригу, стричи; д. чс. strihu, strići, п. strzydž. Праслов. *strigti.

Посту́пок — вчинок. Див. наступити.

Лекс. 1627.296: Слушный и справедливый по́ступок.

По́суд — предмет, в якому зберігається рідина. Ст. сл. судъ. Етимологія цього слова виводиться за допомогою лит. indas — посуд від кореня ind — в і dě — вкласти; obo — начиння, так пояснюється і ст. сл. посудъ — начиння, тоді як судно, рос. судно, п. sudno — це калька з фр. vaisseau (лат. vasculum) з тим же подвійним значенням.

Посу́дина — виріб з глини, шклянки, метала, який використовується для проготовлення або зберігання їжі.

Лекс. 1596.12 б: Суди́на до черпання албо наливаня.

Там же .31: Суди́на до кадження.

Посу́ха — брак дощу влітку, що приводить до загибелі рослинності. Див. засохнути.

Лекс. 1627.219: Зной, посу́ха.

Посяга́ти — ст. сл. посягати — перше виходити заміж. Пізніше — задумати зробити зло, уже XIV ст.

Потає́мний — 1. захований в глибині душі. 2. яке навмисне ховають від інших. 3. таємничий. Від слова тайна, затаїти; п. potajemny.

Лекс. 1627.194: Злосник, потає́мный.

Пота́кувати — говорити "так" на предложення чогось, цебто на все згоджуватись, а особливо при розмові з людьми; п. potakiwać.

Лекс. 1627.105: Ласкатель — похлѣбца, потако́вник.

Звідси повстали слова: потака́йло або потака́ч чи потако́вник, пота́катися — умовлятися й т. ін. Пор. приповістки: Потака́ч тим і живе, що язиком грає. Мовчи та потакуй. У Лесі Українки ("На полі крові" ст. 32): Мовчки потакує головою.

Пота́п, -па — чол. ім'я, ст. сл. Потапій і Патапій, гр. potapios — не спотикається.

И потписалея семи под печат мещанина киевскаг Потапа Олєшкович (1498 ЧІ АФ).

Лекс. 1627.444: Пота́пій — непоткновен.

Там же .446: Потапій — Коєстра́н.

Потаха́ти — зах. укр. зменшуватись і стухати, погаснути. Спалахнув і потах. Бир. II.11.

Потебня́ — шкіряна лопать з боків сідла; рос. потебня. Прізвище знаменитого мовознавця.

Потерпі́ти — зазнати щось важкого. Рос. потерпеть, терпеть; п. cierpieć, ц. сл. трпѣти, срб. трпети — терпіти, страждати, болг. търпя — переношу страждання. Праслово, лит. tirpti — потерпнути, деревеніти, лат. torpeo — заціпеніти. У слов'янських мовах збереглось і це значення.

Потерпіти поразку, ідіома, пор. фр. faire fiasco, faire echec, див. поразка.

Поти́лиця — задня (рос. тылная) частина голови, по-тил-иця. Потиличник — удар в потилицю. Корінь слова тил — зад. Обернути потилицю до кого — це в біблійній мові втекти, утікати. Пор. Вихід 23:27, Єрем. 18:17.

Поти́р — чаша для тіла і крові Христових, тобто чаша для освячення вина і хліба під час церковної служби. Уживав вже Ісус Христос. Матвія 26. 27:28. З гр. potyrion від рое — п'ю: чаша, ц. сл. потиръ.

Лекс. 1627.171: Потир — чаша, кубок, келих, дерев'яный ковш, погар угорски.

Там же .446: Потір — чаша, кубок, келих.

Потік, -то́ку — ст. сл. потъкъ. Невелика річка, струмок з швидкою течією. Від дієсл. потекти, потечу, з давнього тєшти.

Слово о п. І. 1187 р.: Иссушили потокы. 21.

А дали єсмо пану Петру Мышчичу у верху выписаная и со всими приходы и с потоки водными (Луцьк, 1451 Арх ЮЗР 8 IV 17).

По́тім — пізніше, у майбутньому, після чого небудь, услід за чим; ст. сл. потомъ, потоумъ, староп. potym, рос. потом. У давній мові вживалась і форма потым.

Слово о п. І. 1187 р.: Пѣвше стаымъ князем а потомъ молодымъ. 46.

А потомъ пустивши Чыжовку въ право, а вълево Ретовъкою поступуючи (Луцьк, 1382 Арх ЮЗР I/VI, 2).

Потіха — 1. те що розважає, веселить. 2. те що є відрадою для кого-небудь, рос. утеха від дієслова тішити; ст. сл. оутѣшити, пракорінь *тіхъ.

Лекс. 1627.168: Посмѣвиско, потѣха, утѣха.

Там же .324: Радость, потѣха, весѣльє.

Потіша́ти, потішити — 1. розважати, веселити кого-небудь. 2. заспокоїти кого-небудь. Від потіха.

Благословени, которыи плачут, тыи будут потѣшени. Катих. 1645 р. 75 б.

Вязня потѣшити. Катих. 1645 р. 78 б.

Пото́мний — 1. те саме що прийдешний. 2. діал., арх. нащадок. Від слова потім — потомъ.

Праця моя тая у потóмных вдячность отнесет. Лекс. 1627. пер.

Потóмство — 1. нащадки. 2. молодняк від тварин, птахів. Від слова потім. Рос. потомство, потомок, болг. потомък, потомец, чс. potomek.

Лекс. 1596.24: Прижитіє — потóмство.

Потóп, потóпу — дуже велике наводнення. Ст. сл. потопъ було ч. р. так в болг., чрб. рос. і п.: в чс. potopa, зах. укр. потóпа. Від дієсл. топити. Див. топити. Потопом вод окрило мою душу. Пантелеймон Куліш, Іов, Львів, 1869.49. Як у дні перед потопом. Морачевський, Святе Єван. Вид. 1921 р. Львів, Матвій 24:38.

Потрáва — арх. їжа, блюдо, п. potrawa в суч. мові страва, тоді як "потрава" означає знищення посівів тваринами, від потравити.

Лекс. 1627: Пища — става, потрáва.

Там же .18: Вареніє — вáриво, потрáва.

Там же .92: Стравляю в жолудку потрáвы.

Потрáвити — знищити посіви тваринами.

Ачь хто комоу потравить жїто жївоїною... четвертая часть пенезей имеет заплатить (XV ст. ВС 25).

Потрáпити, -аплю, -пиш — досягти чогось, це давнє значення, а сучасне: опинитися в якому-небудь місці, мети своєї дороги, зах. укр. потрафити, п. potrafić, з нім. treffen, мин. час. traf — зустріти. Потрапить на свою. Свидн. Люборацькі.44.

Потрéба — 1. необхідність, без потреби — без необхідності. 2. те без чого не можна обійтись. Класична формула комунізму: Від кожного за здібностями, кожному за потребами. На потребу когось: в чиїсь інтересах. П. potrzeba — необхідність від індоєвр. праслова, ц. сл. трѣба, рос. требовать — вимагати, требуется — потрібно, інд. tarpati — насититись, гр. terpomai — радіє.

Одно ж позволяю зятю моему и дочце моей на потребу имъ самим на селодбу... у дуброве моей Хренницкой дерева утяти. (Хрінники, 1472 Арх ЮЗР 8 III 3).

В давнину могло означати і скруту; фактично битву.

А исъ того имать нам служит копиємъ а шествю стрѣлцєвъ гдѣ коли нам бдєть надобно к нашєи потрѣбѣ (Львів, 1399 Р 59).

Лекс. 1596.29 б: Требованіє — потрéба. Требую — потребýю.

Потреба вѣрити иж єст Бог. Катих. 1645 р. 1 б.

Абы без потре́бы кровъ Христіанская не проливалася. Катих. 1645 р. 81.

Потребу́ючий — який має потребу, потребує.

Потребуючому порады одати здорову раду. Катих. 1645 р. 80.

Потрібний — 1. необхідний, без чого не можна обійтись. 2. корисний. 3. стосовний до даного випадку.

Хто комоу... дрєва потребная рубают мы оуставлѧємъ на нїхъ виноу (XV ст. ВС 28 зв.)

Лекс. 1627.449: Рым — потре́бная.

Це спроба власної етимології назви Риму, хоч слово етруське.

Потрути́ти — зах. укр., арх. з'явилось під впливом п. potrącić. На Наддніпрянщині — поскидати, скинути.

Поту́жний — який має велику фізичну силу або який має владу над чимсь, від слова потуга, п. potęga, potężny з тим же значенням. Слова споріднені з ім. туга, тяжість і тяга. Натужитись значить робити зусилля. Див. натяжка.

Лекс. 1627: Рым — моцный, поту́жный.

Там же .456: На тѣлѣ потужный.

Потя́ти, тну́, тне́ш — арх. 1. зрізати, зрубати. 2. убити. У давнину боролись переважно шаблями і мечами.

Слово о п. І. 1187 р.: Луце ж потяту быти.

Потьо́мкінські села — обманне представлення недоброго чи бідного як добре й багате. Року 1787-го імператриця Катерина II вибралась в Україну на ревізію нових міст та осель відвойованих від татар. Новоназваними Катеринославським намісником був головнокомандуючий військ, князь Григорій Потьомкін і він наказав по берегах Дніпра, яким їхала цариця, спішно поставити декоративні будівлі, і Катерина раділа, що новий край так сильно розбудований. А все було... сама декорація й обман.

Похвала́ — хороший, похвальний відзив про кого-небудь, схвалення. Від слова хвала. Давня укр. вимова похва́ла. Праслово, болг., рос. похвала, п. chwala, у старопол. мові через ф: fala, falić, див. і. рум. fală. Див. хвалити.

Лекс. 1627.156: Плесканія — похва́лы.

Похвальний — гідний похвали; який містить у собі похвалу — похвальне слово.

Мы... от родитєлєв наших обычаєв цнотами о шлѧхетных и

похвалных отстоупати не имаемо (Сучава, 1462 BD II 283).

По́хорон, по́хорону — погребіння мертвих у мн. вживається рідко — похорони, похорон. Хотіли темний похорон отправляти. Историческія пѣсни малорусского народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова т. I К. 1874.117. У рос. мові тільки в множині — похороны. Рос. хоронить — це поховати мертвих. Це слово має і арх. форму хранити із значенням зберегти, рятувати: Хрань боже. Ст. сл. хранити — годувати, зберегти, захищати — ангелъ хранитель. Праслово *xorna, xorneti вважається спорідненим з лат. servo, are — рятувати, зберегти, авест. haraite — зберегтися, стерегтися.

Похоті́ти — арх. захотіти, схотіти, ст. сл. хотѣти або хътѣти, праслово *хъteti.

А єсли похочет за моуж поити... тогды дѣти мои мають пенези єй отдати (Кобринь, 1454 AS II 10).

По́хоть, -ті — арх. бажання. Від похотіти, по-хоть — велике бажання, пор. чс. chut' — бажати, апетит, п. cheć — бажання.

Слово о п. I. 1187 р.: Спал князю умь похоти.

Поцілува́ти, -лую — ст. сл. поцѣловати; **поцілуватися**, поцілунок, місц. поцілювати: дотикнутись до когось чи чогось губами, приложитися до чого. Див. цілувати.

И присягалъ єсмь Богу и поцѣловал єсмъ Божиє дерево (Кременець, 1434 P. I 130).

Поча́їв — селище міського типу (СМТ) в Тернопільській області на території колишньої Волині. Вперше згадується в документах на початку XVI в. В Почаєві знаходиться один з найбільш відомих укр. монастирів, місце прощі до чудодійної ікони Божої матері і до сліду її стопи. Розташоване біля Почаївської гори, на якій і стоїть монастир і від якої пішла назва, слово поча — калюжа, болотисте місце.

Там на горі в Почайові ясная скала стала.
Як наступило турецьке військо, як темна хмара.
Початок Думи "Чудо Матері Божої в Почаєві". М.Л.К.

Поча́ти, починати — зробити перший крок в якійсь дії. Див. зачинати, кінець.

Грамота в. к. Мстислава 1130 р.: Который князь почьнеть хотѣти отяти.

Слово о п. І. 1187 р.: Почнем же повѣсть сію. Почнуть наю птици бити. 44.

Іпат. Літопис, XIV ст.: Хто почал княжити. Се начнем повѣсть сію.

Тогды владика почалъ вказовати и рѣклъ (Погоничі, 1422 Р 97).

Поча́ток, -тку — вихідна точка, перший крок в якійсь справі, перший момент в існуванні; див. зачинати, кінець, конати.

То єст личба до тои кнны как имают тетрад быти от початкоу азь до конца (Краків 1491 МВ).

Лекс. 1627.135: Начало — поча́ток.

Там же .449: Рос — голова, верхъ, поча́ток.

Там же .458: Стихіа — поча́тки, елеме́нты.

Бог... початку и конца не ма́ючій. Катих. 1645 р. 4.

Тонъ єст поча́ткомъ первороднымъ. Катих. 1645 р. 37 б.

Почина́ти — недокон. від почати.

Наука трудная кождому починаючому. Катих. 1645 р. 2.

Пост, который ся почина́єтъ. Катих. 1645 р. 39 б.

По́шта — з італ. posta через нім. Post, п. poczta, рос. почта. Державна установа, яка здійснює пересилання і доставку адресатам листів, газет, журналів, посилок і т.д.

Вже в римські часи існували кінні гінці. Вони називались positi equites — тобто поставлені їздці і були організовані по військовому. Це і є далека основа слова "пошта". У Середні віки з часів Карла Великого існували поштові гінці, а в 1516 р. Франц фон Таксіс організував першу поштову службу для публіки між Брюсселом а Віднем. В 1874 р. був заснований світовий поштовий союз. Слово поштамт також німецьке — це поштове бюро, нім. Postamt, натомість слово поштальйон — поштар, листоноша, п. pocztowiec, це срос. почтальон — візник, який гнав поштові коні, екіпаж з каретою, який служив у минулому столітті засобом транспорту пасажирів а також перевезення пошти — листів і газет. М.Л.К.

Поя́с — див. пас. На Мараморщині і Закарпатті це також назва райдуги, бо під впливом словацького pasek її вважають поясом Божої Матері, яка пов'язує небо з землею.

Пра- — це приставка (префікс) в іменникових складних словах і визначає поглиблення назад у старину, як перед, перше, напр. батьківщина — прабатьківщина; слово — прaслово; дід —

прадід, пращур; батько, отець — прабатько; мати — прамати; баба — прабаба, але і правнук — тобто проникнення у майбутнє. Цей самий паралелізм знаходимо і в нім. мові, де маємо Urgrossvater — прадід але і Urenkel — правнук. Наголос в укр. мові здебільшого на це пра-, бо воно міняє зміст слова.

Пра- префікс індоєвр. *pro — перед.

Праба́ба — це мати або баба баби.

Пра́вда — 1. істина. 2. справедливість. У давній мові мало ще і додаткове значення — праведність, чесність, присягу, умови договору, судове рішення.

А што тои грамотѣ писано тую же правду литовьскымъ князємъ дєржати (1352 Р 6-7).

Ст. сл. правьда, болг. правда — правда але і поголів'я худоби, срб. правда — процес, словен. pravda — судова справа.

Лекс. 1596.24 б: Правда — справедливость. Пра́веден — справедливый, пра́ведник.

Лекс. 1627.173: Правда — справедливість. Пра́ведный — справедливый, годный.

Тепер правда у панів у темниці.
А щира неправда з панами в світлиці.
Народна пісня "Правда" Б. Лепкий, Струни, 51.

Правди́вий — 1. справедливий. 2. слушний, правильний.

Сказоуємъ мы правдивє а пєтра сказоуємы оу вину котораяж пїсана о соудяхъ (XV в. ВС 23).

Науки своєи правдиои. Катих. 1645 р. 26 б.

Пра́вий — по праву руку. А крім того невинний. На Сташному Суді Господь "поставить вівці праворуч Себе, а козлята ліворуч". Матвія 25:33, отже права сторона, права рука все вартніша і сильніша. Слово всеслов'янське і індоєвропейське. Сюди ж правда, правдивий, праведний, право. Пор. лат. probus — добрий, чесний. Див. лівий.

Лекс. 1596.10 б: Де́сный — пра́вый.

Лекс. 1627.51: Десный — статечный, щасливый албо способный.

Проф. І. Огієнко виводячи семантику слів з основою "прав" з Біблії не враховує що ця основа набагато давніша і сягає язичеських часів і індоєвропейської спільноти. Поняття пра́вий у протилежності до лівого має зовсім іншу форму в індоєвропейських мовах,

зафіксовану і в наведених цитатах з лексиконів, а саме десьн-, з якого походило ц. сл. десница, лит. deszinas, інд. dakszina, гр. dexios, dexiteros, лат. dexter, гот. taihswa, рос. десница. Але вже у ц. сл. реліг. текстах появляються поруч і слово правый із значенням протилежний до лівого. Ці два слова зустрічаються і в текстах XIV-XV ст. як омоніми.

Аж там єсмо застали бояръ Хмельницкихъ з людьми ихъ которые намъ поведалы же одъ той долыни по правой сторони грунтъ Хмельныцкій (Новоселиця 1430 ГВКЛ 7) — це пра́вий протилежний до лівого, а ось і правий у значенні який має рацію:

А мы того со кнѧзми и паны досмотрѣвши и в том єсмо кнѧзѧ Олєксандра знашли правого (Луцьк, 1491 AS I 94).

Оскільки в старих індоєвропейських мовах, в яких зберігались ще в лексиці сліди первісного культу вогню вираженого між іншим і словами з основою PR/PER ними виражалось і поняття правдивості, справедливості, яке приписалось божествам вогню, а в Біблії це саме поняття виражалось образно через десницу, праву сторону протилежну до лівої, ці дві основи почали відчуватись як синонімічні — тобто утворилась синонімія між десьн і правъ, яка яскраво відображається у лексиконах Зизанія і Памви Беринди. Поступово друге слово витіснило перше в розумінні протилежний до лівого, і слово десний, десница є живим, сучасним лише в південно-слов'янських мовах, в болгарській, сербо-хорватській, словенській, натомість у західно- і східно- слов'янських мовах вживається послідовно для означення протилежний до лівого слова пра́вий, а десниця вживається дуже рідко, тільки як архаїзм у російській і частково в укр. мові, див. десниця у I томі цього словника. Отже укр. правий, рос. правый, п. prawy, чс. pravy означають одночасно і по праву руку і слушний, хоч фактично вони є тільки омоніми. Це все наслідки впливу семантики Біблії. М.Л.К.

Прави́ло — пристрій, на якому розправляють що небудь, або за допомогою якого щось розрівнюють, вигладжують. Від прави́й у розумінні непогнутий, непокручений.

Лекс. 1627.173: Прави́ло — язычок у ваги, мѣра, проба альбо шнур телескій, уго́лница.

Пра́вити — 1. управляти, керувати, здійснювати верховну владу. 2. справляти, чинити що небудь. 3. спрямовувати рух. 4. прямувати куди-небудь.

Слово о п. І. 1187 р.: Слѣд править к Дону великому.

Пра́вити — 1. говорити, наполягаючи на чим-небудь. 2. здійснювати обряди. Ц. сл. правити це судити, право — суд на цій основі, в зах. слов. мовах слово правити набрало значення говорити, мовити, в тому числі і в церкві. Rozprawiać у польській мові і давньоукр.

Федько Гаврилович маєтъ то правити: Господарь нашъ вєликий князь всказалъ къ тыоєй милости... (Троки, 1494 BD II 387).

Тут в розумінні сказати, доповідати, а нижче в значенні справляти обряди:

Без которых жадною мѣрою Літургія Святая отправлятися не можетъ. Катих. 1645 р. 49.

Пра́вити — 1. ліквідувати несправності, виправляти. 2. випрямляти, це значення виводиться із слова "прави́й" із значенням — прямий, непогнутий, срб. прав — прямий, болг. право — прямо.

Прави́ця — права рука. Протилежне лівиця — ліва рука, чс. pravice.

Лекс. 1596.10 б: Десница-правица.

Пра́вник, ка — рідко: юрист, фахівець із правознавства. Від слова право. У давній мові слово мало інше значення, див. Лекс. 1627.172: Пра́вник — позиваючий.

Пра́внук — син онука чи онучки. У давній мові праоунуча тільки в множині означало: нащадки:

А даль єсмы ѣму оу вѣк и дѣтєм ѣхъ и оунучятом ѣхъ и праоунучятом ѣхъ (Львів, 1443-1446 Р 1447).

Пра́во — 1. інтереси певної особи, захист яких спирається на законі. 2. правила обов'язкові для співжиття. 3. законодавство: римське право — римське законодавство, на якому спирається більшість законів багатьох європейських країн.

Лекс. 1596.14: Зако́н — право. З праслов. кореня *pro-vos з ін. доєвр. пракореня PR/PER, див. Перун, правий. Лат. privus — власний, privilegium — виняткове право, болг. прав — прямий, правий, срб. правневинний, прямий, справедливий, чесний, інд. prabhus — видатний, англос. fram — сильний, сміливий, давньо сл. — який прямує вперед. Слово право із значенням законодавство, забезпечення законом інтересів індивідуума всеслов'янське. Використання індоєвр. кореня PR/PER для понять законності пояснюється тим, що архаїчні індоєвр. божества вогню були також

охоронцями організованого суспільного життя, оскільки вогонь і послужив свого часу каталізатором суспільної організації людей. Невипадково ж до сьогоднішнього дня шлюб в Індії заключається в той спосіб, що молода пара сім разів обходить кругом багаття. М.Л.К.

Правови́й — який поважає закони. Вираз правова держава став популярним у 80-х роках як полемічно загострене поняття протилежне комуністичній й тоталітарній державі.

Правосла́вний — калька з грецького orthodoxos — правовірний. Однак з XIV ст. через неправильне розуміння слово doxa було тлумачене як слава замість віра і тому вираз був неправильно перекладений як православний. Цю думку висловив А. Брюкнер (Słownik etymologiczny jęz. polskiego, II вид. 1957 435).

Лекс. 1627 пер.: Православним паном.

Церковъ Правосла́вная. Катих. 1645 р. 70 б.

Правува́тися — діал. судитися від слова право у розумінні судова справа. Інше значення слова — виправдовуватися.

Лекс. 1627.262: Тяжуся — праву́юся.

Прагмати́чний, практичний, діловий — з гр. pragmatikos — дійовий, чинний. Прагматизм — це філософське вчення, яке розглядає мислення з точки зору його корисності. Головний представник прагматизму американський філософ Вілліам Джеймс.

Пра́гнення — сильне бажання. Потяг до здійснення чого небудь. З пракореня *porg - prag, яке означало потріскати, лопнути. Споріднено з словом спрага, ст. сл. прагноути (з носовим у) — хотіти води. П. pragnąć — відчувати справу, spragniony — жадібний напитись, pragnienie — спрага. Абстрактне значення розвинулось в укр. мові на тлі фізіологічного. Спочатку переважало конкретне:

Лекс. 1596.12 б: Жажда — прагне́ньє. Жа́жду, прагну, пити хочу.

Пра́гнути — сильно бажати у давній мові головно бажати води.

Лекс. 1627.29: Возжадалася — прагнул. Жадаю — прагну. 63. Жажда — прагне́ньє. 63. Жажду, прагну, жадаю — хочет ми ся пити, пити хочу.

Благословени которыи прáгнуть справедливості. Катих. 1645 р. 77.

Прáдід — дід мого діда, предки, ст. сл. прѣдѣдъ. Прадідівщина — спадщина від прадіда, у давній мові прадєдина.

Великий князь Витовть далъ былъ прадеду их Крупшу земли (Вільно, 1495 РИБ 601-602).

Прáдідівський — ст. сл. прадѣдьнъ, прикм. до слова прадід.

Слово о п. І. 1187 р.: Звонят въ прадъднюю славу. 27.

Прáздник — арх. рос. свято, рос. праздный — порожній, пустий.

Лекс. 1627.174: Праздновати — святити.

Прáзник, -ка, празниковий — свято, святковий, переклад гр. apraktos — неробний (день), отже ст. сл. праздникъ — це день вільний від праці. Пізніше день святковий, а особливо день святого, на честь якого поставлений храм, храмове свято.

Що бідний невольник у тебе пробуває.
Празника Рождества будь ли Воскресеньє не знає.
Дума "Плач невольників" Б. Лепкий, Струни, 33.

Прáзнувати, празникувáти — розм. святкувати; у давній мові — праздновати.

Лекс. 1627.174: Праздн́овати, святити.

Пракри́ти — назви середньоіндійських діалектів, з яких розвинулась більшість сучасних мов Індії.

Прáктика — здійснення, хід, проведення, втілення якихось ідей. Гр. praxis — діло, praktika — діяльність, prasso — роблю.

Лекс. 1627.282: Практіку оповѣдаєт.

Практи́чний — діловий, гр. praktikos — діяльний.

Прáнці, прáнців, пранцюватий, працюватіти — народна назва сифілісу, занесеного ніби французами. Насправді цю недугу привезли моряки Христофора Колумба з Гаїті і вона вже з к. XV в. у Польщі зветься franca, francowy. Від поляків слово перейшло в укр. мову в народній вимові пранці. У мадярській мові слово franc збереглось як лайка реальне значення якої тепер нікому вже невідоме.

Лекс. 1627.277: Френчюга — фрáнца, имя недугу, хороба блудных.

Пра́оте́ць, -отця́ — слово з подвійним наголосом. Це прародич, предок. "До пратоців відійти" — померти, вираз з Біблії.

А то дали єсмо оу дом свтѣи троици на памѧт родитєлм нашимъ съ тцом праоцєм а нам на здоровє (Київ, 1459 Р 174).

Пра́пор — військове знамено, слово всеслов'янське. Звідси й прапорщик — молодший офіцерський чин. Прапорщик — перше значення було́ прапороносець. "Прапороносці" — назва роману О. Гончара. Від ст. сл. пьрати — літати, повівати, що і пояснює значення слова.

Праск — З. У. з п. prask від нім. prasseln, на Наддніпрянщині тріск, галас, гук, хруск, луск.

Пра́слова — В нашій мові дуже багато т. зв. праслів, тобто слів, що повстали ще за часу індоєвропейської пра́мови. Такі праслова відомі всім індоєвропейським мовам, напр. мати, сестра, брат, небо, дім і сотні і т. п. Виводити ці слова з мови грецької чи латинської не можна, це спільні праслова. Говорячи про родовід якогось слова, не треба класти увагу тільки на саму подібність бреніння слова, бо це може бути зовсім випадкове. Наприклад, не можна твердити, що наше **але** повстало з грецького **алла**, хоч у них навіть значення однакове. В своїй праці "Иноземные элементы в русском языке", Київ, 1914 я докладно про все це розповідаю; там же розповідаю й про грецькі і латинські слова в нашій мові і подаю докладну літературу цього питання.

Прасу́нок — розм. заст. біда, лихо, неприємність. Див. фрасунок.

Працюва́ти — робити, слово зах. сл., білор. також працова́ць. Звідси праця, працівник, працівниця, працьовитий і ін. — сильно, особливо на Правобережжі випирають слова робити, робота й т. ін. Походить може від ст. сл. прати — чавити, тіснити, пор. прачка, прач зо змінною **ч** на зах. сл. **ц**.

Лекс. 1627.161: Подвизаюся — прядую.

Працу́ють въ проповѣданю Слова Божого. Працують въ Словѣ и въ науцѣ. Катих. 1645 р. 40 б.

Пра́ця — абстр. ім. від дієсл. працювати.

Лекс. 1596.22: Уси́лїє — пра́ца.

Т. т. 30: Труд — праца. Тружда́юся — працу́ю. Трудолюбіє — кохаьєся в праци. Трудолюбный — працови́тый.

Лекс. 1627 пер. Пра́цею усердною на свѣт выпущаю.

Т. т. Пра́ца моя тая.

Т. т. 59: Дѣла́ніє — робота, справа, учиньє албо праца. Дѣла́телный — працовитый. 60.

Т. т. 259: Труд — пра́ца, робота. Трудолюбезный — працови́тый, кохаючійся в праци. Трудолюбіє — кохаьє ся в пра́ци, працови́тость. Трудный — пра́ци полный. Тружда́юся — трацу́ю, работа́ю. Трудноє — працови́тоє.

Прач — арх. людина, яка займається пранням білизни. Походить від ст. сл. прати — чавити, тіснити; див. працювати.

Прачъ — бѣлильникъ, блѣхаръ Син. 6. Блѣхарня або прачка — бѣлилница Син.6.

Блѣхарня — це тут п. blecharka — прачка від нім. Blech — бляха, бо білизну перуть тручи її об бляху.

Пра́щур — ст. сл. праштуръ — прапрадід, дід діда, найдавніший ступінь родства. Пра — щур, а щур може предок.

Цікаво що в документах внесених до Словника староукраїнської мови XIV-XV ст. (Київ, 1978) слово пращоурата має значення нащадки, правнуки.

Іо Романъ воєвода даль єсмъ слузѣ нашему... і праоунучатомъ єго и пращюратомъ єго со оусѣмъ правомъ (Роман Cost I 7).

Пре- — рідко творить найвищий ступінь, це архаїзм, для цього приєднуємо пре- до першого ступеня, а не до другого: пречистий, прехороший, прегарний. Пречиста — це епітет Богородиці.

У ст. сл. мові має форму прѣ, тому в румунській мові, куди ці слова проникли дуже давно разом з релігійною лексикою сам префікс вживається як частка — так як він колись вимовлявся і в слов'ян "prea" прєблагословенный, прєвъзлюбленный, сын прѣсвѣтлый.

И боуди ємоу клятва от Бога отца и от прєчистыя нашея бгца и приснодѣвы Марія (Київ, 1446 Р 154).

Предме́т — річ, пред-мет (ст. сл. метати — кидати). Предмет — наперед кинене.

Пре́док — 1. старший родич. 2. той від кого веде початок рід. 3. мн. предки — це попередники сучасних поколінь; ц. сл. прѣдокъ від прѣд + къ.

Предокъ его съ того именья намъ служъбу заступовал

(Краків, 1489 РИБ 437).

Предте́ча — арх. попередник. У церковній літературі це епітет Іоанна Хрестителя.

Лекс. 1627.178: Предтеча — упередитель.

Презе́нт — дарунок з фр. présent з сер. лат. Слово часто вживається у польській мові: prezent, в укр. у зах. діал. із зміненим наголосом.

Президе́нт -- тепер називають звичайно "президентом" начальника цілої держави, якщо ця держава є республікою, а не монархією. Це слово є латинського походження. По-латинськи praesidere значить сидіти напереді, предсідати. Цю назву для начальника держави чи іншого уряду або й великої організації взято тому, що такий начальний урядник в римлян для своєї почесті мав право і обов'язок сидіти напереді всього зібраного уряду під час наради. По-українськи "президент" значить дослівно "предсідник".

У відновленій українській державі за парламентарного режиму Української Центральної Ради, а потім за Директорії Української Народної Республіки начальник держав мав титул "голова", щоб тим підкреслити, що в начальника держави є найважливішою справою державний розум, який міститься в голові. Голова в людськім тілі є найважливішою і найкращою частиною людського тіла, яка дає характеристику даній особі. Тому саме і титул Голови Української Центральної Ради і Голови Української Народної Республіки (цей титул носив перший начальник української держави професор Михайло Грушевський. Потім титул Голови Директорії Української Народної Республіки є доцільним і гарним титулом.

Прези́рство — погорда, зневага, презирливий — згірдливий, погордливий, згірдний, зневажливий. Стародавні вирази, відомі в пам'ятках із XI в. прѣзорство — гордість, пиха, проѣзоривый — гордий, пишний, прѣзирати — зневажати. Тут прѣ, пре — пере, а тому "презирливий — хто перезирає, дивиться через вас, хто недобачає вас. У Словнику Памви Беринди 1627 р. гарно перекладено: презираю — переношу оком, погоржаю, прѣзрѣ — перебачил, презорство — пиха, гордость, перебачене (з вид. 1653 р. ст. 120). Первісне значення цих слів знати добре з цього речення Київської Учительної Євангелії 1637 р. ст. 89: Жебы сиротъ окомъ своим не переносили.

Преісподній — ст. сл. прѣисподьний — найглибший, найнижчий. Ровъ преисподьнии — ад. Мн. преисподьняя — пекло, той світ.

Лекс. 1627.179: Преисподнии — пропастный, на́йнізнішій, що под самым сподом. Преисподняя — пропасть.

Прела́т — почесна назва католицького і англіканського духовенства з лат. praelatus — поставлений попереду, італ. prelato, фр. prélat, нім. Prälat. В З. У. і пра́лат з п. prałat.

Пре́лесть — у давній мові спокуса, обман, точніше диявольська спокуса, тобто піддавання душі прельщанню, підлабузництву нечистої сили, ц. сл. прѣльстити. У суч. рос. мові слова прелесть, прелестный мають позитивне значення: чаруюче, прекрасне.

Лекс. 1627.180: Преле́стник — ошуст, ошукач, зводник. Прелесть — ошуканьє. 181: Прелщаю: ошукую, оманюю. Прелщеніє — омана.

Т. т. 322: Пре́лесть — блуд, фалш, омылка.

Прем'є́р — слово прем'єр є французьке і значить перший. Такий титул носять часто провідники урядів. Синонім — прем'єр міністр.

Преображе́ніє — арх. зміна, перетворення, назва церковного свята преображення Христа 6 серпня. Ідеться про змінення обличчя Христа, його просвітлення під час перебування на горі Таборі (Фаворі). Матвій 17:1-9. Із ц. сл. прѣображеный від прѣобразити. Калька з гр. metamorphosis.

Лекс. 1627.184: Преображеніє — перемѣненьє.

Четвертий Пост, до Преображе́ня Господня дній шесть. Катих. 1645 р. 39 б.

Препара́нда — З. У. з лат. на Наддніпрянщині — підготовчі курси.

Прес — машина для оброблення тиснення різних матеріалів і заготовок, з фр. presse, що походить з лат. pressus — стискання, тиск, чс. pres, п. pressa.

Лекс. 1627.256: Ти́ска, тиск, пра́са.

Т. т. 257: Точило, пра́са, винная кадь.

Пре́са — періодично публіковані видання з того ж фр. presse, тому що типографія, друк це те саме тиснення, тиск. Жовта преса — преса неповажна, для зиску, з англ. the yellow press.

Пресвітер — ст. сл. прєсвитерь з гр. presbiteros — старший, старійшина. 1. у католицькій церкві як і православній — священик. 2. виборний громади пресвітерянської церкви.

Лекс. 1627.446: Пресвітер — старѣйшій, священик.

Престóл, -у — 1. трон монарха. 2. у християнських церквах місце, на якому зображений Бог, що сидить на троні. 3. символ вищої духовної влади; ц. сл. столъ.

Слово о п. І. 1187 р.: Высоко сѣдиши на своєм злотокованнѣмъ столѣ. 30.

Лекс. 1627.326: Трéбище — Престол, офѣра, мѣстце где офѣры рѣзано Богу, отдавано і палено.

Це значення у сучасній мові вже втрачено, бо ідеться про обряд цілопалення в євреїв описаний у Пятикнижжі Мойсея.

Престол чи Трапеза, гр. Trapedza скорочено з Tetrapedza, tetra — чотири і pedza — нога. Зветься ще Святилище — найважливіше місце у Вівтарі, де Святий Дух посвячує хліб і вино.

Престол Горній чи Запрестолля, він повищений (ц. сл. горній), це Катедра Ісуса Христа. Під час Св. Богослужби на ній сидить Архиєрей. Праворуч і ліворуч від нього сідалище Священиків — вони представляють апостолів.

Претéкст — заст. книжний — привід. Фр. pretexte з лат. praetextus. У Беринди ноголос польський.

Лекс. 1627.190: Прирок — прéтекст, вымовка.

Претéнзія — з сер. лат. praetensio: s по n часом вимовляють як з, італ. pretensione, п. pretensja, зах. укр. прентéнсія. Це вимагання чого-небудь від когось, вияв незадоволення чимсь.

Префéкт — в Г. прéфект з лат. praefectus. Вже в давньому Римі префектами називали людей, що займали високу адміністративну посаду. Те саме в сучасних євр. країнах, де державна мова є романська. Це начальник департаменту у Франції, начальник повіту в Румунії. У дорев. Росії інспектор духовних шкіл.

Прéцінь — зах. укр. з п. przecie, przecież. На Наддніпрянщині це слово зовсім не вживане, тут — однáче, всé-таки, протé, всеж, ж. А прецінь бачила ти мене стільки разів. О. Кобилянська, Мати божа.

При — прийменник із значенням біля, у часових відношеннях у момент, коли щось відбувається, позначає належність, обставину

за якої відбувається дія.

Як префікс при- означає наближення.

Привáтний — лат. privatus — особистий, позбавлений посади. У сучасних мовах особистий, неофіційний, домашній, несуспільний.

Самому отправити набоженство привáтне. Катих. 1645 р. 38 б.

Привертáти, привернýти — 1. змінити напрями руху, повернути. 2. підкорювати, привертати до себе симпатію. 3. повертати, поновити щось втрачене — у давній мові це значення було більш поширене, тепер тільки розмовне. 4. розм. завертати. Див. вертати, завертати, повернутися.

Волна єсми имєнѧ продати и замєнити... як хотѧчи так ихъ ку потрєбизнє своєй привєрнути (Ровно, 1488 AS 1 241).

Кождая душа до своєго власного тѣла привернена будетъ. Катих. 1645 р. 60 б.

Привéсти, приводити — 1. приводити, припровадити. 2. примушувати прибути куди небудь. 3. довести до якогось стану. Див. вести, переводити, перевести.

Слово о п. І. 1187 р.: Слава на суд приведе.

И от того привел нас пан Янчинский и к граням (Володимир, 1498 Арх ЮЗР 8 IV 119).

Привúджуватися — поставати у сні або в уяві, снитися. Див. виділи.

Лекс. 1596.18: Мечтáніє — привидéньє.

Слово привидение вживається у суч. рос. мові, в укр. примара, привид.

Привітáти — вислів чи акт привіту. Див. витати.

Рано вітаються добрúдень або добрий ранок; удень — добрúдень або добрий день; у вечері — добрúвечір або добрий вéчір. Привітання при зустрічі на дворі див. здоров.

Привітання в З. У., на Мараморщині і в Канаді: Слава Ісусу Христу! Відповідь: На віки слава! Крім цього православні ще вітаються: Слава Богу! Відповідь: Навіки слава!

Пригóжий — 1. нар. поет. гарний на вроду. 2. розм. придатний. Див. годити.

Лекс. 1627.162: Пристойне, пригоже.

Т. т. 188: Годиться, пригоже, в час.

Прúгорщ, пригорща — обидві кисті рук напівзігнуті і складені

так що в них можна тримати щось покладене, насипане, кількість вміщено в такий спосіб, або яке може так зберігатись, переносно невелика кількість; рос. пригоршня, давньорус. пригърьща, ц. сл. прѣгръшта від праслов. *гърсть. Див. горсть, горстка.

Прида́ток — доповнення, додаток. Див. дати.

Лекс. 1627.188: Приложеніє — прида́ток.

Прие́мний — що підходить до смаку, має довгу історію повстання — це дослівний переклад ц. сл. приѧтінъ — той кого приймають, гідний прийняття, а вже пізніше значення — милий. Церковна форма — дослівний переклад грецького dehtos. Пам'ятки наші XI-XII віків знають старе і нове значення слова "приятенъ", яке походить від дієслова пріѧти — приймати; розвиток цього слова подібний до розвитку у нім. мові дієслова annehmen — приймати, яке стало прикм. angenehm.

Лекс. 1627.9: Благопріятный — до прийняття. Лацный и ты ж вдячный, милый.

Т. т. 468: Милый, вдячный, прые́мный.

Абы тая Молитва була пріємная (цебто приємлемая) Богом. Катих. 1645 р. 66.

При́зьба — невисокий, переважно земляний насип вздовж зовнішніх стін селянської хати, з ст. сл. приистъба, при-ізба. Іпат. літ. приспа, присъпа від р. 6496, 6622=988, 1114 рік. В З. У. при́спа.

Стара сиділа на призьбі і здалека вгледіла сина. Б. Гр. Сл. III.

Прийма́к — цебто зять, прийнятий до дому молодої. Пор. білор. прийма́ч, рос. діал. влазины — обряд переселення приймака (Трубачев, 131).

Прийма́ти — (гостей), приймальня — кімната для приймання гостей або вітальня.

Прийти́ — 1. рухатись в напрямок того хто говорить або з ким говорить. 2. прибути. Див. іти. Прийшов, побачив, переміг.

Римський полководець Юлій Цезар (100-44 рр. до Хр.) в 47 р. виступив проти Понтійського царя Фарнака і в бою до ноги знищив понтійське військо. Повідомляючи про це в Рим, Цезар писав Veni, vidi, vici — прийшов, побачив, переміг... Коли Цезар з тріумфом вертався в Рим, то несли дошку з написом: прийшов, побачив, переміг. Тепер це вираз швидкості якоїсь дії чи справи.

При́клад, -ду — зразок, те що може служити як модель. Від

при + класти. Див. класти, закладати.

Лекс. 1627.124: Яко, напри́клад.

Т. т. 150: Образ, оби́чай, при́клад.

Т. т. 187: Приклада, прировна́ньє.

Т. т. 242: Злый прикла́д.

Т. т. 287: Указаніє — наука, до́вод, при́клад, указ.

Т. т. 318: Зна́меніє — обра́з, при́клад.

Т. т. 464: Типос — форма, кшталт, при́клад.

При́ключка — пор. ст. сл. ключитися — трапитися, приключитися. Див. ключник.

При́крий — 1. неприємний. 2. арх. крутий, п. przykro — неприємно, przykrość — неприємність від первісного *kór- — ганьба. Співвідноситься з рос. укорять, укр. докір, укоризна.

Лекс. 1627.190: Прискорбный — прикрый, неприємный.

Т. т. 191: Докучливый, тяжкый, прикрый.

Т. т. 236: Стремнина́ — прикрый берег, скала́ или де́бря.

Т. т. 238: При́крый, ненави́стен.

Берегъ прикрый — стремина. Син. 5.

Прикри́ти — 1. класти щось поверх чогось закриваючи цілком або частково. 2. затуляти щось цілком або частково. Див. крити.

Слово о п. І. 1187 р.: Видѣтьмою своя воя прикрыты.

Т. т.: Уже пустыни силу прикрыла.

Прили́чний — арх. це той, кого зловлено з "лицем" цебто на крадежу, на гарячому вчинкові. Ось приклади з Полтавських судових актів 1656-1670 р.: Того злочинца, яко приличного, веден на шибеницу быт маєт без жадноє фолги. 33, Декрет злодія приличного одного дня трикрот може мучит. 119, Межи себе обмовивши, яко злодія приличного на шибиницу сказали єсмо. 73. Пізніш, коли "лице" стало визначати взагалі "доказ" і то не тільки доказ зловленого на гарячому вчинкові, але частіше доказ невинності, тоді змінилось і значення слова "приличний": так стали звати тих, хто мав докази своєї невинності, а "безличними" стали ті, що не мали цього вже нового лиця, цебто доказу невинності.

У сучасній укр. мові вживається часто слово безличний, тоді як слово "приличний" вживано рідкіше, натомість воно дуже поширене в рос. мові. В укр. мові — пристойний.

Прилу́ка — місто на р. Удаї в Чернігівській області відоме з

пам'яток з 1092 р. Прилуцька книга 1663 р. Домъ лєжачий в Прылуцє. В актах звичайно подається Прилука, рос. Прилуки. Назва При-лука, лука — луг, згиб річки. Сучасна Прилука розташована коло Удайської луки згибу де не бракує, звичайно і луків.

Примíвка — примова, замовляння. Див. замовляти.

Лекс. 1627.166: Легкость, примóвка.

Примівка це архаїчний і етнографічний термін. Але судячи по синонімії, то Беринда мав на увазі не це слово, яке сьогодні побутує лише в діалектах, а скоріше термін, який і сьогодні є літературним, а саме **примóвка** — жартівливий, переважно римований вислів.

При́мір — З. У. приклад, приміром — наприклад, рос. пример.

При́мрак — арх. див. морок.

Лекс. 1627.287: Темный облак, при́мрак.

Приму́шувати, примусіти — нав'язувати щось комусь, силувати; див. мусіти, мусити.

Лекс. 1596.19 б: Нужду — понуждаю, къвáлчу, примушáю.

Т. т. 22: Убѣждаю — примушáю. Убѣждéніє — примушáньє.

При́мха — каприз, видумка, забобон, передсуд. Пор. примхати — капризувати, при́мхливий, примхуватий. Склад: при-мх-а, основа мх з мъх, а мох росте капризно, займаючи цілі площі.

Принáди — чи кликання домашніх тварин або птиць постали з глибокої давнини. Їх було багато, і по різних землях вони різні. В укр. мові часті такі кликання: телят — бинь! биць! Свиней — паць-паць-паць! Кота — кіць! кіць! Коней: кось-кось-кось! І багато інших. Ст. Смаль Стоцький і Ф. Гартнер, Граматика руської мови, Відень, 1924-31, виводять їх з дитячої мови, але могло бути й так: часто ці принади породили дитячі слова: биня, бицьо, киця й т. ін.

Принáймні — давніше принаймній, з п. przynajmniej — по меншій мірі.

На Поділлі "прейма" — принаймні. Як це вдасться то прейма свій куток матимуть. А. Свидн. Люборацькі, 107.

Прийняття́ — прийом, приймання; зустріч, дозвіл на прибуття, вступ від ст. сл. дієсл. jeti — яти, имати. Дав. наймати, приємний.

Гдеся стаєтъ принятє Духа Святого. Катих. 1645 р. 46 б.

Припадковий — діал. випадковий, п. przypadkowy від слова przypadek — випадок.

Лекс. 1627.188: Реч припадкóвая.

Приподобання — зах. укр. підлещування, п. przypodobać się — підлещуватися, див. подобатися. У давніх лексиконах ще плутали слово із словом приподоблення.

Лекс. 1627.189: Приподобленіє — приподобаньє.

Т. т. 303: Человѣкоугодіє — приподобаньєся людем.

Приподóблення — арх. уподібнення, порівняння від подоба. Див. подобатися, подібний, подібний, оздоба.

Лекс. 1627.443: Париміа — притча, приподобленья.

Прúпутень — при-пу-тень, дикий голуб, що часто збирає собі їжу при путі. Так зветься й подорожник, що росте при путі.

Прип'ять або Припеть — річка, права притока Дніпра. Назва походить від слов. пятити — пливти по ріці або від назви урочища Припеть, яке знаходиться в її долині коло озера Тур. На Прип'яті розташоване місто Чорнобиль, де в 1986 р. у квітні сталася страшна атомна аварія.

Присвоювати — 1. привласнювати. 2. надавати певні значенн, права. Від при + займ. свій.

Присібó, присяйбо — повстало з "присягаю Богові", що так, скорочений вираз божіння. Пор. їйбо, спасибі, далебі.

Приск, -ска — чол. ім'я, ст. сл. Прискъ, лат. priscus — старий.

Прúскати — 1. розсипати. 2. бризкати. 3. дуже сердитися; п. пирхнути, форкнути споріднене з словом брискати; праслово ц. сл. присноути з юсом великим срб. прскати, чс. pryskati.

Слово о п. І. 1187 р.: Прыщещи на вои стрѣлами.

Т. т.: Прысну море полущи. 39.

Прискúла, Прискілла — ст. сл. Прискилла, лат. priscilla — старенька.

Лекс. 1627.446: Прискілла лат. старая, стародавная.

Прислýга — заст. 1. хатня робітниця. 2. слуги, челядь. 3. пóслуга. Ведмежа прислуга або пóслуга — поміч з добрими намірами але шкідливими результатами.

Присма́ка — те що додають до страв для кращого смаку. Див. смак. З п. przysmak.

Лекс. 1627.190: Пристроєніє — присма́ки.

Присо́хнути, -со́хну, -сохнеш, -сохне — зах. укр. присхнути, -схну; давнє присъхнути, присъхну; див. засохнути.

При́спа — мц. див. призьба.

При́співка — стародавнє припѣвка; 1. коротенька нар. пісня переважно жартівливого характеру. 2. рефрен.

Слово о п. І. 1187 р.: Тому вѣщей Боянъ припѣвку рече. 37.

При́стань — те саме що порт, також у першому значенні від при-стати, див. стати.

Лекс. 1627.190: Пристанище — порт, при́стань.

Пристойний — 1. те що відповідає певним нормам поведінки, пристойний. 2. задовільний. Від давнього дієслова пристоит.

Лекс. 1627.170: Лѣпо, пристойне, слушне.

Т. т. 320: Подобиться — годи́ться, присто́ит.

Присто́йність — абстр. ім. до пристойний.

Подати здоровую раду яко до всѣх цнотъ и присто́йностій. Катих. 1645 р. 80.

Пристосо́вувати — припасувати, прилагодити, робити придатни, до використання, корінь стос — купа дерев з нім. Stoss, stossen — товкати, притовкнути, чс. п. stos, štos — удар, у п. мові має численні похідні слова: stosowny, stosunek, przystosowywać.

Лекс. 1596.27: Строю — поправляю, пристосо́вую.

Т. т. 21 б: Пристосо́вуєт свой голос до чоловѣчого.

Лекс. 1627.237: Поправляю, пристосо́вую, опѣкаюся.

Т. т. 325: Примѣряю, пристосо́вую.

Пристріт — лихо, яке зробить зла людина навіть при зустрічі. Від слів при- і стріти (зустрічати, зустріти), пор. зурочити. Зустрічати — білор. встрэц, ст. сл. сърѣсти, сърѣштоу (з юсом великим), болг. срещна, давньоп. posześć, pośrzatać, лит. surešti — схопити, зловити.

Пристоїти — достро́їти, добудувати: пристроїли до хати гарну комору. В З. У. пристроїти вживають як п. przystroić замість прикрасити, оздобити, прибрати: Світлиця Мирослави була пристроєна в цвіти. Фр. Зах. Б. 117. Див. строїти, а також цитату з

Лекс. 1627 до слова присмака, де вжито польське значення слова: пристроїти.

При́ступ — арх. доступ. Див. доступити.

Аггелове при́ступъ до Господа Бога маютъ. Катих. 1645 р. 93.

Прися́га — клятва, божба; ст. сл. присяга — клятва, ст. сл. присягати — торкатися священного на знак правди. Склад: при-сяг-а, корінь сяг — сягати. Слово всеслов'янське.

Лекс. 1596.25: Рота — при́сяга.

Присяйбі — народне скорочення з "присягаю, Боже". Пор. помагайбі, спасибі.

Прись! — вигук рухонаслідування швидкого кроплення. Приськати.

Притво́р — 1. передня частина церкви за папертю. 2. західна паперть церкви, де годують старців. 3. арх. передня частина будь-якої будівлі, передпокій, прихожа, сіні. Ст. сл притворъ — це первісно прибудова, від при-творити.

Лекс. 1627.317: Двор сѣнь — сѣни, притво́р.

Т. т. 443: Па́перть — притво́р церковный.

При́тча, причта — оповідний твір повчального характеру, часто у формі алегорії; зіставлення, парабола. Від слова притикати, приткнути, прикріпляти, слово наявне в ц. сл. мові. Давньорус. притъча — це нещасливий випадок, ст. сл. притча — це парабола, срб. прича — прислів'я, словен. priča — момент, теперішній час.

Лекс. 1627.192: Притча, приповість, образ, подобенство, приклад.

Т. т. 443: Паримія, притча, приподоблення.

Притча — дуже часте в Євангелії слово, де означає приклад, уподібнення, приповість. Але вже в Євангелії є притчі, що в них дійові особи терплять якусь біду, чому вже з дуже давнього часу "притя" стала визначати і випадок, біду, предмет поголосок. Цікаво, що це останнє значення добре заховала й наша мова. В Шевченковім "Кобзарі" напр. читаємо: Довелось самому притчею стати добрим людям. 444. Моя дума притчею стане розпинателям народним. 500. Псалтир 43:15: притча въ языцѣхъ — посміховище між народами.

Притяга́ння — наближення, тяжіння тіл одне до одного.

Лекс. 1627.460: притяганьє шарлатноє.

Можливо у Беринди вжито польське значення слова przeciągać — привернути, привабити, а шарлат — це пурпуровий колір, отже зачарування пурпуровим кольором. В сучасній мові це скоріше притягнення. М.Л.К.

При́хватком — розм. 1. поспіхом. 2. час від часу.

Лекс. 1627.128: Прудко што чинячи, прихватком.

Прихи́льність — симпатія. Від дієслова хилитися. Див. нахилятися.

Лекс. 1627.178: Перша прихи́льность.

Т. т. 187: Приклоненіє — прихильность. Приклони — нахили.

При́ходень, прихідець — розм. 1. немісцева людина. 2. той що відкілясь прийшов.

Лекс. 1627.182: Преселник — при́день.

Прицвяхувати — ст. сл. пригвоздити, рідко — прикріпляти.

Слово о п. І. 1187 р.: Не льзѣ бѣ пригвоздити къ горамъ. 37.

Причаїтися — рідко ховаючись від кого небудь, намагатись бути непомітним, завмирати, тамуючи подих; знаходити де-небудь притулок, затишок. Див. одчай.

Прича́сник — церк. той що причащається. Див. часть, участок, причастя.

Лекс. 1627.422: Кинонікон — обещник, прича́стник к Причастію Тайн Божественных Пѣснь.

Прича́стя — християнський обряд, під час якого віруючі уживають хліб і вино — символ тіла і крові Христа, стаючи причетними до вічного життя. Калька з гр. motohos — який бере участь, meteho — беру участь.

Лекс. 1627.192: Причастіє — учасництво. Причастник — наслѣдник, участник, сполник.

Приче́т або причетник — церковний або церковнослужитель, дяк, читець, пономар, причислений до складу Церкви. Склад його мінявся. Переносне, жарт. особи, які супроводжують кого-небудь. Почет. У Шевченка: Пан у себе з причетом гуляють.

Лекс. 1627.424: Клирос — при́чет или церковный уряд.

Причи́на — від слова чин, чинити — те що приводить до існування певної речі чи обставини. Привід для дій, вчинків.

Лекс. 1596.5 б: Вина — причина.

Основа цього слова чин — діло, спосіб, порядок, чинити — робити, праслово, його спільнослов'янська основа *keinu, д. інд. cĭnoti — збирає, авест. činwati — вибирає, гр. poie-o — чинить. Keinu — це також основа слів початок і кінець, отже причина — це початок.

Причина з давнього часу, крім значення "початок" визначала ще нещастя, біду, а також зіпсуття й божевілля. Це останнє значення добре відоме в нашій мові:

Кто з прічини оумрєт алюбо утонєт (XV ст. ВС 7).

У Шевченка "Кобзар" 4: Отаку то їй причину ворожка зробила.

Причина чи привід до війни, лат. casus belli — формальний привід для оголошення війни.

Причи́нний — кому зле спричинилося, зіпсутий, несповна розуму, божевільний. Т. Шевченко: Й сама не зна бо причинна що такеє робить. Пор. італ. cagionevole — болісний, а cagione — причина.

Причи́нок — зах. укр. додаток від ст. сл. причинити — добудувати. Пор. снов. І Літ. Псковичи, заложивъ, причиниша стѣну калеену къ старой стѣнѣ. 901 р. Лавр. Літ. 1231 р.: Украси Святую Церковь причини — же и Кивота.

Причиня́ти — арх. додавати.

Побожныє учинки за нами ся причиняют. Катих. 1645 р. 8.

Прищ — повстало від приск; жар, вугілля; те, що вискакує на тілі, напр. по гарячці, тепер це "огник". Пор. приповідку: "Не плюй на огонь — огник вискочить". Пор. А. Потебня "Изъ записокъ" III ст. 47. Є ще інша думка, що "прищ" повстав від "прискати", — гній з нього прискає.

При́ятель — людина, яку ми любимо і яка нас любить від ц. сл. і старорус. прияти — приймати, приѧтенъ — той, кого приймають, див. приємний. Праслово, інд. prija — милий, гот. frijon — любити, з нього нім. Freund — приятель. Рум. мова розвинула слово із значенням приятель з старого приятен — prieten.

Лекс. 1627.266: Ужик — кревный, при́ятель. При́ятельство, покре́вность.

Т. т. 325: Смерть ближнего або приятеля.

Єго слуги и близкіє пріятелі. Катих. 1645 р. 94.

Прізвисько — найменування, яке дається іноді людині, особливо у сільських громадах, щоб характеризувати його зовнішній вигляд, вдачу, звички. Від при + звати.

Прізвище — установилось пізніше від прізвиська, іноді на його основі, на основі заняття батька або його імені — патроніму у Східній Європі в євреїв часто від імені матері, у більшості народів Європи від професії людини. Стало вживатись головно після введення поступово в різних країнах офіційних паперів ідентичності. Біблійні персонажі прізвищ не мали, хіба прізвиська і то в дуже пізні часи. Перехід від прізвиська до прізвища яскраво відображається в історії мови. Ст. сл. форма була прозьвище, прозвище. Так у Пересопницькій Євангелії 1556 р. маємо прозвищемь (Лука зачало 23). В Полтавському акті 1668 р. читаємо: прозвиском (Актовыя книги Полтавськаго городового уряда XVII в. Чернігів, 1912 р. ст. 126). Згідно з законами живої української мови в слові "прозвище" **о** змінилося на **і**, звідси постала фонетично правильна форма "прізвище", див. у "Чорній Раді" П. Куліша: Сказав йому своє прізвище. 250.

Але підо впливом частої приставки **при**-, а також отвердіння в нашій мові звука **р** шириться у нас форма "призвище", ця форма часта в нашій пресі. Навіть в "Українській Граматиці" проф. Є. Тимченка з 1917 р. на стор. 90 знаходимо невідповідну форму: призвіще, певно, яко друкарська помилка.

Натомість у Лекс. 1627 ст. 168 немає ще прізвища а є прóзвисько: Порекло — прóзвиско.

Прірва — з рвати, прі-рва — велика і глибока яма, провалля. Рос. Прорыв, корінь *ru- як у слова ров, руно, д. інд. rawati — розбивати, лат. rue, ruere — виривати.

Від стародавнього прорва постало живе українське "прірва" так само як із прозвища постало прізвище.

Прісний — це не кислий, не квашений, спечений без розчини, без дріждів. Ст. сл. прѣсьнъ, прѣсьный.

Прісно — арх. вічно, завжди.

Прісь! — вигук звуконасл. на кота в З. У. Те саме, що кіць!

Пріч — діал. за винятком, тільки п. prócz, ц. сл. прокъ — решта, чс. prokni — кожний, в укр. говорах Мараморщини пріч — це "все". Див. зрештою.

Про — прийменник, вказує на предмет пов'язаний з якоюсь дією. У давній мові означало ще й відношення мети.

Слово о п. I. 1187 р.: И начяша князи про малоє "се великоє" млъвити. 19.

Про лѣпшюю память... и печать єсми свою привѣсил (Острог, 1466 AS 62).

Pro domo sua — Під час того як знаменитий римський оратор Ціцерон (106 р. - 43 р. до Хр.) був на засланні патріцій Клодій забрав все його майно між іншим і його дім в Сіцілії. По повороті Ціцерон захищав свої права перед судом промовою на повернення свого дому. Вираз говорити pro domo або pro domo sua і тепер вживається у розумінні говорити переконливо на власну користь.

Pro et contra — лат. за і проти сказати в якій справі.

Проба́чити — перебачити, не бачити. Див. бачити.

Пробивати, пробити — ударяючи по чому небудь робити отвір, диру. З про-бити, ст. сл. бити — це праслово, яке зустрічається у всіх слов'ян. Споріднені з ним слова: забивати, битва, бич. Див. бити.

Слово о п. I. 1187 р.: Ты пробилъ єси каменныя горы. 39.

Про́бі — з про Бога, на Бога, ради Бога — про Біг.

Вільде: Пробі, як це сталося. II, 641.

Пробле́ма — ж. р. складне питання, яке потребує вирішення з гр. problema в п. problemat і problem, тому на З. У. проблем

Про́бувати — щупати, перевіряти, намагатись щось зробити, куштувати, рідко — приміряти з нім. proben — пробувати, probieren — приміряти, яке з лат. probo, -are — провіряти, довести, зробити прийнятним.

Пров, -ва — чол. ім'я, ст. сл. Провъ, лат. probus — чесний добрий.

Лекс. 1627: Провъ — предводитель, искусенъ. Пробус — искусен.

Провідни́к — керівник від слова про-водити, провадити див. вождь, доводити. Водити — праслово у слов. і балт. мовах, ц. сл. вождь, водити.

Лекс. 1627.212: Руководитель — поводір, проводник.

Провінція — лат. proviniса визначало спочатку тільки завойовані землі, цебто всі ті римські землі, що були поза Італією,

напр. Азія. Власне це саме давнє розуміння покладено і в теперішнім поділі землі: столиця — провінція, бо провінціальні землі особливо далекі, то звичайно землі підбиті. Від лат. provincia прикм. provincialis, звідки й наш мусить бути "провінціальний", а не "провінціональний", цей останній напр. п. prowincjonalny утворений з аналогії до слів типу: національний, професіональний, регіональний і т. ін., лат. -ionalis.

Провóдити, провéсти — одвести кого куди: А хто мене молодую та й додому проведе? Гуляй, гуляй, дівчинонько, я додому проведу́. Пісня "Провести" в укр. мові не значить обманити як в мові рос. Підвести — це проводити, зводити, обманювати. Підведіть мене, добрі люде. М. Вовч. І 57. Такий мали, а всіх нас підвів.

Прогрéс, -су — ужив. рідше, частіше наша калька його — поступ. З лат. progressus — рух вперед, розвиток, від дієсл. progredior — іду вперед.

Продавáти — від давати, про-давати, давати в заміну за що, міняти. Пор. продажа.

Продáжа — стародавнє значення: грошова кара за переступ. Основне перше значення: про-давати, давати за що, міняти. Пор. Втор. 18:8: Левити по рівній частині будуть їсти, опріч проданого (опріч продажі) по батьках.

Грамота в. кн. Мстислава 1130 р. Отдати и съ вирами и съ продажами.

Проект — план, задум, документальний матеріал до чогось, попередній текст, з лат. projectus — кинутий вперед.

Прóзвисько — діал. арх. прізвисько. У діалектах ще зберігається і форма прозвище для прізвиська і дієсл. прозвищувти — дати комусь прозвисько.

Лекс. 1627.453: Сим — ім'я, прóзвисько.

Прозорли́вець — той, хто має здатність передбачити майбутнє. Від про і зирати.

Лекс. 1627.194: Прозорливець — вперед видячий, так пред тим Пророки звано.

Прóзьба — арх. прохання.

Много прозбъ єсть. Катих. 1645 р. 67 б.

Проігу́мен — ігумен — це настоятель монастиря, ст. сл. игоуменъ з гр. igoumenos. А значення слова проігумен нам пояснює Беринда:

Лекс. 1627.194: Проигу́мен — бывый Игу́мен (тобто колишній ігумен).

Проізво́льник, -ка — це вираз з пам'яток із значенням: старе слово, подібне слово і зустрічається на полях текстів.

Лекс. 1627.476: Произво́лники на краєх.

Прока́жений — людина хвора на проказу, на лепру. Слово проказа від про + казити — спотворювати, псувати, ст. сл. казити, срб. наказити — це заклеймувати, поставити знаку про божу кару, чс. kazuti — псувати, п. kazić — спотворювати. Ст. сл. казити це вірогідно каузальне до щезнути, щезати.

Проки́мен, прокимну — рідше прокимену; ст. сл. прокименъ, прокимєна, новогр. prokeimenon — це проект, план, справа про яку ідеться об'єкт розмови.

Лекс. 1627.447: Знаменіє предлежащій — прокименъ.

Прокі́п, ко́па — чол. ім'я, ст. сл. Прокопій і Прокофій й гр. prokopios — співаючий або prokopos — винутий з піхов, оголений.

Лекс. 1627.447: Проко́пій — пресѣчен, преспѣател.

Прокл, Про́кла — чол. ім'я, ст. сл. Проклъ, грецьке особове ім'я Prokles від pro — раніше і kleos — слава; або з лат. procul — далеко. В Лекс. 1627 р. 447 дано: Проклъ — славенъ.

Т. т.: Прокла — славная.

Прокля́ття — покликання Божого гніву на когось і слово яким бажається зло і нещастя. Від дієслова клясти ст. сл. кляти див. заклинати.

Лекс. 1627.447: Скаженьє або проклятьє.

Прокру́стове ложе — Стародавня грецька міфологія оповідає, що в м. Елевзині був розбійник Прокруст, який заманював до себе подорожніх і гостинно клав їх спати на ліжко. Але коли подорожній був довший від ліжка, то Прокруст підрубував йому ноги, а коли був короткий, то витягав його. Так повстав вираз "Прокрустове ложе", коли вживають недоброго для виконання завдання. Гр. Prokroustes — натягувач, prokrouo — натягаю.

Прокура́тор — римський урядовець, намісник імператора в провінціях. Сучасне значення — повірений у справах, на З. У.

прокурор. У давній укр. мові попечитель, епітроп. Лат. curo — влаштую, піклуюсь.

Лекс. 1627.244: Вѣтій, ритор, оратор, красномовца, прокура́тор, рѣчник, хитрословець.

Прокура́торство — сучасне значення: повіреність у справах.

Лекс. 1627.244: Соглаголáніє — прокураторство, потому мовлень. Сóглаголник — прокура́тор, рѣчник.

Проло́г, -га — передмова. З гр. logos, pro — перед і слово.

Про́лог, -га — збірник коротких Житій святих, уложений по днях місяців на цілий рік. Тут грецьке слово інтерпретовано інакше: logos — вчення, значить вчення про щось. Те саме, що Мінологій, Місяцеслов, Синаксар.

Прометеїв огонь — Прометей — один з титанів, гордий заступник людства перед кривдами Зевса, головного бога. Прометей обманив Зевса, викрав на Небі в бога Гефеста огонь і таємно передав його людям, від чого люди культурно ожили. За це Зевс тяжко покарав Прометея — прикував його на Кавказі до скелі, а орел з наказу Зевса щоденно прилітав до Прометея і видобував йому печінку, яка за ніч відростала знову. І так тяглося, аж поки герой Геракл не вбив орла, — тоді він звільнив Прометея.

Прометеїв огонь — родючий огонь духової людської культури, потяг до волі й до перемоги над темрявою.

Про́мисел, -сла — 1. добування засобів до існування. 2. місце до добування що-небудь. Сучасне значення розвинулось із давного значення опіка, піклування, як у виразі **Божий Промисел** — провидіння.

Што было гостем путь чист... чорным людямъ промыслъ (1392-93 РФВ 170-171).

Лекс. 1596.29: Смотреніє, зрянѣньє, промысл.

Промисло́вість — калька з рос. промышленность, слово запровадив Карамзин (1766-1826). Це сукупність переробних процесів завдяки яким сировина пристосовується до потреб життя. Після сільського господарства це найважлива галузь суспільного матеріального виробництва.

Промишля́ти — дієслово, що зберігає і давнє і сучасне значення слова промисел. 1. займатися яким-небудь ремеслом. 2. опікуватись, піклуватись, думати про кого небудь.

Про́мінь — в давнину визначав тоненьку ниточку, волокенце. З часом це значення втратилось й полишилось в нас тільки за сонячними ниточками, "лучами".

Про́пасть — арх. 1. яр, глибока яма. 2. загибель, від дієслова пропалати, пропасти; див. падати.

Лекс. 1596.4: Бездна — про́пасть.

Лекс. 1627.471: Хасма — пропасть, великоє розступленьє землѣ.

Про́повідь — промова релігійно-повчального характеру, перен. публічний виступ на яку-небудь тему.

Лекс. 1627.194: Проповѣдь — казаньє.

Т. т. 195: Проповѣдник — казнодѣя.

Проро́к — 1. той, який предвіщає майбутнє через боже натхнення. 2. той, який предсказує майбутні події. Пророк — прaслово: про-ректи, про-рікати — наперед сказати, що станеться, пор гр. prophetes — пророк, propheteio — наперед говорю, пророкую, pro — наперед, pheme — говорю. Див. ректи.

Лекс. 1627.195: Пророк — прозорли́вець, прозряй или видящ предняя. Пророчество — будущих вещей провозгашеніє.

"Пророка немає без пошани, хіба тільки в отчизні своїй та в своїм домі". Матвій 13:57 пор. Марка 6:4, Луки 4:24. Пор. сучасну дуже поширену євр. приповідку "Нема пророка в своїм місті" або містечку.

Проси́ти, прошу́, про́сиш — Зах. укр. про́шу. Літ. прошу́ сердечно, ласкаво прошу́. Рос.: покорно прошу́. Див. запрашати.

Проси́ти — це бажати, намагатись отримувати. Від нього слова прохання, просьба, запрошувати. Див. прозьба. Праслово, ст. сл. просити, ітератив прашати, лит. prasiti — просити, суч. перс. pursidan, староперська осн. prsa, інд. prasna — питання, лат. precor — прошу, молюся, prex — молитва, нім. fragen — питати, у давньоукр. грамотах зустрічається у формі просити і просыты. Слово просити і споріднені з ним слова дуже цікаві з погляду духовної історії, оскільки належать до індоєвр. слів від пракореня PR/PER, які виводяться з архаїчного культу вогню. Оскільки до бежеств вогню звертались із молитвами, то в індоєвр. мовах з цього кореня відомі слова із сакральним значенням. Лат. precari — молитися, precatio — молитва і imprecatio — прокляття, спільнослов'янське слово прати мало також значення молитись — просити

божество о допомогу. Світське значення цих слів у різних мовах пізного походження. Проте і до сьогодні зберігається вираз Бога просити, який зафіксований і в грамотах:

Просити ми бога за короля и за королєвы намѣсты (Казимир п., 1349 Р 4). М.Л.К.

Проскомі́дія — перша частина Літургії, початок її з гр. Proskomide — приношення в жертви для Господа. Проскомідія представляє собою підготовку матеріалу для святої жертви — вино і хліб, вона відбувається тільки у вівтарі у місці названому проскомідіяр.

Лекс. 1627.447: Проскомі́дія — приношеніє.

Про́скура — ст. сл. слово з гр. prosphora, білий хлібець, який має чотириугольну печать і використовується у православному богослужінні. Печать символізує те, що священик приносить у жертву Богові для віруючих з чотирьох сторін світу. Проскура представляє манну з пустелі і хліб приготовлений апостолами для Святої Вечері.

Проску́ров — назва місцевості з п. Płoskorów — плоский рів.

Про́стий, про́ста́, про́сте́ — прикм. з двома можливими наголосами. 1. елементарний, однорідний. 2. нескладний. 3. який нічим не виділяється. 4. щирий, відвертий. 5. невисокої якості. 6. який належить до непривілейованих частин суспільства, простолюдин. Праслово від *pro- stъ етим. неясна, можливо про і стати — стояти ззаду. Лит. prastas, латв. prasts — простий, звичайний, болг. прост — прямий, словен. prost — вільний, відкритий, безперешкодний, чс. prosty — прямий, простий, ст. сл. простъ.

Ино чтобы рекъ своимъ простымъ словомъ (1473 Арх ЮЗР 8/IV 102).

Лекс. 1596.33: Цѣл — щирый, чистый, простый, добрый.

Лекс. 1627.195: Простии людин — простак человѣк. Простота — простацтво, щирость, про́стый — простак, щирый, невѣжда.

Не тылко про́стыхъ людей, але Єпископовъ. Катих. 1645 р. 136.

Простира́дло, простира́ло — довге і широке полотнище найчастіше білого кольору, яке стелиться на постіль, підкладається під ковдру або використовується для обтирання. Від простерти, ст. сл. простр̑ѣти, простьру (з носовим у), простьрѣт, прасл. *prosterti; пов'яз. чергуванням голосних з словом просторъ — простір, др. ір.

sernom — розстиляю, лат. sterno— розстиляю, stratum — смуга, шар, гр. strotos — розстелений, алб. shtrinj — розстеляє, д. інд. strnati — сипає, кидає.

Лекс. 1596.18: Колдра — простирало.

Т. т. 26 б. Сіндóн — є тонкого полотна простирало албо рантýх.

Лекс. 1627.156: Плащница — простирáдло.

Т. т. 167: Понява — простирало.

Т. т. 428: Лентіон лат. — понява або отиралник, простирадло.

Т. т. 435: Махрамá — колдра або простирадло.

Простирáти — арх. простягати. 1. витягнути у якому-небудь напрямку. 2. розпустити, розпрямити крила із слів про-стирати — стерти паралельне до стелити, слати. Іменник з цього слова: просторінь. Праслово — див. простирадло.

Слово о п. І. 1187 р.: Чому господине, простре горячою свою лучю на ладѣ вои? 39.

Простодýшний — людина простої душі, згодливий, спокійний, неперебірливий.

Простувати — іти, п. prostować від слова просто — по прямій лінії.

Лекс. 1627.271: Управляєт — простýєт.

Просфорá — те саме що проскура.

Лекс. 1627.447: Просфорá — принос, хлѣб з Св. Літургіи.

Просякнути — поступово наповнитись рідиною, наскрізь насичуватись, п. siąkać і sączyć, праслово у всіх слов'ян. Корінь *sek- (як у слові сік), індійське asakra — невисихаючий, лит. sunkti — витиснути воду, рос. просачиваться, просочиться.

Протáс, -са — чол. ім'я, ст. сл. Протасій, гр. protasno — ставити наперед, висунути.

Лекс. 1627.447: Протáсій — предчинный.

Протé — визначає: однако, все-таки, все ж а не тому, того, через те, як це слово часто вживається в Галичині з арх. і п. przeto. "Проте" розпочинає головне речення тоді, коли побічне припустове речення, що починається з хоч, а не причинове: Хоч по китайськи, проте до смаку. А. Свидн. 25. Нурла опізнився треба було б вертатися проте йшли. Кож. 20. Ох, я ж її вже просила я же їй і годила, проте злая мачуха сорочки не шила. Б. Грінченко,

Этнографические материалы собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях, III, 412. Проте розвинулось з присл. спол. прото, протъ.

Протéктор — заст. покровитель, оборонець з сер. лат. protector, лат. protego — покриваю, захищаю.

Лекс. 1627,322: Протéктор — оборóнца.

Протети́чний — (звук чи протеза) від гр. prosthesis — додавання, приєднання — приставний на початку слова звук, звичайно перед голосним, найчастіше **в**, напр. вогонь, вулиця, віслюк, він, вона, вірменин і т. ін. Приставними рідше бувають **г, й**, напр. горіх, юлиця.

Прóти — прийм. що міститься в протилежному боці, всупереч чиїм інтересам. Проти кого, арх. проти кому. Ст. сл. противъ, противу (з носовим у), праслов. protiv; прикметникова форма від proti, д. інд. prati — проти, словен. proti, чс. proti, п. przeciw, рос. против, гр. proti, pros, фригійське protos — навпроти, лат. pretium — ціна.

Лекс. 1627.233: Выхожу́ против кому́.

Мовити злоє противко вам. Катих. 1645 р. 83.

Проти тепер вживається тільки з родовим відмінком. Пішов проти права. Застаріла форм вживання слова проти з давальним відмінком зустрічається на Галичині не тільки як архаїзм, але і як вплив польської мови, бо п. przeciw вжив. з дав. відм. Частіше вживаємо проти, а рідкіше против з давнього противъ. В Галичині звичайно зам. против під впливом того ж przeciw вимовляють протів, так як під п. впливом вимовляють мінута, розхрістаний, гармідер, трубіти. Проти такої махини. А. Свидн. 27. Проти Дениса. Під Тих. в. 78. Бунтують міщан против козацтва. Кул. 107. Одна проти або супроти мене дуже висока, проти другої я дуже довгий. Під тих. в. 87.

Проти́вник — той хто вороже, негативно ставиться до когонебудь.

Лекс. 1596.27 б: Суперник — спорный, проти́вник.

Протокол — з гр. слів protos — перший і kollao — прилиплюю через фр. protocol. Документ, який містить у собі запис всього, про що йшла мова на зборах, засіданні, допиті і т. д. Склали або написали протокол.

На З. У. під п. впливом "стягли протокол".

Протопо́п — заст. перший священик міста або повіту. Тепер протоієрей.

Лекс. 1627.447: Протопо́па — первый Поп, межи Попами предкуючий, тож єфимарій.

Протоси́нгел, -ла — вікарій єпископа; монашій чин вищий від архімандрита.

Лекс. 1627.477: Протосíггел — первый совѣтник або печатар.

Протяга́ти, протягну́ти — розтягати, витягати, підносити корінь, тягати, тобто тяг-. Див. натяжка.

Протягни до чого хочеш руку твою. Катих. 1645 р. 12 б.

Про́тягом — новотвір, рос. в продолжении, п. w przeciągu, часто вживають його без потреби: працював протягом двох років; правильно: працював два роки.

Вираз "зробив це протягом двох днів" не український, повстав чи не підо впливом нім. im Laufe. По-українськи дуже добре буде "зробіть це за два дні". Українська мова знає слово "протягом", але тільки в значенні протяжно, спроквола, так Словник Б. Грінченка III 487 подає гарний приклад із народної мови: Оцю пісню у нас протягом співають, цебто протягуючи. Пор. "Рідна мова" I 108, 9. 222.

Profession de foi — фр. ісповідання Віри, Символ Віри, ідеологія.

Професіона́л — той, хто зробив яке небудь заняття предметом своєї постійної діяльності, своєю професією. Професіоналіст — заст. професіонал.

Професіоналі́ст — Запитують мене "котрий із термінів: професіонал, професіоніст, професіоналіст, інтелігент може найточніше окреслити людей, що покінчили університети, як лікарів, адвокатів, дентистів, учителів і т. ін.? У Чікаго був "З'їзд Українських Професіоналістів" і там власне вирішили запитати Вас про це "(Перший Конгрес Українських Професіоналістів в Америці). **Професія** визначає заняття, ремесло, фах; **професіональний** — зв'язаний з фахом, напр. професіональна школа, рідше **професійний**, напр. професійна хвороба. Хто має набуту в школі професію, зветься професіоналіст, цебто фахівець, рідко кажуть професіонал, і то більше на завзятих прихильників чогось одного; від нім. Professionist і п. profesjonista утворено ще професіоніст, але

цієї форми наша літературна мова не вживає. Слово "професіоналіст" ніколи не в'яжеться з ступенем школи: профес. може бути зо всякої школи, а то й без школи, напр. злодій професіонал, цебто той, що злодійство зробив собі за професію. Слово "інтелігент" визначає взагалі добре виховану й освічену людину, незалежно від школи. Див. ще в 1 річнику Рідної Мови ст. 378-379, там же про кінцівку **-іст**.

Латинські слова на -io: professio, regio, natio звичайно мають прикметник на ionlis: professionalis, regionalis, nationalis, а від нього творимо й ми свої прикметники: професіональний, регіональний, національний та йменники: професіоналіст, регіоналіст, а не професоналіст. Скрізь лат. -io- заховується. Від лат. слова provincia прикметник provincialis, звідки і наше літ. провінціальний, п. prowincjonalny утворене неправильно, за ним часто й у нас творять неправильне "провінціональний". Від слова religio прикм. religiosus, тому й у нас маємо архаїчне релігіозний, або нове літературне релігійний утворене уже просто від релігії.

Профе́сор — з лат. professor, oris, так на Наддніпрянщині наз. лише тих, хто вчить по вищих школах; хто вчить в середній школі або в нижчій — це учитель. В З. У. професорами звуть і вчителів середніх шкіл. Професор математики а не по математиці, в З. У. професор від математики, це польський вплив. Професор від природи. Мак. Ревун. 28.

Прохвост чи прахвост — часто вживане на Наддніпрянщині слово, звичайно в лайках: "Прохвост ти такий". Прохвост — нечесна людина, падлюка. Словник Б. Грінченка III 488 подає цікавий приклад на "прохвостицю": Пішла біда по Лохвиці, і там дано прохвостиці." В "Юродивом" Шевченка знаходимо це слово ще в початковім його зна́ченні: "А вас, моїх святих киян і ваших чепурних киянок оддав своїм прафосам п'яним у наймички сатрап капрал (вид. В. Доманицького 1910 р. ст. 518). В Україну занесли це слово росіяни з своєї мови. Слово походить від німецького Profos чи Profoss — тюремщик, унтерофіцер, що доглядав за арештованими солдатами; з лат. praepositus, propositus, propostus. Десь у к. XVII віку профоса запровадили були в російській армії; старий словник так пояснює це слово: "который салдатъ въ желѣзы сажаетъ и гноепрятатель", цебто доглядає за чистотою. Як показує військовий статут Петра I, профоси виконували різні поліційні обов'язки в війську, доглядали за арештованими, виконували

судові кари, вивозили нечистоти і т. ін. Профосів за все це ненавиділи й скоро слово “профос” — перероблене на прохвост чи прахвост стало лайливе. По полках профоси існували аж до 1868 р., тому й Шевченко ще їх добре знав.

Прóхор, -ра — чол. ім’я, ст. сл. Прохоръ, гр. начальник хору, диригент prochoreuo — танцюю впереди, веду хоровод.

Лекс. 1627.447: Прохоръ — ел. первостаранник, або готовий, первый в танци або на крылосѣ.

Процвіта́ти, -та́ю, -єш; процвісти́, -ту́, -те́ш — В зах. укр. процвитати, процвисти. В давнину так само були дві форми: процвѣсти частіше, рідше процвитати; було ще процвьсти. Див. цвісти.

Проце́нт — сота частина числа, яке береться за ціле; з лат. pro centum. В З. У. прóцендва, три, чотири проце́нви. З. У. п’ять прóцент, п. Подорожчало на сто процентів, в З. У. о сто прóцент п. Мн. проце́нти а не процента п.

Проце́с, процесу — 1. послідовна зміна станів. 2. розгляд судової справи, з лат. processus через фр. procès. В З. У. прóцес п.

Проч — давнє прочь, на Наддніпрянщині вже зовсім не вживане, тут геть. В З. У. часте, бо підтримується й п. precz. Іди собі геть! “Гедьте, думи, ви хмари осінні!” Л. Укр.

Проча́нин, проча́нка — подорожній до Святого місця, до монастиря, в Святу Землю Палестина Афон. Рідке слово. Склад проч-анин — людина, що пішла “проч”, і що між мешканцями “прочій” — інший.

Прóчий — арх. прочій; інший, останній, решта. В З. У. часто вжив. В літ. мові це слово скорочують: і т. пр. це і таке проче, інакше і т. ін.

Лекс. 1627.155: Азбука: а б в г д и прочая.

Т. т. 196: Прочій — позосталий.

Прóчуд — на прочуд — на диво. Рідко на прочудо. В З. У. інколи — на при́чудь. Гарний на прочуд. Орфографічний словник укр. мови 1975 р. рекомендує писати ці слова разом: напрóчуд.

Прóща — подорож до святого міста чи місця для прощення гріхів. Див. прощати.

Проща́ння — розставання. Див. прощати. Слово на прощан-

ні: Бувай здоров чи бувайте здорові. Ввечері і вночі: На добра́ніч!

Будь здоро́в и ла́скав! Катих. 1645 р. Предмова.

Проща́ти, прощатися, попрощатися, прощання — В західних тут говорах пра- — дуже розгалужений корінь у нашій мові. Перше значення "прощати", "прости" — це "прости мені гріхи". Особливо коли людина помирала, то вона просила "прощати гріхи" своїм близьким, та її близькі просили "простити їм гріхи". Цей звичай взаємного прощання перед смертю широко знаний у нашого народу ще й тепер. Крім цього просили "простити гріхи" також розлучаючись із кимсь на довший час, коли не було певності що побачаться знову. Просили — прощення один ув одного також перед великим постом, коли "прощають" гріхи один одному. Звідси й наше широковідоме слово: проща — подорож на богомілля, бо тоді просили в Бога прощення гріхів. Вкінці стали прощатися цебто прощати один одному провини при всякім розставанні, а первісне значення "прощання гріхів" зовсім забулося, й таким чином повстало наше сучасне значення "прощання". Але цікаво, що й сьогодні при розставанні кажемо: "прощайте, прощавайте", тільки при прощанні на довший час, при чому від старших людей на це почуєте у відповідь: "Бог простить".

Лекс. 1627.197: Прощаю — отпущаю вы́ступок.

Прст! — вигук рухонаслідування спинитися на овець або й людей, частіший у З. У.

Прудки́й — 1. який має велику швидкість. 2. розм. меткий, спритний; п. prędki — швидкий; арх. рос. прянуть — рухатись в сторону; ц. сл. въспряноути — очуняти; срб. предати — дрижати, прянути, очуняти; середньо-верхньонім. sprinzen — підстрибувати; spranz — стрибок.

Лекс. 1627.221: скор — пру́дкий, ско́рый, бо́рзый.

Пру́дкість — швидкість.

Лекс. 1627.16: Быстрь — прудкость водная.

Т. т.: Быстроточный — прудкобѣжачій.

Т. т. 229: Острость — быстрость, пру́дкость.

Прут — річка, притока Дунаю. На березі Прута розташоване місто Чернівці. Вона розділяє Румунію від Молдови. Назва походить від скіф. пораута — бурхлива вода, бурхлива річка. Так назвали цю річку скіфи.

Пря — арх. спір, змагання, боротьба; ст. сл. прѧ з первісного *per- , *por-; пор. суч. рос. прение. Ще часте в поезії: стати на прю.

Лекс. 1596.24: Пря — спор.

Лекс. 1627.197: Прѣніє — пря, война, перечка, распря.

Пря́сти — скручувати волокно, зробити тонку нитку. Пра-слово, ц. сл. прѧдоу (з носовим у), прѧсти, рос. пряжа, пряду; п. prząść, споріднено з нім. spinnen — прясти.

Лекс. 1627.249: Зсуканый, пряденый.

Пря́тати, пря́чу, -чеш або прятаю, прятаєш — це дієслово вживається постійно в Галичині як п. sprzatać. Прятав у покоях. Чайк. Віддячився, 127. На Наддніпрянщині його не знають, тут тільки прибирати. А в дівчини одна хата і та не прибрана. Пісня. Рос. прятать — це ховати. Прячуть одежу в скриню. Маковей, Ярошенко, 182. Літ. ховають.

Лекс. 1627.297: Опря́тается — схороняется. Опрятно — скромне.

Псалмі́ст — автор псалма́.

Псалмиста мовитъ. Катих. 1645 р. 34.

Псало́м, псалма́ і пса́льма — пса́льми — релігійний гімн, давнє псалъмъ. Псалти́р — книга релігійних гімнів, д. євр. Tehillim; гр. psallo — грати на музичному інструменті або співати під його акомпанімент, psalmos — гра на музичному інструменті чи спів, пісня, гімн, psalterion — гусли, особливий музичний інструмент, що на нім грано релігійні гімни.

Лекс. 1627.473: Псало́м, Псалм — пѣніє, пѣсенка, игранье на инструментѣ або спѣваная пѣснь.

Псалти́р — гр. Psalterion — книга псалмів у православних. Ця книга звичайно охоплює і різні уривки з Старого Завіту і молитви, які супроводжують у церкві співання псалмів.

Лекс. 1627.473: Псалти́р — ум, разум, доблесть, дерзость или пѣсница, арфа.

Беринда тут дає безпосереднє значення грецького слова зазначеного вище, тобто гусли, музичний інструмент, на якому грано псалми. Це значення слово псалтир втратило. Воно зустрічається ще у Шевченка: "Во псалтирі і тимпані Воспоєм благая. Яко Бог кара неправих, Правим помогає." Це обробка 149 псалма, використаного ним і в поемі "Неофіти"; в сучасному укр.

перекладі тут маємо "гусли", в д. єврейському тексті kinor.

Псевдо — гр. pseudes — **ложний, фальшивий.**

Псевдоні́м — прибране ім'я. В гр. pseudos — обман і nomos — ім'я, psudonymos — носячий ложне ім'я. Тепер це абстрактно: саме ім'я.

В англ. мові це pen name — ім'я від пера, літературне ім'я.

Псол, Псел, Псьол — річка, ліва притока Дніпра. Давня назва Псло. В літописі вперше згадується р. 1111. Пошол на Псолъ. Полт. акти 1668 р. ст. 140. Походження назви остаточно не з'ясовано. О. Ященко вважає, що вона походить від д. гр. psellos — темний. На думку М. Т. **Янка** (Топонімічний словник довідник Укр. РСР 1973 р.) ця назва виникла під впливом слов. кореня піс, пьс, пес, петрі — луки, вологе місце.

Псува́ти, псую, псуєш — змінити з доброго на зле, від слова пес. Слово зустрічається і в п. psuć. У давній укр. мові зустрічається і форма псовать як і давній п. мові.

Лекс. 1596.26: Разореніє, размѣтованьє, псованьє. Разоритель — псуючий.

Лекс. 1627.203: Разоряю — псую́, буру.

Т. т. 472: Зопсо́ваньє.

Пта́ство — зібране до слова птах.

Лекс. 1627.198: Птаство пта́шок.

Прах — двонога тварина з пір'ям і крильми. Праслово. Ст. сл. пъта, староп. і п. ptak, рос. птица, інд. pat — летіти, patia — птах, гр. petomai — лечу.

Лекс. 1596.21 б: Онокрото — птах подобный кшталтом лебедю.

Лекс. 1627.198: Птица — птак, воробец.

Т. т. 412: Птах, боцянови подобный.

Пта́шка — рос. птичка, на З. У. іноді пта́шок, це з п. ptaszek. Полохливе як пташка. Гр. Під тих. в. 40.

Пти́ця — ст. сл. пътица; слово всеслов'янське, в укр. арх. частіше птах чи птаха, пташачий, рідко птичий, пташи́на, пташи́ний, пташка і ін. Пташка Божа — бджола. Ст. сл. пъта дало птах і птаха. Пор. pullus із putlus — пташеня. Птиця характеризує східнослов. мови; птах — західні.

Слово о п. І. 1187 р.: Высоко птицъ возбиваєтъ. 27.

Т. т.: Хотя птицю въ буйствѣ одолѣти. 31.

Старослов'янський птицы небесні — це чистий гебраїзм: of šamajim або cippor šamajim. По-нашому це птахи повітряні, птахи з повітря або птахи піднебесні. Назва птицы небесныя постала чи не від цього свідчення Буття 1,20: І сказав Бог: нехай вода вироїть дрібні істоти, душу живу і птаство, що літаѣ над землею під небесною твердю. Пор. ще Повторення Закону 4:17: крилатого птаха, що літає під Небом. Пор. Апокалипсис 19:17: Говорячи до всіх птахів що серед Неба літали. "Птицы небесныя". Мт. 6:25, 8:20, 13:32; Марка 4:32, Луки 8:5, 9:58, 13:19. Дії апостолів 10:12, 11:6. За давнім єврейським розумінням небо (šamajim) розпочиналося зараз над землею, тому птахи небесні — це по-нашому птахи повітряні, а не небесні. Невідповідний вираз "птахи небесні" простий народ часто розуміє як янголи.

Птоломей — ім'я ряду єгипетських королів і вчених.

Лекс. 1627.447: Птоломій — борозна ораная або задержуючій воды. З ел. валечный. Так ся звали кролѣ Єгипту як и Артаксерксес.

Пу! — здовжена форма пу́гу! Звуконаслідування сови або пугача. Звідси пугу́кати, пу́гач, -ча. В українських козаків вигук пу́гу! був товариським і військовим гаслом. Вигук дуже старий.

Пу́бліка — 1. люди, які перебувають десь як глядачі, слухачі, відвідувачі. 2. розм. люди. З лат. publicus — державний, прилюдний.

Публі́ка — це стид, сором, ганьба з того ж лат. слова, яке отримало специфічного значення і наголошування у польській мові, в якій наголос постійно падає на передостанній склад. Слово публі́ка із значенням сором вживається переважно в Галичині. Ох сміх і публі́ка, била жінка чоловіка. Приказка.

Публікува́ти — друкувати, видавати якийсь текст.

През друк книжка побликованая. Катих. 1645 р. Передмова.

Т. т.: Книжечка през друк публикуется.

Публі́чний — прилюдний з лат. publicus — державний, прилюдний. Лат. publicus походить з давн. poplicos від populus — народ.

Лекс. 1627.132: Народнѣ — публи́це, явне.

Пу-гу — див. пу! Пу́-гу козак в Лугу! — це було козацькою ознакою, гаслом, кликом.

Пуд — діал. страх. Див. напудити.

Лекс. 1627.447: Пуд, лат. встидаюся.

Беринда нехтуючи старослов'янським словом пудъ посилається прямо на лат. pudens, tis, який справді означає "той, що соромиться", pudor — стид. Спорідненість між ними мабуть справді існує, але в часи Беринди ще не виникла думка про спорідненість між індоєвр. мовами.

Пуд, пу́да — стара міра ваги, що дорівнювало 40 фунтам, близько 16,4 кг. з нім. Pfund, а то з лат. pondus — вага.

А ис тых людєй дани идєт три кади мєдоу без поуда, а копа грошєй (1470 AS 1, 67).

Пуде́лко — зах. укр. з п. pudelko на Сході — коробка.

Пу́динг — з англ. pudding постало рос. пуддинг, наше пу́динг. Рос. Словник чужих слів І. Льохина 1954 р. на ст. 577 вияснює: "Пудинг — національна англійська страва: запікана з муки чи з рижу, яєць, молока, родзинок і пахощів". Перекрученої народної вимови "будень" літературна мова зовсім не вживає.

Пу́дити — зах. укр., на Сході лякати, давнє пудити значило тільки гнати. Я так напудилась. З. У. на Сході — я так злякалась. Див. напудити.

Слово о п. І. 1187 р.: Упуди жирня времена. 19.

Пу́дра — ж. р. дрібний пахучий порошок, що наноситься на шкіру з фр. la poudre. В З. У. пу́дер з п. puder, а це з нім. der Puder.

Пу́зьо — живіт в дитячій мові, пу́зо.

Пук! пук-пук! — звуконаслідування стуку в З. У. Звідси пу́кати — стукати, пу́кання — стук в З. У.

Пу́кати — зах. укр. з п. pukać, на Сході — стукати, в цьому значенні слово пукати на Сході не вживається, тут інколи пукати — тріснути, лопнути, як значило і ст. сл. пукатиса (з носовим у), але частіше пукати не літературне слово, якого не кажуть на людях. У двері стукав добувався. Котл. Ен. III, 11. Див. попукати.

Пуляре́с — гаманець з п. pulares, народне палярес, паларес постало з лат. pugillares — дві зв'язані таблички до писання, нотатник, а вже з того наше пізніше значення гаманець, калитка. Пулярес, гаман, гаманець звичайно з ременю; калитка, капшук — часто не ремінні. Форма пуляреса і калитки різні: пуляре́с

замикається, калитка зав'язується. Слово пулярéс можна замінити словом гаманець. Слово "мошонка" в літературній мові не вживається.

Пуль-пуль-пуль! Пулі-пулі-пулі! — вигук приваблення курочок.

Пульс, -са — з лат. pulsus — биття. 1. поштовхоподібні коливання стінок кровоносних судин спричинені викиданням крові з серця. 2. перен. ритм, темп життя епохи.

Лекс. 1627.351: Артірій — пулсова жила або жилица.

Пульхéрія, -рії — жін. ім'я, ст. сл. з лат. pulchra — прекрасна.

Пункт, -та — місц. пункта. З лат. punctum — укол; крапка, місце на землі. В укр. мові це 1. місце. 2. розділ документа.

Лекс. 1627.49: два пункта двѣ точцѣ.

Лекс. 1627.232: Срокъ — крéска, часточка якаясь годины, пункт — точка.

Пуп землі — в старовину вважався в Єрусалимі. У Подорожі 1106 р. Ігумена Даниїла в Святу Землю читаємо, що "поза стіною Храму Воскресіння за Вівтарем знаходиться пуп землі", цебто центр її. Звідси повстав іронічний вираз, коли неважливе звуть пупом землі, або кажуть про самовпевнену людину, що він себе вважає пупом землі.

Пýрец — часте в східньоукр. говорах слово. Походить з д. євр. paríc, знаного з Біблії Пс. 17:4, Іс. 35:9, Второзаконьє 11:4 і ін., де визначає "хто виломлюється з-під права, розбещений, гуляка, розбійник". Уже занових часів і тільки в Польщі це слово набуло нового значення шляхтич, дідич, великий пан і стало бреніти purec (литовська вимова porec) уже без давнього згірдливого значення.

Пури́зм — лат. purus — чистий, фр. purisme — надмірне прагнення очистити свою мову від слів іншомовного походження.

Пýрім — свято визволення євреїв від великої небезпеки, коли вельможа перський Гаман жеребком (pur) призначив був 13-ий день місяця адара на вигублення всіх євреїв, але його задуми розбив Мордехай та Естер, див. про це книгу Естер (Есфір). На пам'ять про це встановлено свято Пурім (pur — жеребок, purim — жеребки), див. Ест. 3:7, 9:27.

Пурх! — звуконаслідувальне слово раптового руху. Звідси: пурхати, пурхнути, пурхання.

Пурх — рухонаслідувальне слово ходіння. Вміє якось не ходити, а пурхати. Гонч. Людина і зброя. 44.

Пурхання — літання.
Лекс. 1627.152: Пареніє — лѣтаньє, парханьє.

Пу́рхати — літати, пор. д. є. porahat — летючий, prh — літати.

Пуска́ти, пустити — перестати тримати в руках, давати можливість в'їхати, увійти, примушувати рухатись, спорідн. з прикм. пустий, слово всеслов'янське, праслово pustiti, див. м'ясоясть.

Слово о п. І. 1187 р.: Тогда пущашеть.

Пустити кого в розход за части Й. Сталіна це означало знищити, розстріляти.

Пусте́ля — див. пустиня. У Франка як поетична ліценція "пустель". "На Таборі пустель на Сіоні тюрма" (На рѣках вавилонських тамо сѣдохом).

Пустельник — монах, який живе самітньо у пустині, тобто відлюдному місці. "Пустельник із Путни" — оповідання Осипа Маковея із збірки "Пустельник із Путни і інші оповідання", Чернівці 1909 р., де мовиться про історичний персонаж пустельника Данила з монастиря Воронець, з яким за розповіддю румунського хронікаря Йона Некульче радився сам воєвода Штефан Великий.
Лекс. 1627.3: Безмолвник — пустынник.

Пусти́й — 1. нічим не заповнений, порожній. 2. несерйозний, позбавлений змісту. Праслово, ст. сл. поустый, рос. пустой, п. pusty, д. прусський paustre — пустиня. Споріднений з словом пиха. "Переливати з пустого в порожнє" — з нічого нічого й не зробити. Пор. вираз К. Пруткова: "З порожнього не наллєш". У давній мові слово пустий мало такі значення: 1. необроблюваний, необроблений. 2. занедбаний, запущений — звідси теперішнє слово "пустка". 3. сплюндрований. 4. покинутий, без власника.

Частократ бывают сєла поуста пановъ коли селѧнѧ идоут проч от своих пановъ без вины (XV ст. ВС 26).

Мы вєликий кнзь Витовтъ дали єсмо єську Нєшєвичю дворище дрополково пустоє осаживати єму собѣ роспахивати собѣ (Острог, 1427 Р 109).

Пусти́ня — земля незаселена через майже повний брак

рослинності, пустеля.

Слово о п. І. 1187 р.: Уже пустыни силу прикрыла.

Тут йшлось про широкі степи, де кочували тюрські племена.

У мові XIV-XV ст. 1. незаймане, неосвоєне місце, пустка. 2. покинута, запущена земля.

Еще єсмо дали два фалчи и єдин фєртал винограда... що єсмо осадили господствоу мы от поустини (Гирлов, 1499 BD II 147).

Пу́стинь, -і — ж. р. відлюдне місце, де жив пустельник. Від слова пустий. Оптина пустинь — знаменитий монастир в Росії, де монахи жили згідно з правилами відомого українського ченця Паїсія Величковського, якого недавно в Румунії, де довго жив, прорекли святим (1722-1794).

Пусто́шити — розорити, знищити.

Лекс. 1627.417: Йона — голубица, пусто́шачій.

Пустува́ти — 1. бавитися (про дітей). 2. поводитись легковажно. Пустувати — це робити пусте, непотрібне. Пуста дитина — свавільна.

Лекс. 1627.5: Безчинствую — пустую.

Пу́ся — подушка в дитячій мові.

Пу́та, пут — (вживається тільки в множині) арх. путина — кайдани, якими зв'язують ноги і руки людини.

Слово о п. І. 1187 р.: А самаю (двох самих) опуташа въ путины желѣзны. 24.

Лекс. 1627.21: Веригы, пута, ланцюгхи.

Споріднене з ним слово є пу́то, мн. пута — ремінь, мотузка, якими стягують ноги тварин, щоб обмежити свободу їх пересування. Спутати — надіти пута. Спутаний кінь. Рос. путы, п. pęta, спільнослов. і індоєвр. слово від кореня pьn, pen, прусське panto — пута, лат. pandere — висіти.

Путе́ря — сила, слово часте на Буковині, Гуцульщині та на Покутті. Не маю путері — не маю сили (рум. putere — сила, що походить з лат. possum, potui — можу, умію; potere — це припущений вульг. лат. інфінітивум).

Пути́віль — місто, районний центр Сумської області. Розташоване на р. Сеймі з басейну Дніпра. Вперше згадується в Іпатівському літописі під роком 1146. Знаходиться на розпутті доріг, звідси і назва.

Слово о п. І. 1187 р.: Ярославна рано плачет в Путивлѣ на забралѣ аркучи.

Пу́тня — Слово путня — "відро" часте в західноукр. говорах і не відоме в говорах східньоукраїнських. Словник Б. Грінченка III 502 подає з західноукр. джерел "путня — бочка" і "путина — посуда для молока", а в значенні відро не зазначає. Слово постало з давньо-верх. нім. putina, с. в. н. büten, теперішнє Bütte — діжка або бочка. Нім. слово споріднене з лат. puteus — криниця. Слово "путня" через чеське putna і польське putnia досталося і до нас. Це саме слово з чес. мови проникло і в рум. мову, де набуло форму putină і значення діжка для молока або капусти. Існує і річка Путня в басейні Дністра. М. Т. Ятко (Топ. словн. дов. Укр. РСР) подає як етимон рум. путина. Одинадцяти томний словник укр. мови подає три значення діал. "путня" діжка, цебро або відро.

Путь, -і — ж. р. дорога, рос. путь, пути — ч. р. ст. сл. поуть (через носове у) це дорога, те саме і болг. път і срб. пут, п. pąc, -cia, праслов. *pot спорідн. з д. інд. panthas — стежка, авест. panta — шлях, прусське pintis, лат. pons, tis — міст, гр. pontos — море, шлях через море, вірм. hun — брід, нім. finden — знаходити, д. індоєвр. *pont — дорога повна небезпек, подолання. Див. напучувати.

Слово о п. І. 1187 р.: Великому Хръсови влъкомъ путь прерыскаше. 36.

Т. т.: Игореви князю Богъ путь кажетъ. 39.

Одно путємь правымъ што идєть от того лѣсоу (XV ст. ВС 38).

В давнину слово було чоловічого роду.

Пух, -ху — дрібне, ніжне пір'я на тілі птахів, м'які волоски на тілі тварин або на листі рослин. Від нього: пушок, пуховий, пухнастий, пухатий, пухлий, пухнути. Пухнастий — це ніби вкритий пухом, але є і напухати, пухір, пуховиця, пушина. Слово все-слов'янське. Ст. сл. пухати — дути, опухнути (друге у носове), пухлъ. Є відповідності і в індоєвр. мовах. Преображ. 157.

Пуцу́вати — зах. укр. з п. pucować, а це з нім. putzen; на Сході не вжив., тут тільки — чистити.

Пуць! — звуконаслід. скорого паду на землю, як бацьь. Звідси пу́цнути — упасти з гуком.

Пу́шка — рідко це гармата, рос. пушка. Слово пушка походить з сер. верх. нім. buhsa, нім. Büchse, лат. buxea, гр. pyksis

— це ствол від гармати, гвинтівка, рос. винтовка. В п. мові XV-XVII ст. слово puszka означало гармата, тепер воно збережене тільки як основа в похідних словах, тоді як із значенням гармата використ. слово dzialo.

Пу́ща — великий, дрімучий ліс, хащі, п. puszcza. У давній мові пуща — пустеля.

Лекс. 1627.472: Хори́в — пуща.

Назва драм. поеми Лесі Українки "У пущі" символічна, але вона відповідає і в прямому значенні, бо міста великих просторів Сполучених Штатів Америки і дотепер показують, що вони повстали на місці вирублених густих лісів.

Пу́щення — останній день вживання скромної їжі перед великим релігійним постом. Від дієсл. пустити.

Пха́ти — 1. штовхати. 2. швидко засовувати щось кудись, запихати, пхати біду — жити погано, пхати носа — вмішуватись де не треба. Звуконаслідувальне. Див. пхиць!

Лекс. 1596.25: Рѣю — волоку, шарпаю, пхаю. Рѣяніє или рѣніє — шарпаньє, попыханьє.

Т. т. 32: Отрину — отопхну, оттрясу.

Лекс. 1627.169: Порѣваю — попыхаю, пхаю.

Пхе! пхи! пху! — звуконаслідування обридження. Звідси пхе́кати, пхи́кати, пху́кати.

Пхи́кати — звуконаслід. незадоволення дітей.

Пхиць! — рухонаслід. пхання. Звідси пха́ти, пхицьнути, пхання, випихати, запихати й ін. З прамови.

Пчих! а пчих! — звуконаслід. чихання. Звідси: пчихати, пчи́хнути. З прамови.

Пшик! — звуконаслід. шипіння. Звідси пши́кати. Пшик — також ніщо, марне.

П'ядь — давня східнослов. міра довжини, яка дорівнювала відстані між кінцем розтянутих великого і вказівного пальця. Чверть аршина.

Ни... пяди в дуброву Свинюскую без упроса не идоуть (Луцьк, 1475-1480 Арх ЮЗР 8 IV 21).

П'ядь як міра довжини часта в Біблії. Див. Вихід 28:16, 39:9, Пс. 38:6, Ісая 40-12, Єзекієль 43:13.

П'я́ний — який спожив забагато алкогольних напитків. Перен. очманілий, нетверезий. Див. пити, піяний.

О которєх штож частокрот находят на пяныи люди (XV ст. ВС 27 зв).

П'яни́ця — той, хто п'є багато спиртних напитків, постійно напивається.

Лекс. 1627.155: Піяница.

П'янство — хвороблива пристрасть до спиртних напоїв.

Лекс. 1627.454: Сікера — хмѣльный напиток, пѣянство.

П'сту́к — в укр. літ. мові зовсім не вживається, в східніх наших говорах зовсім не знане, пор. п. pięść, pięstka. В нашій мові тільки кулак. Народна пісня: Постелю сірячину, а в головах кулачину. У Нечуя-Левицького: Давай місити кулака́ми по спині.

П'ястук — слово всеслов'янське, ц. сл. пясть, чс. piestj, рос. пясть. Співставляється з нім. Faust — кулак.

П'ята́ — задня частина ступні, рос. пята, п. pięta. Названо від крокувати, ступити; гр. pateomai — ступаю, лит. pentis; див. оп'ять.

Лекс. 1627.412: Іаков — запинател, пята́, стопа́.

П'ятдеся́т, р. в. пя'тдесяти або -тьох — ст. сл. пѧть десѧть, цебто п'ять десятків.

П'ятера́кий — арх. п'ятий

Лекс. 1627.422: Кинтіліан — пятеракий.

П'ятнадцять, р. в. -дцяти — в З. У. пятнайцять, ст. сл. пѧть на десѧтє, пѧтнадєсѧть, пѧтьнадцать.

П'ятниця — п'ятий день тижня.

Слово о п. І. 1187 р.: З заранія в пяток.

У нього "сім п'ятниць на тиждень" кажуть про людину несталу, що міняє свої переконання або свої настрої.

П'ятсот — перше **т** ствердло під впливом дальшого твердого складу. Звичайно не відміняється або р. в. п'ятисот, п'ятьохсот.

П'ять — первісний числівник дорівнює числу пальців на одній руці.

Всеслов'янське і індоєвр. слово. Пор. гр. pente, лат. quinque, інд. panca, давньонім. fimfto, нім. fünf.

Р

Р — дванадцята буква української азбуки, в ц. сл. зветься "рци" — кажи, говори. Цифрове значення 100.

Раа́в — жін. ім'я. Раав або Рааб була жінка коханка, яка приховала згідно 2 глави з старозавітньої книги Єгошуї розвідників висланих Єгошуєю до Йєрихону. Оскільки вона була неєврейкою не могла мати єврейське ім'я, проте в лексиконі Беринди робляться аж дві спроби винести походження цього імені з староєвр. мови.

Лекс. 1627.448: Раа́в — пышная, моцная, або замѣшаньє чинящая.

Т. т.: Раав албо Рагад — пространство — пространство, широкая, або улица.

Раб, раба́, раби́ня — невольник, людина, яка втратила свої права і залежна від іншої; слово вживається і в переносному значенні, можна бути рабом власних нахилів або пристрастей. Ст. сл. рабъ — всеслов'янське з пракореня *orbъ, індоєвр. *orbho — малий, маленький, дитя, сирота, невільний робітник. Ст. сл. синонім: робъ. Сюди відноситься й робак, робацтво, робачок (із значенням черв'як), хроб, хробак, хробацтво, хробачний, хробачник — лік від хробаків, хробачок; сюди ж парубок, з паробок, робити, робота, робітник, робітничий, роботящий і т. ін.

Раб, робота, робити — слова одного кореня, те саме в Біблії, пор. давньоєвр. eved, avodah, toavod (Второзаконня 23-36, 25:39).

Релігійне значення: покірний божій волі:

Гсди помози рабу своєму юрью болковичю создавшєму црквь и олтарь (1350 Р 8).

Лекс. 1596.25 б: Раб — неволник. Работа́ — неволя. Ра́бій — неволничій. Порабощаю — зневоляю.

Лекс. 1627.200: Раб — неволник, слуга.

Бенкартъ — прелюбодѣичищъ, рабычищъ, блядь. Син. 6.

Раба́т — зах. укр. зниження ціни з італ. rabatto від battere з лат. battuere — бити (кельтійського походження), п. rabat.

Італійці були першими купецьким народом Європи і від них по всій Європі розповсюдилось багато термінів подібного змісту.

Раббані́ти — рідкісне визначення євреїв, які визнають окрім писаного закону ще і усну традицію зафіксовану в Талмуді.

Ра́бин — служитель культу в євр. релігійній громаді, ст. сл. равви, рос. раввин, п. rabin. Див. Равві.

Работа́ — у давній мові рабство. Суч. ра́бота — праця.

Работа́ти — давня укр. вимова, виконувати невільницьку, кріпацьку працю. У сучасній укр. мові вживаються тільки слова робити, працювати.

Равві́ — гр. rabbi, євр. rabbi — мій пане від арамейського слова rav — великий; пізніше кінцеве -і (мій) перестало відчуватись як і в слові adoni з тим же значенням, і воно стало визначати "пан", трохи пізніше —титул ученого, учитель. Так само й rabbani визначало "пан наш", пізніше просто "пан, учитель", rabban — титул. Слово равві зустрічається у Матвія 23:7-8.

Раввуні́ — У Новому Завіті титул раббан, яке носили деякі учителі закону у євреїв появляється як звернення до Христа у формі раббані — учителю наш. Марко 10:51, Йоанн 20:16. У ашкеназійській вимові, тобто у вимові євреїв, які походять з Німеччини, у тому числі і тих, які проживали в Польщі і Україні, це слово вимовляється раввуні.

Лекс. 1627.448: Раввуні́ — учитель або майстер.

Рагуїл — чол. ім'я, на Україні відоме в XVI-XVII ст. Євр. походження, теофорне ім'я тобто ім'я, яке має в своєму складі слово "ел" — Бог.

Лекс. 1627.448: Рагу́ил — познавайте Бога, або умѣєтность Божая.

Ра́да — те саме що порада. Оскільки люди, які вибрані або призначені для керівництва іншими між собою радяться, слово це вже в німецькій мові (див. ратуша — в чеській і польській rada) має політичне значення. На Лівобережній Україні у XVII-XVIII ст. радою називали загальні збори козаків; чорна рада, див. назву роману Пантелеймона Куліша; це були збори нереєстрованих козаків. При гетьмані на Запоріжжі діяла рада генеральної старшини. У XX-му столітті стало відповідником рос. слово "совет". Наприкінці першої світової війни владу захопили в Росії, на Україні, деякий час і на Угорщині робітничі і солдатські ради, тобто делегати, вибрані з числа робітників хоч дуже скоро ефективна влада перейшла до комуністичної-більшовицької партії, яка стала контролювати ради. Політичний лад, який повстав на цій основі

назвався радянським — калька з рос. советский. На протязі всіх років соціалізму діяла Верховна Рада вибрана вже не тільки з числа робітників, а через прямі вибори всього населення хоч ці вибори були не дуже вільними. На місцях діяли обласні, міські і сільські ради.

Слово рада часто зустрічається у пам'ятках, які походять з XIV-XV ст. і у значенні порада, і у значенні радитись; раду радити і у значенні дорадчий орган верховного правителя, у значенні керівний орган церковних сановників, у значенні радник, у значенні намовляння, у значенні змова, а також у виразах: раду чинити, раду давати, ради ужити, а первісне джерело всіх цих значень у середньоверхнєнім. rat:

Тогды мы, исъ нашєю вѣрною радою дали єсмо и потвєрдили єсмо єго правого всєго имѣніа (Судомир, 1361 AGZ 6).

З добрымъ розмышлєніємъ мног добрых люди ис правом оумѣючих рады оуживших и оу єдинствѣ воли нашєи осудили єсмы (Медика, 1404 P 70).

Тут рады ужити означає взяти участь у нараді.

Лекс. 1596.27 б, Лекс. 1627.243: Совѣт — рада, порада.

Лекс. 1627.459: Сигклйт — сенат, панове радныи, ра́да.

Т. т. 465: Ус — ра́да. М.Л.К.

Ра́ди, заради — прийменник для. Ст. сл. ради. У давній мові ставилося після слова з яким уживалось, напр. Бога ради. Слово всеслов'янське, д. перс. radiy з тим же значенням. В рос. мові також ради.

И того ради приймете отъ вседерьжателя Бога благодать и милость (Холм, 1440 Арх ЮЗР I IV,5).

Ра́дий — веселий, задоволений. Слово всеслов'янське і індоєвр. Д. інд. ardh — задовольнити, гр. arthomai — видужує. У давній мові радъ.

Слово о п. І. 1187 р.: Страны ради, гради веселиу.

Онъ не радъ бы былъ тому что мєжы вашею милостю зъ вєликимъ князємъ московскимъ таково дєло сталося (1499 BD II 447-448).

Ра́дити — давати пораду. У давній мові означало також підтримувати когось, підпирати.

А мы при нѣмъ так же слюбюємы радити а сами дєржати непорушно (Ланчиця, 1433 P 123).

Али єго милости кролю помагати и радити (Коломия, 1485 BD II 371).

Ра́до — на Наддніпрянщині не часте, тут звичайно кажуть охоче, радніше. У З. У. під впливом п. rado дуже часте. У давній мові радъ.

Мы хочем ради то учинити вам (1341 Р 2).

Радоми́шль — кол. Микгород. місто, районний центр Житомирської області. Розташоване на р. Тетереві у басейні Дніпра при падінні в нього р. Мики. Звідси стара назва Радомишля — Микгород, яка вперше згадується літописцем 1150 р. У "Книге Большому Чертежу" згадується Радомисль від особового імені Радомисл.

Ра́дощі, -ів — ст. сл. радошти — веселощі. Див. радий. Остр. Євангеліє 1056 р. Луки 1:44: Възиграся младьнєць радощами в чрѣвѣ моємь. У Кирила Туровського XII ст. Радощами Божія об та Маріїнська Єв. дає тут старіще радоштами. Тут форма "радощами" визначає причину і вже на дорозі до дієприслівника радісно.

Радше — дуже часте в З. У. на Сході зовсім не вживане, тут тільки скоріше, радніше, охотніше: Щоб охотніш козаки брались. П. Куліш, Чорна рада, 273.

Раз — однократність або багатократність дії в залежності від числівника який стоїть перед ним. У давній мові означало удар, крок. Подібна еволюція слова раам в д. євр. мові від значення удар, крок до однократності або багатократності дії. Див. разити. Раз, -зу — ім. чол. роду. В один раз — відразу, два рази двічі. Подвійне значення слова відображається у словнику Беринди:

Лекс. 1627.256: Толи́кощи — толко ра́зов.

Т. т. 312: Язва, рана, раз. Язвлю — рану задаю.

Разврат — арх. слово живе в рос. мові, укр. роспуста. Синонім у давній мові развраще́ніє. Давнє значення слова "развращати" — перевертати, відвертати від нормального життя що й свідчить Словник Беринди.

Лекс. 1627.200: Развращеніє — вывернѣньє.

Рази́ти, разячий, виразний — ударяти. Етимологічні словники Брюкнера і Фасмера вважають, що корінь цього слова ст. сл. рѣзати — різати. Див. образ, зарізати, зараза. Переносне значення слова дивувати, уражати.

Лекс. 1596.12: Очі уразовыи то єст раненый албо удареный.

Тут первісне значення основи раз — удар, рана.

Раистрь — див. реєстр.

Раистрь книг пръвых правых крола Казимєра (XV ст. ВСХ 5 зв).

Raison d'être — фр. "смисл існування", смисл, розумна підстава, головне. Див. резон.

Раїса — жін. ім'я, ст. сл. Раиса, вірогідний етимон гр. radia — легка, готова.

Рай — чудове місце, де згідно з християнським, мусульманським і частково єврейським релігійним уявленням перебуде по смерті душа. Ст. сл. раи, чс. ráj, рос. рай; вірогідно запозичено як і деякі інші рел. терміни (напр. бог, слово) з давньоіран. Авест. ray (чол. роду) означало багатство, щастя; д. інд. ray, ras (жін. роду) — це майно, скарб, rayis — дар, володіння, лат. res — річ, майно.

Біблійне поняття для раю це прекрасний садок гр. переклад leimon — лука усіяна квітами, цебто головне в фарбах, звідси райдуга чи веселка, а біблійне слово для раю gan eden — іншого слова навіть теперішня євр. мова, тобто іврit, для раю не має: gan — садок, eden — приємний. Книга Буття 2:8: І насадив Господь Бог Рай ув Едені на сході і там осадив людину (герб. adam), що її Він створив, Eden — це не географічне поняття, а прикметник.

Лекс. 1627.205: Рай — цвѣтник или сад.

З'явиться на полотні дільниця раю розташована в двісті кілометрів від південної брами і колючого дроту. В. Барка "Рай".

Ра́йдуга чи веселка — рос. радуга, болг. дъга, срб. дуга, чс. duha, ст. сл. дуга. Можливо, що початок "рай" з народної етимології до рай. Див. пояс.

Райком, райпартком — абревіатура до районний партійний комітет.

Ра́йя — 1. загальна назва податкового населення Турції, як турецького так і християнського, а з XVIII ст. тільки християн. 2. місто разом з навколишньою територією завойованою турками, яка знаходиться під їхньою адміністрацією. Слово походить з арабського. Раєю називалась і територія, яка оточувала село Дунавець у Добруджі, де жили задунайські козаки з їхніми родинами, коли після зруйнування Запорізької Сечі частина січовиків перейшла Дунай і прийняла турецьке підданство.

Рак, ра́ка — прісноводна безхребетна тварина з великими кліщами, яка, коли пересувається, робить враження що іде назад. Слово праслов'янське, лит. erke — кліщі. Напекти раків — осоромитися тому, що коли печуть раків, вони робляться червоними; рачині або рачачі очі — витрішкувані очі, звідси вираз "вирячити очі". Лізти рачки, рачкувати — це пересуватись спираючись на обидві руки і обидва коліна. Зодія рака — до неї належать згідно астрологам люди народжені між 21 червня по 21 липня.

Рак, -у — злоякісна пухлина на зовнішніх чи внутрішніх органах людини, яка спричиняє тяжку, часто смертельну хворобу. Переклад лат. cancer з тим же подвійним значенням.

Ра́ка, ра́кка — труна з мощами святого. Ст. сл. рака, раклъ, болг. рака — труна з мощами, срб. рака — могильний склеп, словен. rakev — труна, склеп, чс. rakev — труна. Походить з гот. arka або з д. нім. arko — труна, лат. arca — скринька від arceo — запираю.

Лекс. 1596.25 б: Ра́кка — тру́на, гроб. Рака — ты ж.

Рака́ — пуста, легковажна людина, ст. сл. раке, гр. raka з д. євр. reka. У Мт. 5:22 читаємо: "А хто скаже на брата свойого рака́, підпадає верховному судові". Д. євр. reka — ледащо, нікчемний, пустий, блазень, виродок. Пор. Суд. 11:3: anašim rekim — пусті люди, rekam — порожньо, в порожні. 2 Мойсея 2:21, 5 Мойсея 15:13, Пр. 28:19; rekim — марні справи.

Лекс. 1627.448: Ра́ка — порожній або порожніючий. З сир. ты (укоризны слово). З лат. законопреступный, играющій Мета (орично): блазен. Ра́ка — блазен, голота, гультяй.

Ра́курс — з фр. raccourci — скорочений. Спосіб використання перспективи в образотворчому мистецтві і в кіно при якому краї зображуваного предмета виглядають наближеними і деякі розміри зменшені.

Рама́ — ст. сл., назва міста в Палестині, д. євр. Ramah — піднесений, високий. Див. Суд. 19:13, I Самуїла (I Царі) 2:1, Неємії 11:33, Єремиї 31:15, Мат. 2:18, У/I/ Сам. 22:6, д. є. ba ramah — на висоті, ц. сл. переклад помилково въ Рамѣ.

Рамада́н або Рамазан — араб. дослівно: жаркий; дев'ятий місяць місячного року в мусульман, великий піст, найбільше

мусульманське свято Рамадан байрам коли вдень віруючі нічого не їдять і моляться, а починають їсти тільки після заходу сонця.

Раме́но і рам'я, рамена — з давн. рамѧ — плече; арх. сьогоднішнє використання діал. і поет. "Рамен" — назва збірки поезії львівського поета Романа Лубківського (1969). Ст. сл. рамо, болг. рамо, чс. rame, п. ramie, прусськ. irmo — рука, плече, д. інд. irmas — плече, авест. arema — рука, плече, вірм. armukh — локоть, гот. arms — рука, лат. armus — верхня частина руки, нім. Arm — рука.

Ра́на — розрив у м'яких частинах тіла, ст. сл. рана, болг. рана, чс. rana — рана, удар, нещастя; спорідн. з д. інд. vranas — рана, щілина, тріщина, vranayati — ранити, алб. varre — рана, vras — убиваю, vrasije — убивство. У давній мові рана означало і шрам, рубець.

Лекс. 1596.34: Язва — рана, побитьє.

Лекс. 1627.312: Язва — рана, раз. Язвлю — рану задаю.

Лекс. 1627.323: Ра́на — близна, загоєнои раны знак.

Близна — рана. Син. 7.

Blizna — це польське слово для шраму.

Ранг, рангу — фр., голл., нім., rang; п. ranga — ступінь в адміністративній або військовій ієрархії.

Ра́нити — заподіяти кому-небудь ушкодження на тілі. Див. рана.

Лекс. 1596.12: Очи уразовыи, то єсть раненыи або ударен.

Т. т. 22 б: Уязвляю — уранюю, побиваю, сѣку.

Раніше — див. давніше.

Ра́но — 1. на початку якогось періоду. 2. вранці. Обидва значення наявні у давньорус. слові рано. Ст. сл. рано, рос. рано, болг. рано — присл., ранен; прикм. — в перші дні, в перші години, рано; чс. rano — ранок, rany — ранній. Етимологія невияснена, можливо спорідн. з гр. ardros — світанок, ardrios — ранній; д. інд. vardhate — підносить, примушує рости.

Слово о п. І. 1187 р.: Позвониша в заутренюю рано. 36. Ярославна рано плачетъ. 38. А быхъ не слала къ нему слезъ на море рано. 39. Другаго дни велми рано. Далече рано пред зорями.

Ра́нок, ранку — час відколи стає сонце до полудня. Добрий ранок — вітання. П. ranek, чс. rano, білор. раніця. У староруській

мові: утро, зараніє.

Слово о п. І. 1187 р.: По вся утра (всіма ранками, кожного ранку).

Т. т.: С зараніа до вечера.

Рантýх, -á — головний убір заміжньої жінки в Галичині: біла тонка хуста, покривало, тонка бавовняна тканина. П. rańtuch з нім. Randtuch.

Лекс. 1596.26 б: Простúрало албо рантух.

Рáптом — присл. раптово, несподівано, нагло з п. raptem, а це з лат. raptus, rapto — насильно хватаю. Пор. ще раптовий, раптовість.

Рáспря — арх. сварка, колотнеча, боротьба; ц. сл. распьря від раз и пьря, від дієсл. прѣт, пьріу (з носовим у); рос. преть, прю; укр. перти, пру; болг. запра — забороняю; д. чс. prieti — загородити; праслов. *perti; лат. sperno — відштовхую, зневажаю; д. інд. sphurati — відштовхую ногою, кидається, здригається; авест. sparaiti — підпирач, штовхнути; д. ісл. sporna — брикати.

Рáтай — арх. плугатар, орач; болг. ратай; срб. ратай, ратар; слов. rataj; д. чс. rataj; праслов. *artoys — орати; лит. arti — теж саме. Див. орач, ораний.

Слово о п. І. 1187 р.: Рѣтко ратаєвѣ кикахуть.

Лекс. 1627.206: Рáтай — opáч.

Рáтиця, -і — копито. Б. Грінченко Сл. IV стор. 4, 7 припускає походження від слова рак, оскільки воно означає і залізні підкови підкріплені до підошов, щоб вони не сковзнули на льоду а ракітниця це синонім до ратиці — копито свині.

Ратний — стосовно до ратні, арх. Див. рать.

Слово о п. І. 1187 р.: Наплънився ратнаго духа.

Ратунок — діал. спасіння, п. ratunek; див. рятунок.

Лекс. 1627.166: Помоч, ратунок.

Т. т. 338: Ратýнок мужескій.

Рáтуш, ратушу чол. р. і ратýша ж. р. — вже в давнину були ці дві форми. Слово походить з сер. верх. нім. rathus — тепер дім міської ради. Це саме значення мало і укр. ратуша, але в пам'ятках зустрічається і значення дім судової палати.

Лекс. 1596.23 б: претор, ратуш, дом судовий.

Лекс. 1627.184: Ратуш — дом судовыи, судилище.

Т. т. 240: Судище, судилище, ра́туш.

Ра́тушний — арх. який служить у ратуші.

В Берестьи воит володимирски Луд а Сташко ратушныи личбу делали (Берестя, 1496 АЛРГ 78).

Згаданий ратушний служив при війтові, отже не в суді, а таки у міському самоврядуванні.

Рать, -і — арх. битва, бій, війна; ст. сл. рать — армія, військо, звідси арх. ратний — військовий; болг. рат; срб. рат — війна; давньорус. ратити — ворогувати; корінь *ort; д. інд. rtis — напад, aranam — боротьба; авест. aratis — енергія; гр. eridos — сварка, змагання.

Слово о п. І. 1187 р.: То было в ты рати в ты плъкы, а сицей рати не слышано.

Лекс. 1596.25 б: Рать — война. Ратую — войну точу. Ратованьє — воєва́ньє.

Рафаїл, -ла — чол. ім'я, ст. сл. Рафаиль, ім'я архангеля д. євр. Refael — вилічи Боже, лікарство Боже, поміч Божа, уцілiння Боже, Дух Божий.

Лекс. 1627.448: Рафаил — Дух Божій лѣкарство Божеє. Рафа — лѣкарство албо лѣкар.

Рах! рах-рах-рах — звуконаслід. жаб. Звідси ра́хкати — квакати.

Рахиль,

Рахіль, -і — жін. ім'я, ст. сл. Рахиль, д. євр. Rachel — овечка, яка годує ягня, народне Рухля. Матвій 2:18: Чути голос у Римі плач і ридання та голосіння велике: Рахіль плаче за своїми дітьми. Рахиль була улюблена жінка Якова і тому рахується як праматн євр. народу.

Лекс. 1627.448: Рахиль — овці, метафорично Вифлеєм.

Радій, Рахіль, Ізраїль оживе, Месія дасть йому життя нове

Л. Українка "Прокляття Рахілі".

Рахма́нів — село Кремянецького повіту на Волині. Тут колись був замок. Назва пов'язана з легендарними літописними рахманами, які провадили щасливе життя десь у далекій Бактрії. У XVI ст., коли околиця належала панам Ботовитиним тут працював книжник Кирило Транквіліон Ставровецький, який надрукував у місцевій друкарні Учительноє Євангеліє, яке було спалене разом з іншими книгами Ставровецького у Москві за наказом царя Михайла

Федоровича як єретичне.

Рахма́нний — тихий, лагідний, спокійної вдачі з араб., тур. рахман — милосердний. "Ой земле, ти рахманна і пухка" П. Тичина. Твори II, 1957, 8.

Рахмістр — п. rachmistrz — рахівник.

Лекс. 1627.430: Логофет — ра́хмистр, писар, рахова́нья и уважанья.

Логофет з новогр. logothetis був найвищий чин у Румунських князівствах, від відав канцелярією воєводи, керував державною радою і складав грамоти.

Рахува́ння — перелічення, визначення кількості з п. rachować, а то з нім. rechnen, ім. rachuba. Вже в нім. мові стало і значення уважати на когось, рахуватися з кимось, рахувати на когось, тобто надіятися на когось. Форма рахування чисто українська по моделі "читання".

Лекс. 1627.204: Уважаньє, рахованьє.

Рахува́ти — 1. називати числа у послідовному порядку. 2. визначати кількість, суму. Уже жаловальна грамота 1388 р. знає це слово: За пѣнязи рахуючи.

Лекс. 1627.22: Рахо́ваный бываю.

Т. т. 251: Переличую, вырахо́вую. Счита́ю — зраху́ю.

Т. т. 458: Рахуючи по шелюгу.

Рачи́тель, -ля — арх. рачити це була ввічлива форма висловити бажання, з ц. сл. ракноути (з носовим у). У давній мові це дієслово набуло багато значень — любити, дбати, погоджуватись, зволіти. Пор. і староче. račiti, староп. raczić — зробити, що зволіти, побажати.

Иж бысте з вас некоторыи радныи выбравши к нам рачили зослати (Брест Куявський 1447-1492 ЛКБВ).

Отже рачитель це прихильник, дбайливець, той що любить щось.

Лекс. 1627.476: Книг Божественных рачителя.

Ра́шпіль, рашпеля — з нім. Raspel — напилок з насічкою у вигляді досить великих і порівняно рідко розміщених зубців. В З. У. ра́шпель, ра́шпля.

Рва́ти, -рву — перетворити щось ціле на шматки, ст. сл. рвати, болг. рывам, срб. рвати, рвем се — боротися, чс. rvati — рвати,

споріднено з лит. raveti — полоти, д. інд. ravati — розбиває, дробить, дрібнить, лат. ruo, ruere — розвривати, розкопати, rutrum — лопата, рискаль.

Ижбы онъ печати рвалъ або замки отбывалъ (Вільна, 1498 АЛМ 163).

Ре́бе — див. равві. Форма у мові їдіш від слова раббі.

Ребе́лія — з лат. rebellum, літ. бунт, повстання. В З. У. часто ребелія з польським rebelia.

Ребро́ — скелетний утвір людини, який іде від хребта до грудної клітки. За біблійною легендою з Адамового ребра створив Бог йому жінку Єву. Переносно: гірські пасма, гірський хребет. Всеслов'янське і індоєвропейське слово, ст. сл. рєбро, болг. ребро, чс. řebro, žebro, п. žebro споріднено з д. верх. нім. rippi, ribbi — ребро, д. ісл. rif — ребро, д. верх. нім. hirni -reba — череп, гр. erefo — покривати дахом, orofu — дах.

А хотарь ємоу выше страхотѣн гори жєжиєю прост рєбромъ диломъ (1400 Cost. I 27).

Придбавши костюм за місячний заробіток, він відчув, що в нього зрушені ліві ребра і поняття про соціалізм. В. Барка "Рай".

Рева́нш, реваншу — з фр. revanche в З. У. реванж з п. rewanž. 1. дія через яку хтось повертає іншому те добро або зло, яке той йому заподіяв. 2. повторня зустріч спортсмена або команди з тим же противником для змагання о першість.

Ревека,

Ревекка — жін. ім'я, ст. сл. Ревекка, д. євр. Riv'kah. Звідси сучасні Рива, Ривка. Солярський дав: Ревекка — оковування красою. Словарь русских личных имен Н. А. Петровського виводить ім'я з д. євр. ravaq — прив'язувати.

Лекс. 1627.449: Ревекка — угодованная або запертоє спротивеньє.

Ревеляція — лат. п. На Сході не вжив., у З. У. виявлення, викриття. В укр. мові слово має виключно релігійний зміст, і вживається по відношенню до самовираження утаємничених осіб через яких Бог виявляє свою волю. Напр. в євр. і христ. релігії вважають, що текст Біблії — ревеляція.

Реві́зія — пере́гляд, обслідування праці чи діяльності від лат. revisio від revidere — переглядати. В З. У. ревізія кажуть і на поліційний трус.

Ревмати́зм, -му — літ. зах. укр. ревма́тизм — інфекційно-алегоричне захворювання суглобів і м'язів людини, з гр. rheumatismos — розтікання, гнояк, сповнений рідини від rheuma — потік.

Ре́вний — 1. ретельний, старанний. 2. гіркий, сумний. 3. щирий; п. rzewny — зворушливий, щирий.

Ревний не за розумом — частий на Наддніпрянщині вираз про людину, що робить ревно, але розуму на те бракує.

Спорідненим із словом ревний є слово **ревнивий** — непевний у вірності когось. Спільний корінь ц. сл. рьвьнь — заздрісний, далі ідуть рьвение — сварка, рьвьновати — злоститись і рьвьнивъ — злосний, болг. ревнив значить сповнений ревності, п. rzewniwy — розхвильований. Ол. Брюкнер виводить всі ці слова з ц. сл. рюти — ревіти, праслов. *rwa — гнів, п. rzuć — кричати, д. інд. ravati — кричить.

Але всі ці слова зазнали глибоких змін у своєму значенню, про що свідчить вже словник Лаврентія Зизанія:

Лекс. 1596.25: Рвеніє — ми́лованьє, ревнова́ньє, тож. Ревну́ю — милую. Ревни́тель — милосник, ре́вность — милость.

Ревність, -ності — старанність. У давній мові — любов.

Лекс. 1596.24: Ревность о Бозѣ.

Лекс. 1627.476: Ре́вность имуща.

Ревнувати, ревнощі — перше значення: сильно любити. Звідси ревнитель. Лекс. 1627.208 подає: ревную — милую, гаряче милую. Дальше значення — заздрю, підозріваю в Лекс. 1627.208: заздру, ненавиджу. Рос. ревность означає ревнощі тобто почуття ревнивої людини.

Ревти́ — див. ревний. Переносно це кричати про свої потреби. Пор. приповідку, що стала заголовком роману П. Мирного "Хіба ревуть воли як ясла повні?" Книга Йова 6:5 подає "Хіба реве віл, коли ясла повні?"

Регіме́нт, -у — полк. Слово вживається в укр.мові рідко хоч і зустрічається в літературі. Одинадцятитомний словник укр. мови подає помилково значення "полк найманого війська", хоч зах. укр. письменники, які там цитуються О. Кобилянська і П. Козланюк не могли мати у жодному разі на думці таке значення. Походить з лат. regimen — управління, когорта; нім. Regiment. М.Л.К.

Регла́мент, -нта — устав, статут. Року 1721-го вийшов

"Духовний Регламент", який мав велике поширення на Сході. Слово походить з фр. règlement, що з лат. regula — правило.

Реготáти, регочу, регіт, реготання — голосно кричати, сміятися; рос. мова знає це слово лише в діалектах, словен. rrega — квакання, срб. рега — буркотання, чс. rehot — сміх, іржання, словац. rehot — іржання, п. rzegot — квакання. Звунконаслід. слово як і рос. хохотать — сміятися голосно. Пор. і ст. сл. гротати, грохотатель — сміхун.

Лекс. 1627.48: Грохощу — регочуся.

Т. т. 277: Хлехощу — регочýся. Хлепéщу — ржу, регочýся.

Т. т. 280: Хохотаніє — реготаньєся. Хлехотаніє — рéгот. Хлехощý, хлепеще — регочýся.

Реéстр, -у — список, письмовий перелік, нім. Register— книга записів, п. rejestr, лат. regestum від дієсл. regerere — нести назад, переказати пізніше записувати, осн. дієсл. gero, gestum — це носити, отже фактично це заносити. В давнину це слово відносилось переважно до реєстру козацьких військ складеного поляками для оплати козацьких військ найнятих польською короною для охорони кордонів Речі Посполитої. Звідси слова реєстровий і нереєстровий козак (не занесений до списків). Але слово вживається і сьогодні із значенням регістр.

Лекс. 1627.192: Прúчет — реєстр, поличеньє, пóчет.

Т. т. 251: Порахованьє, вкупу зобраньє, реєстр.

Т. т. 291: Оглавленіє — сумма, рéєстр.

Режúм, -у — 1. спосіб реглювання певної діяльності, функціонування — режим економії, режим ріки, постільний режим, санаторний режим; про певний спосіб життя розрахований на повернення здоров'я. 2. політичний режим — спосіб управління країною. Напр. монархічний режим. З лат. regimen — управління через фр. régime. Це слово вживалось під час панування соціалізму у Східній Європі його критиками іноді з негативним забарвленням по відношенню до цього управління. М.Л.К.

Резерв, -у — лат. reservo — кладу у бік, нім. Reserve — запасне військо. Трудові резерви — молодь, що готується стати робітниками у спеціальних школах. Частина війська на яку розраховується на випадок війни.

Резерва — зах. укр. стриманість з п. rezerwa — заховуватись з резервою.

Рези́на, рези́новий, резинка — з лат. resina — смола, лат. пішло в Європу. З гр. retine постало ст. сл. ритина. Кн. Буття 37:25: Їхні верблюди були повні фіміяму і ритини, тут ритина гебр. nechot — ґума. Слово резина добре відоме в рос. мові, в укр. частіше гума. Однак тепер стала поширена жувальна резина, калька з англ. chewing gum.

Резолю́ція — 1. постанова, рішення. 2. напис службової особи на заяві в якому міститься коротке рішення справи фр. resolution з лат. resolvo — розв'язую. "Прийняти резолюцію" — калька з фр. prendre une résolution — прийняти рішення, цебто постановити, рішити.

Резо́н — фр. raison — розсудок, причина, аргумент. "Ізложеної в отвітних речах твоїх резони" Котл. Нат. Полт. Дія I, ява II. Звідси резонер — літ. персонаж, що дає моральну оцінку поведінки інших персонажів, резонерство — схильність до повчальних промов, резонний — розсудливий, резонно — правильно, резонувати — розсуждати.

Резуре́кція — з лат. resurectio від resurgo — підношуся, встаю. Вжив. на З. У. на Наддніпрянщині тільки Великодня утреня.

Резюме́ — короткий зміст; не відмінюється, з фр. résumé, лат. resumere — підхопити, повторяти..

Ре́йвах, -у — безладна біганина, метушня; безладно розкинуті предмети; гармидер, галас. З д. євр. revah, нове rejvach — розширення, зиск, в новій мові синонім до слова ярмарок. Коли декілька євреїв говорять про зиски, про rejwach, то здійснюють галас названий рейвахом.

Рейту́зи, рейтуз — з нім. Reithosen — штани в обтяжку.

Requiescat in pace — хай спочиває в мирі! Див. покій.

Ре́крут, -та — новобранець до війська, з нім. Rekrut, що з фр. recrue з дієсл. recroître — рости заново тобто поповнення, відтворення війська. В народі кажуть іноді некрут, як результат нар. етимології.

Ректи́, реку, речеш, гуцульське речи — арх. говорити, сказати, часто вживав Куліш, рос. діал. ст. сл. решти, реку (носове у), наказовий спосіб рьци, болг. река, срб. речем, ретьи, словен. rečem, чс. rku, řiči, праслов. *rekti, *reko, лит. rekti — кричати, д.

інд. racayati — привести в порядок, готувати, гот. rahnjan— розраховує, лат. racco, raccare — кричати як тигр, д. ірл. reivum — крик. Див. нарікати. Тохарське raka, reki — річ, слово. Див. Черных. 26.

Слово о п. І. 1187 р.: И рече Игорь.

Т. т.: Жены Руская въсплакашась, аркучи. 20. "Аркучи" перекладається тут як голосячи отже це те саме, що лит. rekti — кричати.

Т. т.: И ркоша бояре князю. 24.

И тые Токаревскіе рекли: мы дей вамъ не бороним стада... паствити тамъ (Кам'янець, 1495 АЛМ 85).

Рци одно слово: люблю вас пане возний. Котл. Нат. Полт. дія І ява 2.

Релíгія — форма суспільної свідомості, яка характеризується вірою в надприродні єства або сили, відправою певних обрядів і існуванням певних відповідних організацій і інститутів. Запозич. через п. religia з лат. religio, яке походить з дієсл. religare — прив'язувати, бо релігія прив'язує людину до надприродних сил, які нею керують. Тому цікавою представляється наявність в пам'ятках форми релія або релѣя, яке нагадує фр. дієсл. relier — зав'язувати заново з того ж лат. дієсл.

Слово зустрічається і в рос. пам'ятках зокрема в кн. Куракина.

Лекс. 1627.11: Набоженство — Релія.

Т. т. 40: Вѣра — Релѣя.

У літ. мові вживається як синонім до сл. віра: Якої ти релігії? Як шкільний предмет кажуть Закон Божий. М.Л.К.

Ремане́нт — інвентар. Обидва слова вживаються в нашій мові, але реманент частіше. Академічний Рос. укр. сл. 1929 р І 183 пояснює, що "реманент" — це сільсько-госп. інвентар. У нього добрий реманент: плуги, борони, воли, коні. Слово латинське remanentum — остаток, в польськім remanent — готівка, залеглий податок, так і в мові західньо-українській, у східньоукраїнській і в мові літературній реманент такого значення не має.

Ремесло́, -ла́ — виконання ручного мистецтва як дрібне виробництво, ст. сл. рємство, срб. ремьство, ремезьство, чс. remeslo, д. лит. remesas — ремісник, remestas — ремесло. Етимологія неясна.

Гандле и куплю в рынку и в клетках и по улицах з мещаны

заровно отправовати и успывать мають: ремесла вшелякія робыти (Луцьк, 1389 РЕА I 27).

Лекс. 1596.31 б: Художествó, ремеслó. Хитрость — ремеслó.

Ремісни́к, -кá — людина занята ремеслом.

Лекс. 1627.50: Дебело — худóжник — ґрундаль, ремесник грубого ремеслá.

Т. т. 277: Хитрець — художник, ремесник. Хитрость — ремеслó ручное.

Ремонт — фр. remonte, первісно поповнення кінського складу. Означає виправлення всяких пошкоджень. Див. репарація.

Рéнта — фр. rente, італ. rendita з лат. reddita від дієсл. reddo — певертаю. Первісне значення — річний доход. Суч. значення — доход від капіталу: землі або майна. Рентáбельність — фінансовий результат певної економічної діяльності, який проявляється у здобутті певних доходів, які більші від витрат, фр. rentable, нім. rentabel.

Рентьє́ — фр. rentier, людина, яка живе з доходів свого майна.

Репарáція — направа, поправа, відшкодження, лат. reparatio.

Репарувáти — направити, ремонтувати, лат. reparare. Обидва слова вживають переважно на Зах. Укр.

Repetitio mater studiorum — повторення є матір'ю тих, які вчаться. Лат. вислів про користь повторення для зафіксування знань.

Репетувати — галасувати, старе слово, а нове — репетирувати — повторяти (вживається з "ир" хоч воно чуже укр. мові). Обидва слова походять з лат. repeto — повертаюсь, вимагаю назад, повторюю.

Репресóваний — урядово покараний, нове слово. Ти син репресованого, людини, яку названо ворогом народу. Ол. Гончар, Людина і зброя. 23. З лат. repressor — який обмежує від reprimo, repressi, repressum — обмежувати, здушити.

Репутáція — добра чи погана думка, яку мають люди про когось, тобто слава, фр. reputation від лат. reputatio — роздум. Синонім до нього реномé з фр. renomée, п. renoma. А все таки найкраще це чисто укр. слово, яке вживає Шевченко у вірші П. С.: "Не жаль на злого, коло його І слава сторожем стоїть, А жаль на доброго такого, Що й славу вміє одурить."

Респу́бліка — суспільний лад протилежний монархії, коли людина, яка стоїть на чолі держави не унаслідувала цю владу, а вибирається прямо або не прямо; на чолі республіки можуть стояти більше людей, як напр. у Римі тріумвірат, але звичайно в результаті боротьби за владу таке многовладдя недовговічне. Слово походить з лат. res publica — публічна справа, тобто влада у державі публічна, не зосереджена в руках одного індивідуума, п. і зах. укр. републіка з італ. republica. Республікою вважали колись і поляки свою виборну монархію, тому назвали її Rzecz Pospolita — Річ Посполита, що є калькою слів res publica. Звідси слова републіканець, республіканський.

Реставрува́ти — з лат. restaurare через нім., рос. реставрировать. Лат. restauro — це влаштовую, повторюю, освіжую звідси можливе по моделі instauratio слово restauratio. Напр. монархія була реставрована у Франції після падіння Наполеона і наступив період реставрації. Реставрація — це також відновлення у первісному вигляді творів мистецтва і існують реставратори — фахівці, які відновлюють малюнки, статуї, будівлі і т. д.

Ресторан, -у — одиниця громадського харчування з власною кухнею, де за платню подають страви і напитки. З. фр. restaurant. Під впливом п. restauracja вживають іноді і сл. ресторація або реставрація, що не цілком доречно, але відповідає вживанню нім. Restauration на берегах Рейну і німецької Швейцарії, тому і деякі французи вживають сл. restauration з таким значенням.

Ресу́рси — запаси чого-небудь, які можна використати в разі потреби, фр. ressources з лат. resurgo — виникаю знову.

Ретушер — з фр. дієсл. retoucher — підмальовувати. Ретушер — це людина, яка виправляє фотознимки, негативи.

Ре́тязь — арх. ланцюг, діал. залізний засув, рос. ретязь — ланцюг, ц. сл. ретязь, п. wrzeciądz — ланцюг, засув, чс. řetez — ланцюг. Вірогідно давнє слов'янське запозичення з германського д. ісл. rekendr — ланцюг. англосакс. racente те ж саме.

Лекс. 1627.201: Завора, рыге́ль, ре́тязь.

Рефекторій — їдальня у католицьких монастирях і колегіях. З лат. reficio — відтворюю, готую, освіжую.

Реферат — нім. Referat з лат. refero — доповідаю. Короткий виклад у письмовій формі або усно перед авдиторією з науковим

або літературознавчим змістом.

Рефере́ндум — опитування населення в якому політичному питанні, щоб сам народ з більшістю голосів вирішив якусь дилему. Лат. дієсл. refero у цьому способі означає "нехай доповідає".

Рецепт, -ту — з лат. дієсл. recipio, recepi, receptum — означає затримувати, повертати, приймати, вбирати, а ім. receptum означав первісно тільки зобов'язання. Рецепт — це 1. склад медицинського препарату. 2. припис від лікаря. 3. склад якогось блюда.

Рециди́в, -ди́ву — повторення злочину, лат. recidivus, те що повертає назад, що кидає назад від дієсл. recidio — падаю назад. Рецидивіст — це людина яка два або кілька разів зробила злочин.

Речене́ць, реченця́ — строк, давня форма річенець, від слова рік, рок-ен-ець, див. нарікати.

Ре́чник — той що промовляє в ім'я якоїсь справи чи напряму. Від староукр. ректи, речи; див. нарікати. У давній мові рєчнїкъ — це уповноважений судовий оборонець.

Кажныи можєть имєт рєчнїка у прав кажноуму члвкоу надобє єст обороньнє правъноє (XV ст. ВС 12 зв).

Лекс. 1627.40: Вѣтій — ретор, оратор, прокуратор, рѣчни́к, хитрословець.

Решети́ти — наробити на чому дірочки як в решеті. Десятки дробин зрешетили всю голову. Ст. III. 68.

Ре́шето, решітка — грати пор. д. євр. rešet — сітка, грати. Етим. сл. Брюкнера і Фасмера-Трубачева не дають ясної відповіді на етимологію цього слова.

Ре́шта — всі, інші, все інше з нім. Rest — остаток, а то з лат. restare — зостатись. Див. зрештою.

Ржа — давнє ржа, але частіше іржа — окисел, оксид, який утворюється на залізі і сталі, якщо вони довший час лежать у вологості. Їсть як іржа залізо́. М. Вовч. 1. Слово пішло від барви, пор. рудий, отже корінь ръд, ц. сл. рдѣти — червоніти, срб. рдяти — іржавіти, рос. рдеть — червоніти, ржа — іржа пор. нім. Rost — ржа і rot — червоний.

Ржати — кажуть про звук, виданий кіньми. Коники ржали. Укр. пісні Максимовича. 7. Див. іржати.

Ри́ба — водяна тварина, яка має холодну червону кров, крильця для плавання і яка дише через бронхії. Всеслов'янське слово спорідн. з нім. Raupe — черв'як, гусінь, д. верхн. нім. ruppa. На думку М. Фасмера (Этим. слов. рус. яз. М. 1987 т. III ст. 526) слов'янське слово є табуїстичним і замінило давніше зъвь, яке відповідало лит. zuvis — риба, гр. ihdos, вірм. jukn, бо рибаки уникали вживати це слово через співзвучність із дієсл. звати (Див. і Черных, 13).

Потуль ему волно сено косити и рыба ловити (Луцьк, 1447 Арх ЮЗР 8 IV II).

На безриб'ї і рак риба — приповідка, при недостачі все добре. Те саме і рос.

Ри́га — їздити в Ригу, вираз запозич. на З. У. з польського і означає блювати. Рига це столиця Латвії, а назва подібна до "ригати".

Рига́ти — повертати спожитий харч, блювати, діал. вонітувати, п. rzygać, чс. rihati, рос. рвать, а рыгать — це видавати голосний звук при викиданні газів з шлунку. Праслово, ц. сл. рыгати, гр. eryge — викидки, лат. erugere — блювати. Спрідн. з словом рик.

Лекс. 1596.31 б: Отригаю — вырыгаю. Отриганіє — вырига́ньє.

Ригори́зм, -му — суворе додержання якихось правил чи приписів моралі чи ін. З лат. rigor — суворість.

Ри́гель, ри́гля — горизонтальний елемент деяких будівельних несучих конструкцій, у зах. укр. говорах — засув. З нім. Riegel — засувка, розпірка, п. rygel. Йому відповідає ст. сл. веріа.

Лекс. 1627.21: Ве́рія — заво́ра, рыге́ль, одвѣрный, ретязь, ланцух, замок, колодка, клямка.

Т. т. 200: Завора або запора, рыгель.

Рида́ння — тяжкий плач. Див. ридати.

Лекс. 1627.211: Рыданіє — ревний плач, смутный плач, жало́бный плач, смуток, нарѣканьє, хли́паньє, лямент рыдателный.

Рида́ти — тяжко плакати, захлинатися від плачу, болг. ридая — ридаю, срб. ридати — стогнати, чс. rydati. Пов'язано почерез чергування голосних з давньочс. ruditi — затьмарювати, засмучувати, луж. zrudić — ображати, zrudny — сумний, лит. rauda — плач, д. інд. roditi — плаче, оплакує, rudati — те саме, авест. raosta — він

плакав, лат. rudo, rudere — ревти (про осла), кричати, англосакс. reotan — плакати, д. ісл. rauta — ревти.

Лекс. 1596.26: Рідаю — хли́паю. Рідáньє — хли́паньє.

Лекс. 1627.211 Ридáю — ляментую, ревно плачу, хлипаю, восклицаю.

Ридикю́ль, -кю́ля — заст. з фр. réticule, лат. reticula — жіноча торбинка, сумка. Спочатку назва стосувалась сітки до волос (лат. rete, retis — сітка), далі стосувалась сумки, яка була зроблена з сітки. Далі чи то через те, що ці торбинки були смішними, чи то через звукову подібність це слово злилось з французьким словом з значенням комічний — ridicule і стало вимовлятись ридикюль. У цій формі вживалося і в нім. мові головно в минулому столітті, де означало в'язану робочу торбинку для жінок, так проникло і в угорську, польську і українську мови.

Риж — див. рис.

Ри́за, мн. ри́зи, ц. сл. риза — перше значення одежа, вбрання. Пізніше значення — вбрання церковне, опарати. Пор. чорноризець — монах. Від дієсл. різати, ц. сл. рѣзати, рѣжу (з носовим у). Але етимологія непевна, згідно М. Фасмеру могло бути і запозичення.

Лекс. 1596.15: Ры́за — шáта. Измѣна рыз — пара шат.

Лекс. 1627.36: Рыз — шат.

Т. т. 209: Риза, одѣяніє, одежда — шата, барва, плащ.

Т. т. 323: Рыза — верхняя сукня, одежда.

Рик! рику-рику! — звуконаслідування рику скотини. Звідси ри́кати, рик, ри́кання. З прамови.

Ри́кати — кричати. Від рик.

Слово о п. І. 1187 р.: Храбрая дружина рыкаютъ акы тури. 29.

Ри́ковка — назва горілки в СРСР за час коли Риков був головою Раднаркому. Мала 42 градуси (царська мала 40 градусів).

Рим — столиця Італії, місто з якого почалось піднесення світової держави, римської республіки а пізніше імперії, називалось Roma, але у слов'янських мовах о послідовно переходить в ы. Походження назви етруське і оскільки етруська мова до сьогодні не зрозуміла то і значення цієї назви неясне. Але укр. словники XVII ст. пробують пояснити цу назву по-своєму.

Лекс. 1627.449: Рым — моцная або потужная, або потребная ел. Мѣсто влоскоє.

Ри́ма — з гр. rythmos — розмірність. Звуковий повтор переважно наприкінці рядків вірша, хоч бувають і внутрішні рими. Первісна роль рими це сприяти запам'ятовуванню тексту, отже роль мнемотехнічна, бо в давнину коли не було ані паперу ані друку книги були рідкісними і дорогими, тому вони писались розміреним текстом, а пізніше починаючи з середньовіччя латинські тексти були римовані. Поступово, коли мнемотехнічна роль рими частково відпала все більше посилилася їх роль у милозвучності поезії.

Ри́мар — сідлар з нім. Riemer з Riemen — ремінь. Див. лимар.

Лекс. 1627.273: Усмошвец — ры́мар, швец.

Ри́мма — Святий з скіфського народу I в., пам'ять 20-го січня. Скіф кидання.

Ри́мський — прикм. до слова Рим. У давній мові "рымский законъ" — це католицьке віросповідання.

И ты... дочєръ єго ноудишъ прыступити къ рымскому закону (1499 BD II 448).

Ри́нок — міська площа, торг, базар. У Львові назва центру міста — Площа Ринок. Сер. верхн. нім. rinc — вільне місце оточене валами і деревами, суч. нім. Ring — коло, перстень. Пор. центр сучасного Відня Ring. Загальне значення безар зафіксоване з XVI ст. староп. rynek.

Лекс. 1596.30 б: То́ржище — рынок, торг.

Лекс. 1627.102: Купилище, торжище, ры́нок.

Т. т. 346: Аппієв торг — имя Рынку рымского.

Ри́ншток — ринва, труба або жолоб для стікання води. Ринва з нім. Rinne від rinnen — текти. "Попасти з-під ринви на дощ" — з меншої біди попасти в більшу. Ринштоку має те саме походження, нім. Stock — це палка. Слово ринштоук запозич. в давніх словниках з п. rynsztok. У п. мові це слово розвинуло і інше значення — декласовані елементи, що також відображено в Беринди.

Лекс. 1627.193: Приятелище — ры́нштоук.

Т. т. 256: Ток — рура, рынштóк.

Рип! рипу-ри́пу! — звуконаслід. скрипу. Звідси: ри́пати (двері, чоботи) і рипіти (вози, ворота, черевики), рипучий, рипання. З прамови.

Рипі́да — кружок в держалні з зображенням Ангола з гр. Ripidion від ripidzo — вію, махаю. Уживається в Архиєрейській богослужбі.

Лекс. 1627.449: Ріпіда — вахляр, махало, оганка.

Рис, ри́су — зах. укр. риж, їстивна рослина з родини злакових, а також сім'я з цієї рослини. З нім. Reis, п. ryž, італ. riso, лат. oryza з грецького.

Риск, ри́ску — можлива загроза нещастя або неприємності. На свій страх і ризик. Фр. risque, англ. risk, італ. rischio або risico, п. rysyko, зах. укр. ризико.

Риска́ти — бігати, їздити в пошуках кого-небудь, рос. рыскать, п. rysc, ц. сл. ристати і рискати. Корінь rit-, лит. ritu — котити навколо, raitas — їздець, ristas — швидкий.

Слово о п. І. 1187 р.: Рища в тропу Трояню.

Рисува́ти, рисую — креслити, рос. рисовать, п. rysować, нім. Riss має значення розрив, але і зображення чогось пером особливо в будівництві і вимірюванні грунту. Це неточне вживання слова перейшло і на дієслово reissen, яке також означає і рвати, але часом і рисувати.

Рись — великий хижий звір родини кошачих з гострим зором. Живе в лісах Східної Європи, хоч став дуже рідкісним, рос. рись, п. ryś, болг. рис. Наукова назва рися — лінкс. У Беринди пояснення неточне:

Лекс. 1627.443: Па́рдус — рысь.

Ритм — гр. rythmos — лад, міра, стрийність. Ритм є основним структурним елементом вірша, який проникає в підсвідомість і спричиняється до зачарованості поезією. Ритмічну структуру укр. вірша визначає певне різміщення наголосів і будова кляуз — закінчення рядків.

Ри́тор, -ра — у стародавній Греції та Риму оратор, промовець або вчитель красномовства, у братських школах України і колегіях — учитель риторики — красномовство, ірон. людина, яка гарна говорить, але нічого не каже. З гр. rhetor з слова rhetos — домовлений, rhetra — умова, ereo — кажу. Див. рота.

Лекс. 1596.5 б: Вѣтія, ри́тор, ора́тор, красномовца.

Лекс. 1627.40: Вѣтій — ри́тор, ора́тор, красномовца, прокуратор, хитрословец.

Т. т. 463: Форемный, ритор.
Т. т. 476: Мануи́ла Ри́тора.

Рито́рика — наука про красномовство тобто про мистецтво виголошувати промови, які добре продуманим розвитком аргументів мали б особливий вплив на аудиторію. Отже риторика — це галузь мистецтва слова, споріднена з поетикою. В давнину риторика була дуже потрібна у політичній боротьбі і в судах, у Середньовіччі в церкві. Тому риторику здавна вивчали в учбових закладах.

Лекс. 1627.449: Риторі́ка — лѣпоглаголаня. Наука третяя от свободных.

Беринда має тут на увазі учбовий предмет у колегіях, який входив до розряду вільних наук, які протиставлялись богословським.

Ритуа́л, -лу — релігійний обряд, який розгортається згідно з певними правилами при народженні, шлюбі і т. д. з лат. ritualis — обрядовий, ім. ritus — це релігійний звичай, звичайн взагалі.

Ри́цар, ри́царя — з сер. верх. нім. riter, тепер Ritter, але частіше лицар. Див. лицар. Рицар — це кінний воїн шляхетного стану. На Заході існував спеціальний ритуал посвячення в рицарство. Рицар — це також дворянський ранг нижчий від барона. Старочс. rytieř, п. rycerz, у давніх укр. пам'ятакх слово зустрічається у формі ритєрь або рыцєрь.

Устаблѧємь иже каждый рыцєрь алюбо простыи зємлєнінъ коли хороугъви поднесоуть што умєлъ своєго мєстца стєрєч а хороугвы своси боронїть (XV ст. ВС 10 зв).

Лекс. 1596.25: Побѣдник — звитяжца, ри́цер.

Рицарський — прикм. до слова рицар.
Лекс. 1627.311: Молоде́цкой, рыцы́рскій.
Т. т. 437: Пояс рыце́рскій.

Рівне — рос. Ровно, п. Równe — місто на Волині, центр Волинської області. Як селище згадується з 1283 р., тобто з часів Галицько-Волинського князівства. Назва складається з ім. рів + суфікс -не, тому що тут було багато оборонних ровів. Рівне було резиденцією польських князів Любомирських, які мали прекрасний замок. В Ровенській гімназії учився письменник В. Г. Короленко. В часи II світової війни тут був центр німецького управління Україною, але водночас тут був і сильний спротив. Зокрема тут

діяв розвідник М. Кузнецов під виглядом німецького офіцера.

Рівний — подібний у кількості, у вартості, у площині, однаковий, рос. равный, п. równy, праслово. Західно-слов'янська форма на **о**, південно-слов'янська і російська на **а**, як і ц. сл. З спільнослов. *orwino, прусс. arwis — правий. Друге значення цього слова це: який не має підвищень або заглиблень, гладкий. Паралельне до́ цього розвитку первісного значення є лат. rus, ruris — село, поле, маєток на селі. Авест. rawah — це ширина, простір; пор. суч. німецьке Raum — приміщення, простір.

У мові XIV-XIX ст. ровныи — це рівний, однаковий, такий самий; рівний за моральними якостями:

Абы тоє што к вам писали безо льсти писали бо ровными таковыми хитростѧми и льстѧми през мистра и законъ... частокрот обольщонысмы (Брест-Куявський, 1447-1492 ЛКБВ).

Рівни́на — низина, простір плаский протилежний до гірського.

Лекс. 1627.462: Ровнина́ або низина́.

Рі́вність — абстр. ім. до прикметника рівний.

Лекс. 1627.200: Ра́венство — ро́вность.

Рі́вно — присл. до прикм. рівний. Ц. сл. равьно, рос. рано — так само, так же.

Ємоу и дѣтємъ єго... равно и оунучєтом єго (Сучава, 1414 Cost I 111).

Рівноча́сно — нове слово з нім. gleichzeitig. Часте в З. У. бо з п. równocześnie в літ. мові не вживається. Тут одночасно або разом.

Рівня́, -і — ч. і ж. розм. людина рівня іншій. "Я вам не рівня". Котл. Нат. Полт. Дія I ява 2.

Рівня́ти, діал. рівна́ти — 1. зробити рівним. 2. порівнювати, прирівнювати. 3. розташувати у прямій лінії.

Лекс. 1627.249: Сравняю — поровнываю.

Т. т. 250: Сравнєніє — поровна́ньє.

Ріг, ро́га — твердий наріст на голові деяких ссавців. Праслово. Рос. рог, п. róg, лит. raguotas — рогатий, нім. Horn, ст. сл. рогъ.

Фактично ріг — це те, що виступає, піднімається з певного предмета. Роги місяця, рогатий місяць, роги Вівтаря — в Біблії, рогатий — це євфемістична назва чорта, наставляє роги своєму чоловікові жінка, яка його зраджує.

Ріг, рогу — місце, де сходяться дві протилежні сторони — ріг

вулиці, ріг лісу. Слово розвинулось з основного значення слова ріг, рога. Див. наріжний.

Одъ толь уверхъ рички Дидовски... тамъ же въ верхъ Кулыги просто до рогу леса (Новоселиця, 1430 ГВКЛ 8).

Ріг keren у біблійній мові дуже часто вживається в значенні "сила", тобто оборонна сила як у тварин, але це і символ сили взагалі, пор. Псал. 89:18. Пор. ще Пс. 148:14: Він рога — силу народу Свойого підніс. Єр. 48:25: І буде відтятий Моавові ріг. Мих. 4:13: Я ріг твій залізом вчиню. Єз. 29:21: Того дня нарощу рога Ізраїлевому домові. Цікаво, що старослов'янський переклад Йова 16:15 гебрейське keren добре переклав "мощь" та й у грецькім маємо stenos. Часом "ріг" — це проміння, роги karnajim — проміння. Пор. Ав. 3:4 Karnajim mijjado lo — роги в руки Його. Йому це Проміння в руках Його; ст. сл. Рози въ рукахъ Єго.

Цікаво, що Мойсей у статуї Мікель Анджело має роги — це символ Богом даної йому сили.

Коли невинно засуджений утікав у Храм у Вівтар і брався там за ріг Престола, то це в давнину було для справді невинного захистом. Звідси вираз **ріг спасіння** на д. євр. мові keren jišiti; див. Азіль. Пор. 2 Сам. 22:3, Пс. 17:3. Мій Бог, моя скеля, сховаюсь я в ній, він щит мій і ріг Він спасіння мого. Рут ріг — сила оборонна. Те саме бачимо і в мові Нового Завіту у Луки 1:69, слова Захарія: Він ріг спасіння підніс нам у домі Давида.

Натомість "ріг достатку" вираз з греко-римської міфології. Це символ багатства. Коли новонародженому Зевсу загрожувала небезпека, то його мати сховала синочка на о. Крит і тут коза Амалтея вигодувала Зевса своїм молоком. Коза зламала свого рога і німфи наповнювали його всім, а Зевс робив так, що ріг давав все чого хотіли. Це "ріг достатку". "Як з рога достатку" — у дуже великій кількості.

Рід, рóду — У картках проф. І. Огієнка до слова-гасла

Рід читаємо: ст. сл. родъ, слово всеслов'янське, індоєвр. genos, гр. genos, лат. genus, д. інд. janas. В укр.мові широко розгалужене: рідний, родина, родити, рідня, родич, поріднитися, народ, урод — юрод, урода — краса, уродливий — красивий, природа, урожай, зародиш, різдво, родитель, родоначальник, благородний, перворідний, двоюрідний, самородок і багато інших. А до гасла **родити** читаємо: Родити, рождати, ст. сл. родити, рождати, -ся, родъ, індоєвр. корінь *gen, пор. д. інд. janas — род, janati — родить, лат. genus — рід, нащадки, гр. gennao — родити,

genos — рід, гот. kuni — рід, покоління, нім. Kind — дитина і ін. Деякі мови у тому і слов'янська цього індо-євр. кореня *gen- не мають у цьому значенні.

Це написано у трьох картках, проте, на жаль, імпасу щодо первісного значення слова "рід" не вирішує. Не дуже переконливі і інші трактування цього питання. Ал. Брюкнер автор прекрасного Етимологічного словника польської мови І. вид. 1927, друге, посмертне 1957, пробував фронтально підійти до цієї проблеми. Він вважає, що слов'яне не мають свого питомного слова для фізіологічного акту родження, як напр. лат. nascere. На його думку первісно "род" було богом щастя і самим щастям, подібно до слова "бог", пізніше значення спеціалізувалось до приплоду, роду і він розглядає слово род як споріднено з рос. словом "радеть" — дбати і рос. присл. "ради", а це споріднено з д. інд. radnouti — добувати, перс. awaja radij — ради чого. Натомість М. Фасмер, автор не менш славетного Етимологічного словника російської мови іде іншим шляхом. Він твердить що сучасне значення роду в індоєвропейських мовах пов'язане з д. інд. дієсл. wradhaut — яке піднімається, wardhati — рости, множитися, лат. robor — сила, гр. ordos — дерево. Відомий рос. мовознавець О. Трубачев, який переклав з німецької і доповнив словник Фасмера вважає очевидно незадовільними всі ці спроби вийти поза межі слов'янських мов, і твердить у статті, надрукованій у ж. "Вопросы языкознания" №2 1957, що ц. сл. родити походить з праслов. гіпотетичного кореня *ord, яке не пов'язане з жодними іншими словами інших індоєвропейських мовних груп.

Справді нам трохи незручно висувати після поразки всіх цих визначних фахівців свою власну гіпотезу, але ми чомусь вважаємо, що вихід з цього імпасу існує. Перший акт новонародженої дитини, це завжди плач, крик, а слово для цієї реакції у різних індоєвропейських мовах навдивовиж подібне, це д. інд. roditi — плаче, оплакує, авест. raosta — він плакав, лат. rudo, -ere — ревти, кричати, ридати, англосакс. reotan — плач, д. ісл. raute — ревти, лит. rauda — плач, тобто всі слова, які ми співвідносили до слов. ридати чомусь дуже підходять до акту, яке міліарди разів супроводжував момент народин нової людської істоти на землі. Чи не тут шукати первісне значення слова, якого інші індоєвропейські мовні групи дальше не розвивали, але слов'янські мови так широко розвернули, щоб показати початок і розмноження людського існування на землі? Наша гіпотеза звичайно потребує перевірки знаряддями порівняль-

ної граматики і фонетики індоєвропейських мов. Але вона як-не-як видається дуже заманливою.

Щодо укр. мови, то слово род, рід з багатьох віків має ті самі значення: походження, рідня, родина, плем'я, народність. Ось цікавий приклад з XV ст.:

И докончана быст мѣщанином краковькымь швайполтомь, фѣоль из нѣмєць нємєцкого родоу (Краків, 1491 КЕ). М.Л.К.

Рідко — нечасто, ст. сл. рѣтко, рос. редко, п. rzadko, лит. retas — рідкий, retis — сито, лат. rarus — рідкий, rete — сіть.

Слово о п. І. 1187 р.: Рѣтко ратаєвѣ кикахуть.

Рідний — близькоспоріднений, близький, рідна мова — материнська мова.

На не надобє в тоє имєнє никому вступовати сѧ ни брату моєму родному ни дочцє моєєй (Ровно, 1488 AS I 242).

Різати — тяти, розділяти щось на частини чимось гострим. Різати уші — разити, неприємне на слух. Праслово. Ц. сл. рѣзати, рѣжу (з носовим у), рос. резать, п. rzezać спорідн. з словом раз. Див. раз., гр. rhegnymi — ламати, рвати; лит. ruozas — рана, režti — різати.

Різдвó — повстало від ст. сл. рождьство — рождєство — роздвó (так в північних наших говорах) — різдво. На Різдво читається уривок Євангелії Мт. 1:18, що починається так: Ісоусъ Христово рождєство (Остромирово Єв. 1056 р. рожъство), а звідси й пішла назва свята: Христове рожество чи різдво або просто Різдво.

Є ще інше церковне свято з подібною назвою — різдво богородиці, яке також називалось раніше Рождєство Богородици або скорочено бци҃:

Мы влодиславъ корол полски знаємъ чиним... ажє оставлѧємъ попа михаила при цєркви свтог рожства бци (Медика, 1415 Р 86-87).

Сучасна діал. форма роздво мало як відповідника давнішу форму розто або розтво Христово, яка використовувалась переважно для літочислення, те що сьогодні пишуть н. е. (нашої ери):

Под лѣты розтва Хва тисяч ппт лѣта (Вислица, 1393 Р 51).

Оув озєра оу круды мєжи городна и мєрєч по розтвє хсвѣ оу пѧтокъ (б. озера Круди, 1400 Р 62).

В другому прикладі слово "розтво" стосується церковного свята Різдва, діал. Роздво Христово.

Рі́зи — ст. сл. рѣзы — це карби, докнижне письмо, написи різані чи видряпані на дереві, камені й ін. Див. ґраффіті.

Рі́зка — тонкий прутик з лози, ст. сл. розга або рождиіє спорідн. з лит. rezgu — плести, в'язати, д. інд. rajjus — мотузка, лат. restis — мотузок, бечівка.

Рі́зний — неоднаковий, рос. разный, п. różny, ц. сл. разън, срб. разно, праслов. корінь orz - ьn.

Ачь подлоугъ часовъ розных обычаи и учинкы члвчи измены (XV ст. ВС 9 зв).

Різни́к, -ка — 1. той хто забиває худобу або птицю. 2. м'ясник. Від слова різати.

Волно резникомъ... быдло купуючи в рынку и в клетках... кому хотя продавати волно (Луцьк, 1389 РЕА I 27).

Лекс. 1596.13 б: Закала́ю — зарѣзую, зако́люю. Заклатель — рѣзник.

Різни́ця — абстр. ім. від різний.

Якая розни́ца єст. Катих. 1645 р. 5.

Різнобі́й, -бо́ю — відсутність єдності, злагодженості, неузгодженість у чомусь. Різне свідчення про щось, слово скадне, див. різно-бій. Новотвор., пор. рос. разнобой.

Різномані́тний — неоднаковий, різний, різного складу, багатогранний, пор. май, маяти, а **н** з **й**: різно-ма-н-ітний.

Рік, року — 12 місяців, п. rok — рік, рос. рок — доля, срб. rôk — строк, чс. rok — рік, праслов. *rokъ — строк, зв'язано з ректи — наречений час, але з вокалізацією на **о** так саме як в лат. мові fatum — доля пов'язано з fari — говорити. Лит. rakas — строк, латв. raks —мета, межа, позич. з слов.мов. Д. інд. racanam — розпорядок, гот. ragin — розраховувати, суч. нім. rechnen — рахувати.

Рік — рок, старослов'янське слово, широко відоме в усіх слов'янських мовах, і в же через те не можна це слово вважати за полонізм в нашій мові. Від кореня рок — рік маємо багато різних слів: вирок, срок, ректи, наречений, урок, прирікати, зрікатися. Спочатку слово "рік" у нас визначало "строк", цебто термін взагалі, а особливо термін судовий. В давнину суддя визначав термін чи "рок" свого суду — суди ці називались "рочками", а це й

поширило вираз рік на поняття, які раніше виражались словами год або лѣто. Слово "рок" відоме ще з пам'яток XI в., його знає Ізборник Святослава 1076 р., — багато виписок на це слово подає І. Срезневський у своїх "Матеріалах". Напр. Вда рокъ на покаяніє лѣто єдино. Аще не мощно пріити на уреченный рокъ и день, 1456 р. И мы велѣли, абы рокъ былъ положенъ на Божьє Нароженьє, 1494 р.

Українські грамоти часто знають це слово. Напр. Львівський лист 1386 р.: А рокъ от Спасова дня а до Спасова дне, аже не выкупить єго на тотъ рокъ, им еть держати то село опять до другого року. Галицька грамота 1401 р.: А кто на рокъ не станеть, тотъ стротилъ.

Коли саме слово "рік" заступило "год" і "літо" сказати трудно, але Бохурська грамота 1378 р. вже знає "рік" у такім значенні: Ис каждого кметя по два гроша у княжу комору давати на каждый рокъ. Таким чином, нове значення року, як год, літо знане вже в XIV віці, цебто повстало у нас ще до часу збільшеного польського впливу. Нове значення зродилось зо старшого: перше це був термін взагалі — срок — а пізніше "рік", став уже визначати термін докладно окреслений — 12 місяців. У сербській мові як видно вище слово срок і дотепер визначає термін.

"Року 1627" Лекс. 1627 р. пер.

Чотыри Посты до року постити. Катих. 1645 р. 39.

Чотыри разы до року сповѣдатися. Катих. 1645 р. 41.

Ріка́, ріки́ — текуча вода. Всеслов'янське слово від праслов. кореня *ri- з суфіксом -ка, інд. riti — ріка, лат. rivus — ріка, англосакс. rith — ріка, ц. сл. рѣка. Чисто слов'янських назв річок на Україні мало, тому що назви рік — гідроніми надзвичайно консервативна галузь ономасеології, в назвах річок зберігаються названня дані їм найдавнішими племенами, які жили на даній території. О. Н. Трубачев вважає, що в основі таких назв річок, як Дніпро, Дністер, Дунай лежить іранська назва для ріки dan, яка потрапила до слов'ян і сусідніх народів через фракійське посередництво — фракійське dun, інші же вважають цей корінь скіфським або сарматським. На думку проф. І. Огієнка назва річки Десна — слов'янська, але цієї думки не тримаються всі мовознавці, дехто вважає, що корінь цього слова скіф. сно, сне — річка і що назва визнана слов'янською через подібність до слова десниця, десний. Отже з 5 назв річок визнаних проф. І. Огієнком за назви слов'ян-

ського походження по суті слов'янськими є лише 4: Березина, Здвиж, Прип'ять і Тетерів, тобто окрім Прип'яті ріки не дуже великі, чисто місцевого значення. Тому, до речі, дуже ризиковано з назви річок зробити узагальнюючі висновки щодо походження великих народів, як це роблять деякі вчені відносно назви річки Рось, яке може і не місцеве, а литовське або іранське — в іранській мові rhos — це світло, а скіфи і сармати, як відомо, були споріднені з іранцями. Тому рисковано з назви річки Рось робити висновки щодо походження назви Русь, русичі, руські.

У сучасній укр. мові для цього поняття вживається найчастіше слово річка, див. річка. Натомість у давній укр. мові слово рѣка, рєка часто позначало і найменші ріки, навіть потоки, хоч уже вживалась і форма речка.

Мы... дали єсмо и даємъ нашє сєло Надѣєво... и съ сѣножѧтми и с рѣками (Львів, 1399 Р 59).

Ріка у Старом Завіті це nahar — ім., що походить від дієслова nahor — текти або бути світлим, блискучим. Тому і вважаємо можливим, щоб слово, яке дало назву ріки Рось означало "світло". До речі, рікою давні євреї називали іноді ріку Ніл, бо вони тільки цю ріку пам'ятали, на Святій Землі окрім Йордану більш менш помітних річок немає. М.Л.К.

Рілля́, ріллі ж. р. — розоране поле, зорана земля — фонетично правильна форма з давнього ролия. Але вже в давнину часом було й роля, звідси наше роля́, а не ріля; пор.: Не родить роля́, але Божа волья́, в Чуднівському Новому Завіті XIV в. знаходимо наголос волья́. Рілля походить від орати. У давній мові вживалось як синонім до слова розпаш. Див. розпаш — від пахати. П. rola, це слово індоєвр. походж., див. лат. слово для орати — arare, arator — це орач, рольник, лит. arti, artojis. Знаряддя для орання це рало, лат. arartrum.

И мы им нє нашє Звѧгол даємъ и записуємъ зо всими людми... из ролѧми из гаи (Вільна, 1499 AS I 117).

Лекс. 1627.146: Нива — ролья́.

Т. т. 420: Роля або село покою.

Рільник — плугатар, орач. Від рілля.

Лекс. 1627.77: Ро́лник, пахар.

Т. т. 261: Земледелец — ора́ч, ролник.

Рінь, ріні ж. р. — великий пісок береговий, гравій, берег або дно річки з великого піску, гравію. Давнє рѣнь єсть в Повісті вр.

літ під 6469 р. це місце перекладається як “гавань”, точніше, низький беріг, мілина.

Ріо де Жанейро — столиця Бразилії, відкрите 1 січня 1502 року португальцем Гонсальзес Коельо (а може Амеріго Вепуччі) і назване “січнева ріка”, це була затока Гуанабара. А 1 березня 1565 року на березі цієї затоки постало місто Ріо де Жанейро, цебто річка січнева. Слово португальське: rio — річка, janeiro — січень.

Ріпа — 1. овочева коренеплідна культура. 2. їстивні корені цієї рослини жовтобілого або червоного кольору. 3. у діалектах зокрема у Мараморщині ріпа це картопля. Праслово, лат. rapa, гр. rhapys, нім. Rübe, п. rzepa, угорці запозичили слово répa у слов’ян, і в них як і в чехів означає буряк.

Річ, речі ж. р., річчю, мн. речі, речей — з давнього рѣчь, рѣчи — слово. Але з аналогії до таких форм як піч — печі постало і річ — речі. Річ про кого — що. Речі про чорну раду. Кул. 313. Часте слово в З. У.: не від речі буде сказати, це з п. nie od rzeczy — літ. не зайвим буде сказати, додати. У п’єсі Нат. Полт. Котляревського це слово вживається і в народній мові Наталки і в архаїзованій мові Возного: Я річі Вашей в толк собі не возьму. Ізложеної в отвітних річах твоїх резони. Дія І ява 2.

Слово о п. І. 1187 р.: Галици свою рѣчь говоряхуть.

Річ, речі — предмет, маєток, справа, рос. вещь і дело. Жалов. грамота 1388 р.: Всякіє речи рухомые або нарухоміые. Всякіє рече котрыє были єму заставлены.

У мові XIV-XV ст. були уже значення предмет і справа.

Ивашко Репа... скарбы пана Юршины вси золотыи, и гроши, и серебро, и шали, и иншіє речи, все то привезъ до мене (Вільна, 1498 АЛМ 163).

Правыи был скоубъ коумъ єго которыи же тоую рєч мєжи ими прієтєльськы єднал (XV ст. ВС 20).

Але тут же зустрічається і перше значення слова річ, яке ми винесли як окреме гасло так сильно вже з давніх часів розійшлись ті два значення іменника, який розвинувся з дієслова ректи — див. ректи. Зокрема у мові XIV-XV ст. річ (рѣчь) може означати і розмову, бесіду, і послання, і показання на суді.

Тогдѣ єсмо выслышали рѣчь обою зо обоу стороноу и прибкову и воиткову (Львів, 1412 Р 81).

Таке же подвійне значення — слово і предмет, справу має і

давнє єврейське слово davar, яке також розвинулось з дієслова з значенням говорити, daber.

Латинське In medias res перекладається як в середину справи, істота чи суть справи. Лат. res, rei — це предмет або справа. А латинське respublica поляки, а за ними і українці переклали як Rzecz Pospolita — Річ Посполита.

Річка, річки — ріка. В укр. мові є кілька слів, які вживаються у здрібнілій формі, але без значення здрібнілості, що пояснюється загальним замилуванням укр. мови і гіпокористичних — здрібнілих формах слів. Так поруч із словом книга є його синонім книжка, поруч із садом — садок, а деякі мають тільки здрібнілу форму як салфетка, свічка, свіча — рідкісне, вірьовка, невістка, пампушка. Форма річка була вже в давнину Нарѣкошасѧ полочанє рѣчки ради полоты. Пов. вр. літ. вступ. Чигринський запис 1616 р. Од Вєршины рєчьки. Річка моя мертва. Кул. 180. Бігли до річки Росі. Думи. 136.

Коли же слова ріка і річка вживаються одночасно, то річка є менша од ріки:

Мы... тоє сєло... со озѣры из рѣками из речками дали єсмо Ивашкоу Роусиновичоу (Вільна, 1499 ГОКІР).

А ось і документ щодо річки Ольшанки або Вільшанки, лівої притоки річки Стобихові, що протікає коло одного села:

А отъ долины Лоточной до Криницы, гдѣ ся починаєтъ ричка Ольшанка, там же концовъ усыпати есмо велилы у тоей річки Ольшанки (Новоселиця, 1430 ГВКЛ 8).

Поступово однак слово "річка" стало вживатись до все більших рік, а сьогодні можливий навіть такий вираз якого подає проф. І. Огієнко: В Україні найбільша річка Дніпро.

Рішення — від рішати. Рішено, постановлено, зах. укр. запало рішення з п. Давньоукр., давньоруське рѣшити — розв'язувати, відпускати гріхи, болг. решавам — вирішую, словен. resiti — вирішити, знищити, звільняти, чс. řešit — вирішити, п. діал. rzeszyć — в'язати. Спорідн. з лит. raisyti — зав'язувати, розв'язувати, rysulys — вузол, англосакс. wrion — замотувати, покривати, лат. rica — хустка. Але подальші зближення пропоновані мовознавцями дискусійні. Для прикладів з давньої мови див. розв'язувати.

Ріяти, рію — ледве помітно далеко літати, **обрій** далеко мало помітна лінія, горизонт. Рос. реять — ширяти, дмухати, бурхати. Проф. І. Огієнко пропонує порівняння з д. євр. ruach — дух, вітер.

Натомість М. Фасмер (Этим. слов. рус. языка) співвідносить це слово з словами ринути, рій, ріка (рынуть, рой, река).

РККА — Революційна Комуністична Красна Армія — перша назва Червоної Армії.

Роба́к — черв'як. Див. раб.

Лекс. 1627.303: Червь — роба́к.

Роби́ти — виконувати що фізично, руками — зробив воза, зробив містка. З цього ж гнізда: робітник, раб і роб, раба і роба, робочий, роботящий, робота і багато інших. Ст. сл. рабъ, раба, рабыни, работа а також робъ. У Супральському рукописі. Слово всеслов'янське і індоєвр. від *orb, пор. гот. arbaits — нужда, робота, тіснота, д. верх. нім. arabeit — робота, тіснота. Лекс. 1627 стор. 200 дає: рабъ — невольник, слуга; рабій — неволничїй, работа — неволя. Див. раб.

Єму своими людми робити ꙗко иншии зьмлꙗнє людми робꙗть. Ольховець, 1445 СРК.

Лекс. 1596.26 б: Почато тоє роби́ти.

Лекс. 1627.326: Шерестать — роби́ти.

Т. т.: Аптыкар, що олѣйки ро́бит.

Шесть дній роби́ти будешъ. Катих. 1645 р. 97 б.

Робітни́к, -ка́ — той який виконує фізичну працю, рос. рабочий, в протилежності до працівника, рос. работник — той, який виконує якусь діяльність. У давній мові слово работникъ мало обидва значення.

Лекс. 1596.11 б: Дѣлатель — робо́тник, справца.

Т. т.: 29 б: Творец — створи́тель, робо́тник.

Т. т.: 30 б: Тяжа́телник — робо́тник.

Робітни́чий — прикм. до слова робітник. У соціаліст. термінології робітничий клас — це переважно категорія промислових робітників, пролетаріат, клас, який відмінний від селянства і буржуазії, і якому призначено керувати суспільством.

Робо́та — давнє работа визначало перше неволю, полон, рабство, потім службу, працю невільника раба і накінець працю взагалі. Див. робити.

И тєж тыи люди Соминци на роботоу хоживали к дворою нашомоу тоуренскоу (Вільна, 1499 ГОКІР).

Лекс. 1596.11 б: Дѣланіє — робота.

Лекс. 1627.59: Дѣланіє — робо́та, справа, учинок албо праца.
Т. т. 259: Труд — праца, робо́та. Труждаюся — работаю.
Т. т. 261: Тяжаніє — робота. Тяжательник — робо́тник.
Не будешъ чинити жаднои робо́ты. Катих. 1645 р. 97 б.

Робо́чий — з давн. рабочий, робочиі. На відміну від рос. рабочий, укр. робочий це прикметник, який лише зрідка вживається як іменник. Робочому народові погано. Під тих. в. 31. Робочий парубок. Т. т. 254. Робоча як бджола. Ном. №4562. У робочу часинку. М. Вовч. II 83. З. У. робу́чий.

Робфа́к або робітфак — абревіатура: робітничий факультет. Учбові заклади, які існували у Радянському Союзі від 1919 р. і до кінця 30-х років для прискореної підготовки робітників і селян для вступу у вищі учбові заклади, вузи.

Ро́вер — див. велосипед.

Рове́сник — людина, яка має однаковий з ким-небудь рік, рос. ровесник, чс. rovesnik, п. rowiesny від рівний, ровний.
Лекс. 1627.243: Сверстник — рове́сник.

Рога́тий — див. ріг.

Рога́тин — районний центр в Івано-Франківській області. Розташований на р. Гнилій Липі у басейні Дністра. Відоме з 1415 р. У Топонімічному словнику Довіднику Української РСР, Київ, 1973, автор М. Т. Янко розповідається така легенда про заснування міста і походження його назви. Княза Данило Галицький часто відпочивав у цій околиці і одного разу дочка князя із служницею пішли у ліс по ягоди і заблудилися. Коли вже втратили всяку надію з'явився олень-рогач і княжна з служницею пішли за ним. Він їх вивів на стежку, якою прийшли додому. Княжна розповіла про це батькові, який збудував на місці зустрічі оленя з княжною терем, який був названий на згадку цієї події Рогатином. Потім навколо терема повстало поселення.
Донькою Рогатинського попа була знаменита Роксолана, див. У Рогатині народився укр. письменник Сильвестр Яричевський, який у своїх творах часто згадує про це місто і різні події, які там відбулись. М.Л.К.

Рога́тина — холодна зброя у вигляді ножа насадженого на довгий дерев'яний держак, якою користувались піші війська у Середні віки. Від слова ріг.

Лекс. 1627.206: Ра́тище — рога́тина, болт.

Родзи́нка — сушений виноград, п. rozynka, rodzinka, чс. rozina з нім. Rosine, фр. raisin — це виноград з лат. racemus. Рос. відповідник слова родзинка це ізюм, який є синонімом до слова родзинка і в укр. мові. Це слово тюрського походження. В Харк. області є місто Ізюм. Слово ізюм в тюрських мовах — це виноград, натомість назві міста Ізюм приписують іншу етимологію. Якщо слово ізюм — родзинка з крим. татар. юзум чи узум, то топонім Ізюм — це видозмінене під впливом нар. етим. полов. або тат. узун — "переправа". У цих околицях проходила колись границя Руської землі і до них відноситься знаменитий вигук з Слова про Ігорів похід — О Руська земле уже за шеломянем єси! М.Л.К.

Лекс. 1627.241: Сухва — рози́нка.

Роди́на — сім'я, перев. чоловік, жінка і діти і їх близькі родичі, які живуть в одному домі. Ст. сл. родинъ — родич, родіє — рідня. Родина спочатку визначало володіння роду, дідину, ст. сл. отьчина, дѣдина. Звідси і спеціалізація у різних слов. мовах: рос. ро́дина — це вітчизна, чс. rodina — сім'я, п. rodzina — сім'я. В укр. мові значення сім'я засвідчено вже в Беринди, хоч семантична сфера більш широка:

Лекс. 1627.211: Род — поколѣня, дом, роди́на, покревность.

Роди́телі, рідко, батьки — ст. сл. родителя, двоїна це те саме що гр. goneis, лат. parentes, нім. Eltern, д. чс. starši і т. ін. У давній укр. мові родители у множині це 1. батьки. 2. предки. 3. родичі. У значенні родичі, рідня:

Се аз... Ино Стефан воєвод... знаменито чиним... ож... Нєгша... дочка Жоуржі и съ єи дѣтии... продали свою... отниноу... от оурика и ис привиліє родитєлєм их Жоуржї и Жоула и Ивана (Сучава, 1491 BD I 451).

У значенні батьки:

А сєстрєньц мой кнѧзъ Богдан маєт... папа Олизарову душу и мою душу поминати и родитєлєи нашихъ (Ровно, 1488 AS I 242).

Родитель — в однині арх. в давній мові це батько а також шанобливий епітет духовної або світської особи, те що сьогодні панотець. Оскільки з таким значенням слово вживається переважно в молдавських грамотах, можливо ще це значення розвинулось під впливом румунської мови, де і до сьогодні шанобливий титул

духовної особи це părinte, те саме що родитель, тільки з лат. parens, -its. Говорячи про світську особу:

Мы илїа воєвода господар зємли Молдавской, чинимь знамєни —то... ажє слюбили єсми... нашємоу родитєлю, кнѧзоу вєликомоу жигмонтоу, ємоу прїятєлємь быти и подли єго стояти (Сучава, 1435 Cost. II 691).

Говорячи про духовну особу:

Се азь... Стєфан воєвода... знамєнито чиним... ожє... дали и потврьдили єсми стои нашєи єпискоупїи от радьвцєх... идєжє єст єписоупь молєбним и родитєл наш кур іоаникїє... Н црков (Сучава, 1490 DC 146-47).

Роди́ти, рождати — ст. сл. родити, рождати, родъ; 1. давати життя дитині під час пологів. У чому мати родила — голий. 2. приносити плоди, звідси і значення у сербській мові слова родина — багатий урожай, бо срб. род — це урожай, рум. rod — це плід. 3. давати початок чому небудь, звідси слово родоначальник, напр. І. Котляревський — родоначальник нової української літератури. Див. рід.

Ро́дич, ро́дина, мн. родичі — це рідня, кровно споріднені люди, давнє родичь це рідня, а не родитель. Пор. Багато родичів, та ніде пообідати. Номис. №9338. Поїхати вона не мала куди, — батько помер, а до родичів не хотілось. Коц. 51. Що тут і батько і рідна мати? Що тут і всі родичі? Білиловський. Батько й мати поїхали в гості до родичів. Рудч. К. В Галичині родичі вживається замість батьки, це п. rodzice.

Це значення має слово і в давніх укр. церковних книгах:

Абы заправовали Родичѣ дѣтей своих. Катих. 1645 р. Передмова.

Т. т. 99: До любви и пошанованя найпершими сут ро́дичи.

Родіо́н чи Радивон — чол. ім'я, ст. сл. Иродіонъ, гр. Herodionos — священовладний. Див. Іродіо́н.

Ро́дня — містечко на Київщині. Року 980-го кн. Київський Ярополк замкнувся в Родні, а його брат кн. Володимир оточив його тут. Оточені ярополчани сильно терпіли від голоду. Описуючи все це, літописець додає: І єсть притча и до сего дне: Біда аки в Родні (Іпат. літ. вид. 1871 р. ст. 51).

Ро́дос — острів на Егейському морі близько до острова Патмос. Величезна статуя — Родоський колос вважався одним з

семи чудес світу. В давнину говорили: Родоський Колос верхом своїм досягає неба, а його блиск видно далеко на Схід і Захід!

Рóжа або рóза — троянда, багаторічна декоративна рослина родини мальвових з високим стеблом та великими, яскравими різних кольорів квітками, часом зібраними у суцвіття; рос. роза, п. róża з лат. rosa. Її дика різновидність — це собача або польова рожа. Свою назву вона отримала від того, що в давнину коренів цієї рослини вживали проти вкусу скаженої собаки.

Рóжа чи троянда сарóнська — Пісня над піснями 2:1. Переклад з євр. chavaccelet — це нарциз, не рожа. Саронська (д. євр. вимова šaron) долина багата на квіти, але рожі вона не знала і не знає. Уже Аквіла II вік оп Хр. д. євр. chavaccelet hašaron неправильно переклав "троянда саронська", а тому троянда стала символом кохання в європейських народів. Інша помилкова традиція це перекласти як рожа д. євр. šošана, з якої виводили ім'я біблійного персонажа Сузана. Див. у Беринди:

Лекс. 1627.461: Сусанна — лѣлія або рожа.

Насправді ім'я Сузана нічого спільного з квітами не має. Насправді, це ім'я походить від назви міста Сузи — д. євр. Шушан, колишньої столиці Еламітського царства, пізніше нової резиденції перським царів. Сузана героїня апокрифної старозавітньої книги "Історія Сузани" жила у Вавілоні, який був завойований персами.

Рожа або Роза — жін. ім'я, іноді Розалія, зустрічається і в давніх грамотах:

Пріидоша прѧд нами Иванко Лєвич, пан Щефоул и плємєници их Иванко и Олюшка и Роужа... и продали свою правоую отчиноу (Сучава, 1492 BD I 509).

Рожéвий — світло червоний, назва від сл. рожа, п. różowy.

Рожéн — це гострий кіл, рос. рожон, ц. сл. ражьнъ, раждьнѣ — те саме, болг. ръжен — кочерга, срб. ражањ. Проти рожна перти (лізти) — іти наперекір: див. у Франка "Проти рожна перти, проти хвиль плисти".

Роз — приставка в укр. словах замість ст. сл. раз-, напр. ст. сл. раздѣлъ, разбити, раздѣлити, раскаяніє і сотні ін., а в укр. мові роз-: розділ, розбити, розділити, розкаяння і т. ін. Цим роз- укр. мова єднається з зах. слов. мовною групою.

Розбити — розламати, знищити. Див. бити. Розбити на

голову з нім. Aufs Haupt schlagen. Іще до щенту, до ноги, у корінь.

Рати — роздумувати. Див. вага, повага.

Лекс. 1627.459: Силлогізмую — уважаю, розважа́ю.

Розв'я́зувати — розгадувати, вияснити щось туманне; див. зв'язок, вив'язуватися.

Лекс. 1596.26: Рѣшу — раздрѣшаю, розв'язую. Рѣшеніє и разрѣшеньє, розв'язаньє.

Розголо́шувати — об'явити багатьом людям, робити таємне явним. Див. голос, голосити.

Лекс. 1627.205: Расповѣдаю — розголо́шую.

Розгріши́тися, розгрішатися — позбавитися гріха, д. євр. jit'chatta, chat — гріх, цебто очиститися. Книга Числа 19:12: Він очиститься тим попелом дня третього та дня сьомого — і буде чистий.

Роздаба́рювати — торочити, балакаючи про будь-що; рідке слово. Повстало з давньоєвр. dabber — говорити. Від нас перейшло до російської мови. Наталка Полт. Котляревського: Що ви тут так довго роздабарюєте? Б. Лепкий, Мотря І: З гарними шинкарівними три дні і три ночі роздобарюючи. 17о. Л. Толстой: От ней все качества: Иди растабаривать нечего.

Ро́зділ, -лу — глава книги. Див. глава. У ц. сл. і давній мові радѣлъ означав поділ. Сьогодні це значення зустрічається рідко.

О раздѣлоу хто сѧ делит прєд пріятелі (XV ст. ВС 8).

Але у Беринди вже значення розділ книги:

Лекс. 1627.41: Глава — розділ албо голова́.

Розділи́ти — 1. розподілити між собою. 2. ділити щось на частини, ц. сл. раздѣлити. У давній мові означало і відокремити, відділити частину майна.

Протож колиж боудєт братія або сєстры во очинє радєлєны алюбо розно розлоучєны (XV ст. ВС 22 зв).

Лекс. 1627.467: Розділеньє.

Ро́зкіш — 1. надмір у достатках. 2. насолода, солодка знемога від любовної утіхи. 3. краса, пишність чого небудь; рос. роскошь означає тільки 1 і 3 а п. rozkosz має значення тільки 2. А. Брюкнер виводить це слово від kochać — кохати, яке у свою чергу виводиться з кореня *kos — доторкатися. Тієї самої думки і М. Фасмер.

Лекс. 1627. пер. Рóзкоши годными учинить.

Розкішник — той хто живе розкоші. Рідке слово. Синонім — сибарит.

Лекс. 1627.223: Сластолюбец — роскóшник.

Розкóл, -кóлу — 1. дія за значенням розколоти. Див. колоти. 2. рел. у Росії середини XVII ст., рух проти офіційної церкви, який закінчився утворенням ряду сект. Великий розкол стався і у Візантії 1054 р., коли патріарх Михайло Керуларіос і папа Леон IX взаємно відлучили один одного від церкви. Тоді остаточно відокремились римська церква від Константинопольської.

Лекс. 1596.26: Расколы — розрух, отщепенство.

Лекс. 1627.205: Раскол — розрух, розорванье.

Розкóльник — той що відділяється від офіціального напряму церкви, схизматик.

Лекс. 1627.205: Раскóлники ци суть, иже от Церкви себе отставиша.

Розкропи́ти — розлити дрібними краплями від роз + кропити; див. крапка, кропити.

Слово о п. І. 1187 р.: Ты бо можеши Волгу веслы раскропити.

Розкуси́ти — також пізнати, зрозуміти, цебто — пізнати смак, покушати, покушувати. Див. кусати, кушати.

Розлиття́ — від розливати, розлити; 1. проливати. 2. лити на що небудь. 3. розбрискати. Див. лити.

Лекс. 1627.202: Розліяніє — розлитьє, розоллянє.

Розлияньє крови — у давній мові це кровопролиття.

Тако яко корол хрестьянскии коу покоєви а коу єдностѣ а справєдливость нашоу высвєтливши от ровности не хочємся выламавати варруючиєѧ розлиянья крови хрєстияньскои (Брест Куявський 1447 — 1492 ЛКБВ).

Розлуча́ти — примусити кого-небудь розійтися з кимсь. Ц. сл. розлоучити (з носовим у) означало віддилити з спільного майна.

Коли ж боудет братья або сестры во очинє розделены алюбо розно розлоучены (XV ст. ВС 22 зв.).

Розлучатися — попрощаючись розхдотись.

Слово о п. І. 1187 р.: Ту ся брата розлучиста.

Розмаїтий — від май — віття, розмаїтий — прикрашений

різними віттями, різний, різноманітний. Див. май. Розмаїтий це староп. rozmaity.

А от крамных рѣчеи, що соут розмаиты рѣчи (Сучава, 1460, BD II 273).

Лекс. 1627.202: Различный — розмайтый, ромзайтость.

Розмо́ва — словесний обмін думками між двома або більше партнерами. Див. мова.

Лекс. 1627.5: Бесѣда — розмова. Бесѣдованіє — розмовлянье.

Т. т. 124: Мысль — розмо́ва, мова.

Розмо́вляти — говорити про щось. Див. мова, мовити, мовляти.

А далеи Борисъ примовилъ ку чести дѣду и отцу и широко о томъ передъ нами межи собою розмовляли (Вільна 1495 АЛМ 83).

Лекс. 1596.23 б: Оповѣдую, розмовля́ю: пытаньє чиню и отповѣдь оде́ржую.

Розо́ряти, розорити — 1. руйнувати, зламати, спустошувати. 2. позбавити когось майна, достатку, ц. сл. разорити, срб. разор — борозна.

Никакоже паче благословеня его церкви созиждати или самовласте разорити (1322 Арх ЮЗР I VI, 3).

У давній мові мало ще і значення не дотримувати якось умови, порушити.

А кто имъ пороушит и разорит, того да побиєтъ богъ (Сучава 1466 BD I, 106).

Розпа́хивати — арх. розорювати, зорювати від пахати — обробляти землю для засіву, див. пахучий.

Мы великий кн҃зъ витовтъ дали єсмо єську нєшєвичю дворище ѧрополково пустоє осаживати єму собѣ и розпахивати собѣ (Острог 1427 Р 109).

Ро́зпач, пачу — відчай. Проф. І. Огієнко пропонує як етимон пекти, печу, роз-пач. Див. пекти. Але існує і інша думка відносно походження староч. і староп. rozpacz, що означало сумнів. Ал. Брюкнер (Słownik etymologiczny jez. polskiego) виводить це слово із опак, пак тобто з ідеї противності, дієсл. paczyć sie — кривитися, горбитися. Значення „сумнів" наявне у давній укр. мові.

Мають безо всеє роспачи приязнь чистоую (Брест Куявський, 1447-1492 ЛКБВ).

Але вже рано появляється і сучасне значення, у виразі: приходити у розпач від втрати у картах; у формі пріходѧт оу спач:

О костроєх штож частокрот находѧт на пьяныя луди вєдооутсѧ к игрѣ а бєроуть пєнѧзи на заклады... а проигравши пріходѧт оу спач алюбо во оубожство (XV ст. ВС 27 зв.).

Лекс. 1627.145 285: Отчая́ніє — ро́спач. Нечаяніє — роспач, нечеканьє.

Ро́зпаш — арх. зоране поле, рілля. Від розпахивати... Див. пашня. У суч. мові вживане тільки виведене з нього слово розпашник — знаряддя для розпушення грунту.

А коли быхомъ хотѣли любо сами взѧти в нього... розпашь... тогди имаємъ заплатити (Острог 1427 Р. 109).

Розпинати — 1. у давнину — карати на смерть, прибиваючи цвяхами руки і ноги до хреста. 2. класти кого-небудь, тримаючи за ноги і руки. 3. переносно катувати, мучити кого-небудь. 4. розм. розправляти щось. Праслово від *pѣno, pęti — пну, пять — натягувати; укр. п'ясти, пну; рос. пнуть; давнє укр. пяти, пьну (з носовим у) — натягувати; лит. pinti — плести; вірм. henum — ткати, зшивати; гр. penomai — працюю, ponos — тяжка праця; гот. spinnen — прясти.

А кто бы хотѣлъ отнѧти то... таковыи... што бы былъ подобєнъ и юдѣ прѣдателю... што роспѧли ха (Сучава 1408 Cost. I, 61).

Розпита́ти — питати з метою дізнатись про щось, див. питати.

Розповіда́ти — оповідати докладно, сказати про правдиві або видумані події; див. повідати, повість.

Лекс. 1627.205: Расповѣда́ю — розгомъную.

Розпоро́шувати — 1. перетворити на порох. 2. розсіювати. 3. розподілити в різних місцях; див. порох.

Лекс. 1596.15: Истрошаю — выдаю грошѣ, розпоро́шую.

Лекс. 1627: розпорошувати.

Розпу́дити — це розігнати, з давнього „распудити" на Сході рідке, тут звичайно — розігнати; на З. У. часте, бо підтримується п. rozpędzić. Див. пудити, напудити.

Розпу́сний — морально розкладений головно у статевих відносинах.

Лекс. 1627.238: Своволный, роспустный, роспуста.

Розпусна жінка — це відпущена, розведена жінка, якій видано „розпусний лист" — лист відпущення, пущениця. Знане це слово з Біблії, Второзакон, 24:1-5, але особливо в Євангелії, бо звідси воно й поширилося. Напр. Хто розводиться (аще пустить) з жінкою своєю, нехай дасть їй „книгу распустную" Мт. 5:31, те саме Мт. 19:7, Мр. 10:4. П'ята Мойсеєва книга 24:1 дає право чоловікові відпускати жінку, якщо він бачить у ній що-небудь мерзенне; відпускаючи, мусить дати їй „розпустного листа". Таким чином слово „розпустна" в давнину визначало тільки розведена, пущениця. Але чере те, що пущениці справді були маломоральні, скоро повстало й наше теперішнє значення цього слова. Так повстали слова; розпусний, розпуста, розпусник уже з новим значенням. Розпусний дім або дім розпусти — те саме, що бордель.

Розпу́щений — дієпр. пас. мин. ч. від розпустити — розпускати — звільнити, розпускати крила — розпрямити крила.

Слово о п. І. 1187 р.: Лебеди розпущени.

Розп'яття — див. розпинати. Хрест, а на ньому розп'ятий Христос. Хрест трираменний: горішня мала перекладина для напису ІХЦЮ (Ісус Христ Цар Юдейський) Матвія 27:37 — середняка витягнені Руки Христові, а долішня скісна справа на ліво. В Розп'ятті чотири цвяхи: двома прицвяховані Руки і двома Ноги Христові. Ноги окремо (а в католиків одна на одну, тому всіх цвяхів три).

Ро́зривка — зах. укр. з п. rozrywka; на Сході не вжививається, тут — розвага, гулянка.

Розрі́шення — церк. відпущення гріхів. Див. рішення.

Сповѣдь Святую Священическоє. Катих. 1645 р. 55.

Ро́зрух — 1. метушня. 2. заколот. 3. переполох. 4. разбрат; п. rozruch; див. рух.

Лекс. 1596.15 б: Крамола́ — ро́зрух, кова́рство, хи́трость.

Т. т. 19 б: Нестроєніє — розрух.

Т. т. 26: Раско́лы — ро́зрух, отщепе́нство.

Лекс. 1627.143: Нестроєніє — ро́зрух, непорядок.

Т. т. 156: Гук, крик, ро́зрух.

Ро́зсіл, розсолу — 1. приготовлений солоний розчин. 2. дуже насичена сіллю природна вода. Від слова сіль.

Лекс. 1596.28 б: Слати́на — росул, вода соляна́я, с которой ся соль родит.

Форма використана у Зізанія, це п. rosól, а Слатина — це місто в Румунії, назва південно-слов'янського походження.

Розсóха — 1. розгалуження двох гілок. 2. роздвоєння, розвилка, злиття, гирло про річку; п. rozsocha, rosocha спорідн. з словом соха — дерев'яний плуг, первісно стовп, болван; див. соха. З слова розсоха походить назва кількох річок Росоха, Росоховата, Росоховатка і багатьох населених пунктів.

Рострúга — священник чи диякон, якого, за присудом суду, розстригли, тобто позбавили сану а також остригли довге волосся на голові та бороду. Звідси — розстрижений, розстригати.

Розсудúти — 1. виносити рішення у спірній справі. 2. обдумувати, обмірковувати.

И покладалъ перед намы лыстъ Велыкого князя Швыдрыгайла і корорымъ пышетъ абысмо крывду его зъ земяна Браславскими и бояры Хмельницкимы разсудылы (Новоселиця 1430 ГВКЛ).

Розсýдок — розум. від роз + судити. Див. суд.

Без розсудку — безъ росуждннія: всує тунє. Син. 5.

Розтікáтися — текти у різні сторони, див. текти.

Слово о п. І. 1187 р.: Растѣкашася мыслію по древу.

Розтóплюватися — ставати рідким, перетворюватися на рідину від тепла. Див. топити, том 11 стор. 88.

Лекс. 1596.29 б: Таю — ростóплююся.

Розтрубúти — розголошувати. У З. У. розтрубіти пор. ще з. у. мінута, гармідер, розхрістаний, протів; на Сході тут завжди не і а и. Див. труба, трубити.

Розтрýхан — арх. келих, чаша. У сучасній укр. мові це слово невідоме, давні укр. словники внесли його під впливом п. roztruchan, який у свою чергу повстав під впливом рос. стакан, а це в свою чергу запозич. з тур. татар фостукан — миска.

Лекс. 1627.422: Кисивы — роструханы.

Т. т. 468: Фіал — рострухан.

Розтрýчувати — зах. укр. розштовхувати, розганяти, розкидати; п. roztrącać. Жандарми кинулися розтручувати людей (І. Франко IV 1950, ст. 312).

Рóзум, рóзуму — 1. здатність думати, розуміти. 2. ясність думки. Те саме що рос. ум але і рос. разум. Ст. сл. разумъ. Ти не

сповна розуму. Прикм. розумний, дієсл. розуміти. Це всеслов'янське слово спорідн. з словом уміти, уміння, вмілий.

Мы... єсмоу им нє нашє... даємъ и записуємъ... зо всими доходы... которыи... нине сут и потомъ коротымколвє розумом або мудростю чєловѣчєскою могут розмножены быти (Вільна, 1499 AS I 117-118).

Лекс. 1627.269: Ум — розу́м. Умный — розу́мный.

Розхі́д, розхо́ду — рідко 1. ім. від дієсл. розходитися. 2. розтрата, витрачування грошей. Див. також пускати, пустити кого в разход.

Разходъ тымъ караиманомъ двесте караимановъ (1494-1495 АЛРГ 60).

А расходу шесть сотъ копъ и шестьдесѧть копъ (1497-1498 Т. т. 80).

Лекс. 1627.196: Выдаток, розхо́д.

Розхри́статися — 1. розстібатися особливо на грудях. 2. оголитися (про груди).

Розхри́станий — 1. розстебнутий. 2. переносно — недисциплінований, без витримки. 3. розшарпаний, розкуйовджений. 4. розірваний. Етимологія невивчена, можливо має відношення до імені Христа. М.Л.К.

Рокота́ти — гриміти, шуміти. Звуконаслідувальне.

Слово о п. І. 1187 р.: Струны сами князем славу рокотаху.

Рокса́на — жін. ім'я давньоіранського походження; raochsna — яскравий, блискучий. Ім'я перської дружини Олександра Македонського, доньки перського царя Дарія.

Роксолана — жін. ім'я. Популярність його завдячується доньці Рогатинського священника, яка попала в ясир, а пізніше стала улюбленою дружиною султана Сулеймана І-го. Її справжє християнське ім'я невідоме, у листуванні між нею і султаном вона фігурує як Хассекі, натомість європейські автори згадуючи про неї називають її Росса, Рас, Рокса і Роксолана, можливо через її походження, хоч, як не дивно, назву Роксолянія носила в різні часи і Швеція, і Україна, і іранське кочове плем'я; див. Сарматія.

Роль, ро́лі — частина п'єси, яку артист повинен виконувати. Лат. rotula — кільце, те що розгортається, можливо, і назва сувія, де був записаний текст до вивчення для актора, звідси фр. rôle, нім.

Rolle, п. rola, зах. укр. роля. Французьке слово чол. роду нім. жіночого, українське жіночого.

Ром, рому — англ. rum. На Сході ром, зах. укр. часте рум під впливом п. rum. Це ароматний алькогольний напій.

Ром, роми — синонім до слова циган. Мова їхня — романі. Більшість вчених вважає, що цигани походять з північної Індії і що їхня мова індо-іранська, тобто споріднена з індо-європейськими. Але не всі цигани говорять тією самою мовою і можливо, що частина їх прийшла з південної Індії і говорять мовою таміль, яка є мовою сім'ї дравідських мов, яка з ідно-європейськими мовами не є споріднена. М.Л.К.

Ромáн, -на — чол. ім'я, З. У. з п. Róман, Романа ст. сл. Романъ, гр. romanos — римський, здрібн. форма в давній мові Ромашко.

И Сопега рекъ: былъ жо мнѣ о томъ судъ и зъ зятемъ его княземъ Романомъ Лукомскимъ (1498 АЛМ 169).

Лекс. 1627.449: Ромáн — крѣпок, крѣпкый.

Це та ж помилка як і в поясненні назви Рим.

Ромáна — жін. ім'я від Роман.

Лекс. 1627.449: Ромáна, жн.

Ромáн, -ну — об'ємистий прозовий твір. Назва походить від фр. roman — романський, тому що в Середні віки романами називали великі прозові або віршовані твори, написані на одній з неолатинських романських мов.

Ромáнс, -су — з іспан. romanza — зворушлива і ніжна пісня-балада, походить як жанр з іспанської народної поезії.

Ромáнський — що походить з римської культури, напр. романський архітектурний стиль, який дав прекрасні храми або що походить від народної — вулгарної латині, як, наприклад, неолатинські, романські мови — французька, італійська, іспанська, португальська, румунська, рето-романська мови.

Ромеї або румеї — це назва греків з Візантії, а в наш час відгалуження греків, що живуть на Україні, куди вони поселились наприкінці 18 ст., тікаючи від турецького рабства.

Ромéн — місто, районний центр Сумської області. В літописі вперше згадується під р. 1113. Сучасна назва — Ромни. Місто

розташоване на правому березі Сули біля правого берега уста річки Ромен, назву якої можна співвідносити з лит. romas— тихий, річка з спокійною течією.

Ронде́ль, ронделя — фр. rondeau, старовинний французький поетичний жанр, вірш сталої форми з двома римами і численними повтрами. Павло Тичина писав у молодості ронделі.

Ро́ндель, рондля — з п. rondel, яке в свою чергу походить з нім. Rondel, від rund — круглий. Означає сковородка, пателня.

Рони́ти — арх. скидати, ст. сл. ронити, рос. урон — втрата, п. ronić — кинути, тратити — зуби, плоди, луску з зерен. Походж. неясне.

Слово о п. І. 1187 р.: Тогда великый Святослав из рони злато слово.26. Древо листвиє срони.32.

Слово о п. І. 1187 р.: Изрони жемчюжну душу из храбта тѣла.34.

Ропа́ — п. ropa — гній, нафта. У давній укр. мові ропа означає те саме що й в польській мові, тобто гній. Натомість у творах Франка ропа — це бориславська нафта. В інших районах ропа — це розсіл, цукровиця. Ропа — це і назва річки з басейну Дністра, притоки Гнилої.

Лекс. 1596.12: Драчіє єст хоина, которая в винѣ зва́рена злѣчуєт уха, ропы́ полны́.

Походження слова ропа невідоме.

Ро́пот — арх. рос. ропот, від дієслова роптати, яке вживається зрідка з значенням нарікати, ремствувати, виражати незадоволення. Праслово, ст. сл. рьпьтати, чс. reptati, шп. reptać, звуконаслідувальне; див. нарікати.

Лекс. 1596.25: Ро́пот — нарѣканьє. Роптаніє — нарѣканьє. Ропщу — нарѣкаю.

Роса́ — пара, яка осідає під час ночі на різні предмети; рос. роса, п. rosa, лит. rasa, давно-інд. rasa — волога; лат. ros, roro — крапає, roscidus — росистий. Праслово.

Росі́я — зах. укр. Ро́сія, рос. Россия, п. Rosja, гр. Rhos — назва країни. По укр. пам'ятках XVI-XVII в. постійно Росія, але за останній час на Україні частіше кажуть Москва, московський, цебто так як завсіди в давнину звалася Росія. В З. У. часом відрізняють російський — це московський, руський — це український, на

Наддніпрянщині такої різниці немає, тут зам. руський чи російський тепер кажуть московський. Слова Русь, руський — це давні назви старої Української Держави, що перейшли до Москви, а ми самі користаємо з своїх теж давніх назв Україна, український. Перша назва Росії була Московія, а назва Россия була введена лише у XIV в. на основі грецької форми слова Русь — Rhos.

Лекс. 1627: пер. Великой и Ма́лой Россіи.

Ця опозиція також має своє джерело в грецькій назві Галичини — Mikra Rosia; див. Малоросія.

Rostra nostra — постійна рубрика київського журналу „Філософська і соціологічна думка"; лат. rostrum, множ. rostra — дзьоб птаха, ніс корабля, але і трибуна, з якої виступають перед людьми.

Рось — річка, права притока Дніпра.

Слово о п. І. 1187р.: По Рси и по Сули гради подѣиша.32.

Як свідчить літопис, по Росі проходила південна оборонна лінія Київської Русі. На думку деяких вчених, від назви цієї річки походить назва Русь. Цю думку висловив вже свого тасу Потебня, але такий погляд дуже дискусійний; див. М. Фасмер, „Этимологический словарь русского языка". На його думку, назва Рось споріднена з словом русло, лат. Rusne, назва притоки Немана rušeti — по литовському це текти повільно. Проте назву річок Рось і Русна можна пов'язати також з іранським словом rhos — світло, а такий етимон цілком можливий з огляду на значний іранський вплив на давньоруську мову і на те, що назва річки може пов'язуватись із словом з значенням річка (nahar) означає також і світло. Інша гіпотеза, на цей раз тих, які пов'язують назву Рось і руський — це те, що русь, рось означає рудий, русявий, русий. М.Л.К.

Рот — порожнина між верхньою і нижньою щелепою з утвором у нижній частині обличчя. Нормативною у літ. мові є форма називаного відмінка — рот, проте проф. І. Огієнко ставить це слово під гаслом „ріт". Справді у Словарі укр. мови Б. Грінченка том IV дається ріт — рота, а до нього прислів'я „суха ложка ріт дере". Академітний 11-томний словник укр. мови навіть не наводить форму ріт, хоча варто було би. У непрямих відмінках, базуючись на свідчення з творів укр. письменників, І. Огієнко подає: рота, ротові, ротом, в роті; мн. роти, ротів, а в рос. мові — рот, рта, ртом, рты, ртов. В давнину, як свідчить І. Огієнко, були дві форми: ротъ — звідси ріт, але частіше було ръть, ръта, тому часте укр.

рот, рота, бо давнє ъ дає о, а не і. Щодо походження слова див. рота — клятва.

Замкни рота — замовчи, перестань говорити. Переносно „затулити кому рота" — не давати говорити, не давати слова.

Ро́та — арх. має значення „клятва", „присяга" в праслов. і індо-іран. мовах, ст. сл. ротатися — клястися, ротъникъ — хто клянеться, присягає. Присяга все мала релігійний характер; пор. д. перс. arta — божество Арта; д. інд. rta — священний, wrata — право, закон; гр. rheto — умовлений; див. риторика. Споріднено з словом „рот", чс. ret — губи, rotiti se — присягати.

Лекс. 1596.25: Рет, рета или рота — присяга. Рочуся — божуся.

Лекс. 1627.208: Ре́та или ро́та — словная присяга.

Т. т. 210: Рота́ — присяга, проклинаньє. Рочу́ся — присягаю, божу́ся. Ро́тник — присяглый, тот, що ро́ту проводит присягаючему.

Т. т. 466: Ро́та присяжная.

Божуся — рочуся, Син. 8.

Ро́та — військовий підрозділ, що входить до складу батальйону. В давній мові означало військо:

В турецькіі ми роті шаблями шермуют
В татарській ми роті стрілами стріляют
В волоській ми роті Штефан вийвода.

Це цитата з найдавнішого запису укр. фолькльору, зробленого раніше 1570 р. чеським вченим Яном Благославом. Пісня починається словами: Дунаю, Дунаю чему ти смутен течеш.

Лекс. 1627.457: Спира — рота, люд великій, воєнный.

Слово рота зустрічається в цій же формі в словацькій, чеській, польській, болгарській, російській мовах, проте воно не є корінно слов'янським, а походить з Заходу, зокрема з романських мов. Спочатку воно звучало rotte і походило з середньовічно латинського rupta, дієприкметника з слова rumpeo — розірвати і означало частину цілого. Спочатку rotta це були колоністи, які оброблювали землю, потім це були військові частини, навіть ватаги професійних злодіїв, а далі юрба, незалежно від її складу. В цій формі проникає у французьку мову як route, roite, далі у німецьку, де має форму rote, rotte, rot і означало військову частину, а від німців до західних слов'ян, а від них до східних. М.Л.К.

Ротапринт — лат. rota — колесо; англ. rotary — яке

крутиться, print — друк; невелика друкарська машина, яка використовується головно для банків, циркулярів і т.д.

Ротаційна машина — від лат. roto — обертаю, rotatio — обертання. Це друкарська машина, в якій друкарська форма і поверхня, яка притискає папір, являють собою безперервно обертові циліндри.

Ро́тмістр, ро́тмістра — з верхньомін. rottmeister з rotte + meister, п. rotmistrz; офіцерський чин в кавалерії, а також в жандармерії дореволюційної Росії, Польщі і Австро-Угорщини. Відповідає чинові капітана у піхоті.

Лекс. 1627: пер. Ро́тмістру кор. єго мл.

Т. т. 230: Сотник — ро́тмистр, старший над стам.

Ро́тшільди (Rotschild) — династія єврейських фінансових магнатів, засновником якої був банкір Майєр Ансельм Ротшільд (1743-1812 рр.) з Франкфурта. Його сини створили банкові філіали у різних країнах Європи. Це ім'я стало емблематичним для багатства.

Ро́тя — рот в дитячій мові.

Рох! рох-рох-рох! — звуконасл. свиней. Звідси ро́хкати, ро́хкання. Стародавнє.

Роя́ль, рояля чол. род. або рояль, роялі жін. роду — з фр. royal — королівський. Дуже розповсюджений струнний музичний інструмент, різновид фортеп'яно. Див. фортеп'яно.

Ртуть — рідинний метал з сріблястим блиском, дуже густий і рухливий, використаний для заповнення термометрів, для видобування золота і срібла, як лік в медицині і т.д. Наукова назва меркурій. П. rteć, чс. rtut', давньоукр. рътуть, лит. ritu — колиться; латв. riest — відпасти; д. верхн. нім. — ridau — крутить. В латин. мові argentum vivum — живе срібло, і цю назву сприйняли кілька мов у тому й українська.

Руба́ти, рубити — 1. розсікати ударяючи чимось гострим. 2. розтинати холодною зброєю, напр. шаблею, мечем. Ц. сл. рубъ (з носовим у) відноситься тільки до краю вирізаного сукна; блг. ръба — підрублювати, робити рубець, обметати, обшивати (пов'язано з руб — груба одежа), чс. roubiti — рубити, будувати, rub — спід; п. rąbać — рубити, rąbek — край, рубець; лит. rumbas — зарубка на дереві; латв. ramstit — рубити тупою сокирою. Етим. поза слов.

балтійським ареалом невияснена. Ц. сл. рубъ прикм. з значенням іменника зустрічається в укр. грамотах у формі рѣбъ з значенням грубе полотно: "По дєсѧть камхи и пѧть кофтєри и пѧть рѣбыхъ (Сучава 1449 Cost. II 747). Однак вже в давній мові дієслово роубати — зрубати відноситься до зарубання лісу. Звідси і слово рубіж:

А по всему гаю волно ему дрыва рубати (Луцьк 1447 Арх ЮЗР 8 IV 10).

Відноситься також і до рубання м'яса:

Волно резником не шроты рубаючи кому хотя продавати волно (Луцьк 1389 РЕА І 27).

Рублена хата — це хата, зроблена з стовбурів дерев.

Руба́шка — (рос.) сорочка. Від давнього рубище, руб. В Галичині часом зустрічається слово рубатка — стара сорочка з грубої сукні.

Лекс. 1627.210: Рубище, руб — подраная албо ошарпаная сукня.

Рубель, рубля — назва рос. монети в 100 копійок. Назва або від „рубати" або від персько-арабського „рупія", золота монета, четвертина: рубель — четвертина гривня. Див. Преображ. II. 220. Три рублі або троячка, 5 рублів або п'ятка, 10 рублів або десятка, 100 рублів або катеринка (бо на цій монеті був портрет Катерини II).

Рубікон — маленька річка в північній Італії, яка колись розділяла Італію від Галії. Сьогоднішня назва Пісателло або Фіумічіно. Року 49 до н.е. виникла в Римі суперечка про те, коли має з себе скласти Юлій Цезар чин управителя новозавойованої римлянами Галії. Партія сенату, до якої підключився Помпей, вимагала від нього це зробити негайно, а Цезар відмовився це зробити. Зрозумівши що проти нього утворюється коаліція, Цезар вирішує перейти з військом Рубікон, прямуючи до Риму. В результаті виникла громадянська війна, противники Цезаря потерпіли поразку у битві при Фарсалі, а Помпей, який шукав притулку в Єгипті, був убитий. Так розпався тріумвірат, а Цезар став єдиноправним господарем Риму. „Перейти Рубікон" відтоді — відважитись на важливу, вирішальну справу. Римський історик Суетоній відмітає у зв'язку з цим, що, перейшовши Рубікон, Цезар вигукнув „Жереб кинуто" по лат. Alea jacta est. Але грецький письменник Плутарх твердить, що ця думка була виражена

Цезарем на грецькій мові і цитує відповідні слова по-грецьки. А такий вираз ще перед тим був прислів'ям у грецькій мові. Латинська форма цього вигуку стала натомість також крилатою.

Рубін, рубіну — дорогоцінний камінь червоного кольору з іт. rubino через нім. Rubin, лат. ruber — червоний.

Ру́брика — первісно заголовок закону або вияснення в книжках писані червоним чорнилом. З лат. ruber — червоний. Так само пояснення в Служебниках звуться „рубрика", бо в давнину писалися червоним. Сучасне значення: заголовок, під яким друкується якась стаття чи інформація або більшість матеріалів.

Руви́м, Рувен — біблійне чол. ім'я; д. євр. Reuven, гр. Rouben, лат. Ruben, ст. сл. Рувимъ. Щодо значення цього імені первонародженого сина патріарха Якова Старий Завіт (Буття 29:32) дає таке пояснення: 1. завагітніла Лея й сина зродила і кликнула ймення йому Рувен (Reuven), бо сказала була: Господь поглянув на недолю мою, бо тепер покохає мене чоловік мій. Справа в тому, що Яков більше любив сестру Леї, Рахель і вона сподівалась, що вона завоює його любов через те, що зродила йому сина, а Рахіль була до того часу бездітною. Буквальний переклад цього сплаву двох єврейських слів реу і бен: це — погляньте, син! Беринда перекладає це ім'я трохи заскладно:

Лекс. 1627.449: Руви́н, Руви́м — видячій сына, видѣнія сын.

Руда́ — 1. гірська порода або мінеральне утворення. 2. діал. ржаве багно, болото. Первісне значення відображено в діалектах, бо лит. rudina — це багно з залізистою водою. У давній мові руда — це те що теперішній рудник — місце добування корисних копалин, точніше те саме червоняcте, руде болото, з якого мінералії добували.

А мы ємоу дали и записали за єго вѣрную службоу тыє сєла вєрхоу описаныє з болоты, из рудами (Київ, 1437 AS I 34).

Руди́й — прикм. червоно жовтого забарвлення. Від кольору пішла і назва руди і назва іржі — з того самого кореня і ст. сл. ръд, лит. rudas — рудий, rudis — ржа, лат. rufus — червоний (див. Руфин), гот. rauds — червоний, суч. нім. rot, гр. erythros — червоний, інд. rudhora — червоний, чс. More Rudne — Червоне Море, Rude pravo — Червоне Право: було колись центральною газетою Чехословацької Компартії.

Рудимент — залишок чого-небудь, пережиток; з лат. rudimentum — початок, проба, дослід; від прикм. rudis — необроблений, сирий.

Рудимента́рний — прикм. до слова рудимент. В біології мовиться про рудиментарні органи, тобто органи, які втратили в процесі розвитку тваринного світу своє первісне призначення. Такі рудиментарні органи є в різних живих істот, в тому числі і в людини — сліпа кишка (апендікс), м'язи вух, кістка хребта, названа кокцис, яка є залишком хвоста. Таких рудиментарних органів є багато в людському ембріоні і вони є могутнім аргументом в користь дарвінізму, тобто теорії, згідно якої вищі організми розвинулися у процесі еволюції з нижчих, а людина є лише найвищим ступенем розвитку тваринного світу.

Рудольф — чол. ім'я — так називався засновник цісарської династії в Австрії Рудольф фон Габсбург (1273-1291 рр.), але трагічною іронією долі Рудольфом звався і останній Габсбург у прямій лінії, син цісаря Франца Йосифа, який покінчив самогубством, не зайнявши престолу в 1889 році, маючи 31 рік. Ім'я Рудольф походить від д. верх. нім. bruod — слава і wolf — вовк; отже — славетний вовк.

Мы кнѧзѧ бискоупа Роудольфа полца апостолського лєкгата... хотѣли быхомъ имѣти за срѣдника а за єднаньє покоя (Брест Куявський, 1447-1492 ЛКБВ).

Руїна — другу половину XVII ст. в історії України називають періодом руїни або просто Руїною, бо саме в цей час в результаті спроби різних гетьманів шукати опори в сусідніх могутніх держав, вони почали хазяйнувати тут і Вкраїна надовго втратила свою самостійність.

Руйнува́ти — матеріально, а головно духовно, нищити, розорити в обох значеннях: нім. ruinieren, п. rujnować, фр. ruiner; з лат. ruina з дієслова ruere — упасти.

Рука́ — одна з двох верхніх кінцівок людського тіла, знаряддя праці, ст. сл. рука (з носовим у), всеслов. слово; рос. рука́, блг. ръка, срб. ру́ка, п. ręka, лит. ranka, проте інші групи індоєвр. мов мають кожна з них інший корінь для цього поняття, нім. Hand, лат. manis, гр. cheir (пор. хіромантія — окультна наука для вивчення зв'язку між лініями долонь і людським характером). Див. обруч.

Рука коротка — частий у нас вираз на неможливість щось

зробити. Це саме маємо в Біблії: Чи Господня рука буде коротка (Числа 11:23).

Попасти під гарячу руку — під час гніву. Вираз східнослов'янський.

Просити руки — просити побратись, вийти за прохача заміж. Те саме освідчитись, зробити предло́ження.

Рукою подати туди — дуже близько.

Руку набити — на чому добре навтитися.

Носити на руках — поважати, любити, шанувати.

Скласти руки — нічого не робити.

Руку нагріти біля чого — нечесно заробити.

Слово „рука" зустрічається часто в грамотах:

Омочивый со мною въ соль руку той мя предасть (Краків, 1478 ОБРН 130).

Может отдати и продати и ближнєму своєму исъ своєи руки дати (Луцьк, 1451 Р 159) — тобто подарувати.

Мовили перед нами и рукоу дали собѣ... твєрдо дєржати (Луцьк, 1463 AS I 56) — значить обіцяти.

Рука́в, -ва — ст. сл. рукавъ (з носовим у) — частина одягу, яка покриває руку. На думку А. Мейє праслов. rokavъ — це калька з лат. manica.

Слово о п. І. 1187р.: Бабрянъ рукавъ. 38.

Рукави́ця — виріб із тканини, шкіри і т.д. з відділенням тільки для великого пальця, який надягають на кість руки.

Рукави́чки — виріб з тонкої тканини, шкіри, вовни і т.д. з відділенням для всіх пальців, який надягають на кість руки.

Рукавичку кинути — викликати кого на змагання.

В Середні віки лицар, коли викликав кого на змагання, то кидав перед ним свою рукавичку. Отже, кинути рукавичку значить розпочати з кимось зведення рахунків, викликати на дуель. Але рукавички мали у Середні віки і позитивне символічне значення. Вручаючи комусь рукавичку імператор римсько-германської імперії давав комусь право закладати основу якогось міста або заснувати торги чи бити монет. Тому помилково багато міст мали у своїх гербах рукавички, покладені навхрест, які мали символізувати схрещені руки.

Хоч вже давні греки знали рукавички, а давні скандинавці і германи знали рукавиці, проте велика мода на рукавиці появилась після XIII століття, коли почали носити їх і панії як оздоба,

причому їхні рукавички сягали по лікоть. Під час англійської королеви Єлісавети з'явився звичай додавати до прохань рукавички, що дало привід для використання хабарів, бо рукавички часто наповнювали грошима. Тому суддям заборонили носити рукавички під час судової розправи.

Рукоя́ть — арх. походить від виразу „в руки взяти(яти)". В давнину рукоять — це сніпок, що в руку взяти(яти). Вже в укр. пам'ятках XI в. є слово рукоять (з носовим у), тепер ще вживається в Галичині, де підтримується й п. rąkojeść, на Сході вже не вживається, тут — ручка, держало, держак.

Лекс. 1627.211: Рукоять — сноп; горсть, котороая серпом бываєт ужата, рукоєсть, где рукою имаємо и держимо.

Ру́ля — рура тобто труба. Щодо чергування р-л, див. **ванькир.**

Рума́к — кінь сильної породи, військовий, бойовий кінь. Араб. rumak — конюх. Пор. також і д. євр. rammach — табун коней або верблюдів, кобила, мул. Укр. переклад Біблії дає кінь баский — див. Естер 8:10: І понаписував він листи в імені царя Ахашвероша і поприпечатував перснем царським і послав через гінців на конях, які їздять на державних конях, конях баских (bnei harammachim) (Видання лондонського Біблійного товариства, 1962). У д. перській мові пелеві ramak — кінь.

Румеї — див. ромеї.

Румига́ти — арх. діал.. літ. ремигати — відригнути для повторного жування (про деяких жуючих тварин). З рум. a rumega, яке походить з лат. rumigare. У рим. мові слово має і переносне значення — пережовувати, передумувати.

Лекс. 1627.49: румыгаю, пережовую.

Румо́вище — руїни з п. rumowisko, що з угор. rom — руїна.

Тільки румовище печі свідчило, що тут стояло людське житло (І. Франко І, 1955, 179).

Румунія, румун, румунський — рос. Румыния, п. Rumunja, рум. România — назва країни, яка виводиться з стародавнього Риму, Roma, точніше з прикм. romanus, проте політичні утворення румунів, які почали виникати з XIV століття, спочатку не носили цієї назви, а назви Молдавія і Валахія, хоч в народі постійно зберігалося слово român у значенні кріпака. Спочатку появляється

назва Tara Românească (Румунська Країна) для південної частини колишньої Валахії або Мунтенії, у літописців (хронікарів) і в грамотах, після об'єднання двох князівств року 1859 поступово вводиться назва România для цілою країни і стає усюдним після запровадження королівської влади у 1866 році.

Ру́на — густа буйна зелень. Спорідн. з словом руно.

Ру́ни — гот. runa — це таємниця. Руни були найдавніші письмові знаки, використані скандинавцями і германами. Спочатку вони мали релігійно-магічне значення і були вкарбовані у дереві, а пізніше появились руни, вирізані на спеціальних кам'яних плитах. Найважніша знахідка — це руни на Егіумштейн в Норвегії, могильні плити з 200 знаків. Рунний алфавіт мав 24, а згодом 16 букв, ці пам'ятки простягаються з часів вікінгів і аж до християнської доби, і вони дуже важливі і для історії України, бо на рунних плитах записували свої заморські подорожі варяги, а ці подорожі були спрямовані і на східнослов'янські землі, де потім вони зливались з місцевим населенням, заклавши основи державності. До речі, з таких амальгамів утворились всі європейські народи і цивілізації, без таких процесів асиміляції Європа може ніколи не зазнала б таких динамічних темпів розвитку, зоставивши позаду інші континенти. М.Л.К.

Ру́но — густа і довга вовна з овець з праслов. кореня *ru-, те саме що корінь дієслова рвати. Золоте руно в старогрецькій міфології: на чолі Аргонавтів Ясон випливає до Криму у пошуках легендарного золотого руна овець, тобто шкіри з вовною.

Ру́ра, рурка або руля, рулька — розм. труба, трубка. Запропоновані дві можливі етимології: Преображенський запропонував турецьке лула — порожнистий, новогрецьке loulis з перського. І Огієнко пропонує ст. верхн. нім. rôra, нім. Röhre — труба. Більш вірогідна друга, бо п. rura і слово більше вживане на З. У.

Лекс. 1596.9: Врутка — ру́ра.

Лекс. 1627.256: Ток — рура, рынштóк.

Руса́лки — лісні і водяні духи, гарні дівчата, що ваблять до танцю і залоскочують парубків до смерті, паралельні до мавок, берегинь або мараморських лісних дівок. Їх пов'язують із стародавнім культом предків. Назва їх походить з Балканського півострова, бо тут була колись після римської окупації повсюдною латинська мова, а по латині rosalia — це свято рож, до сьогодні в

Румунії Русалії — це зелені свята, коли приурочено найбільше обрядів для культу предків, які на Балканах збереглись з часів траків і споріднених з ними даків. Від румунів ця назва перейшла мабуть до українців. Русалки виступають і в творах укр. письменників, зокрема у Шевченка (балада і малюнок Русалка) і в Л. Українки — Русалка Польова в Лісовій Пісні. На Балканському півострові русалки це духи повітря, які розв'язують бурі і іноді крадуть дітей, в Румунії духи за такою назвою згадувались під час Зелених Свят, які тривали тиждень. М.Л.К.

Ру́си́н — у картках І. Огієнка знаходимо такий запис: руси́н, руси́на, руси́нка, мн. руси́ни, руси́нів; в Г. ру́син, ру́сина, ру́синка, мн. русині́, русинів. Це стара назва українців: Постави Ярослава Лариона митрополитом, русина. Пов. вр. літ від 6559 р. З огляду на актуальність цей скупий запис потребує доповнення.

У Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст. (Київ, 1978) знаходиться таке пояснення: русин — назва українця феодальної доби і такі два приклади:

Ажє побєгнеть русинъ а любо руска или во Львовъ... выдати єго (1352 Р 6) — це явно кріпак — українець.

Тоты люди да имают слободу... русин или гръчин или буд каки язык да не даст тых люди ни дан ни посаду (Сучава, 1453 Cost. II 461) — тут ідеться про українців, греків і ін., які проживали на території Молдавії, вірогідно також будучи в тій чи іншій мірі залежними, але тут саме ідеться про їх звільнення.

Тут же подають приклади на Русин, як особове ім'я.

Приклад поданий І. Огієнком відноситься до призначення митрополита Іларіона в часи Ярослава Мудрого і це був перший митрополит, який не був греком. Але поступово назва русин почала стосуватись більше до українців, які проживали на західних землях, а пізніше звузилось до певних регіонів, по мірі того як українці все більше стали свідомими своєї етнічної єдності. У XIX ст. назва русин ще часта на Галичині, вона зустрічається ще і в Франка, який щодо України ще користувався компромісною назвою Русь-Україна, а замість українець часто вживав слово руський: Пісня руських хлопів радикалів, Ужас на Руси, Вандрівка Русина з бідою, Їхав Русин по над воду, але все більше тут запанувало назва українець, особливо після возз'єднання українських земель (перший етап 1939 р., другий 1945 р.). Тоді починає ця назва зникати і на Закарпатті, хоч і до сьогодні ще там чуються голоси у

користь якоїсь русинської карпатської ідентичності. Назва русин сьогодні досить розповсюджена серед українців Східної Словаччини, де виходить у Пряшеві журнал „Русин", а також на т. зв. русинській мові, яка є місцевим діалектом, газета „Народні Новинки". Але тут є сильна полеміка між українським і русинським таборами. Найсильніші є позиції захисників русинської окремішності у колишній Югославії у таких центрах, як Нови Сад і Вуковар (Вуковар тепер Хорватія) тут виходять „Руське Слово" і „Нова думка" є і школи і радіопередачі на т. зв. русинській мові, виходять навіть статті з твердженням, що русинська мова — це самостійна слов'янська мова. Ось зразок такої мови:

„Ґенетично блїзка Українцом то нє велєка етнична ґрупа блїзко 30 000 людзох югославянских Русинох, а точнєйше, Руснацох, чийо ше предки штредком XVIII століття приселели зоз восточней Словацкей и закарпатя на штреднї Дунай (нєшня Войводина). Нєпреривни контакти Руснацох з їх карпатску прадїдовщину, заєднїцтво материялней и духовней културы з културу карпатских Українцох, їх тростолїтне припадованє униатскей церкви, кирилске писмо и даяки инши фактори допомогли же южнославянски Русини и нєшка чуваю руску етничну свидомосц и тримає ше як часц того українского населєня, котре стало жиц в Карпатох и донєдавно себе тиж так наколовало Русинами чи Руснацами. Язик югославянских Русинох, котри вони наволую „руска бешеда" змистує свойродни сход закарпатскоукраїнских и восточнословацих бешедох зоз значнима новима сербскогорватскими прикметами. Походзаци од язичних особеносцох югославянских Русинох, єдни учени причишлюю их ґу восточним Славяном (Українцом), други и до заходних Славянох (Словакох), а даєдни рахуюци териториюо пребуваня Русинох, уноша их до южних Славянох". Альманах Думки з Дунаю I, 1989, Вуковар, стор. 150 із статті Влада Костелника „Руски язик ровноправни з другима славянскими язиками". Цитата перекладена з книги Павла Чучки „Вступ до слов'янської філології", Ужгород, 1988.

Про югославським русинів, які прийшли у XVIII ст. з комітатів Зеплин, Абауй, Шарош і Боршод, які тоді належали до Австрії писав свого часу і Володимир Гнатюк, який збирав їх фольклор під час експедиції 1897 р. у статті „Руські оселі на полудневій Угорщині" — від дослідив поселення Керестур і Коцур коло Бачки. У наш час про їх історію появились кн. Ф. Лабоша „История

Русинох Бачкей, Сриму и Славонії 1745-1918", Вуковар, 1978, а проблематику русинства в цілому досліджує професор Торонтонського Університету народжений вже в Америці Пауль Роберт Магочі: The shaping of a national identity. Subcarpathian Rus', 1848-1948, Cambridge Mass. 1978. Магочі вважає, що існує окрема народність русинів, які історично займали спеціальну смугу в Північних Карпатах. М.Л.К.

Русифікація — насильне запровадження на Україні згори російської мови і культури (мовна русифікація), а також заохочення переселення сюди росіян і виселення українців для змінення демографічного балансу. Термін стосується головно періоду Радянської влади і використовується часто щодо періоду 60-70-х рр., хоч русифікація почалася значно раніше, але менш відверто. Пор. працю І. Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація", 1968, в якій автор доводить, що русифікація суперечить настановам Леніна. В результаті русифікації різко піднісся відсоток російського населення на Україні, а також українців, які визнають своєю мовою російську, катастрофічно зменшилося число українських шкіл і публікацій українською мовою, а також вживання української мови як розмовної. Після оголошення суверенітету України 16 липня — 1 грудня 1991 р. робляться енергійні спроби для усунення наслідків головно мовної русифікації.

І. Огієнко пропонує вживання замість терміну русифікація терміну обмоско́влення. М.Л.К.

Ру́сич — це етнонім від слова Русь. І. Огієнко вважає архаїзм русич і слова русин і українець синонімами і подає такі приклади:

Слово о п. І. 1187р.: С вами, русици, хощу главу свою приложити.

Т. т.: Русичи поля перегородиша.

Т. т.: Храбріи Русици.

Т.т.: Храбріи русичи.

Рускани — написано Роускани — назва села у Молдавському князівстві, атестація з XV ст.

Рускова — село з переважаючим українським населенням у Марамори͏щині, сучасна Румунія. Прикм. рущанський. Під цією назвою засвідчене з 1373 року.

Руснаки — те саме, що русини, рутенці.

Рустика́льний — сільський з лат. rusticus — сільський, селянський, rusticanus — селянин; від rus, ruris — село. В Австро-Угорщині для фінансового підтримування селян були засновані т. зв. рустикальні банки, проте через процес зубожіння селянства селяни сильно заборгувались і часто закладали своє майно у ці банки, а іноді і втратили землю на їх користь. „Банк рустикальний" (1895) — оповідання О. Кобилянської.

Русь — грамота в. кн. Мстислава 1130 р. починається так: „Се азь Мьстиславъ, Володимирь сынъ, дьржа Руську Землю въ своє княжениє „Отже тут Русь — Київська Земля".

Найстарша назва українського народу й його першої держави — Русь. Так давні українці звали себе довгі віки, так звали їх сусіди й чужинці. Назва ця не нашого походження, — її принесло нам одне шведське, варязьке плем'я Русь, що захопило в IX ст. владу на східними слов'янами й заклало тут першу державу. Що Русь це справді були варяги, найсильнішим доказом цього є те, що й тепер західні фінни Швецію звуть Routsi. Крім цього, в давній Україні було чимало імен варязького походження, напр. Рюрик, Олег, Ігор і т. ін. може й Володимир (у нас українізоване), багато варязьких прізвищ згадує наш Початковий Літопис. В давнину Дніпрові пороги мали й варязьку назву поруч нашої. Додам до цього, що грек Костянтин Багрянорідний у X ст. ясно вирізнює в своїм творі русів від слов'ян.

Але багато вчених не приймають цієї варязької теорії походження слова Русь, виставляючи теорію слов'янську: слово Русь місцевого дуже давнього походження, пор. наше русий, або назву річки Рось. Варяги, прийшовши на Київщину, до полян, застали вже там Русь, і незабаром і самі порущилися, стали русами, як їх звали греки. Уже Густинський Літопис XVII в. твердить, що назва Русь походить „от рѣки глаголемыя Рось". Були варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині. Самої Руси в скандинавських сторонах і досі не відшукано. Ось тому й Іпатіїв Літопис під 898 роком рішуче заявляє: „а словѣньскъ языкъ и рускый одинъ".

Багато доводів проти норманської чи варязької теорії подає проф. М. Грушевський в своїй Історії т. І вид. 3, 1913 р.

Варяги скоро у нас зовсім зукраїнізувалися й перестали бути чижинцями. А сама назва Русь спершу защепилася тільки до

племені полян, а вже від тих вона поширилася на всю державу. Що назва одного племені передається всьому народові, всій державі, це в історії звичайне явище. Так назва „слов'яни" була спочаку назвою тільки одного малого племени, а пізніш стала назвою всіх подібних близькомовних племен. За болгарами з Волги й уся їх держава, навіть слов'янська була названа Болгарією.

Отже Русь — це перша назва самих полян, а потім всієї наддніпрянської держави. Назва ця панувала головно на півдні, а на півночі вона рідка й мало знана. Русь спочатку й у нас це головно Київська Земля — Ключевський І, 126 — але наші племінні назви незабаром призабулися, й вся південна держава стала зватися Руссю.

Іпатіїв Літопис ясно свідчить, що на півночі росіяни відділяли себе від Русі: „Ростовці, і суждальці, і переяславці с'їхалися в Володимеру на Клязьмі і ріша: Князь наш убьєн, синок єго мал в Нові Городі, а братья єго в Русі" ст. ст. 404 — тут ясно виділюється Русь від північних країн.

Назва Русь з центру посунулася по всіх окраїнах і міцно там защепилася, напр. у Галичині, на Закарпатті, де вперто тримається ще й сьогодні. Князі Рюрикової династії, а також українська колонізація рано занесли назву Русь і далеко на північ пор. Старая Русса в Новгородщині, де вона спочатку мало защепилася й була чужою. За XIV-XVII віки під словом руський часто розуміють українці і білоруси, а в XVI-XVII віках словом білоруси часто звали українців. Див. мою монографію „Розмежування пам'яток українських від білоруських", 1934 р.

Сусіди й чужинці, напр. греки, араби й інші вже VIII-IX віків звуть полян або всю центральну Київську Землю Руссю. Так само наші князі, пізніш князі литовські звуть себе князями руськими.

На півночі, в Московії назва Русь, Россія защепилась головно за часів Петра І (1672-1725), в чому цареві допомагали виходці з України. Див. статті Рюрик, Чорні болгари.

Ру́ський — український. „Не посоромімо Землі Руської!" казав кн. Святослав перед боєм Іпат. Літ. під 970 р. і це стало поговіркою.

Слово о п. І. 1187р.: Наведе храбрыя плъки на Землю Половѣцкую за Землю Руськую.

Стільки знаходимо у картках І. Огієнка під гаслом „руський". Після його смерті появився у Києві „Словник староукраїнської

мови XIV-XV ст.". 1978, а там документальні свідчення до цього слова чисельні. Цитуємо: Русскии, русский, руський, рускій, роускы, рускый, руський

1. (який стосується східно-слов'янських земель, які входили до складу Королівства польського і Великого князівства литовського) руський: Асе ѧ король казимиръ краковьскии и кѧвскии и господарь рускѣ землѣ далъ есмь слузѣ своєму иванови дворище занько матѣичича (Казимир 1349 Р 3).

руская личба: грошовий курс, платіжна вартість грошової одиниці в руських землях: руское право...

2. давньоруський: тѧ галъ сѧ пнко коунашшєвичь ис вєрєщакомъ Боутєвичєм о гаи... ко коже бывь Коунашєвичов из вѣка при роуских кнѧзѧх (1369 ПСЧК).

3. (який стосується східно-слов'янських народностей на території Королівства польського і Великого князівства Литовського) руський: а при томъ были свѣдци панъ миколаи спичникъ воєвода свѧтинськии... панъ хролъ варваринськии воронко воитъ коломыискыи рускии (Коломия, 1398 Р 57).

Рут або Руф — жін. ім'я, ст. сл. Руфъ, д. євр. Rut. Була спроба пояснити це ім'я з давньоєвр. reut — дружба, але правопис цього імені в Біблії не дозволяє на таку інтерпретацію. Так само помилкове пояснення Беринди Лекс. 1627.449: Руф — накормленая або упоєная. Насправді це персонаж з бібл. книги Рут і вона моавитянка; тому її ім'я ніяк не можна пояснити на тлі давньоєвр. мови. Рут появляється як персонаж повісті О. Кобилянської „Ніоба". М.Л.К.

Рута, рути — як назва особливого роду м'яти дуже поширена в українській як і в слов'янських мовах. Назва від лат. ruta від гіркої трави, але до слов'ян перейшло з давнього німецького ruta, теперішнє Raute. Латинська назва повстала від грецького Ruty.

„В журбі васильки й рута-м'ята, задумавсь ладан в синіх снах". М. Драй-Хмара: Мати.

Ст. сл. пиганонъ з гр. peganon. Згадується у Луки 11:42.

Руте́нці — офіційна назва українців Галичини, Буковини і Закарпаття в Австро-Угорщині. Так називали українців німці — Ruthenen, що запозичено з лат. rutenus, латинізована форма етноніма русин. Від слова рутенці повстало слово рутенство — це політика вірнопідданства по відношенню до монархії Габсбургів, яка провадилась галицькими освіченими класами з кінця XVIII ст. і

аж до 30-х років XIX-го ст., коли появились два табори — москвофіли, які хилялись до царської Росії і народовці, які продовжували частково рутенство, але водночас почали цікавитись і власними хлопами. М.Л.К.

Рутинóваний — з укр. з п. rutynowany, а це з фр. routinier — на Сході — вправний, досвічений.

Руф — чол. ім'я, ст. сл. Руфъ з лат. те саме, що Руфин.
Лекс. 1627.449: Руф — лисóватий, жолтавый.

Руфин — чол. ім'я, ст. сл. Руфинъ, давньоукр. Руфіян.
Лекс. 1627.449: Руфіан — рудавий.
Римлянин Руфин — гол. чол. персонаж драми Лесі Українки „Руфин і Присцілла". Лат. rufulus — рудуватий.

Руфина — жін. ім'я, ст. сл. Руфина; лат. руда.

Рух, руху — 1. зміна положення чого або кого-небудь. 2. розвиток в природі, розвиток духа. Рух — це скорочена назва Народного Руху України за перебудову, заснованого у 1989 р., який відіграв велику роль у зрушеннях останніх років. Пракорінь *ru — спорідн. з рвати, див. рвати; лит. rausti — рити, rušeti — звиватись; сер. верх. нім. rusch — напад; нім. Rausch — гамір.

Рýхля — народна вимова д. євр. Рахель, див. Рахель.

Рухóмий — 1. який перебуває в русі. 2. який переміщається з місця на місце. Українська мова має рухомий, динамічний наголос. Юридичний термін — рухоме майно — це те майно, яке не прикріплене до грунту як маєток, ліси, будівлі, які становлять нерухоме майно.

У давній українській мові ця термінологія частково збігалась з сучасною: Добра лежачіє любо рухомыє. Катих. 1645 р. 43.

Рýця — рука в дитячій мові.

Ручáй, ручаю — чол. р. з давн. ручай, часте в Зах. Україні, де підтримується і п. ruczaj на Сході частіше — струмок.

Ручатися — давати свою руку на підпертя справи чи людини.

Рýчий — спритний, вправний, що має меткі руки. Сам був хлопець ручий. Свидн. Любор. 136.

Рушник, -кá — довгий шматок тканини для витирання рук, обличчя. Частково синонім до слова простирало. Від слова рукá.

Лекс. 1596.26: Рукомык — ручни́к.
Лекс. 1627.167: Понявиця — ручник.

Рушни́ця — з давн. рончьниця (з носовим у), в Г. гвер або кріс. Руш-ниця, руш — руч, бо при стрілянні тримається в руках, ручна зброя. Акт 1579: Учили стрѣлять луковъ и рушницъ (Мат. Срезн. III,200).

Рюкза́к — заплічний мішок дла речей. Нім. Rucksack, від Rücken — спина, і Sack — мішок.

Рюма — плакса; рюмити — плакати, хникати; рюмса — плакса, так і рос. а білоруське рюмзаць. Звуконаслід. пов'язано з ревти.

Рюрик — ст. сл. Рюрикъ — ім'я першого легендарного князя Київської Русі, давньосканд. Hrorekr — від сканд. hrodr — слава і rikr — король; нововерхньонім. Roderich. Рюрик, як і його брати Сінеус і Трувор були варягами, тобто належали до того народу веслярів, воїнів і торговців, які проклали торгові шляхи до столиці хозарів на Волзі, Ітіль, сучасний Астрахань, а пізніше з півночі до Константинополя — з варяг до греків. Цей народ називав себе веслярами — rodsmenn, а західні фінни називали їх ruotsi. На думку деяких мовознавців, звідти походить назва Русь. Араби називали у IX ст. Rus норманів, тобто варягів з Іспанії і Франції, а візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своїй праці De administrando imperio (Про управління імперії) характеризує як rosisti варязькі назви порогів Дніпра. Рюрик перебрався з півночі до Києва з огляду на велике значення, яке набрав цей торговий шлях. Завоювавши Київ і заснувавши тут князівство, каганат, нащадки Рюрика на цьому престолі, які називали себе Рюриковичі, хоч мабуть це династія не була безперервною (див. статтю Святослава Угер Лачини), мали при собі дружину, яка складалася головним чином з варягів, з якою ходили з походами на Візантію — більшість імен, названих у договорі Олега з Візантією (див. Руський літопис під р. 912) є скандинавськими. Київські князі ходили збирати данину з місцевого населення з дружиною з усією Руссю. Це був клас привілейований, з якого пізніше виник клас боярів, великих землевласників, яким юридична пам'ятка Руська Правда надає значні переваги перед селянами — смердами. Нащадки цих завойовників, які панували у різних князівствах і вели між собою безперервні міжусобні війни за право володіти над вотчиною —

спадком по отцю — поступово слов'янізувались, що видно по зміні їхніх імен, Рюрики і Олеги з скандинавського Helgi змінились Володарі, Володимири (варязьке ім'я Владимира було Вальдемар, а його християнське ім'я по хрещенню Василь) на Святослави, Всеволоди і Мстислави, трималиcь довго аж до падіння Галицько-Волинського князівства року 1340. М.Л.К.

Ряби́й — строкатий, рос. рябой; п. raby, болг. рябы, рябец — вид форелі, походить від праслов. rebъ, ц. сл. єрѧбь, лит. ratbas— строкатий; латв. raibs — теж саме, лит. raibti — рябить в очах; ірл. riabach — п'ятнистий.

Отписую пану Гвоздю кожух куный, рябою камъкою волочен (XI ст. Арх. ЮЗР 8 IV 29).

Ряд — 1. сукупність однорідних предметів розташованих одне за одним. 2. стрій, шеренга. 3. місця для сидіння розташовані в одну лінію. 4. сукупність подій послідовних в часі. 5. те саме, що рядок. Давнє значення окрім 1, 2 також стан, суспільна група. Болг. ред, чс. rád — порядок; р. rząd; ст. сл. рѧд — порядок, споріднене з лит. rinda — ряд, стрій; ірл. rann — частина, рядок.

При вѣрѣ нашои подоугъ рѧду и столцов наших (Ланчиця 1433 Р 122).

Каждого стадла а любо рѣдоу намъ поддаными людми голдь оучинили єсми (Львів 1436 Cost. II 697-698).

Рядити — причепурювати, давнє значення управляти, розпоряджатися чимось від слова ряд, пор. п. rzedic, rządic.

Слово о п. І. 1187р.: Суды рядя до Дуная. 30.

Т. т.: Князь грады рядяше.

Маєть владыка Луцкий всими церквями и ихъ свесченъншниками рядити (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР І IV, 3).

И сам бы єси в мыто нашом в промыту и вагу не вступалсѧ и ни судил его ни рѧдил (Вільна, 1498 АЛРГ 82).

Рядно́ — вид покривала з ряднини — цупкого домотканого полотна з конопляної або лляної пряжі з слова ряд, бо полотно ткане рядами.

Лекс. 1627.313: Яри́га — рядно грубоє, мѣх, слак угорски.

Рядо́к — лінія, в якомусь тексті, віршовий рядок — ряд у вірші з ст. сл. рѧдъ + суфікс -ок; чс. řádek.

Ря́са — верхня довга одіж православного духовенства, до

XVII в. рясу носило тільки чернецтво, а з к. XVII в. її носить усе духовенство. Слово походить від гр. rason, давнє rasa — стара пірвана одежа. Пор. у Т. Шевченка: В довгій рясі по келії чернець ходить. 333. Звичайно, ряса теперішнього духовенства не має нічого спільного з колишньою „старою, пірваною одежею".

Рясни́й — густий від слова ряса — шнур, бахрома, тасьма, болг. реса — пучок волосся, бахрома; чс. rasa — вії, водоросль вірогідно з праслов. *redša, пов'язано з словами ряд, рядити.

Рясофорний — рел., який має право носити чернечу рясу з клобуком без постригу, гр. rason і foros — носій.

Рятува́ти — відвертати від нещастя, смерті і т.д. з нім. retten — спасти через п. ratować.

Лекс. 1627.214: Свобождаю, ратую, выбавляю.

Т. т. 231: Вспомагаю, рату́ю.

Т. т. 265: Помагаю: рату́ю.

Ряту́нок — ім. від **рятувати**. Ці слова прийшли в українську мову з польської і на Волині і дотепер їх так вимовляють через а замість я.

Лекс. 1627.164: Помоч, ратунок.

Мѣстца такіє дозирати которые ратунку потребують. Катих. 1645 р. 43.

С

С — двадцять перша буква української азбуки, в ц. сл. зветься „слово". Цифрове значення 200.

Сабе́ї — перські вогнепоклонники і обожнювачі зірок.

Са́бля — див. шабля.

Сабота́ж — про саботаж чуємо багато від часу Першої Світової війни не лише під час війни, але під час миру. В останніх часах преса пише багато ревеляцій про плани комуністів щодо саботажу американської промисловості (це писано в 30-х рр. М.Л.К.). Звідкіль походить це слово і що воно значило колись, а що означає нині?

До європейських мов, в тому числі і до англійської мови, перейшло слово „саботаж" з французької мови. По-французьки

„сабот" — це дерев'яний черевик у виду патинка чи пак сандала. В тих дерев'яних черевиках у Франції ходили найбідніші селяни. Роблено їх дуже грубо. Через те всяку грубу, нездалу роботу назвали французи „саботаж". Потім слово „саботаж" набрало значення у тім змісті, що це навмисне нездала робота, щоб пошкодити підприємця. Це слово набрало широкого розголосу під час Першої Світової війни, коли агенти воюючих держав старалися через своїх менших агентів робити нездалу роботу у воєнній продукції ворога, наприклад зробити якусь складову частину літака чи підводної лодки так зле, щоб літак чи підводна лодка зараз по ужитті знищилась і т. п.

Сабу́рова дача — давніша назва Харківської психіатричної лікарні.

Са́ва, -ви — нар. Савка, ст. сл. Савва, д. євр. sav, арам. sava — дід, старець, вчений.

Лекс. 1627.450: Сава чрез шин — наверненьє; неволя або сивизна або змордованьє син Регманов Быт. 10.7. От того место кролевскоє Ефіопіи имя взяло Савва. Сава чрез самех — окруженьє або пьяный. З сир. старец, старый.

Шин і самех назва двох літер єврейського алфавіту, які позначають літеру С.

Посилання на ім'я Сава зустрічається часто у Григорія Савича Сковороди, який намагався дати етимологію імені свого батька.

Са́ван, -а — поховальне убрання з білої тканини, що має вигляд мішка чи довгої тканини. Болг. саван, рос. саван, це слово арабське, йдеться про місто Сабан під Багдадом, де виробляють тканини.

Савао́т — від греків взяли ми їхню православну віру, але не взяли їхніх назов Бога, ані Теос, ані Кіріос, бо в нас уже до того були свої Бог і Господь. Зате з грецького взяли ми слово Саваот (Sabaoth), ст. сл. Саваофъ.

Слово це перейшло довгу історію свого розвитку. Повстало воно в мові старогебрейській, як ceva — військо, військовий відділ. Множина від нього cevaot — війська, військові відділи, пор. I Сам. 12:9, 4 М. 10:19 і ін. В Книзі Виходу 7:4 читаємо „Випроваджу військо свої (civ'otaj), народ Мій, синів Ізраїля. У Біблії частий вираз „Військо Небесне" (ceva haššamajim), напр. I. Цар. 22:19: „Бачив я Господа, а все Небесне військо стояло при ньому". Крім

цього небесне військо стало визначати небесні світила, зорі, напр. Буття 2:1: „І були скінчені небо й земля й усі їхні світила (cevaam, їхні сили)" 5 М. 4:19 „Сонце, місяць і зорі, — все військо небесне". Пор. 2 Цар. 21:3.

Часто гебрейське ceva чи cevaot уживається в сполученні з Jehovah, Adonaj, Elohim. Напр. 2 Сам. 7:8 — Jehovah Cevaot — Господь Саваот, цебто Господь Сил чи Воїнств Небесних, як це бачив пророк Ісая. Пор. Ісая 13:14: Чути гамір у горах, як народу численного, чути гомін згромаджених царств народів: Це переглядає Господь Саваот бойове Своє військо! Пор. ще Іс. Нав. 5:14: Військо Господнє 2 М. 12:41: Усі війська Господні.

Пізніше в гебрейській мові слово Cevaot, наше Саваот, стало іменем Бога. З гебрейської мови це слово рано зайшло до мови грецької, як Sabaoth; цікаво, що в грецьких папірусах І віку до Христа цього слова вживається як магічної назви серед імен різних богів.

Лекс. 1627.450: Саваот — войска, велик, лич(ба) або жолнѣрства, або моци, моцности.

Саватій, -тія — ст. сл. Саватій, чол. ім'я; д. євр. Šabtai. Це ім'я повстало вже у вавилонському полоні, що цілком природне, бо ж і слово шабат — субота є етимологічно пов'язане з вавилонським святом місяця шабату́. Ім'я зустрічається і в середньовічних єврейських документах, що походять з Каїрської генізи — складу церковних книг, знайденого в давній каїрській синагозі. Італ. форма цього імені: Sabatino.

Са́вел, -вла і Савелій — ц. сл. Савлъ, чол. ім'я. Соляр. II, 394 подає значення євр. слова Савл: проханий, вимаганий, бажаний. Див. Саул.

Лекс. 1627.450: Савл, Савел — возваный, або удатный, або погребеный.

Сави́н — чол. ім'я; лат. sabinus — належний до сабінів, племені завойованого римлянами року 290 до н. ери.

Лекс. 1627.450: Савін — крѣпкій.

Са́га — жанр скандинавського і ісландського прозаїчного оповідання. Збереглось близько 40 ісландських саг, які основуються на спогадах перших поселенців Ісландії, в них розповідається про морські подорожі вікінгів (варягів). Слово сага споріднено з нім. Sage — переказ і походить від дієслова із значенням сказати; нім. sagen, англ. say.

Сагайда́к — з тюрськ. саадак — шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл.

Лекс. 1596.30 б: Тул — сагайда́к.

Лекс. 1627.260: Тул — сагайда́к, ковча́н для стрѣл.

Саги́б — назва, яку дають в Індії європейцям, означає — знатна особа. Це почесний титул. Походить з арабського слова з значення друг.

Сад, са́ду, в саду́, частіше садо́к, садка́ — пор. річка, книжка. В Галичині зам. сад часто кажуть горо́д, це з п. ogród. Опівночі айстри в саду розцвіли. Олесь. Пішла в садок виплакати своє горе. Кул. 181.

Сад в давнину визначало взагалі рослину, дерево. Напр.: Рци под кыим садом видѣл я єси, съ же рете: под трънъм (скажи під яким деревом бачив їх, той відповідає: під терном) Пророки Упиря Лихого 1047 р. в відпису XV в. Але в давнину „сад" мало й наше значення — багато дерев. Треба тільки сказати, що „сад", як і тепер в Галичині, не було дуже поширеним словом. Див. садити.

Сади́ти, саджу, садиш — 1. закопувати в землю коріння саджанців — дерев, кущів, або бульби від картофлі. 2. саджати, примістити когось на сидінні — садити на престол, садити в тюрму.

Слово споріднене з сидіти, спільнослов'янське і індоєвр., ст. сл. сиджа, рос. сажать, чс. sáze — саджає; лит. suodziai — садити; інд. sadajati, гот. satjan, нім. setzen— посадити, sitzen — сидіти.

Садуке́ї або саддукеї — релігійно-політична єврейська партія десь 150 р. до Хр. — 70 р. по Хр. Назва партії — cedoki, походить від архієрея Седок (див. І Цар. 1-2) д. є. cedek — справедливий.

Садукеї вважали, що треба триматись тільки писаного закону, Тори, тобто П'ятикнижжя Мойсея, не зважаючи на усну традицію її інтерпретації.

Лекс. 1627.450: Саддукей — справедливий, або усправедливеный, сир. перетятый або отщепенец.

Са́жа, сажі — в Галичині са́джа. Вже в давнину були ці дві форми, сажа і саджа. А я свої брови в сажу вмажу, поповича переважу. Пісня. Сажа — чорна порохова маса, що утворюється внаслідок неповного згоряння топлива і осідає на різні предмети, кіптява. Слово походить від садити, бо сажа — осідає.

Са́жавка або сажалка — невелике штучне водоймище, в

якому розводять рибу — від садити. Давніше значення було ширше:

Лекс. 1627.426: Ку́пель — купѣль, са́жавка.

Са́жень, сажня — в Галичині сяжень. Ці дві форми були вже в давнину. Сажень десять. Свидн. 22. На Тмутороканському камені 1068 р. написано: сяже(нъ). Сажень — давня східнослов'янська міра довжини у XVIII ст. дорівнювала 2,134 м., втричі більша від аршина.

Сажотру́с — від слів сажа і трусити — ремісник, що очищає від сажі димарі, димоходи. „Сажотрус за всіх найбрудніший, недарма ж він слуга чистоти" М. Рильський „Адоніс і Афродіта".

Сак, саква, підсака — в укр. з гр. sakkos, sakos, а це з д. є. sak — груба матерія, мішок. Пор. І М. 37:34, 42:25. Давнє значення: сумка, торба з цупкої тканини для зберігання і перевезення речей. Сучасне значення: риболовна снасть із сітки. У мно́жині сакви́ — дві з'єднані одним полотнищем торби „Бо по дорозі з білими саквами, там з міццю думки, волі і руки, Несхибно, непереможно, прямо, У дальню даль проступають юнаки" М. Рильський: Лягла зима.

Саквоя́ж — дорожня сумка з цупкої тканини або шкіри з замком; гр. sakos + фр. voyage — подорож.

Са́кос — верхня єпископська риза з гр. sakkos — мішок.
Лекс. 1627.450: Сакк — мѣх или риза архієр(ейскія).

Сакра́льне — з лат. sacrum — святий; все, що пов'язане з святістю або обрядністю. Рум. історик релігій Мірча Еліаде вважає усвідомлення сакрального одною з основних прикмет людської природи, на якій основуються всі вірування і релігії.

Сакраме́нт — 1. церковне таїнство. 2. причастя. Православна Церква знає 7 таїнств: хрестини, миропомазання, каяття, причастя (еухаристія), священство, вінчання, маслування або маслосвяття.

Лекс. 1627.213: Сакрамент — Святости.

Т. т. 254: Та́йна — таємниця, сакраме́нт.

Сакра́мент албо Тайна Панская. Катих. 1645 р. 44.

Сакрамента́льний — прикм. від сакрамент. Сакраментальна фраза це вираз часто побожно повторюваний.

Салама́ндра — слово відоме у гр. і лат. мовах. Це назва

земноводної ящірки. В давнину вірили, що вона проходить непошкоджена через полум'я, тому в різних міфологіях стала духом вогню.

Лекс. 1627.450: Салама́ндра — бестійка вел(ика) як ящорка, так зимна же огнем жієт и пломен гасит.

Салама́ха — рідка страва приготовлена з звареного на воді борошна зокрема ґречаного. Саламаху часто споживали запорозькі козаки і її згадує Котляревський в „Енеїді". Саламаха або саломаха поширена в сх. сл. говорах і то здавна. Г. Ільїнський в Р. М. 1934 р. ч. 3 виводить соламаху з індоєвр. кореня kol — з його дієприкметн. форми *solom — варений, суфікс -аха (для рос. -ата). Основне значення соломахи — варенуха. Насправді це слово татарське.

Сала́т, салату — ч. р. з нім. der Salat, частіше салата, ж. р. п. salata з італ. insalata — салат, salato — по-італ. солоне, посолене. Салат або салата — це городина, яку споживають як додаток до страв, додаючи до неї сіль, оцет, олію.

Лекс. 1627.64: Желтяница -- салата лѣсная.

Т. т. 411: Фридакс — салата.

Саливо́н — чол. ім'я, див. Силван, Силуан.

Сали́м — євр. salom — повний, цілий, здоровий (про людину), другісне значення — мир. Арабські форми: Салам, Салем, Селам.

Лекс. 1627.450: Салим — доконаная, выплненая, досконалая. По 70 толк. покой.

Беринда має вірогідно на увазі сенс слова в перекладі на грецьку мову Старого Завіту — Септуагінти (сімдесят).

Салітра — з п. saletra або salnietra, salpetra з нім. Salpeter, яке походить з іспан., точніше з чілійського салпетра, бо в нім є великі залежі солей натрію, нітратів. Див. селітра.

Лекс. 1627.439: Нітр — салѣтра.

Саломе́я — ім'я, яке часто зустрічається в літературі. Див. сонет М. Зерова „Саломея". Підказане персонажем з Євангелій Мт. гл. 14, Марко гл. 6. Це донька Ірідіади, жінки царя Ірода. Від Йосефуса Флавіуса знаємо, що вона прозивалась Саломея. Саломея — це грецька форма євр. імені Шломціон — благо Сіона. Це ім'я відоме з єгипетських документів і надгробних написів.

Сало́н — італ. salone, фр. salon з salle, див. саля. Це парадний

зал для приймання гостей, приміщення для виставок, внутрішня частина автобуса, тролейбуса, літака, де сидять пасажири.

Salto mortale — італ. смертельний скік чи стрибок; засмілививий стрибок акробата. Переносно — одчайдушний крок, ризикований крок.

Салфетка — з італ. salvietta, д. нім. salvete, срб. салвета. Невеликий квадратовий шматок тканини або паперу, яким витирають губи під час їжі. Її неодмінно кладуть на стіл під час урочистих прийомів. Вживають і форму серветка з п. serwetka (фр. serviette).

Са́ля — найбільша кімната в помешканні з нім. Saal, яке спочатку означало помешкання, будинок, палац (терем) великого князя. Пізніше просто велика кімната; з цим значенням перейшло до романських мов, італ. sala, фр. salle, рум. salǎ, відки і зах. укр. саля.

Лекс. 1627.317: Двор, сѣнь — сѣни, са́ля.

Сам — означ. займ. вказує на особу чи предмет, який є безпосереднім об'єктом дії і має обмежувальне значення. Праслово всеслов. і індоєвр., гр. homos — рівний, інд. sam — той самий, гот. sama — той самий, нім. sammt — разом із.

У давньоукр. мові вказує на особу, яка з власної волі виконує якусь дію:

Я Любартъ Кгедоминовичь изгадалъ єсми самъ о своєї души (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР I IV 11).

А коли быхомъ хотѣли... сами взѧти з нєго то сєлище (Острог 1427 Р 109).

Виділяє особу, яка протиставляється іншій.

Лекс. 1627.61: Един — сам.

Сама́рія — д. є. Šomeron — вартове місце чи вартова башта, вартова гора; пор. 2 Цар. 10:12: Столиця царства Ізраїль одного з двох царств, на яких розпалась держава Соломона по його смерті. Ірод Великий, який перебудував це місто назвав його Sebaste.

Самаря́нин — коли Салманазар, цар Ассірії завоював Самарію і забрав у полон десять ізраїльських племен, він привіз у покинутий край людей з Вавілону. Ці люди оселились в Самарії і інших містах Ізраїля. Ізраїльський священник, посланий до них царем, учив їх іудейської віри і вони почали служити як Ізраїльському Богові, так і попереднім своїм божествам. Вони собі

поставили вівтар на горі Гарізім, бо євреї не дозволили їм брати участь у відбудові єрусалимського храму, за що вони потім чинили всякі перешкоди в цій роботі. В Євангеліях самаритяне зображені з великою симпатією як і всі інші упосліджені і ображені категорії населення. І сьогодні в державі Ізраїль живуть нащадки самаритян, їх відносно небагато і вони продовжують свої давні традиції.

Лекс. 1627.451: Самарянин, самаряне — сторожове або діаментований або жерновыи, або дрожче або дрожистый.

Беринда, як звичайно, дає спробу етимології слова, а не його історичне пояснення. М.Л.К.

Самійло, -ла — чол. ім'я ст. сл. Самуилъ, євр. Šmuel — почутий Богом. Лекс. 1627.451: Самуиль — положений от Бога або ім'я його от Бога. Пояснення у Беринди відходить від звичайного тлумачення цього імені, оскільки він його виводить від д. євр. дієслова сам — положити або від слова шемо — ім'я його (з іменника шем — ім'я).

Див. Самуїл.

Само — зложених слів на само в укр. і взагалі у слов'янських мовах дуже багато. Серед них є численні ще старослов'янські слова у своїй більшості це кальки (переклади) з таких же грецьких слів. Грецька мова славиться своїми зложеннями на auto (з autos), а за нею й ст. сл. на само — Матеріали Ср. III 245-254 подають їх багато.

Самова́р — прилад для виготовлення чаю. Назву можна інтерпретувати як народна назва — само варить. Пор. самоход, самосуд, саможатка і багато інш. Дехто з мовознавців виводить його з татарського слова Sanabar, але скорше має рацію А. Брюкнер, який вважає татарське слово запозиченням з східно-слов'янських мов, бо ж винахідка є слов'янською.

Самови́дець — сам-о-видець; свідок, той хто бачив сам, на свої очі; арх. очевидець, ст. сл. самовидьць. Цей псевдонім вибрав собі автор одного з найбільш відомих козацьких літописів XVIII ст.

Самови́значення нації — волевиявлення народу щодо свого національного і державного устрою, калька з німецького Selbst-bestimmung; рос. самоопределение. Політична основа цього акту є право нації на самостійність.

Само́єди — назва найбільш північної фіннської народності,

калька з грецького androfagoi — людоїди, назви, яку греки відносили до мордовців, вважаючи їх варварами.

Самоіро́нія —іронічне ставлення до себе самого — одна з прикмет романтичного стилю. Це доказ духовної розкованності. Її не можуть мати луди з комплексом неповноцінності, для яких, навпаки, характерна показова гордість, навіть зухвальство.

Самокатува́ння або самобичування — автофлагелація — вид мордування власного тіла як доказ його зневажання на проти духу. Це практика характерна для середньовічних монахів, аскетів. Існує і психічний вид самокатування, коли людина залюбки картає себе за свої гріхи або недоліки, відчуваючи у цьому свого роду насолоду. В сексуальному плані існує патологічна форма цього почуття, коли людина відчуває хворобливу насолоду внаслідок катування, мордування збоку сильнішого партнера. Відомий австрійський психопатолог Крафт-Ебінг називає цю психічну хворобу мазохізмом по імені австрійського письменника Леопольда Захера-Мазоха, який між іншим писав і твори на українську тематику і який описував подібні явища у своїх новелах. Протилежне явище, приємність, яку певні особи відчувають, коли мордують інших, називається садизмом по імені французького письменника маркіза де Сада (1470-1814), автора жорстоких і як на смаки тієї епохи порнографічних романів. М.Л.К.

Самолі́вка чи самоілка, єрусалимка — ународжені рештки від партесного співу XVII-XVIII ст., тобто від багатоголосого хорового співу. Такі співи прийняті на Галичині.

Лекс. 1627.276: Штука, самоло́вка.

Самопа́л, -ла — примітивна рушниця, що в ній порох запалювався гнотиком.

Само́с — грецький острів в архіпелазі Спорадів, площа 70 тисяч квадратних км. Тут, за легендою, народився Піфагор.

Лекс. 1627.451: Само́с — пѣщистая, ел., выспа.

Самса́ра — індійське слово позначає коловидний розвиток життя, який утворюється внаслідок переселення душ, метемпсихозу. Злиття з богом вічності може осягнути лише та душа, яка перестала підлягати закону карми, тобто нагороди чи кари за свої вчинки у попередньому житті. Поки цього не стане, душа приречена на те, щоб набирати щораз нові форми життя. Навіть добрі

вчинки не можуть принести визволення від сили цього закону, тому що вони приносять щораз нови плоди. Тільки знання тайн життя і пасивне до нього ставлення визволяє від самсари і переносить душу до стану абсолютного покою — нірвани. „Самсара" (1903) — вірш українського поета Сильвестра Яричевського, який цікавився релігійними вченнями Індії. М.Л.К.

Самсóн — біблійне чоловіче ім'я, корінь його шемеш — сонце і як легенда про Самсона основується на спільному міфологічному арсеналі семітських народів. Ім'я Самсон — це пестила форма назви сонця, д. євр. Šimšon, ст. сл. Сампсомъ. Флавій у своїх Древн. V 8, 4 виводить ім'я Самсон від спорідненого грецького Ischyros — кріпкий, відважний.

Лекс. 1627.451: Сампсон — солнце єго, або имени повтореньє, малоє солнце, сир. послýга его.

Самуїл — сл. сл. Самуилъ, гр. Samoil, д. євр. Šemuel — жаданий від Бога (але ім'я скорочене ел — Бог). В кн. Самуїла I, 20 читаємо „І кликнула Анна (Ханна) ім'я йому Самуїл (Šemuel) бо від Господа жадала його (šeil'tiv). З давнього Šemuel повстало сучасне живе Шмуль. Див. Самійло.

Мы панъ Янъ дѣдичь Тарнувъскии... познавама то нашимъ листомъ... Игнаткови Чєрнєвит дали єсмы отмѣну за Пєкулич и єго брату Самоилови оу Тєшковичєхъ (Перемишль, 1390 Р 175).

Господи помсти Самоилови Кюзнецю (Краків, XIV-XV ст. ОБРН 112).

Сан, -у — 1. високе становище людини. 2. ієрархічне становище духовної особи. Староукр. санъ, ст. сл. санъ. Вірогідно запозичення з тюрського. Кипч. сан — велике число, важливий чин, слава. Північно-тюрське санамак — оцінити.

Лекс. 1627.213: Сан — дігнѣтарство, достоинство.

Сандáлії — шкіряні або дерев'яні підошви, прив'язані до ступні ремінцями з гр. sandalia, sandala (sanis — дошка).

Лекс. 1596.27: Саннъдáлія — черевики.

Лекс. 1627.156: Сáндал, черевик, пантофла.

Т. т. 214: Сандáлія — черевики, пантофля. Сандáлій — пантофель.

Санóвник, -ка — високий урядник.

Алф. XVIII в. 51: Коємуждо сановнику царському даяшеся в почесть нареченіє Августь.

Са́пати, засапатися — тяжко дихати. Слов звуконаслід.

Сапа́ти — підпушувати грунт, виполювати бур'ян, користуючись сапою. „Я все літо в радгоспі сапала". Г. Гордасевич, „Прекрасні імена жіночі", 40; лат. sappa — сільськогосподарське знаряддя, рум. a săpa — сапати.

Sapere aude — май відвагу бути мудрим, лат. Життєвий девіз засновника гомеопатії Самуїла Ганемана. Ідеться про відвагу іти всупереч узвичаєним принципам.

Sapienti sat — мудрому досить і стільки. Вислів з комедії Терентія. Мудрий з небагатьох слів збагне у чому справа.

Сапфі́р — дорогоцінний камінь синього кольору з д. євр. sappir неясної етимології, чи не з асирійського, а звідси гр. sapfeiros, лат. saphirus. Пор. 2 М. 24:10, 39:11, Плач Єремії 4:7.

Лекс. 1627.451: Сапфи́ра — повѣдаючая шкура з перс. сахтіян, звідки тюрк. форми: полов. сектиян і ін., угор. szattyánbör. Дм. 562.

В укр. сап'яновий, сап'янці, сап'янові черевики чи чобітки.

Са́ра — Книга Буття 17:15 розповідає про зміну імені Сарай: І сказав Бог до Аврама: Сарай (Saraj) жінка твоя нехай свого імені не киче Сарай, бо ім'я її Сара (Sarah). Зміна неясна, бо неясне значення самого імені: воно чи не вавилонське. Було Saraj, стало Sarah — вельможна княжна. Щодо слова Сара, то в грецькім перекладі з ним трапилась дивна пригода. Справа в тому, що в д. євр. мові р ніколи не подвоюється, тим часом греки, за своєю звичкою це р подвоїли — Sarra, а за греками невільниче пішов текст церковнослов'янський та російський: Сарра. Усі інші народи знають тільки Сара.

Лекс. 1627.451: Сара пані моя або княгиня моя Сарра через гена концу пані або княгиня. Сарра через гет — пани важности. Сарай — м'ясо, тѣло, кревность.

Ге і гет в латинській транскрипції — h і ch.

Цікаво відмітити, що в українських говорах Мараморщини замість слова пані, панійка і дотепер залюбки вживають слово „княгиня".

Сара́й — господарське приміщення, клуня; слово тюрк.: татар. Перс. сарай — палац.

Саранча́ — подібна на коника комаха, яка перелітає величезними зграями знищуючи посіви і рослинність. Слово тюрськ. походження, тюрськ. sara — жовтий, блідий, в одному з тюрських говоріх саранча це сариманчіс. Правильна вимова „шаранта", як в польській мові.

Лекс. 1627.197: Прузи — конички, кобылки, саранчя.

Т. т. 334: Саранча́ або ко́ники.

Сараци́ни — гр. Sarekenoi, лат. Saraceni — так християнські письменники звали арабів, а пізніш мусульман взагалі. Дехто виводить цю назву від імені Сара, але безпідставно. Арабське šrq — схід, а тому сарацин — це людина з сходу (Сирія та Палестина), а пізніше кожний араб. Виводять також з асир. šarraku — мешканець пустині.

Лекс. 1627.232: Срацини — турци, скифи, татаре.

Т. т. 451: Саракини — турци тож сраци́ни.

Т. т. 214: Сарацини — турци.

Са́рдій, сердолік — з гр. sardonix — дорогоцінний камінь червоного кольору, різновид хальцедону, з д. євр. sered — червона фарба, червоність.

Сарка́зм — з гр. sarkasmos — дошкульна насмішка від гр. sarks — м'ясо, тіло та sarkadzo — розривати м'ясо, тіло.

Саркасти́чний — глузливий, дошкульний, дослівно те що роздирає м'ясо.

Сарко́ма — м'ясна пухлина, рівновид рака.

Саркофаг — з гр. sarkos — м'ясо і phagos — пожирач: кам'яна труна, зроблена з їдкого каменю, який розтворює відносно скоро труп, або пишна труна.

Сарма́ти — кочовий народ іранського походження, прийшов з-за Дону спочатку сусіди, потім переможці Скіфів, назва скорочена від саурматів. Сарматськими племенами були роксолани і яси. У XVI ст. поляки залюбки вважали себе нащадками сарматів. Легенда про сарматський родовід польської шляхти стала основою переконання про вищість шляхетського стану. Звідси виникла ідеалізація власного минулого, уявлення про особливу шляхетську демократію, приписування польської шляхти особливої історичної, свого роду мессіанської, ролі, небажання мати культурні контакти з іншими народами, побожний і церемоніальний католицизм, а

також традиціоналізм у всіх галузях життя. З цих елементів утворився т. зв. сарматизм, широко представлений у польській культурі XVII ст. Це ідеологічна основа барокко, який безперечно вплинув на зародження тяжко декоративного українського барокко XVII ст. і мав свої впливи і на румунську культуру тієї доби. М.Л.К.

Сарма́тія — доісторичну назву нашого краю Сарматія в XVII ст. воскресили були турки, називаючи Юрія Хмельницького князем сарматським. В XVII ст. не рідка була і назва Роксоланія. Див. Роксолана.

Сатана́ — д. євр. satan — перешкоджуючий, очерняючий, обвинувач. В д. євр. літературі на початку сатана не мав занадто злих якостей, і тільки пізніше він став уосібленням зла. В книзі Чисел 22:22, 22:32 Ангел Господній являється як сатан, як перешкідник на дорозі — satan, отже тут satan ще зовсім не має пізнішого значення. В 2 Сам 19:23 satan — очерняющий, противник. Слово повстало давно ще десь з XIII-XII в до Христа, коли єгипетські фараони володіли Палестиною, то при фараонському домі була особлива висока посада донощика, вивідача про єврейські справи, ось цей урядник звався по-єврейському satan і від цього власне і повстало пізніше значення слова „сатана". Див. іще І Цар. 5:18, 11:14, І Хр. 21:1, Йов. 1:6. Пор. Езд. 4:6 sitnah — оскарження, жалоба. Зах. 3, 1 satan lesitnah — сатана, щоб очорнювати. Часте в Новому Завіті.

Останнім часом семітологи вважають, що слово сатанаице запозичення з ефіопського саетан — ворог.

Сатани́нський — прикм. до слова сатана, напр. сатанинська влада.

Сатані́зм — літературний термін, який створив Р. Сосі в своєму нападі на Байрона, Кітса і Шеллі, обвинувачуючи керівних англійських романтиків у жорстокості, екзотизму і перверсії. Цей термін застосувався і до бунтівничого духа романтиків, які часто ідеалізувати повстання Сатани проти Бога. Прояви сатанізму можна відкрити і в польських, рідкіше в українських неоромантиків, символістів, пор. М. Рильський „Музика", „Біле і червоне". М.Л.К.

Сати́н, **сатину** — ч. р. з фр. le satin, на Галичині сати́на з п. satyna, бавовняна або шовкова блискуча тканина.

Сати́ра — від лат. satira чи satura — таца (блюдо) з різними плодами, мішанина. Пізніше це літературний твір, який висміює гостро події чи життя. Сатирик — письменник, що пише сатири, сатиричний — глузливий, дошкульний.

Сатисфа́кція — задоволення, лат. satisfactio — задоволення, оправдання, ви́бачення. За середніх віків так звалося „задоволення", яке давалося ображеному через дуель, поєдинок.

Сатра́п — д. євр. achaš', з перського chašatrapavan — правитель, царський намісник через гр. satrapes було й ksatrapes. Див. Ездра 9:36. Перське визначає „сторож краю", kšatra — край, pavan — стережуючий. Сучасне значення — жорстокий правитель.

Сау́л — д. євр. Šaul — жаданий, виблаганий, ст. сл. Сауль. Слово шаул означає, що він народився після багатьох прохань і обіцянок Богу з боку його матері.

А пак Фєдка и сєстри єи Мърина и Гинда и сєстричи єи Саоула и Иванъ привиліє що имали они от нас жє на тоє сєло... дали оу роуки паноу Тоадероу писарєви нашємоу (Ясси, 1495 ПГВСР).

Лекс. 1627.452: Саул — потребованый, жаданый, або до пожитку належачій, або дол, або гроб, або пекло, або подсподность.

Беринда припускає як етимона цього імені між іншим і д. євр. шеол — пекло.

Са́хар, -ру — давнє сахаръ з гр. sahar, давнє sakhar, але частіше цукор, цукру з нім. Zucker. Сахарний місц. саха́рний. Це слодка страва отримана з цукрового білого бурака або з бамбукової тростини.

Саха́ра — велика пустиня в північний Африці. Це арабська назва, яка стала відома європейцям лише в XIV ст. Систематично вивчатись почала лише з XIX ст.

Сваві́льний — 1. який діє на власний розсуд, не рахуючись з волею інших. 2. несправедливий, незаконний. 3. стихійний. В давній мові мало ще й додаткове значення - розпусний.

Лекс. 1627.204: Растлѣнный — своволный.

Скорочено від своє + вольний (з воля). Тому у Вишенського зустрічаємо його як сваво́льний. Пор. і п. swawola, swawolny.

Сваві́льник — свавільна людина.

Лекс. 1627.213: Самочинник — своєволник.

Т. т. 215: Своєчинник — своєволник.

Сваві́льність — свавільна дія.

Лекс. 1627.175: Своwóлност.

Свавóля, свавільний, своволити, свавілець — повстали своязоля, своєвільний, своєволити. В старих наших пам'ятках знаходимо тільки правильне сво-, ніколи не сва-. В Крехівськім Апостолі 1560-х рр. маємо: Своwольному собѣ привлащают урад єго. 103. Київська Учительна Євангелія 1637 р.: Сваволне. 27. Перестанмо своволити. 84. В XVII в. форми „своязоля, своєволя, своєвольний" тасті. Полтавські судові акти 1665 р.: Наказалисмо декретом наши, аби своєволя повъщунула. 54. Кожен своєволець. 116. своволие. 20. Словник П. Беринди 1653 р: своволнаа. 8, або роспуста — своволя. Цих старих форм: своязоля, своєвільний уже зовсім не знає наша мова, — скрізь запанували польські форми: сваволя, свавільний, сваволити, хоч у XVI в. і в морі польській панували форми swowola, swowolny. Пор. у Рильського „Гомін" 1929 р.: Грізний пан хотів скарать іще свавілця. 35; Тичина „Золотий гомін" 1922 р. З буйним вітром свавольним. 20. Пор. пас.

Свáда — стп. swada, стч. svada, рум. sfadă, арх. 1. сварка. 2. судова справа, тяжба; див. вадити. Слово вадитися у розумінні сваритися і дотепер живе на Закарпатті і в Мараморщині.

Кто боудєт равєнъ оу свадє алюбо кромє свады (XV ст. ВС 6 зв.).

Свари́тися — сперечатися.

И шоби сѣ єстє нє сварили за моєю имєнїю докоул мє имєтє слышати ажє єсмь жив (Торговище, 1481 BD II 358).

Лекс. 1627.18: Перемагалися, сварилися.

Т. т. 203: Зваду, чиню, сварýся, бюся. 204: Ратую, сваруся.

Ол. Брюкнер співвідносить корінь „свар" з назвою бога неба і космічної сили вогню Сварога і називає дві можливі індоєвропейської паралелі — гот. svers; нім. schwer — тяжкий; лат. sermo — мова — що є вирогіднішим.

Свáрка — суперечка за щось. Здрібніла форма, у давній мові сваръ, синонім звада, свада.

Мы сказоємь єсли иж оу сварє ранилсѧ тогды яново свідєчство имаєть быти припоущено (XV ст. ВС 19 зв.).

Лекс. 1596.16: Которá — свар.

Лекс. 1627.203: Распря — звада, свар.

Т. т. 432: Мадiáм — свар.

Сварóг — д. інд. svar — сонце, світ, небо. У книзі митрополита Іларіона „Дохристиянські вірування українського народу" читаємо: „Можливо що напочатку єдиним головним богом був у нас Сварог, бог неба, сам небо і світло. Сварог — батько сонця й вогню, і вже від нього пішли всі інші боги, як Сварожичі. Даждьбог, бог сонця, був його сином" (стор. 96).

Сват — ст. сл. сватъ, батько молодого чи молодої — слово всеслов'янське. Також: свáха — мати молодого чи молодої, ст. сл. сватия. Звідси: ст. сл. сватовство, укр. сватати, вúсватати і т. ін. Рос. свадьба — укр. весілля. „Сват" виводиться з *swo — свій, близька людина, родич (Трубачев, 142), бо шлях споріднює людей, робить їх своїми. В говорах „своя" виступає як синонім до слова „рідня".

Слово о п. І. 1187р.: Сваты попоиша.

Ино братъ и тєсть нашь а твой сватъ, вєликий князь Иванѣ Васильєвичъ, о томъ къ намъ всказывалъ, абыхмо были съ тобою въ миру и въ єдинацътвє (Троки, 1494 BD II 387).

Свéкор, свекруха — ст. сл. свекръ, свекри — назва батька і матері чоловіка для невістки — слова всеслов'янські і індоєвропейські, бо ж в арійській родині, заснованій на патріархаті невістка входить до родини чоловіка — інд. sasura, гр. hekuros, лат. socer, нім. Schwiegervater, лит. šešuras.

Свéрдел, свéрдла, свєрлó, -ла — ріжучий інстумент, обертаючий, який робить отвори, заглиблиння в металі, дереві, грунті і т.д. давнє свєрдлъ, ст. сл. свръдлъ, рос. свердло.

Свердлúти — робити свердлом дірку в чому. Переносно — думки свердлити голову.

Свершóк, сверщка — давнє свръчькъ, п. świerszcz, слово вживається на Галичині, тоді як на Сході тільки цвіркун. І цвіркун не цвірчить. Ном. №1381.

Свинá, свині — ж. р. давнє свиния, свинѧ; постійно вживане на Сході слово, на Галичині рідке, тут звичайно безрога або вепр. Свиня — праслово з прикм. свинъ, який походить з імен. сва, лат. sus, д. нім. su, суч. нім. Sau. Арабські подорожники характеризу-

ють східних слов'ян як вирощувачів свиней.

Не розсипайте перед своїх перед свиньми — вираз євангельський, Матвія 7, 6 ц. сл. Не пометайте бисеръ вашихъ пред свиніями. Означає не давайте Святого недостойним, бо „Святеє Святим". Як відомо у П'ятикнижжі Мойсея ця свійська тварина вважається нечистою. Пояснення тому те, що не рекомендується вирощувати свині у субтропічному кліматі Палестини, бо свині не пітніють і дуже тяжко переносять спеку. Друге пояснення, яке дав вже середньовічний єврейський лікар і богослов Маймонід в певній мірі також служене, свиняче м'ясо тяжче перетравлюється як волове.

Підкласти свиню — з рос. подложить свинью: зробити кому велику неприємність.

Свис! — звуконаслідування свисту. Звідси сви́снути, свиста́ти, свист, сви́сту.

Свист, сви́сту — утворений людиною, птахом чи твариною високий різкий звук. Звуконаслід. праслово.

Слово о п. І. 1187р.: Свист звѣрин въста.

Свистілка — арх. розм. пристрій для свисту.

Лекс. 1627.216: Свѣри́ль — свѣстѣлка пастырская.

Свисто́к, свистка́ — 1. пристрій для свисту. 2. свист утворений таким пристроєм. На Галичині — свиставка.

Сви́ток — шматок паперу звернутий трубою. Слово вживається тепер тільки в російській мові — від слова свивать; укр. літ. форма — сувій, діал. звиток від звивати.

Лекс. 1596.48 б: Свисток — циду́ла.

Сви́тязь або Свитяж — озеро в укр. Поліссі на південному заході Волинської області, назва литов. означає „рано". Озеро відвідували і відвідують вранці жителі навколишніх сіл. „Свитязь" також назва балади Міцевича.

Свіди́тель — арх., свідок, рос. свидетель.

Лекс. 1627.215: свєдитель

Лекс. 1627.434: Свѣдителствован. 435: Мартирій — свѣдителственник.

Це слово мало релігійне значення, будути калькою з грецького слова із значенням свідок для Христа, яке слов'янською мовою передається іншим поняттям — той який був замучений для Христа, мученик — грецьке martyr.

Сві́док, -дка — хто знає в якій справі. Від від-ати — знати, рос. свидетель — хто видить, бачить. П. świadek, чс. sviedek, ст. сл. послухъ, кого вислуховують в справі від по-слух, слухати. Старе українське свідитель від свідчити.

Лекс. 1627.169: послух — свѣдок.

Т. т. 215: Свѣдитель, свѣдок.

Свідо́мий — первісне значення від дієсл. відати — знати; знаючий, умілий; п. świadomy, чс. sviedom, новіше значення розвинулося під впливом західноєвропейських і рос. мов — сознательний. фр. conscient, нім. bewusst і означає: має свідомість.

Слово о п. І. 1187р.: А мои ти куряни свѣдоми къмети. Пути им вѣдоми.

Свідомий чого: свідомий своїх прав „Діло" №26 за 1922 р. Свідомий заподіяної кривди. Свѣдом добрє тоєй справи. Полт. акти 1667 р. ст. III в Галичині: свідомий. Свідомі одної мети. Фр. З верш. 53. Див. несвідомий.

Свідо́місmь — розуміння навколишньої дійсності, давня калька з лат. і гр. conscientia. У давній мові означало і знання, уміння.

Лекс. 1596.5 б: Вѣденіє, свѣдомость.

Т. т. 14 б: Искусство — умѣєтность, свѣдомость. 15: Искусный — ученый свѣдомый.

Свідо́мо — сучасне значення: тверезо, з ясним розумінням справи. Давнє значення: відомо. Свѣдомо чинити — доводити до відома:

И мы опытали шєвцовъ, кому бы то было звєдомо, што мѣщаномъ... нє волно было передъ тымъ тѣхъ малыхъ кожъ купити (Луцьк, 1495 АЛМ 88).

Мы великиї кнзь Швїтрикгал свѣдомо чинимъ всѧкому... ижє дали єсмо и запїсали лєнькови зарубичю таѧ сєла в луцкої земли (Житомир, 1433 Р 126).

Свідо́цтво — (стч. svédectvi, стп. swiadectwo) 1. підтвердження, свідоцтво:

А на то свѣдоцтво завѣсилъ свою пєчать и панъ Михаило свою пєчать (Львів, 1386 Р 31).

2. показання, свідчення.

И мы подлугъ тых свєтковъ свєдоцтва богдана сопєгу — в том отправили (Берестя, 1496 ВМКФС).

Лекс. 1596.28: Свѣдителество — свѣдоцтво. Свѣдителствую — свѣдчу. Свѣдитель — свѣдок. Взываю на свѣдоцтво, посвѣдчаю.

Лекс. 1627.215: Вѣдомость, свѣдоцтво. Свѣдительство — свѣдоцтво.

Свідчення — підтвердження якогось факту чи обставини головно перед судом.

Сві́дчити — давати свідчення гол. перед судом. Див. світчити.

Лекс. 1627.216: Свѣдителствую — свѣдчу.

Писмо свѣдчит. Катих. 1645 р. 8.

Онъ о мнѣ свѣдчити будетъ. Т. т. 31 б.

Свій, своя́, своє́ — присв. займ.; щось, яке стосується всіх трьох осіб в однині і множині, ст. сл. свои — слово всеслов'янське. Інд. євр. корінь *sue — свій, санс. svas — власний, д. прусс. swais, лат. suus, гот. swes — власний.

Я Любартъ Кгедеминовичъ... записалъ єсми и далъ село своє Рожысче святому Ионанну Богослову на веки вечьные соборной церкви у Луцку (Луцьк, 1322 Арх. ЮЗР I/VI I).

Свість, -сті — жінчина сестра або братова, слово маловживане, зм. форма свістонька, свéщенька. Напр. Я ж тобі, зятеньку, родная свість. Словник Б. Гр. IV 108. Давнє значення „приналежний" (Турбачев, 140).

Світ, -ту — ст. сл. свѣтъ спочатку означало тільки світло (лат. lux), пізніше охопило обидва значення світло і мир, вся земля, цілий космос (лат. mundus). Рос. і срб. свет зберегло обидва значення, тоді як в українців, чехів і поляків ці два значенчя відокремились — укр. світ, світло, чс. svet, svetlo; п. świat, światlo. Подібні паралелізми помічаються і в двох неслов'янських мовах, які зазнали сильний слов'янський вплив, рум. мова унаслідувала лат. корінь lumen, з якого сформувалось слово з значенням світ — lume і слово із значенням світло, lumină, угорська мова має з того ж кореня два слова világ — світ і világosság — світло але в деяких випадках перше слово виступає із значенням світло — світло очей a szeme világa. Світ — праслово інд. sveta — ясний білий, авест. spaeta — білий, гот. hveits, нім. weiss — білий. М.Л.К.

Слово о п. I. 1187р.: Один свѣт свѣтлый ты, Игорю.

Т. т. Другаго дни велми рано кровавыя зори свѣт повѣдают.

Мы Іоан Стефан... сим листом слюбоєм... ны съ єдним чоловѣком сєго свѣта николи нє быти... ани записи оудилати против кролѣ єго милости и Короуни полскои (Коломия, 1485 BD II 371-372).

На цьому світі — на теперішньому, на тому світі — на будучому. В З. У. значення цей — той навпаки.

Піти світ за очі — піти куди будь, далеко з дому.

Світа́нок — ранок, момент сходу сонця, у давній мові свѣт. У Слові о п. І. 1187р.: С вечера до свѣта. Укр. форма найближча до д. індійського switana — білий, ясний — про сонце, але воно мабуть походить з ст. сл. свѣтаніє. Див. світати.

Світа́ти — безособ. розвиднюватись. На Галичині свитати, свитанє замість світання. Вже в давнину були ці дві форми свѣтати, свѣтаніє і свитати, свитанніє. Житом. Єв. 1571 р. Марко 66: на свѣтаню.

Світи́ти — 1. Запалювати що-небудь для освітлення. 2. випромінювати світло.

Слово о п. І. 1187р.: Златым шеломом посвѣчивая.

Лекс. 1596.32: Озаряю — освѣчую. Озаряюся — освѣчаюся, объясняюся.

Цікаве це пояснення, яке розкриває первісний зв'язок із словом світити сучасного виразу освідчитись — признатись у коханні.

Сві́тлий — 1. який випромінює яскраве світло — про небесні тіла. 2. не темного кольору. 3. ясний прозорий. 4. радісний. 5. нічим не затьмарений, спокійний.

Слово о п. І. 1187р.: Свѣтлоє солнце.

Т. т.: Один свѣт свѣтлый.

Сєго ради... мы сѧ єсми оумыслили нашимъ добрымъ промысломъ и чистымъ и свѣтлымъ сѣрдцємъ и съ вьсєю нашєю радою... яко да оутвръдимь и оукрѣпимь нашъ монастырь отъ Поутнои (Сучава, 1472 BD I 169-170).

Сві́тло — космічне явище внаслідок якого обриси і кольори предметів можуть сприйматися людським оком. Див. світ.

Сві́тський — 1. протилежний до церковного. 2. властивий вищим прошаркам суспільства. У давній мові означало також і те що належить світському недуховному власникові і використо-

вувалось і як прикметник до слова „світ" — сучасне „світовий".

О жакоу алюбо о капланѣ котории ж держить очиноу свою: Ижє дх҃овныи и свєтскыя имєнїя дєржать а намъ сѧ тымъ вымовлають а нашєи слоужбы на воинє не чїнѧт (XV ст. ВС 12).

Лекс. 1627.425: Космник свѣцкій.

Сві́тчити — арх., сучасне свідчити. Виводилось від слова світ у значенні світло — проливати світло на справу. Пор. і досвітчити, досвітчений, світок і т.д. В давнину писали ці слова етимологічно. Так у Литовській Метриці XV-XVI вв. маємо: свѣток, свѣтчити див. т. 191 в ст. 593 1497 р., т. 195 ст. 67, 560 і ін. з 1514-1516 р. свѣтки маєт 1506 р. т. 194 ст. 2. Житомирська Євангелія 1571 р. Марк 45: Не світъчи Мат. III: свѣтчат. Онуфриївський львівський рух. 1575 р. досвѣтчити. 90. В Креківськім Апостолі 1560 років повно таких форм: Свѣтанок ми єсть Бог. 236, Свѣток вѣрный. 593. Вчини перед моими свѣтками. 518. Перед Богом свѣтчу. 405. Свѣтчено, иж жив єсть 560 і сила т.п. Пізніше в нашім письменстві запанувала жива форма свідчити, досвідчений, а від них і свідок. Пор. дух — надхнений стало натхнений.

Свобі́дний — давн. свободный літ. звичайно вільний. На Галичині вживання слова свобідний піддержуєтсья п. swobodny. Див. свобода.

Свобо́да — воля, ст. сл. свобода — вееслов'янське слово, інд. євр. корінь *sve-bho, а *sve — свій, перше значення свої, родичі, соплемінники. Склад своб-ода — слово збірного значення — сукупність родом живучих своїх, родичів. А значення воля — це вже пізніше значення (Трубачев, 170). У давній укр. мові свобода означало також і поселення жителів, яких на певний строк звільнювалося від феодальних повинностей. Див. свобода.

К тому и куницы отъ поповъ по всемъ городомъ и погостомъ и по свободамъ, где суть хрестиане (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР I IV 3).

Свойство — рос., прикмета. У давній укр. мові свойство — це було свояцтво, тобто родичі не по крові, а по шлюбу. Свойство учинити означало породичатися.

Сво́лок, сво́лока — давнє съволокъ — балка, яка підтримує стелю в будинках. Стовп волок підпирає. Свідн. 28.

Сво́лоч — галицьке зволоч — це підла людина. Я пояснює Словник Памви Беринди 1627 р. первісно це шкіра з гада, зо змії чи

з вужа, яку той скидає щороку. Походить від давніх съвлѣщи, съволочи — скинути. Пор. Колос 39: „Совклекшеся ветхаго человіка. Зволоч вужова — непотріб, падлина, бридке, тому і часто вживається як лайка.

Свояк — чоловік жінчиної сестри, а також жінчин брат. Своячка — жінка чоловікового брата, а також чоловікова сестра. Свояцтво — рідня через шлюб. Слово всеслов'янське, головно як свак (оя/а пояс-пас).

Свята — в назвах свят ще зберігається стародавній наголос: Це було не Пéтра і Пáвла, Ввéдення.

Святé — сакральне, поняття відоме і язичеським релігіям. Після прийняття християнства стало відповідати євр. слову кадош. Як вважає сучасна семітологія слово „кадош" споріднене з словами хадаш — новий, тому що Богові посвячувались нові плоди. М.Л.К.

Святеє Святим, святеє з святих — найсвятіше, гебр. Kodeš Kodešim, ст. сл. Святая Святыхъ, найсвятіша Святиня. Пор. Вихід 26:33, Пісня Пісень 1:1, Число 4:4, Ез. 41:4, 43:12, 45:3 і ін.

Святéць — це святий, слово й тепер уживане на Галичині. Звідси множина святці — список святих по місяцях та днях.

Святи́й — розуміння святий, святість, святощі відоме людству з глибокої давнини. Святе — це досконало чисте, святий — досконало чиста й чеснотна людина, що життям своїм догоджає Богові.

Слово святий відоме всім слов'янським мовам. Більше того воно литовсько-слов'янське слово. А може воно й значно старіше — деякі вчені виводять слов'янське святий з авестійського (зендського) спенто, індоєвр. квентос, латинське sanctus. Цебто, що слово святий існувало ще задовго до християнства і до слов'ян прийшло може й зо Сходу вже з релігійним значенням.

Слово „святий" чи похідні від нього по пам'ятках широко відомі з X-XI віку, але головно таки в релігійному значенні. Академік І. Срезневський у своїх „Матеріалы для Словаря древнерусского языка" 1903 р. т. III ст. 303-317 дає довгі десятки прикладів на корінь свят і майже всі вони релігійного змісту. Але є і давні приклади, які свідчать, що святий — це: чистий, шанований, славний, достойний, непорочний. І певне це було дохристиянське значення слова „святий".

Дуже важливе, що корінь свят широко розвинений в українській мові, але все тільки з релігійним значенням.

Значення слова „святий" прийшло до нас з мови грецької, а в ній agios — святий до християнства визначало чистий, дивний, дивовижний, непорочний; agema — вибрана частина війська, гвардія.

Із глибокої давнини по всьому світі признається, що Бог — найвища ступінь святості, якої лудина повно досягти не може. Бог це і джерело святості. Старий Заповіт знає це вже повно, тому сам Бог зветься ще Святий Ізраїля (2 Цар. 19:22), бо тільки він абсолютно чистий від гріха. Тому в Старом Заповіті багато раз наказується: Будьте Святі, бо Святий Я (Kadeš Ani) Господь ваш (Левит 11:44, 45, 19:2, 20:7, 21:8, 22:32 і ін. (I Кор. 1:16).

У Новому Заповіті так само Святий найперше — це Господь, Бог наш. Сам Ісус Христос твердить: „Отче Святий" (Ів. 17:11, 17).

А Бог Дух уживається тільки в сполуці зо словом Святий — Дух Святий, Дух Божий, Дух Господній.

У Старом Заповіті святим зветься спочатку все, що не буденне, не звичайне — воно мусить бути зовсім чистим. Бог святий, тому і всі предмети культу святі. І таке розуміння позосталось аж досі: усе, що служить релігійним цілям — святе, цебто чисте від гріха, від занечищення. У Старому Заповіті Храм Святий, Пс. 5:8, Свята Гора, Пс. 3:5, єлей для помазання — святий, жертівник — святий.

У Новому Заповіті слово святий дуже часте — з попереднім старозавітнім значенням: усе чисте, вірне, безгрішне, досконале. Найперше це Бог Господь: Отче Святий (Ів. 17:11), Свят Господь Бог наш, Владика Святий (Лк. 1:49), і пишеться з великої букви. Так само Святі й Син Божий та Дух Його, Слуга Твій Святий Ісус (Дії 4:27). А слово Святий при Бозі Дусі зрослося з ним: Дух Святий, Анголи Святі, Святі Апостоли й Пророки.

Святе все, що з Богом зв'язане чи від Бога походить: Святий Заповіт. Святі Заповіді, Свята Віра, Святе Писання, Закон Святий, так само: Храм Божий Святий, Церква Свята.

Святе все, що близько зв'язане з Богом: Свята земля, місце Святе, град, гора Свята, народ Святий (I Петра 2:9). Вітаю вас поцілунком Святим і т. ін.

Слова „Пресвятий" у Св. Писанні нема. Пізніше ми його відносимо тільки до Тройці та Богородиці: Пресвятая Тройце, Пресвятая Богородице.

Як я далі і подам, слово „Святий" дуже часто в Апостольських Посланнях та в Діяннях, а визначає взагалі віруючого в Христа, напр. Дії 9:13, 9:32, 9:41, 26:10; Рим. 1:7, 12:13, 15:26, 15:31, 16:15 і т. ін.

І пізніше, у віках І-ІІ всі християни звалися Святими. Напр. у християнській пам'ятці початку ІІ віку „Пастир" Ерма усі, хто вірує в Христа звуться Святий. Напр. „Відпустяться гріхи усім Святим, що згрішили до сьогодні 1:23 („Пастырь" Ерма 1961 р. Сан Франціско, ст. 31).

І таке широке стародавнє розуміння слова Святий позосталося в нас і до сьогодні. Напр. у Т. Шевченка в його „Кобзарі" Святе все, що чисте та непорочне. У його „Кобзарі" слово „святий" уживається дуже часто, аж 254 рази (Див. Іларіон „Словник Шевченківської мови", 1961 р. ст. 11 і 201).

Досконала чистість ритуальних речей дуже рано була перенесена і на людину: хто близький до Бога, той повинен бути Святим, бо Бог Святий. Коли яка річ не чиста, вона може бути освяченою, і тоді стає чистою, Святою чи Священною. Людина, яка має весь вік служити Богові, осібним Чином освячується чи посвячується і стає Священником, цебто освяченим.

Уже Старий Заповіт знає подвійну Святість: 1. зовнішню — це головно виконання приписків Закону чи П'ятикнижжя і 2. внутрішню — святість наших думок, нашого серця (в Старому Заповіті „серце" lev — це розум). Розуміння зовнішньої Святості конче тягне за собою і розуміння Святості внутрішньої, і навпаки, цебто вони повинні обов'язково бути поєднані. У Старом Заповіті Святий той, хто чистий від гріха, а крім того — хто виконує всі Заповіді Закону.

У Старом Заповіті сам гебрейський народ — Святий, бо він один вибраний служити Богові (Вихід 19:6, 22:30, Втор. 7:6 і ін.). Святі і Священики, бо вони вибрані служити Святому Богові, бо вони у своїй Службі ближчі до Бога, вони Святіші за звичайного Ізраїльтянина (Числа 16:5).

Старий Заповіт виробив усе, що потрібно і для Святості і для чеснотного життя, — як треба жити, щоб бути святим.

Старозавітнє розуміння й Святості і Святого — все перейшло і до Заповіту Нового. На початку християнства всі християни вважалися Святими, напр. у Посланнях Апостола Павла всі вірні, що стали християнами святі, цебто так, як і всі ізраїльтяни вважалися святими за Старим Заповітом. Святі — чисті і

зовнішньо і внутрішньо. Святість ця була звичайна для всіх, і тому початково Святі якогось окремого пошанування не мали і при писанні до їхнього імені слово Святий звичайно не додавалось. Писали Павло, Лука, а не Святий Павло чи Святий Лука.

І тільки десь з III-IV віків, коли за Міланським Едиктом 313-го року християн стало багато, то появилися такі християни, яких Святими звати вже справді не можна було. Ось з того часу слово Святий помалу набуває особливого значення — це ревний слуга Божий, це подвижник Християнства. У Церкві Картагенській в Африці вперше почали з II-го віку часто ставити sanctus — Святий при іменах християн, але більше покійників. Див. сакральний, святець.

Святий вечір — вечір під Різдво і всі вечері аж до 6 (19) січня. Звичайно по-старому „Свят-Вечір".

Святий Ізраїлів — це назва в Біблії Бога, коли оминається заборонену для вимови назву Егова (Яхве) пор. Ісайя 30:15, 37:23, 40:25, 41:14, 47:4 і т. ін.

Святи́лище — заст. храм.

Лекс. 1596.5 б: Святилище — Церковь.

Святи́тель — 1. вища духовна особа. 2. законодавець Східної Церкви. Три Святителі — діячі візантійської Церкви Григорій Націанський, Василій Великий і Йоанн Златоуст, які найбільше вияснили св. Тройцю.

Святі́ший — титул Патріарха.

Святки́ — ст. п. świątki — назва церковного свята Тройці, зелені свята.

А держати имъ тоє мыто от сихъ свѧтокъ што придуть на три годы до тогож рокоу до свѧтокъ (Краків, 1487 АМЛ).

Третій Постъ Апостолскій, который ся починаєтъ назавтріє по Неделли свѣхъ Святых, по єсть въ тыждень по Святкахъ. Катих. 1645 р. 39 б.

Свя́то — день святий, для святого призначення; рос. праздник.

Тоє тъ маєшъ розумѣти и о иншихъ Святахъ. Катих. 1645 р. 98.

Святосла́в — князь Київської Русі. Початковий Літопис представляє його як сина Ігора Рюриковича, більш вірогідно однак, що його батько звався Угер Лачині, небіж булгарського балтавара

(правителя) Габдулли Джилки (див. Угер), а матір'ю його була варяжка Ольга сканд. форма її імені Хелга, яка, як відомо, першою прийняла християнство і яку у деяких джерелах названо болгаркою, хоч насправді булгаром був чоловік. Вона завдала булгарам тяжку поразку описану в літописі як помста Ольги проти племені древлян — убивців її чоловіка. Ім'я матері що означало на слов'янській мові свята вплинуло і на вибір імені сина — Святослав. Кілька відомих нам рис Святослава дозволяють припускати, що він насправді був сином булгарського князя перейменованого в літописі з Угера на Ігора. Як відомо, Святослав носив на голові оселедець (див. статтю „оселедець" цього словника), а це був типовий для булгар спосіб носити волосся, якого унаслідували пізніше запорізькі козаки, до складу яких увійшли рештки булгарковуї та берендеї. Святослав вибрав як герб київської держав тризуб — герб булгарських балтаварів, що мав у булгар назву балтавар (див. про це в статті Фархада Нурутдінова „Доля і заклик давньої поеми" альманах Хроніка 2000 випуск І, 1992 стор. 69). Крім того Святослав, який, як відмічає літопис, відмовився прийняти християнство запалився натомість багатовіковим ідеалом булгар ступити на тропу Трояню (див. тропа Трояня) і атакувати через Добруджу Візантію. З цією метою він переніс столицю з Києва до м. Переяславця на Дунаї у році 968. Святослав був убитий у березні 972 р. після другого невдалого походу на Константинополь під час повернення додому. Як відмічає початковий літопис, його вбили печенеги, яких повідомили переяславці, що він несе із собою багату здобич. До нас дійшла печать Святослава, на якій ясно видніється знак балтавар,але він має тільки два зубці, а не три, як це буде на печаті пізніших князів, через що цей герб і був прозваний тризубом. Вигляд Святослава був описаний грецьким істориком Леовм Діаюном, який сам бачив його і який відмітає, що він мав голену голову і з одного боку пасмо волосся і в одному вусі носив сергу з золота, оздоблену дорогоцінним камінням. Це безперечно портрет тюрського вельможі (див. Літопис руський, переклав Л. Махновець, Київ, 1989 стор. 41). М.Л.К.

Святота́тство — крадіжка належного Церкві, ст. сл. тать — злодій, татьба — кража. Див. тать.

Свято́чний — з. у. святковий, п. świąteczny; святочний концерт — святковий, урочистий концерт; день святочний — святковий день.

Святці́, -ців — так зветься книжка-календар, в якій подані Святі, які згадуються кожного дня протягом року. Див. святець.

Свячений — над яким було здійснено обряд освячення, п. święcone.

Свяще́нник — служитель православної Церкви за саном середній між дияконом і архієреєм. Старослов'янська мова знала форму свяштеникъ чи священикъ, що панує по всіх давніх пам'ятках, але підо впливом слова священный скоро повстала й форма священникъ, а російський Синод закріпив її в своїх виданнях. Форма священник здавна відома, вона часта напр. у Литовській Метриці. Тепер на Україні запанувала форма „священик" з одним н, — таку форму подають всі академічні словники. У живій народній мові панує так само форма з коротким н: священик. Натомість прикм. священний пишемо з двома нн.

Намъ сущимъ православнымъ Християномъ Ляхомъ и Руси достоить исполняти Божия церкви и ихъ священъниковъ, а не обидели (Холм, 1440 Арх ЮЗР I IV 5).

Лекс. 1627.254: Таинственник — Свяще́нник.

Священномона́х чи священноінок — монах Ієрей. У Івана Вишенського XVI ст. Священноінок. Див. Ієромонах.

А се азь игоумень и свѧщенномонах Анастесіє и съ въсѣм братством сътворихом о том що мы слюбихом твоєи милости (Молдовиця, 1462 BD I 70).

Се — частка, арх. діал. це. На Мараморщині воно подвоюється: сесе.

Слово о п. І. 1187р.: Се моє, а то моє же. 19.

Севастя́н, -на — чол. ім'я ст. сл. Севастианъ, гр. Sebastos — високоповажний.

А при томъ были свєдоки наша вѣрная кнkзи и пан андрѣи дчюса маршалокъ нашь панъ савастьянъ (Київ, 1433 Р 119).

Лекс. 1627.452: Севаст — цар Севастіа́н — почéстен, чести достоин.

Севастя́на — жін. ім'я ст. сл. Севастіана, гр. достойна честі.

Се́вер — чол. ім'я, лат. severus — суворий, поважний. Севери були династією римських імператорів.

Лекс. 1627.452: Север, лат. — тяжек норовы, высокоуменъ, поважный, окружный.

Се́вер чи севера, северяни — назва племени на Чернігівщині, слово тюрське (В. Мавродин див. Вестн. Ленин. ун. 1963 кн. 2 ст. 147).

Севери були протобулгари, це одне з племен чорних булгар (див. чорнмі булгари), які увійшли до складу української народності. (Див. Фархад Нурутдінов Доля і заклик давньої поеми альманах Хро́ніка 2000 випуск I 1992 стор. 68). Від них походить назва міста Новгород Сіверський на Чернігівщині згадане в початковому Літописі під роком 1141. М.Л.К.

Севери́н — чол. ім'я ст. сл. Северин; лат. належний до Северу, див. Север.

Мы Стефан Воєвода знамєнито чиним же тот истиніи слуга наш Драгошє зѣт Сєверин слоужил намъ право и вѣрно (Сучава, 1484 BD I 278).

Тут ідеться про ім'я Север у слов'янській присвійній формі.

Северія́н — чол. ім'я, інша присвійна форма від імені Север.

Лекс. 1627.452: Северіан — окру́жный.

Севрю́га — риба з осетрових. Дехто з учених, в тому числі і я, вважають це слово фінським. Дм. 562 проти цього: „Огієнко вважає це слово фінським, але цьому протиречить хоч би місце наголосу". У Гр. цього слова нема, але Укр.-рос. словник V283 вже подає севрю́га, севрюжачий, севрюжина, і додає: „Каспій славиться такими цінними породами риб, як осетер і севрюга". Дм. 562 подає тат. севрук бализи — риба севрюга.

Седекі́я — чол. ім'я, назва пророка Цедекія, д. євр. божа справедливість — цедек - ія (скорочено від яху).

Лекс. 1627.452: Седекія — справедливый панскій або справедливость.

Сезо́н, сезо́ну — фр. saison — пора року, частина року найбільш придатна до виконання певних робіт. Сезонний і сезоновий.

Сей, ся, се — вказівний займ., арх. діал. з ст. сей, сія, сіє. Нові форми — цей, ця, це у п. ten, ta, to; tas у лит.; д. прусське tans; інд., авест. tat; гр. to; гот. thata, нім. das; рос. этот, эта, это. Праслово давнє сес часъ — рос. сейчас перекладено не дуже точно як зараз.

Сейм, сейму, сеймовий — п. sejm, ст. сл. съньмъ, рос. сонм. Єв. Учит. 1619 р. на сеймах — у давній Польщі центральний

станово-представницький орган, у сучасній Польщі назва парламенту.

Секле́та або Синклітика — жін. ім'я, ст. сл. Сигклитиккіа (гк у вимові нк) від гр. synkletikos — член державної ради.

Секре́т, -ту — 1. таємниця. 2. потаємний пристрій у механізмах предметів домашнього вжитку.

Секрета́р, -ря́ — 1. довірочна особа. 2. те саме що секрет. 3. „Секретум" по-латинськи означало „щось відділене, укрите, таємне". Звідсіль у середньовічній латині названо секретаріус таких урядників, які мали в себе укриту всю переписку і документи. Цей титул пізніше прибрали декуди також найвищі начальники державної адміністрації. В США так називають начальників різних ділянок адміністрації — секретар комерції, секретар юстиції, секретар військових справ і т.д. Міністр зовнішніх справ в Америці називається урядово „секретарем держави" — state secretary. Спочатку також в Українській Державі називано начальників державної адмінстрації не міністрами, а генеральними секретарями в Східній Україні і державними секретарями в Західній Україні.

Чехи не вживають слова „секретар" взагалі. Замість того вони створили своє власне слово, що є перекладом латинського — таємник. Так називається в Чехії кожний секретар.

Секре́тний — прикм. таємний.

Лекс. 1627.57: „Духовн — суптелне, таємне, яко бы секретне".

Сексо́т, -та — „секретный сотрудник", так скорочено звуться в СРСР довірочні співробітники Народного Комісаріату Внутрішніх Справ — НКВД (державної безпеки).

Се́кта — лат. secta означало принцип, спосіб дії, фр. secte — це зібрання людей, які поділяють ту саму доктрину, головно релігійну. Поняття вживається відносно людей, які відкололись від чільної громади. М.Л.К.

Секта́нство — ім. абстр. від слова секта. Явище формування сект розпочалось у Візантії в IV-V ст. від моменту перетворення християнства в державну релігію. В Росії XVII в від офіційного православ'я відкололись старообрядці і хлисти, а у XVIII ст. духобори і молокани. У XIX ст. утворилась секта баптистів,

штундистів, адвентистів і євангельських християн, це секти розповсюдились і серед українців, як і утворені пізніше секти єговістів і п'ятидесятників. М.Л.К.

Секу́нд — заст. чол. ім'я від лат. Secundus — із значенням другий, сприятливий.

Лекс. 1627.452: Секунд, лат. вторый або щасливий, фортунный.

Се́ла — д. євр. selah — слово ближче незнаного значення, може знак музичний для хору чи зупинка. В Книзі Псалмів слово ужито 73 рази; відоме ще в Ав. 3:3,9.

Селе́вкій — чол. ім'я, один з наступників Олександра Македонського; гр. Seleukos — засновник династії Селевкідів.

Лекс. 1627.452: Селевкій — взрушеный, або потовченый або хвючійся.

Відома і жіноча форма цього імені Селевкія, названа також у Беринди.

Селезі́нка — кровотворний орган хребетних тварин і людини, ц. сл. слѣзена, срб. слезина, чс. slezina, п. sleziona, праслов. selezen.

Слово вважають індоєвр., але серед мовознавців немає згоди щодо точного відповідника у старих мовах. М. Фасмер подає д. інд. plihan — селезінка, авест. sperezan, лат. lien, д. ірл. selz, лит. bluznis, д. пруське blusne.

Лекс. 1627.457: Спли́на — селезѣнь. Сплинав — нарушенои следзіоны.

Селе́на — богиня місяця у греків. Звідси наукові терміни селен, селеніди, селенографія, селенарий і т.д.

Селі́тра — назва азотоносних солей натрію, калію, амонію і т. ін., яку використовують для вироблення вибухових речовин, для добрив, при заготовленню м'яса. Див. салітра.

Лекс. 1627.565: Бориф... в чищеню тую моч маєт, што салѣтра.

Селіфа́н — чол. ім'я, так називався візник Чичикова в поемі Гоголя „Мертвые души". Походить від ім. лат. бож. лісу Silvanus. Див. Силван, Силуан.

Село́ — велике поселення, де живуть хлібороби, рос. село, п. sioło. Давньопол. siodło і давньочс. sedlo стоять ще досить близько до первісної форми sedlo, яке означало і дім, садибу але і кінське

сідло і тому з цієї форми відокремились два слова село і сідло. Пор. нім. Siedlung — поселення і Sattel — сідло. Ц. сл. село те саме що і лат. solum, тобто поле, грунт. Див. збереження цього давнього значення у Зизанія:

Лекс. 1596.29: Село — поле, лука, сѣножать.

Селяни́н — мешканець села, давнє селѧнинъ, слово, що виводиться з назви поля, ниви:

Лекс. 1627.132: Наро́дніи — особници, селяне, простые люде.

Т. т. 146: Нива́р — селяни́ы.

Щодо ототожнення у Беринди слів селяни — прості люди цікаво відмітити, що угорська мова, яка має дуже давні запозичення з слов'янських мов, має для селянина термін тотожний із словом простъ — paraszt.

Семасіоло́гія — розділ мовознавство, вчення про значення слова, синонім до слова семантика, гр. semantikos, але семантика може означати і значення окремого слова. З гр. sema — знака і logos — наука.

Семе́н, -на — ст. сл. Симеонъ, євр. Šimeon, скорочено від Šemajahu — почув Яхве (Яху), тобто Бог.

Лекс. 1627.460: Симео́н — слухаючій, або выслуханьє.

Семіна́р, -ра — інколи семінарій. Слово від лат. seminarium — розсадник. Це первісно установа, в якій виводять молоді кадри. Так, наприклад, давно семінаром називали школу для народних учителів. Але семінар — це також групові практичні заняття у вищих учбових закладах (вузах), паралельні до лекцій. А семінарій або семінарія — це учбовий заклад, де підготовлюють служителів православної Церкви.

Сена́т — вища державна рада, рада старійшин, від лат. senex — старий розвинулось слово senatus; за прикладом римського Сенату повстали подібні установи з цією же назвою у різних країнах, або ж сенатом була названа одна з двох палат парламенту.

Лекс. 1627.157: Сигклит — сенат, панове радныи, рада.

Господа Бога просити за... Се́натъ. Катих. 1645 р. 41 б.

Сенатор — член сенату, лат. senator, oris.

Сенаторка — жіноча форма слова сенатор. Слово зустрічається у Беринди для пояснення імені Синклітікія, див. Секлета:

Лекс. 1627.459: Синклитікіа — сенато́рка.

Сенс, сенсу — ч. р. лат. sensus, фр. sens — смисл, сприйняття через органи відчуття. В укр. мові це слово вживається рідко, як значення, смисл. Яке це має сенс — який це має смисл, значення.

Сенсáція — з фр. sensation — незвичайна подія.

Септуагíнта — переклад Старого Завіту на грецьку мову здійснений у II столітті до н. ери за наказом Птоломея II Філадельфа для збагачення знаменитої Александрійської бібліотеки. За легендою переклад здійснили паралельно 70 єрусалимських вчених, гр. septuagint — сімдесят. Переклад Септуагінти лежить в основі канонічних церковнослов'янських перекладів Старого Заповіту, отже і інших перекладів на слов'янські мови в православних країнах. Він особливо цінний тим, що відображає стадію тексту Старого Заповіту давнішу ніж найстаріші давньоєврейські рукописи, які дійшли повністю до нас. Це підтверджують знахідки в Кумрані, внаслідок яких були знайдені дуже давні уривки єврейських текстів Біблії.

Сепфóра — заст. жін. ім'я, д. євр. safara — красива.

Лекс. 1627.453: Сепфóра — хороша, пякная, красная, уродливая.

Серáль, -ля — резиденція б. турецького султана. Див. сарай.

Серапіóн, -на — чол. ім'я ст. сл. Серапіонъ. Це була назва дана римлянами єгипетським храмам в честь неіснуючого бога Серапіса, бо ж римляни прийняли назву священного бика Апіса, до якого додавалось ім'я Озіріса за ім'я божества Сераписа, якому поклонились потім в епоху Птоломеїв у самому Египті. Ці храми називались Серапейон або Серапеум.

Беринда тлумачує неправильно це ім'я, вважаючи його єгипетським відповідником єврейського слова серафім, вогненний янгол, єгипетським прикметником.

Лекс. 1627.453: Серапіон, єгип. реченьє — серафімскій.

Серафи́м — д. євр. seraf, пор. srf — палити тому saraf — огнистий Ангол; стародавнє значення saraf — огнистий змій, дракон. В слові „серафім" кінцеве -ім — це суфікс множини. Див. 4 М. 21:6. Пор. Ісая 14:29, де saraf — огнистий змій; 30:6 — огнистий летючий дракон. Серафим — це іменник, але і чол. ім'я ст. сл. Серафимъ; див. пояснення у Беринди, який цілком слушно сприймає це слово як множина:

Лекс. 1627.453: Серафими — пожигателе, или согрѣвателіє, огнем горящая уста, или палящій, или разума умноженіє, или премудрости разліяніє.

Серафи́ма — жін. ім'я, скороч. форма Фіма, ст. сл. Серафима, євр. серафим — полум'яна, благородна.

Серве́тка — див. салфетка.

Сервус — слово привітання, лат. servus — слуга, або servus humilimus, це те саме, що колись говорили в Росії — покірний Ваш слуга, це привітання широко використовувалось і використовується в Угорщині між людьми однакового соціального стану або приятелями, часом і на Галичині під впливом п. serwus, а також в українських говорах, які зазнали помітного угорського впливу на Закарпатті і Мараморщині, де зустрітається навіть множинна угорська форма szervusztok (сервусток).

Сергій, -гія — чол. ім'я здрібн. Серьожа, ст. сл. Сергій від римського родового імені Sergius. Означає турботу (про рід).

Лекс. 1627.453: Сергій, ел: сѣть, або сѣтиско, или славен.

Сердечний — прикм. сердечна людина. **Медитно — серцевий:** серцева недуга, серцевий удар. Див. серце.

Серди́тий — гнівний, незадоволений, ст. сл. сръдитъ, ст. сл. срьдити — сердити, дуже рясне спільнослов'янське слово.

Лекс. 1596.34: Яр — сердитий. Ярость — серди́тость, запалчивость. Ярості́вый — серди́тый. Ярови́дный — сердовитый. Яруся — се́рджуся.

Серди́тися — бути сердитим.

Лекс. 1627.313: Яруся — запаляюся гнѣвом, се́рджуся. Ярострливый — сердитый. Ярость — сердітость.

Серед — див. середина.

Слово о п. І. 1187р.: Среди земли.

Середа́ — див. тиждень. Ст. сл. срѣда — середина. Середа — третій, середній день тижня.

В кождом тыждню се́реду и пятницу повиннисмы постити. Катих. 1645 р. 40.

Сере́дина — частина певного простору, яка однаково далека від країв. Одного кореня з серце — воно середина тіла. Ст. сл. срѣда. Сюди ж присл. серед, посеред ст. сл. срѣдѣ.

Лекс. 1627.34: в середи́нѣ, в середи́ні дому.

Сере́жка — ковтки, кульчики, прикраса для вух. Здріб. рос. серьга, ст. сл. усерѧгь, усерѧзь (в обох я носове). А. Брюкнер вважає слово усерять давнім запозиченням з гот. *ausa hring, нім. Ohrring — перстень в усі. І. Огієнко виводить його з тюркського звичаю носити кульчики.

Лекс. 1627.272: Усеряга, усеря́зь — нау́шниця, се́рга, колто́к.

Серйо́з, серйо́зний — фр. serieux, італ. serio, звідси п. serjo, що вплинуло і на з. у.: „брав це не серіо" — тобто серйозно, поважно.

Се́рпень — див. календар. 24 серпня — день незалежності України.

Серце — в давнину слово „серце" розуміли належно, але давно вже це слово загубило своє первісне знатення. Справа в тому, що в давнину не знали правдивої діяльності людських органів, і тому надавали їм неправдивого значення. Що саме робить серце, чого саме воно є осередком в давнину — це знали не ясно. Ось чому й Божу заповідь: „Люби Господа Бога всім серцем твоїм" віддавна вже ми розуміємо невідповідно, не належно, не так, як треба. А це ж головна Божа заповідь!

Ця велика заповідь дана ще в Старом Заповіті, а саме в Повторенні Закону 6:5 і в гебрейському оригіналі вона читається так: Ve ahavta et Iehovah Elohecha be chol levavecha, — І будеш любити Господа Бога свойого всім серцем своїм".

До давньогебрейському серце звалося lev або levav, але перше значення його був „розум". Давні гебреї, і взагалі в давнину, та й далі аж до XIX-го віку правдивої функції мізку не знали, й не знали якому людському органові надавати розумову діяльність. Вони її стосували до серця, цебто серце прийняли за мізок.

Серце, гебрейське lev або levav. В Біблії це головно осередок центр розуму, центр розумової діяльності людини, і це треба завжди мати на увазі, що правдиво зрозуміти біблійний текст. Таке розуміння „серця" перенеслося з Біблії й до життя, й трималося й в науці майже до XIX-го віку, а серед простого люду тримається й тепер: серце — центр волі, бажання, розуму. І тільки з XIX-го століття центром „розуму" остаточно став мізок.

І серед українського народу ще можна почути вирази, коли функції мозку переносяться на серце. Наш український філософ Памфіл Юркевич (1827-1874) року 1860-го написав свою цінну

працю „Серце и его значение в духовной жизни человека по учению слова Божия" (Труды, Киев, Дух. Акад., 1860 кн. 1), але в ній він часто плутає серце з мізком, цебто замість „розум" пише „серце".

Біблія переповнена місцями, де слово серце (lev, levav) треба розуміти або й перекладати як „розум". Напр. „Чоловік серця" (iš levav) Йов. 34:10,34 — це мудрий, біблійний вираз „безсердечний" (Пр. 10:13, Єр. 5:21) це „нерозумний", і т. ін.

Усе свідоме, розумне в Біблії виходить із „серця" (Вих. 35:21,29; Ест. 7:5; Еклезіаст 1:13). Книга Вихід 35:25 дає: „Кожна мудросерда (chachmat lev) жінка пряла руками своїми" — тут мудра, розумна жінка. Вираз 5 М 4:39 „візьмеш до серця свого" церковно-слов'янський перекладач переклав „обратишся умом". А „замішання серця" (5 М 28:28) — це тупоумство. У Книзі Йова 11:12 читаємо illavev — буде усерцьований, цебто набуде собі серце, по-нашому розумніє. Або: „Сказали вони в своїм серці" (Пс. 74:8) — подумали „Серце його не так думає" (Іс. 10:7).

„Серце чисте сотвори в мені, Боже!" (Lev tahor bera li Elohim, Пс. 50:12) це — чистий розум, чисті думки.

Ось іще трохи красномовних цитат із Біблії, що підкреслюють нашу думку: поплутання розуму (мізку) з серцем. „Господь подав мудрість у серце його" Вих. 36:2. „Та не дав вам Господь серця, щоб пізнати (розуміти) і очей, щоб бачити, і ушей, щоб слухати" 5 М. 29:3, — з цього ясно бачимо, що „серце" — це орган пізнавання, розум. Господь каже Соломонові: „Я дав тобі серце мудре та розумне (І Цар. 3:12). І дав Бог Соломонові широкість серця (= мудрість, розум), як пісок, що на березі моря" І Цар. 12:33. „Збережи ж це навіки на взір думок серця народу твого" І Хр. 29:18. Давид просить Господа: „А мойому синові Соломонові дай серце ціле" І Хр. 29:19 (пор. ц. сл. „цiломудріє" — повний розум). „І моє серце дало мені раду" Неєм. 5:7. „З серця свого ти вимишляв" Неєм. 6:8, „Бог мудросердний" Йов. 9:4. „Відчиняє Бог серця (= розум) в народніх голів на землі" Йов. 12:24. „І став Єфрем, як голуб, дурний, без серця" Ос. 7:11, цебто — нерозумний.

Таке розуміння серця, як органу думки, розуму, бачимо і в Новому Заповіті. Напр.: „Я, Ісус, думку серця їх знавши" Лука 9:47.

Про це саме свідчать і численні гебраїзми, коли в реченні є слово „серце": напр. „покласти серце на що" — це звернути на що свою увагу. Пр. 22:17: „І серце своє поклади" (velibbecha tašit) на

познання Моє", — цебто: І увагу зверни на познання Моє.

Або ще приклад. „Знизити серце" — це знизити розум, впокоритися, не знестися. Дан. 5:22: „А ти не знизив свого серця", тобто не впокорився. Навпаки „повищити серце" — це загородитися, нестися; пор. Дан. 11:12: „І повищиться його серце", — загордіє, запишніє.

Сердце — слово всеслов'янське і індоєвр. Ст. сл. срьдьце і сръдьце, а також сьрдьцє — орган тіла, центр думок людини, розум, центр чуття, гнів, прикм. сьрдьчьный, лит. širdis — серце, širdai — гнів, гр. kardia, ker із kerd, лат. cor, cordis, гот. hairto, нім. Herz, слов. чс. хорв. srdce споріднене з словом середина, див.

Слово о п. І. 1187р.: Ваю храбрая сердца. 26.

Сердцем вѣруєтся в Правду а усты вызнаваєтся во спасеніє. Катих. 1645 р. 3.

В суч. укр. мові широко розрослеє слово: сердега — нещасливий; серденя́, сердечка, сердечна — нещаслива; сердечний — душевний, сердечність; сердобольний — жалісливий; серцевий — серцева недуга; серцевий припадок і багато ін. Безсердечний — злий. Милосердний, милосердний, жорстокосердний. Сюди ж і сердити, сердитий, се́рдитися — мати гнів на кого, сердитість. Фразеологічні вирази: мати серце на кого — не гніватися, сердитися; вилити серце на кого — вилити злобу.

З глибокої давнини „серце" (сердце) — центр любові і гніву, в укр. перше переважає.

В рос. говорах сердце визначає і шлунок (желудок, Черных 37).

Серцеви́на — стрижень. Старогебр. lev — серце, серце чого — серцевина. Вих. 15:8: Потоки загуслп були в серці моря — в серцевині, в середині моря. Див. серце.

Сестра́ — слово індоєвр. і всеслов'янське, — так зве син чи донька батька інших дочок його. Слово широко вживане і скрізь однознатне: у мовах індоєвр. теж широко вживане й однозначне (виключаючи мов гр., албан. і латвійської). Перше це було слово р основ в а основи, при тому основне sr змінилося на str. Сестра, сестриця, сестричка, се́стронька, сестриченька, се́стрині і т. ін. Посестритися — стати названими сестрами. Приголосне т наявне і в нім. мові (Schwester), тоді як інші індоєвропейські мови його не мають, інд. svasar, лат. soror з *svesor.

Споріднено з займ. свій (свой).

Сестрин — ст. сл. сестринъ, сестрьний,сестриничь — син сестри, сестричьна, сестреница — дочка сестри.

Сесь, сеся́, сесе́, сесю — мн. сесі; це арх. зах. укр. форми з давн. сьсь, ссеь, сес, ссєє. Це подвійні форми від сей, ся (цей, ця).

Сефа́рди — відгалуження євр. народу. Див. примітка до слова Мошко, том III стор. 131.

Си, си-си-си! сю! сю-сю! — звуконасл. сичання. Звідси сичати, сичання, сюскання.

Сибари́т — у давній Греції було місто Сибарис. Остатки цього міста відкрила 1964 р. археологічна комісія Пенсільванського унів. під водою між південними берегами Італії і Греції. Мешканці цього міста жили у великих розкошах. Місто було знищено року 510 до н. е.

Сибі́р, Сибіру — рос. Сибир, Сибири. Його брат у Сибіру, Гр. 208, Пішов на Сибір, Гр. 25. Слово походить від назви народу сабірі чи себері, що колись жив у цьому краї.

Сиви́зна́ — ім. від прикм. сивий, праслово від кореня си- як і синій, п. siwy, лит. sywas (про коні), д. прусс. siwas.

Лекс. 1627.252: Сѣдина — сиви́зна.

Т. т. 450: Сава — сиви́зна

Си́вий — 1. який втратив своє забарвлення, став білим, сріблястим про волосся. 2. який має сірувато-біле, темно сіре і т. д. забарвлення шерсті або пір'я (про тварин). 3. сірувато-білий, білястий, білуватий; напр. сивий туман. Див. сивизна.

Сига́ра — папіроса, нім. Cigarre, фр. cigare, ісп. cigarro (сорт. тютюну на Кубі) або cigarro da papel — сигара з паперу.

Си́дір, -дора — чол. ім'я, ст. сл. Исидоръ; гр. дар Ісиди — єгип. богині.

Лекс. 1627.415: Ісідоръ — желѣзо или равен дары.

Беринда сприйняв першу частину імені як грецьке isos — рівний, однаковий.

Сиді́ти, сиджу́, сиди́ш — пербувати в положенні, при якому тулуб розміщується вертикально, спираючись на що-небудь сідницями (про людину), перебувати де-небудь, проводити час мешкати, перебувати в бездіяльності. Давнє сидѣти. Праслово, зустрічається у всіх слов'янських мовах, рос. сидеть, п. siedzieć;

лит. sesti, sedmi, sediti; д. прусс. sidons; інд. sad-; гр. hedzomai, hedos; лат. sedeo; гот. sita; нім. sitzen; споріднн. слова: сідло, сусіда.

Сидіти на двох стільцях — в І Цар. 18:21: Аж доки ви будете скакати на двох галузках (Ad mataj attem posechim al-šete hasseippim), перекладають ще: чи довго ви кульгатимете на обидва коліна. Пор. сучасне єврейське: Бути водночас на двох ярмарках.

Си́зий — слово сизий не має в нас усталеного, одного значення: це сірий, сивий, попелястий чи темний, але конечно з синім чи з ліловим полиском. Цікаво, що колір цей прикладається головно до птахів, так у народній поезії маємо: сизий сокіл, сизий голуг, орел сизий, сиза зозуля. Пор. Голуб сизий, голуб сизий, голубка сизіша. Ой де взявся орел сизокрилий. В українських думах маємо (див. видання Ф. Колесси) сизий орел 65, 71, 105, 116. Сиза зозуленька, 70; сизокрилий голубок, 111.

Це праслово, корінь його, здається, си- цебто той самий що і в словах: си-в-ий, си-н-ій так і тут: си-з-ий, а це говорило б і про значення цього слова. Пор. в Слові о полку Ігоревім: „Боян бо вѣщій растѣкашеться шизым орлом под облакы". До людей це слово перейшло від птахів, але рідко: дівчина сизоока, сиза матінко-голубонько.

Сий, сущий — назва Господа Бога, Вихід 3:19, Апок. 1:4,8 подається на Іконах Христа О О Н (гр. Ho On) Хто був і тепер є, і на віки буде. Див. Лекс. 1627 ст. 252.

Си́кавка — у давній мові і діал. насос, розм. дитяча іграшка для всмокчення води, ст. сл. сикавица — водна труба, п. sikawka. Звуконаслід. від сик.

Лекс. 1627.226: Сморщ — сикавка или оболок, который з Неба спустившися, воду з моря смокчет.

Сикль — сучасна ізраїльська грошова одиниця шекел має свою основу в Біблії, де сказано, що слуга Авраама наблизився до Ревекки, яка була у колодязя з золотим перснем, який важив пів сикля і двома браслетами вагою десять золотих сиклів (Буття 24:22). Сиклі відомі ще з третього тисячоліття до н. е. Див. шекель.

Лекс. 1627.453: Сикль — рожай ваги. Сикль святый — 20 мѣдниц или пѣнязей. Сикль важит полта́ляра, 400 сиклов 5 таляров.

Сикофа́нт — з гр. sykon — смоківниця і phanein — показувати: донощик, наклепник (Псал. 72:4, Притчі 28:16). В старій Греції забороняли вивозити фіги, а хто доносив на кого про вивіз фіг, той звався сикофантом (sikophantes), а з часом це слово стало визначати взагалі донощика, шантажиста, наклепника.

Си́ла — чол. ім'я, арх. ст. сл. Сила, гр. хижак.

Лекс. 1627.454: Сіла, ел. усмотруючій або обычаючій.

Т. т. 459: Сила — ім'я апостола.

Про Силу згадано разом з Варсавою у Діях апостолів 15:22.

Сила — міць, посилювати — зміцнити, посилення — зміцнення.

У давній мові сила означала: 1. спроможність щось здійснити. 2. могутність. 3. насильство, примус. 4. збройні сили.

А коли будєт сила моѧ я дѧ динои своєи... двѣстє коп... отложу (Черняхів, 1485-1500 AS 1, 121).

Сила часто уживається як „багатство". Це стародавнє значення. На збори зібралася сила народу. Часто „сила силенна" — надзвичайно багато: У церкві була сила силенна людей. Нечиста сила — диявол.

Сила необхідності „Більшість воює лише в силу необхідності, з інстинкту самозбереження" (Гонч. Л. і Зб. 35).

Сила chel або meod дуже часто визначає в біблійній мові багатство, маєток, набуток, пор. 4 М 31:9, Пр. 13:22, Йов. 15:29 і т. ін. Часом це військо, 5 М 11:4. Так само chosen — сила — це багатство Пр. 27:24. Ось тому заповідь Господня Втор. 6:5: „Возлюбиши Господа... всею силою твоєю vechol meodecha це — всім своїм маєтком; і тут meod значення однакове з chel (Див. мою статтю „Люби Господа свойого всім серцем своїм", „Слово Істини" 1949 р. ч. 18 ст. 21-24).

Щодо етимології див. сильний.

Сила́ба — з гр. syllabe одна або більше літер, які вимовляються одною емісією (випуском) голосу.

Лекс. 1627.453: Силлаба, зри силлява (на ст. 459 цього слова нема).

Силва́н, -на — ст. сл. Силванъ, Силоуанъ або Силоуянь, гр. Siloanos, лат. Silvanus від silva — ліс, лісовий, римський бог лісу. Слов'янські форми ще і Селіфан — рос. Селифан і Саливон, у давній мові Селивонъ. Жіноча форма — Сильвія.

Пишеть король е. м. ... абы Петругъ не вступался въ тыи люди, на имя въ Езыкеича а въ Саливона (1498 АЛМ 169).

Силоáм — ставок з південносхідного боку Єрусалиму ЛК 13, 4,7 6, 9:7, 11. У Івана 9:7 читаємо: „Умыйся въ купѣли Сілоамстѣ, єже сказається пóслань". Д. євр. haššiloach – посланий, але šiloam — форма неясна, народня. Ст. сл. Силоамъ. Сілоамъ.

Лекс. 1627.424: Сілоáм посланый, або голь, або окруженіє з. сир. обдираючій.

Силогíзм, -му — гр. syllogismos — умовивід, який охоплює три судження, з яких третій є висновком перших двох.

Лекс. 1627.269: Умышленіє, довод, силлогізм.

Лекс. 1627.459: Силлогізм — дóвод. замыкáноє, Силлогісмую — уважаю, розважаю, бачу, довóжу, вывожý, замыкаю.

Силос, силосу — сочний корм для худоби від ісп. silo, мн. silos — те саме. Добувається через заквашування зеленої маси рослин.

Силуáн — див. Силван.

Лекс. 1627.454: Сілуáнчи Селівáн — лѣснік, дикій, лѣсный, боровый, сілка, лат. лѣс.

Сильвéстр, -стра — ст. сл. Сильвестръ, лат. silvestris — лісовий, лісовик.

Лекс. 1627.454: Сілвестр — славен.

На ніч від 31 грудня, день святого Сильвестра у католиків кінчається старий рік. Тому особливо у містах роблять учту Сильвестра.

Сúльний — дужий, ст. сл. сильнъ, прикм. від ім. сила, який в свою чергу виводиться з індоєвр. кореня з значенням стягувати, зв'язати si- див. нім. Seil — шнур, лит. at-sajla — мотузка, пов'язка, ст. сл. силó (див. сильце).

Слово о п. І. 1187р.: Сильного брата моєго, 26.

Сильцé — пристрій у вигляді петлі для ловлення птахів здрібн. форма давнього силó, див. сильний.

Лекс. 1627.156: Пленúца — силó, поворозок.

Т. т. 253: Сѣть, сѣтка — силó.

Сим — д. євр. Šem, гр. Sem, лат. Sem. ц. сл. Симъ — старший син Ноя 1 М 10:21, 5:32, 6:10, 9:23 прабатько семітів. Євр. šem — ім'я. 1 М (Книга Буття) 10:21 дає: „А Симові — теж народилось йому, він батько всіх синів Еверових, брат старший Ефета".

Три сини Ноя — Сим, Хам і Яфет в перекладі Шем — ім'я, Хам — тепло і Яфет — гарний. За Старим Заповітом Шем прабатько людського роду відновленого після потопу, родоначальник народів Елама, Месопотамії і Сирії.

Лекс. 1627.453: Сим — имя, прозвиско, также слава, достойность, або покладаючій, поставляючій, або положеный, посаженый.

Старєвр. ш завжди відповідає грецьке с тому Шем-Сим, і в жодному разі не тому що корінь імені д. євр. сам — покласти. До речі, вимова с замість ш була типова і для північно-євр. племен, що і пояснює знаменитий епізод з книги Суддів про вимову слова для колоса сиболет замість шиболет людьми з племені Єфрем.

Симу́рг — в іранській міфології віща птиця, виступає як знаряддя доброї чи лихої долі. Подібне на орла. Зображення такої птиці, якій гарна жінка підносить до дзьоба келих, наявне в одному з посудів скарбу Аттіли. Можливо це основа згадки про птаха, див. у Слові про Ігорів похід, а також і божества Сімрагл, про якого згадано в Почаковому літописі, як божество, якому поклоняли східні слов'янські язичеські племена. Цей птах займає важливе місце в пантеоні чорних булгар.

Симбіо́з — форма співжиття організмів різних видів з гр. через лат.; в З. У. частіш симбіоза, ж. р. з п. symbjoza.

Си́мвол — у художніх творах фізичний предмет, який має моральне значення, у теології — символ віри — формула, яка вміщає основні догмати християнства. Виводні слова — символіка, символізм. Походить з гр. слова symbolon.

Лекс. 1627.460: Симво́л — знак, цѣха, гасло або склад, складка, зложеньє на бе́сѣду.

Си́мон, -на — ст. сл. Симонъ, див. Семен.

Лекс. 1627.454: Сімонъ — слухаючий або послушный.

Симоні́я — від імені Симона Мага, відомого гностика, який хотів за легендою купити від св. Петра уміння робити чудеса. Симонія — це торгівля церковними коштовностями.

Симха́ — часте йменення серед жидів, але носового походження від д. євр. simchah — радість пор. 2 Сам. 6:12.

Син, -на — ст. сл. сынъ, слово всеслов'янське і індоєвр., корінь su- — чинити нащадків, продовжувати роду, форма sunu

визначає „народжений матір'ю", або „вигодований матір'ю". Укр. син, синок, синаш, синеня, синів, синова́ — жінка сина, синовиця — дочка брата, племінниця, усиновляти і багато інших. Відповідники в інших мовах: рос. сын, п. syn, лит. sunus, інд. sunu-, гр. hyios, інд. sutu — вагітність, suti — народження.

Слово о п. I. 1187р.: Посѣяни костьми рускихъ сыновъ.

Часом і на доню кажуть „син". А Свидницький: Біжи, сину (до Теклі), буди! 106.

Син людський — гебр. bean adam — людина, людська істота. Це той, хто служить народові, служачи тим Богові. Пророк. Ц. сл. сынъ человеческій. У Новому Заповіті — Син Божий. Пор. Єрем. 49:18, Єз. 2:1...

Синаго́га — з гр. synagoge — зібрання, сходи. 1. зібрання віруючих євреїв. 2. єврейська церква, євр. релігійний закон. 3. будинок для богослуження в євреїв. Вона замінила великий єрусалимський храм, бет гамікдаш, який після його зруйнування римлянами 70 р. н. е. вже ніколи не міг бути відбудований. Це неможливо навіть сьогодні, після заснування єврейської держави, бо на місці колишнього єрусалимського храму стоїть мусульманська святиня, мосхея Ел-Акса. Тому поки-що євреї з серйозною допомогою діаспори побудували у новому місті велику синагогу. М.Л.К.

Синакса́р, -ря чи синаксарій — (походить від синаксис) збірник з писань християнських Отців, якого читали на цих сходинах. Змістом синаксарів звичайно були подвиги Святих.

Си́наксис, -са — з гр. synaksis — збори, від гр. synago — сходитися, збиратися. Так по гр. звуться сходини поза Літургією православних християн, на яких читали й співали.

Синдон — арх. пояснення цього слова знаходимо з Беринди.

Лекс. 1596.26 б: Сіндон — з тонкого полотна простирало албо рантух. Для того так названо, же напервѣй й мѣстѣ Сідонѣ почато тоє робити.

Синедріо́н — гебр. гр. слово, гебрейський сейм, найвища рада церковна, судова й політична в гебреїв. Євр. форма — санхедрін. Санхедрін діяв від II ст. до н. е. до I ст. н. е., будучи заснований під час грецької влади в Палестині. Він мав 70-71 членів і складався з вищої церковної ієрархії, книжників і старійшин.

Синій, -я, -є — прикм. темноголубий, небесний, ст. сл. синь, синъ. Перше визначало блискучий, ясний, пор. Слово о п. I.: Синіи млъніи — тобто блискавка. Але стародавні пам'ятки XX-XIV віків не мають „синій-ясний", бо таке значення рано загубилося. Слово всеслов'янське і праслов'янське, але по всіх мовах синій — небесний. У давнину синій, особливо „синьць" часом визначало й „чорний", а звідси й диявол — ефіоп. Слово дуже рясне в укр. мові — синити, синіти, синець і багато ін. Завжди синє море, синє небо. У Слово о п. I. 1187р.: „Позримъ синего Дону". Зах. Укр. синий. Синьо-жовтий прапор — державний прапор незалежної України.

У давній мові „синя рана" — синяк:

„Никто да несмѣть... глобоу ис них брати ни за дш҃егоубство... ни за татство... ни кръвавыи рани а ни за синыи рани (Сучава, 1467 Mih Doc. 125).

Синкліт — арх., державна рада, гр. syklet. Звідси і ім'я Синклітика. Див. Секлета.

Лекс. 1627.459: Сигклит — сенат, панове радныи, рада.

Синклитикія — жін. ім'я. Див. Секлета.

Лекс. 1627.459: Синклитікія — Сенаторка.

Синкрети́зм — грецьке слово „мішанина". Назва повстала від назви острова Крит — Kryty. Міста цього острова безперестанно воювали одне проти одного, але в разі нападу неприятеля негайно поєднувалися в одну силу, творячи непереможну „мішанину", синкретизт, Плутарх Мор. 490 б (див. St. Witkowski, Skladnia grecka, 1936 s. 230).

Си́нова́ — синова жінка, в З. У. синóва.

Лекс. 1627.229: Синóха — невістка, сы́нова жона.

Синóд — гр. sinodos — збори. Синодами називались у Середні віки у Німеччині ті церковні суди, які виносили рішення в карних справах і в питанні віровідступництва, судили т. зв. єретиків. З другого боку святий синод став найбільшим релігійним авторитетом у православних церквах, який виносить рішення в канонічних питаннях, в питаннях церковної освіти і дисципліни в рядах духовенства. Він складається з представників вищого духовенства, починаючи від єпископів і з фахівців з теології. Петро I скасувавши в 1721 р. патріаршество заснував вперше найсвятіший правительствуючий синод, який зберігся і після відновлення патріаршества і

перед яким відповідає сам патріарх.

Лекс. 1627.460: Синод — собор, згромаженьє, з'ѣзд.

Синóдик, -ка — список померлих для їх поминання, пом'яник. З гр. synodicón — збір, збірка. Див. мінологій.

Синóк — здрібн. від сл. син. „Мамин синок" — розбещений, випещений.

Синóнім — з гр. synonymos — одноіменний. Синоніми — слова різнобринячі, але близькі або й однакові своїм значенням. Напр. чудовий — чарівний — прекрасний; вродливий — гарний; тяжко — важко; скучати — сумувати. Синонімів у нашій мові дуже багато, вони мають свого словника синонімів, де докладно вияснюється значення кожного синоніма. Часто буває, що синоніми мають дуже тонку, мало помітну відміну.

Українська мова знає багато чужих слів, що сильно закоренились в нашій мові, а разом з тим вони мають і своє туземне слово, напр. аероплан — літак; лінгвістика — мовознавство; аплодисменти — оплески; пейзаж — краєвид і багато подібних, — це не синоніми, а слова кальки.

У Біблії майже третина її писана гебрейськими віршами, а система гебрейського віршування заснована на синонімічній побудові віршових рядків. Ось тому Біблії переповнена синонімами, — за Біблією гебрейською і грецька та копія її старослов'янська Біблія — це джерело синонімів у слов'янських мовах.

Так само і в народних піснях часто бачимо свободне вживання синонімів.

Си́нопсис, -са — коротка історія, від гр. synopsis (syn та opto — дивлюся) — розгляд, огляд. Класичним історичним синопсисом був Синопсис Архимандрита Інокентія Гізеля (+1683), виданий у Києві 1674 р. — він став підручником історії і за 1674-1861 роки мав 25 видань.

Си́нтаксис — частина граматики, яка вивчає функції і упорядкування слів з гр. syntaksis, рос. синтаксис, п skladnia.

Си́нтез, -зу — голічна операція протилежна аналізу, ускладнення розрізнених понять в одне ціле, узагальнення, з гр. syntesis, п. synteza; на З. У. синтеза.

Си́пати — зрушити падаючи щось дрібне, сипке, з первісного суп з supty — насипаний, повний; праслово, лит. supti — колихати,

др. прусське sapis — насип, лат. supare — кинути, dissipare — розкидати, рос. сопка — насип. Слово о п. І. 1187р.: Руского злата насыпаша, 22.

Т. т.: Сыпахуть ми великий жемчюгь, 23.

Сир, -ру — рос. творог. Вибір з квашеного молока, слово всеслов'янське і індоєвр.; рос. сыр — ферментований сир, п. ser, ц. сл. сыръ, срб. сир, первісне значення квашене молоко, як в інд. surja, лит. suris — сир, нім. sauer — кислий.

Сираку́за — гр. місто в Сицилії, батьківщина Архімеда.
Лекс. 1627.460: Сиракусы — притягаючій гвалтом.

Сира́х Ісус (євр. Ješuah) — син Сираха, автор апокрифної моралізаторської книги в епоху II-го Храму. Книга не увійшла до єврейського канону, зате наявна як в слов'янському каноні, так і в перекладі Лутера. Його залюбки цитує Сковорода. Вона була відома довгий час лише в грецькому варіанті, але староєврейський оригінал був знайдений наприкінці XIX-го століття в каїрській генізі (хранилищі євр. рел. книг), а після II-ої світової війни серед кумранських рукописів. Сирах — неєврейське ім'я, але такі комбінації, коли ім'я єврейське, а патронім грецький були досить розповсюджені серед євреїв в Александрії. Беринда прикидає всякі можливі єврейські значення, звичайно безпідставно:

Лекс. 1627.454: Сірах — пише́ньє, щебета́ньє, кшиканьє ужов, або пѣснь брату, або дар порожній.

Сире́на — грецький міфологічний персонах з Одіссеї Гомера, вигляд якого досить точно описаний в Беринди. У сучасній мові слово стало іменником загальним і означає різні технічні прилади, які випускають сильний звук. Напр. під час війни гули сирени, коли налітала чужа авіація, або же сирени гудуть, звучи робітників до заводів.

Лекс. 1627.454: Сірены — див. мо́рскій, до пояса стан панський, а дал й рибѣй.

Си́рий — 1. покритий вологістю: сира земля, сира могила. 2. вологий. 3. не варений. 4. не до кінця вироблений. Рос. сырой, п. surowy, ц. сл. сыръ, чс. syry, лит. suras, швед. sur ped — сире дерево, нім. sauer — квасний. Див. сир, суровий.

Си́річ — ст. сл. сирѣчь, арх. тобто.
Лекс. 1627.218: Сирѣчѣ — то єст, правдиве.

Си́рія — географічна грецька назва, властива етнографічна назва Ара́м, так звався син Сима, Буття 10:22. По арам. Сурія, по перс. Сористан, по араб. еш-Шам — земля на ліво, цебто північна земля. Див. Арам.

Сиро́ватка — в рос. мові переставлення складів: сыворотка — рідина, що виділяється при загортанню молока. Див. сир.

Сировина́, -и́ — добутий або вироблений матеріал, призначений для дальшої промислової обробки. Від слова сирий. Див. сирий.

Сиро́п, сиро́пу — лат. siropus, солодкий напій.

Сирота́ — дитина, яка зосталась без батьків, ст. сл. сирь — самотній, без нікого, без матері. Стародавнє сирота — самотність, сир-ота; пор. темнота, сухота.

Сисо́й, -соя — ст. сл. гр. смиренний, блаженний. Сисой жив у V-ому віці у пустинних місцях Єгипту, будучи послідовником і наслідником св. Андрія.

Лекс. 1627.454: Сісой — смѣрен.

Систе́ма — з лат. systema, з гр. ідент. слова. Система означає в суч. мові 1. порядок, зумовлений певним складанням речей або частин. 2. принципи певного вчення. 3. сусп. лад, організація.

Си́тий — прикм. 1. який не відчуває голоду. Ситий голодного не розуміє, багатий не розуміє бідного, отже ситий також той, який живе в достатку. 2. товстий. 3. поживний — про страви. Праслово лит. sotus, лат. satis — ситий, гр. satis — насичений, гот. sattis, нім. satt — ситий, який наївся.

Лекс. 1627.469: Фуд, сир. Толстая або сытая.

Сиф — ст. сл. Сифъ, д. євр. Šet, Кн. Буття 4:25 — по традиції третій син Адама і Єви. „І пізнав Чоловік іще жінку свою — і сина вона породила. І кликнула йменння йому Шет (Šet), бо Бог дав (šat) інше насіння за Авеля, що забив його Каїн. Отже за Біблією Šet від šat умістив, дав. Проте в Ізраїлі цього імені дітям не дають тому, що в сучасній мові означає сідницю, гудзицю.

Греки не мали ш, і всі ш з єврейських імен переробили по своєму на с. Тому і Šet переробили на Set, а за греками й ми зробили своє Сиф, хоч ш у своїй мові ми маємо. У другому місці 5:38 ще раз говориться про Шета, а ім'я йому дає вже чоловік: „І жив Чоловік століт і тридцять літ, та й сина породив на подобу

свою та на постать свою і закликав ім'я йому: Шет.

Шет виступає у давній апокрифічній укр. літературі.

Лекс. 1627.453: Сиф — положеный, посаженый, положил або основаніє.

Сифо́н, -а — 1. трубка для переливання рідини. 2. посудина для газованої води. З гр. через фр. siphon.

Си́хем — д. євр. Šechem — плече, хребет, ст. сл. Сихемъ. Місцевість на території давньої Палестини на південь від Самарії.

Лекс. 1627.454: Сіхем — ра́мя, або часть, або ранοє вандрова́ньє.

Сіа́мські близнята — близнюки, що народжуються зрощені. Вперше засвідчені в Сіамі, тепер Таїланда, тому і так названі. Це були Чанг і Енг Бункер, прожили 63 роки 1811-1874, були оженені і мали нормальних здорових дітей. Але здебільшого сіамські близнята гинуть вже в дитинстві, тому в наш час роблять успішні спроби хірургічного розділення сіамських близнят. Успіх залежить від того, в якій мірі вони зрощені.

Сі́вер — ст. сл. сѣверъ — перше вітер північний, пізніше північна сторона, північ. Переносно пітьма, рів. Лекс. 1596.252.

Сіве́ра — „А друзіи же словене сѣдяше (на Сівері, півночі) по Деснѣ, і по Семі, і по Сулѣ і нарекошая Сѣвера" (цебто північні) (Іпат., Літ. 4).

Виведення назви сівер'ян із слова з значення північ — вплив народної етимології. Насправді, сівер'яни були протобулгарським племенем себер. Див. север. М.Л.К.

Si vis pacem, para bel lum — лат., якщо хочеш миру, підготуйся до війни. Тобто агресію може стримати тільки сила противника.

Сідина́ — рідко, те саме що сивина, з сѣдина.

Сідло́, -ла́ — упряж для їзди верхи, видіння для вершника, рос. седло, п. siodllo, первісна форма седъло. Слово праслов. і індоєвр.; нім. Sattel, гр. hella, лат. sella з *sedla. Всі ці слова означають сідло або крісло. Див. село.

Сізі́фова пра́ця — крилате слово, взяте з гр. міфології і визначає: нескінчена праця, марна праця. Давній грецький цар Сізіф тяжко провинився і боги засудили його на вічну марну працю: викочувати на гору тяжкого каменя, який з вершка гори все

скочувався назад під гору. Сізіфова праця описана в XII пісні „Одісеї” Гомера.

Сік, со́ку — ст. сл. сокъ, за А. Соболевським слово скіфське. Звідси сочити (Филип. 27).

Сіке́р — п'яний напій, але не вино; д. євр. šechar того ж значення, гр. şikéra, ст. сл. сїкеръ. Пор. Числа 6:3, 28:7, Суддів 13:4, Лев. 10:9 і ін. Лк. 1:15: Сікера не имать пити.

Сіке́ра — див. сікер.

Лекс. 1627.454: Сікера євр. хмѣлный напиток или пьянство.

У творі Г. Сковороди „Убогий жайворонок” знаходимо таке цікаве пояснення до слова сікера: Сікера есть слово еллинское, значит всякое питье упоевающее, пьяное или хмѣлное, кром единаго гроздного вина, хлѣбное же называемое вино в том же всеродном имени заключается, сего ради пишется: „Вине і сікеры не имать пити”. Там же він говорить, що на Україні сікеру називають головичник.

Sic transit gloria mundi — лат. так проходить слава світу, вислів часто вживаний в катол. літературі, в тому числі і на іконах, означає, що все земне, в тому числі і слава, пишність землі — скороминуче.

Сіль, со́лі — біла речовина з характерним гострим смаком, головна приправа до їжі, оскільки її складові частини — хлор і содіум необхідні для організму, в давнину коштувала досить багато, бо, напр. на Україні її привозили з далекої відстані, головно чумаки. Рос. соль, п. sól. Прасол — людина, яка торгує сіллю. Праслово *solni, *solta, ер. hals, лат. sal, нім. Salz; від солі — солонина, солодкий, солод. Див. слатина.

Сіль землі — найдорожче, всім потрібне. Вираз євангельський — Матвія: 5:13. Так Христос назвав своїх учнів.

З'їсти з ким пуд солі (пуд = 16 кг.). Час на спожиття пуда солі дуже довгий, стільки же треба, щоб насправді пізнати близьку тобі людину.

Сількор, -кор — абревіатура від сільський кореспондент. В Радянському Союзі так називали людей, які дописували до газет з села, це головно ті, які інформували про тих селян, які не підкорялись розпорядженням радянської влади. Такий персонаж ліг в основу роману А. Головка „Бур'ян”.

Сім, семи, сімох, сімома — числ. спільнослов'янське і індоєвр. слово, ст. сл. семь — сім, седмъ — сьомий; рос. семь, седьмой; п. siedem, siedm; чс. sedm — зберегли первісне д як і п. siodmy. Як і всі інші первісні числівники походить від порядкового лат. septimus, д. прус. septmas, лит. septyni, інд. sapta-, нім. siebente.

Лекс. 1627.217: Сімдесят.

Сім чудес світу, як їх називали стродавні автори, це найбільш дивовижні на їх думку витвори людських рук, а саме: єгипетські піраміди, александрійський фар, висячі сади Семіраміди, храм Діани в Ефесі (спалений Геростатом), статує Юпітера в Олімпії — твір Фідіаса, мавзолей у Галікарнасі, Родоський колос.

Сімна́дцять — зах. укр. сімнайдцять, див. дванадцять, ст. сл. седмь на десѧтє, давнє сємнадцать.

Сім'я́ — родина, ст. сл. сѣмья, сѣмия — челядь, раби, слуги, сім'я; рос. семья, ст. сл. сѣминъ — робітник, слуга, челядь. Пор. лит. šeima — сім'я, šeimy — челядь. У сучасній мові сім'я це люди, близькість яких визначається родовим спорідненням, у давній мові це ряд поколінь, що походять від одного родоначальника:

Архимандрит Иосафь... и вьсѣ братство яжє о христѣ, видѣвшє ми сыновство и прїятєлство, твоє произволєнїє сътворихом и о том слюбихом твоєи милости и твоєи отраслиє и твоємоу сѣмєни, поколи боудєт свѧтоє мѣсто сїє, да бѣдєт от нас твоє благоє произвоєнїє (Путна, 1476 BD I 217).

Споріднено етимол. із словом сі́м'я.

Сі́м'я — насіння, ст. сл. сѣм'я. Див. сіяти.

Сі́ни, сіне́й, сіням, сіньми́, в сінях — нежила частина селянських хат, яка з'єднує жиле приміщення з ганком. Слово розвинулось з первісного значення: тінь, покров; див. сінь. Рос. сени, п. sień, лит. siena — стіна.

Лекс. 1627.317: Двор, сѣнь — сѣні, притво́р.

Сіножа́ть, -і — дуже давнє слово відоме з пам'яток ще зо Смоленської грамоти 1150 р.: Далъ землю съ сѣножатми и на Сверковихъ лукахъ с ножати. Словник Міклошича подає ще слово „сѣножатва". Пізніше повстало „сінокос". Було ще церковне слово „сѣносѣчище або сѣносѣчь — луг, сінокос, у нас невідоме. Повстання слова сіножать не зовсім ясне, але, здається, серп старший за косу, по пам'ятках „серп" широко відомий уже в XI ст.,

також і жати, натомість „коса” і „косити” відомі тільки з XIV ст. Можливо, що спочатку якийсь час і на „косити” говорили „жати”; пор. стріляти — пускати стрілу і „стріляти” з рушниці. Тепер „сіножать” тільки „луг”, а „сінокіс” — і луг і пора косовиці. Пор. О. Курило, Матеріали до української діалектології, Київ, 1928 ст. 21: „Сіно не жнецця, а косиця, то не „сіножать” а „сінокос” а „сіножать” то якось дурни люди вигадали таке слово.”

Сіно — праслово, рос. сено, п. siano, ц. сл. сѣно, гр. koina, угор. széna запозичено у слов’ян.

Лекс. 1596.29: Село — поле, лука, сѣножать.

Лекс. 1627.218: Луќа, сѣножа́ть.

Т. т. 257: Тра́вник — сѣножа́ть.

Сінь — арх., те що покриває, сховує щось, покров, церк. дашок вівтаря над престолом. У давній мові сіѣнь це тінь; гр. skia, срб. сен, п. cień.

Слово о п. І. 1187р.: Подъ сѣнию зелену древу, 42.

Будка — куща, колиба, сѣнь, скинія, селеніє, Син. 10.

Сіо́н — д. євр. Cijjon, гр. Sion, ст. сл. Сїонъ. Д. євр. Cijon виводять від cijjah — гола пустиня, скеля, зменшена форма на -он (пор. išon — чоловічок) Cijjon — пустиня на горі, щось ніби лиса гора. Д. євр. Cijjon та гр. Sion жіночого роду, а не чоловічого, як це плутають багато перекладачів в Пс. 69 (68) в тому числі і переклад ст. слов. За традицією на горі Сіон стояв палац царя Давида.

Сіоні́зм, -у — політ. рух євреїв скерований на відбудову єврейської державності. Засновники сіонізму в сучасному розумінні був віденський журналіст і письменник Теодор Герцль (1860-1904). Він мав розмову з І. Франком і ця розмова вплинула на повстання поеми Франка „Мойсей”. М.Л.К.

Сіп! — рухонаслідування схоплення за щось. Звідси — сіпати, сіпнути, сіпання. З прамови.

Сі́ра — те саме що сірка. Хімічний елемент, легко займиста речовина блідо-жовтого кольору, наукова назва сульф. Назва походить, мабуть, від сірого кольору.

Лекс. 1627.67: Жу́пель — сѣра, сѣрка.

Сі́рий — рос. серый, п. szary. Колір середній між білим і чорним. Перен.: нічим не примітний, невиразний. Ц. сл. сѣръ, словен. ser- — блондин, білявий. Корінь си-; див. сивина, синій.

Сіро́ма, **сірома́ха** — бідна, незаможна людина. Назва, мабуть, від кольору сюрдута.

Сірома́нець — від сірий, епітет вовка.

Сі́сти — одноразове від сидіти. Див. сидіти.
Слово о п. I. 1187р.: Высѣдѣ изъ сѣдла злата, 22.
Мѣл усѣсти по правици маєстату Божого. Катих. 1645 р. 12.

Сіть, -і — пристрій для ловлі риби, птахів і т. ін. зроблений з міцних ниток, які перехрещуються і закріплюються на однакових проміжках вузлами. Перен. те що нагадує багато перехрещених ліній. Рос. сеть, п. sieć. Спорідн. з словами сіяти, сито.
Лекс. 1596.30: Тенета, сѣть.

Січень — перший місяць року. Див. календар. В давнину січень означав другий місяць року, февраль: мць фєвраль рєкомый сѣчень, Четвероєв. 1144 р.

Сі́яти — кидати зерно в оброблену землю для здобуття урожаю, засівати, переносно розповсюджувати серед людей знання, освіту і т. д.; ст. сл. сѣяти, працювати. Пор. Пс. 124, 126:5: Хто сіє з сльозами, зо співом той жне! З цього кореня що і сім'я, сівба, сіть, сито; лит. seti, seiu; лат. satum, sevi, seminare; гот. saian.
Слово о п. I. 1187р.: Стрѣли по земли сѣяше. Тогда сѣяшется усобицами.

Скаву́, скаву-скаву — звуконасл. що означає виск собаки, шакала і т. д.

Скавулі́ти, скавучати — видавати такі звуки..

Скажений — прикм. від сказити — псувати.

Скаже́но чинити — у давній мові: анулювати, оголошувати недійсним. Тоты записи оумарѣмо тым то листомъ, скажєно и оуморєно чинимъ (Сучава 1462 BD II 285).

Сказ, -у — гостре інфекційне захворювання ссавців і людини, викликається вірусом, передається слюною хворої тварини: собаки, кішки тощо. Скажений — хворий на сказ, перен. божевільний від гніву. Сказити, скажений — діал. попсований, споріднено з щезати, див. щезати.

Ска́за — у давній мові: шкода, збиток, ст. п. skaza.
Ино мы для сказы от поганства з ласки нашое то вчинили и

тое ведро меду ему есмо отпустили вечно (Мереч 1496 АЛРГ 69).

Сказа́нiє — ц. сл. съказани — у давній мові: вирок.

Головныи пановѣ зємлъ наших на вєлых соимєх сєдают от нас на соудѣх прѣд которымиж то паны жалобы вєлїкыи дѣдичны бували жаловани а из сказанїя бывало правдиво (XV ст. СЯ 42 зв.).

Сказа́ти — докон. вид від дієсл. казати; див. казати, показати.

„Скажеш гоп, як перескочеш" Пор. I Цар. 20:11: „Хай не хвалиться той, хто мета припинає, а той, хто розв'язує".

Скака́ти — стрибнути, пересуваючись скоком. Звуконаслід.

Слово о п. І. 1187р.: Сами скачють, аки сѣрыи влъци.

Т. т.: скача славію по древу.

Скакови́й — прикм., який має високі бігові якості (про коня). „На мить відчула себе скаковим конем" Г. Гордасевич: Прекрасні імена жіночі, 165.

Ска́лити — (зуби) шкірити зуби, вишкіряти, вищиряти зуби — сміятися. Походить від ст. сл. скала у значенні щілина. Див. скеля. Скалити — робити щілину, виставляючи зуби.

Скам'я́ — скамна, скамня, скамниця — зовсім рідкі слова, їх подає Сл. Гр. IV, 131. Звичайно укр. лавка. Ст. сл. скамия. З гр. skamni, мн. skamnia.

Срезн. III, 364 подає XVI ст. скамийка, скамейка — прикраса на колчані, чи не на зразок лавочки.

Сканда́л — з гр. skandalon — гостре каміння, нагода упасти чи зробити гріх головно внаслідок поганого прикладу, обурення викликане поганим прикладом, реакція викликана обурливою поведінкою. Влаштувати скандал — розпочати галасливу суперечку.

Скандербе́г — албанський вождь (1414-1467), справжнє його ім'я Георгіос Кастріота здобув прізвисько Скандербег (бей), тобто правитель Олександр (на зразок Александра Македонського) будучи на службі в турків. Став на чолі повстання албанського народу і примусив їх заключити мир. Постать легендарна.

Скарб, -у — 1. купа грошей, золота, коштовностей. 2. схов з коштовностями з п. skarb з тим же значенням, а ц. сл. слово з якого воно походить „скърбъ" має досить відмінне значення, це жаль,

гризота, з нього походить і рос. скорбить — журитися, оскорбить — ображаати, срб скрб — турбота, скрбити — турбуватися, старатися. Значення п. слова розвинулось саме з цього останнього значення.

И пани его... пытала мене, есть ли полотна, и я исповѣдилъ полотна въ той клѣти, в которои скарбъ былъ (Вільна 1498 АЛМ 163).

Лекс. 1596.13: Живот: мешканьє, и тыж скарб, грошѣ.

Лекс. 1627.221: Сокровище — скарб.

Скарб Атті́ли — так був первісно помилково названий склад з 23 предметів, головно келихів і мисок з золота 22 каратів вагою 10 кг., знайдених одним селянином у 1799 р. під землею на невеликій глибині у селі Надьсенміклош у Банаті, яке тоді належало до Австро-Угорщини (теперішнє Синніколаул Маре, містечко в Румунії). Скарб зберігається у музеї Історії Мистецтв у Відні. Болг. вчений Нікола Мавродінов і угор. вчений Андраш Алфелді довели, що насправді цей скарб належав тюрським болгарам в епоху скоро після їхнього хрещення, отже десь у IX ст. На цих предметах вирізьблені фігури з міфології чорних булгар, орлоподібний птах, якому жінка підносить до дзьоба келих, крилатий барс, голова бика з рибячою лускою, міфічний звір з копитами і тілом і головою мужчини, коронований цар, собака. М.Л.К.

Скарбни́ца — 1. місце, де зберігаються скарби. 2. урядова установа, що відає державними коштами. Звідси скарбник — людина, яка цими коштами відає.

Лекс. 1627.246: Сокровище, скарб, скарбница.

Скарбо́на — церк. скринька, в яку кидають гроші на потреби церкви. див. корван. Це слово помішалось в укр. і п. мовах із словом карб.

Ска́рга — висловлення незадоволення чимсь чи кимсь, офіційне звертання з таким змістом; п. skarga, давнє скргати і скрижити — це скреготати зубами, але значення абстактизувалось і узагальнилось.

Лекс. 1627.163: Скарга, скарги покладаньє. Оскаржица — который на кого скаржит. Скаржуся, скаржу, позываю.

Т. т. 168: Оскарженьє, скарга.

Т. т. 267: Укоризна, ска́рга, жа́лоба, вина́. 268: Укоряю — скаржуся.

Ска́ржити — подавати скаргу на кого небудь, оскражувати.

Лекс. 1627.18: Важду на тя — оскаржую тебе... оскаржу.

Ска́терть, скатертина, скатерка, скатірка, скатертинка, скатерковий — обрус, убрус, шматок матерії, який стелиться на стіл. Звичайно походження вияснюється з ска-терть: ска — це з ст. сл. дъска + ст. сл. тьрть, а разом столо-утиральник, Пр. II 295. Пор. болг. покривка, чс. ubrus, п. obrus. Слово східнослов'янське, рос. скатерть.

Скатерть самобранка у казках — чарівна скатертина, на якій, за бажанням власника, можуть появлятися різні страви.

Скатерть тобі дорога — іди з Богом, іди скоріше.

Скве́рна — арх., книжн. що-небудь нечисте, гріховне. Корінь скваръ — що небудь перепалене, опалене, яке залишає пляму.

Лекс. 1596.29: Скверна — нечистость, плюгавость. Скверный — нечистый, плюгавый покал: (яный).

Лекс. 1627.29: Скверна — нечистость, змазаньє, зма́за прирожона (первородний гріх).

Скелет, скелету — фр. squelette, з гр. skeleton — цілість костей людини і хребетних тварин в їх природному розташуванні.

Ске́ля, -і — великий камінь, який стоїть нерухомо в землі, праслово; рос. скала і осколок — шматок каменю, п. skała, skeliu — розколоти, латв. skilja — розділяю, гот. skilja — різник, вірм. celum — розколоти.

Лекс. 1627.146: скала́, де́бря.

Скеля Ізраїля, cur Jisrael, назва Бога, напр. Ісайя 30:29 й ін. Див. Петро, кифа, кіфа.

Скептици́зм, -у — з гр. skepsis — сумнів, вчення грецьких філософів, яке твердить, що ми нічого не можемо знати напевне. Такі ідеї наявні в Геракліта, Парменіда, в деяких софістів і в Піра, в новітні часи ці погляди висловлював англ. філософ Девід Гюм.

Ски́ба — шар землі, який вивертає плуг під час оранки. З нім. Scheibe через п. skiba, у чс. також skywa.

Лекс. 1627.257: Толща — ски́ба вы́ораная.

Ски́мен — арх., молодий лев.

Лекс. 1596.28 б: Скимен — лев молодый. Скимни — дети лвовы, левеня́та.

Лекс. 1627.455: Скимен — лев молодый, дитя лвово.

Ски́нія — рос. скиния — намет, в якому по твердженню Старого Заповіту, книга Вихід, повинно знайтися Святая Святих з гр. skene — намет; див. сінь, сіни. Ст. сл. скинія. Вихід 25:9 гебр. miškan.

Лекс. 1596.26 б: Скинія — сѣнь, таш, намѣт.

Лекс. 1627.455: Скиніа — метафоріце ятка, крамниця, зри селеніе и сѣнь.

Скипе́тр — жезло, знак влади монарха; ст. сл. скыпьтръ з гр. skyptron — жезло.

Лекс. 1627.455: Скипетр — держава или ласка царская або бе́рло, або палцат королевскій.

Скипетр — берло, Син. 5.

Скиптрофо́рос — носій скипетра, монарх — слово грецьке.

Лекс. 1627.301: Цар — круль, король, найвишшій пан, скиптрофорос.

Ски́рта, **скирти** — Див. стирта.

Скит, -у — невелике житло ченців-самітників.

Богомислности мѣсце — скитъ, Син. 8.

Ски́тник — монах самітник, схимник, анахорет. В лекс. 1627.220 пояснюється так: Подвижник, страдалец, богомыслец, обучителник, тот, который ся цвичит (тобто управляється) застягнути страсти, особливе писар в богословіи аскитис зовется. Скит — мѣсце, где ся того цвичат.

Скік! скіць! — подвоєне скакіць; рухонаслідування скоку. Звідси скакнути, скакати, скік, скоку. З прамови.

Скі́лла або Сцилла — за Гомером донька морської потвори Кратеуса, яка мала голос, як в собаки, 12 ніг і шість довгих рук, жахливу голову і 3 ряди густих зубів. Жила напроти Харібди в печері звідки вона чигала на жертви. Ці два чудища сиділи з обох боків Мессінської затоки і пожирали всіх, хто наважувався плисти цією затокою. Їх описав Гомер у XII пісні Одіссеї. Вираз бути між Скіллою і Харібдою — бути між двома небезпеками.

Скі́льки, скілько — кілька, кілько з давнього колько. Скільки горя було тоді, Гр. 26. Своєї землі скільки, Гр. 8. Скілько розлито крові, Кул. 369. Див. кілька.

Скіпа́ти — див. поскепані.

Скіра — зах. укр. шкіра. Див. шкіра.

Скі́фи — степові племена, які населяли південну частину сучасної України у І тисячолітті до н. е. Про них зоставив записи гр. історик Геродот. Скіфська мова належить до іранської групи індоєвр. мов. Скіфи були споріднені з кавказькими племенами аланів або русів, через яких в науці і вийшла вся плутанина щодо походження слова русь — яке справді є одночасно і назвою варягів і назвою південного племені аланів. Беринда ще більше комплікує справу, вважаючи скіфів татарами:

Лекс. 1627.455: Скиф — татарин, скифський — татарскій. Скифія — татарська земля.

Скі́фія — античність знала про дві Скіфії, знані в науці як Скіфія майор — Велика Скіфія, на південній Україні, і Маленька Скіфія, Скіфія Мінор — на території сучасної Добруджі — Румунії.

Склад, -у — те саме, що силаба, одна або більше літер, які вимовляються однієу емісією голосу. З кореня кла- : класти, лит. kloti — класти, розстеляти; д. нім. hladan, нім. laden — навантажувати. Грам. термін склад є калькою — див. рос. слог від слагать, сложить.

Лекс. 1627.224: Слог — склад.

Склад, -у — приміщення для зберігання чогось, омонім слова склад — силаба.

Лекс. 1627.281: Клѣть на схованьє або иншеє якоє мѣстце на склад.

Скла́дка — 1. складений рівно шматок матерії. 2. те саме, що скадчина.

Лекс. 1627.460: Склад, складка.

Складні слова́ — звичайно виразно показують значення цього слова, напр. високопоставлений, зубочистка, пароплав, вікопомний, злорадний, вітроход, землероб, лісоруб і сотні т. ін. Без більшого напруження розуму людина відразу розуміє, що пароплав — велика лодка, що пливе парою, землероб — хто, обробляє землю, лісоруб — хто рубає ліс, і т. ін.

Складчина — спільна забава хлопців і дівчат, на яку вони „складали" потрібне. Це рід вечорниць.

Склеп, склепу — це льох, підземний погреб, мурований гріб.

На Зах. Укр. склеп — це крамниця. Це значення має тенденцію до розповсюдження по всій Україні. Походить з п. sklep, а взагалі слово склеп походить від клепати, в такий спосіб робити склепіння, а далі приміщення. Див. клепати.

Лекс. 1627.41: Скарбниця, склеп.

Т. т. 96: Комора, клѣть, засклепеньє, склеп.

Скло, скла — нар. шкло, шкляний, шклити — прозора речовина одержана з піску; виріб з такої речовини; посуд для рідини. Праслов'янське, лит. stiklos — шкло, рум. sticlă; мабуть давнє запозич. з герм. мов гот. stiklos — келих від stechen — колоти. Назва виробу перейшла тут на саму матерію. Море шкляноє, Ключ Роз. 1665 р. л. 9.

Склони́ти — арх., рос. склонить, суч. укр. схилити.

Головы своєи не маєть где склони́ти. Катих. 1645 р. 78 б.

Скля́нка — часто шклянка; скляна посуда циліндричної форми для пиття; діал. погар. Див. скло.

Лекс. 1627.234: Сткляница: склянка албо кубок, чаша, келих.

Сковорода́ — посуд для смаження, ст. сл. сковрада, сковърада., сковорода. На Зах. Укр. і на Поділлі — пателня, на Закарпатті — тепші.

Скоморо́х — мандрівний музикант, танцюрист, чарівник, чаклун, давньорус. скоморохъ, ц. сл. скомрахъ, староп. ckomrośny — нескромний, безсоромний, skowrośny — веселий. Етим. слова неясна.

Скопе́ць — людина, якій зробили кастрацію, головно ті, які належали до секти скопців. Цю секту заснував у Росії неписьменний селянин Селиванов (пом. у 1832 р.) і вона розповсюдилась під час нападу Наполеона в Росії у 1812 р. у зв'язку з сподіваннями кінця світу. Скопці довели до крайнощі аскетичні ідеї християнства, вважаючи всякий сексуальний акт гріхом. Самокастрацію робили після народження першої дитини, від неї багато людей помирало. Після війни 1812 р. царський уряд заборонив цю секту, але не зміг викоренити її.

Слово скопець відносить і до тварин, див. дієслово скопити, ц. сл. скопѣць — кастрат, лит. skopti — видовбувати, гр. skapto — окопую, лат. capo — каплун.

Лекс. 1627.221: Скопец: жребенец, скопити сирѣч исхластити (*жребя*).

Скоропис — див. письмо.

Скорохід, -хóда — той, що скоро ходить.

Лекс. 1627.426: Кýрсар, лат. — посланец, скоротеча.

Скорпіóн — ет. сл. скорпии, скоръпий з гр. skorpiosш — труйлива комаха. Давнє скорпій, книжнє скорпіон, з зах. євр., фр. scorpion.

Лекс. 1627.455: Скорпіа, скорпій, недвѣдокъ або інструмент воєнный.

Скот, скотина — стародавнє слово для означення головно рогатої худоби.

А кто имєть купити скотъ или барана, у баков... не надоб нигд мыто дати, нижъ тамъ где купил, Сучава 1408 Cost. II 6327.

Але з дуже давнього часу слово „скот" визначає також маєток, гроші, готське skatts — гроші. Напр.: Начаша скотъ събирати от мужа по 4 куны, „Повість временних літ" під 1018. Ось через це гр. krynos визначає скот і маєток, лат. pecus — худоба, pecunia — гроші, по інших мовах слово для визначення „скота" визначає також маєток, гроші, напр. угор. marha — худоба як і укр. діал. маржина, але рум. marfă від слов'ян запозичене, означає товар для продажу.

А по томъ вовсѣ десѧть гривєнъ приходить и 10 скутъ того єсми єщи не брали (1386-1418 Р 35) — тут скотъ, скутъ — назва грошової одиниці.

У сучасній укр. мові слов скот вже не вживається, рос. скот — худоба. Цікава і синонімія товар — предмети для продажу і товар — діал. худоба. Все це пояснюється тим, що в давнину худоба правила за основу товарного обміну.

Скоти́на — арх, худобина.

На головномъ мытѣ оу Сочавѣ, от скотины один грош (Сучава, 1456 Cost. 788-789).

Скотница — староукраїнське слово, визначало грошовий скарб, скарбниця, бо ж „скот" тоді маєток, гроші. Лист Никифора до Мономаха: Скотница твоя не скоудна єсть и неистощима.

Скóчити — зробити стрибок куди-небудь, скакати. Див. скакати.

Слово о п. І. 1187р.: Скочи къ граду Кыєву.

Т. т.: Уже бо выскочисте изъ дѣдней славѣ, 34.

Скрайний — часте в Галичині слово, з п. skrajny. Чоловік скрайних переконань, Куз. 255. На Сході не вжив., тут крайній, останній, кінцевий, ліберальний. Від держався крайніх поглядів, Коц. 29.

Скра́ні — діал., скорни, бокова частина череба від лоба до вуха, ц. сл. скранія, первісна форма *skorn, п. skroń; споріднена з гр. kranio — череп.

Лекс. 1596.27: скрань — поличок.

Лекс. 1627.221: Скранія — полички, ягода на лици, скорни. Скрань — скронь.

Скрижа́ль — плита з священним написом, рос. скражали — таблиця; ц. сл. скрижаль — плита, заповітний камінь, порівнюють з срб. скрижам — ріжу. Потебня порівнював з дієсл. кроїти, латв. krijat — дерти.

Лекс. 1627.221: Скри́жаль — та́блица, тя́блица.

Скри́нька, **скриня** — 1. невеликий ящик. 2. ящик для листів. 3. по селах криївка для одежі; scrinium — шафа існує і в лат. мові, нім. Schrein, так що може бути і запозиченням або це індоєвр. слово із значенням одвір; п. skrzyńia, є і в литовській мові, але в рос. немає.

И коли єсмы пріεхалъ до Станково и нашолъ єсмы тую клѣть не запечатану ничимъ и скрынка тая была не замкнена въ тои клѣти (Вільна, 1498 АЛМ 163). А не бралъ изъ тое клѣти ничого, ани скрини не ворошилъ, которая стояла не замкнена (Т. т.).

Скрип! — звуконаслідування рипу двері, віз, колеса, черевики, чоботи. Всеслов'янське. Звідси: скрипіння, скрипіт, -поту, скрипі́ти, скрипливий, скри́пнути, скрипоті́ння, скрипучий і ін. Сюди й скри́пка. З прамови.

Скрипі́ти — видавати скрипучі звуки.

Колеса скрипіли, Укр. пісні, Макс. 7.

Скрипнув стілець, Гонч. Л. і зб. 22.

Скри́пка — струнний інструмент; рос. скрипка, п. skrzypce, від слова скрип. Грати на скрипці.

„Грати на першу скрипку" — підноситися, займати перше місце.

Лекс. 1596.9 б: Гусли — арфа, лютня, скрипи́ца.

Скри́пу-скри́пу! — звуконаслід. візка.

Скро́мний — лагідний, тихий, спокійний; рідке в укр. мові. В Словн. Гр. IV 144 звосім нема. Але в Укр. рос. сл. V 361 уже маємо: скромненький, -ка, скромний, скромник, скромниця, скромнічати, скормність. Сюди: ускромити — заспокоїти, втихомирити; п. uskromiać. Уживається головно в говорах полтавських. Від ст. сл. скормьнъ, перше значення обмежений.

У давній мові вживалось присл. скромливе — пристойно:

А тоє вышє писанноє чєрєз князя Кстєнтина... маєть быти дєржано и поживано спокойнє и скромливє (Вільна, 1499 AS I 118), п. skromliwe.

Лекс. 1627.251: Мѣрный, средній, скормный.

Т. т. 456: Скромный, спокойный.

Скро́ня, скори — див. скрані.

Скру́ха — арх., 1. тяжкий, гнітючий настій. 2. каяття; п. skrucha — каяття, жаль, від кореня kruchy — крихкий; ст. сл. съкрушеніє — моральний злам.

Лекс. 1627.246: Сокрушеніє — скруха.

Т. т. 268: Умиленіє — скру́ха сердечная, колотє албо бо́лесть сердечная.

З скрухою сердечною, Катих. 1645 р. 54 б.

Скуб! — рухонаслідування висмикання чого з чого: волосу, пір'я, трави й т. ін. Звідси: ску́бти, ску́ба́ти, скуба́ння, ску́бтися.

Скубе́нт — така часом народна вимова слова „студент", за народною етимологією. Бо студенти часто бідні, мов обскубані.

Скуде́льник — заст., гончар, ст. сл. скуделникъ — гончар, ст. сл. скудельнъ, скудельний — глиняник. „Сосуд скудельний" — горшок глиняний, біблійний вираз, див. 2 Кор. 4:7.

Скурвий — див. курва.

Ску́ток — заст., вислід, наслідок, результат, п. skutek; ц. сл. скутати (з носовим у) — закутати.

Скутки Сакраменту, Катих. 1645 р. 44 б.

-слав — дуже багато власних імен були в нас з глибокої давнини на -слав, напр.: Святослав, Мстислав, Ярослав, Вратислав, Мирослав і десятки подібних. Значення цього -слав — це славянин,

пор. грек — гречанин, болгар — болгарин і т. ін. Так само слав — слав'янин.

Архм. Інокантіій Гізель у своїй праці „Синопсис" 1674 р. Київ пише: „В память славы народа славенска і древній Російскіи князи сыном своим имена, припрязающе к слав даяху: тако же Святослав сир чь святую снабд ваяй славу, или свѧтослав — свѣтяся славою, Ярослав — яряся за славу, Мстислав — мстяся о славѣ, Мечислав — тако славен б.

Слава — 1. широка популярність. 2. репутація. 3. вигук, який виражає схвалення.

Слово о п. І. 1187р.: Рано єста натала себѣ слави искати, 26.

Богу нашому слава во вѣки вѣков. Аминь (Кобринь, 1401 Ак ВАК III 2).

Лекс. 1627.70: Злослутіє — злая слава.

Т. т. 222: Сла́ва — хвала́, честь или маєстат, велможност, годность.

Слава Господня — в Біблії не рідко замість Єгова маємо „Слава Господня" kevod Jehovah; пор. 2 М 33:18, 22, 40:34, 3 М 9:4, 6, 4 М 14:10, Єз. 10:4, Іс. 40:5 т. ін. Пор. те саме в Новому Заповіті: Слава Господня осяяла їх Луки 2:9. Із Біблії цей вираз „Слава Господня" сильно поширився по наших різних давніх пам'ятках, особливо церковних.

Слав'яни — Архимандрит Іннокентій Гізель у своїй праці „Синопсис" пише: От славных делес своїх славянами или славними зватися начаша. Такожде и язык славенскій єдин от седмидесят и двох от столпотворенія по размѣщенію языков изшедшій, им же даде Бог племени Афетову глаголати, от слави имени славянов, славенск наречеся. Цей „Синопсис" І. Гізеля видавався 25 раз як підручник історії, і розніс по всьому слов'янському світі, що назва слав'яни походить від „слава".

Див. слов'яни.

Сла́ти, шлю, шлеш, послав — передати на відстані, переправити: рос. слать, білор. слаць, ст. сл. давньорус. сълати, сълю, чс. posleti, п. posłać, праслов. sъlati, гот. saljan — приносить жертвувати, д. ісл. selja — переправити, переносити, продавати, алб. saljem — кидаюсь, тікаю.

Сла́ти, стелю, стелеш — розкладати, див. стелити.

Сленг — від англ. slang — жаргон. Сленгами звуться слова

чи вислови, питомі якій професії, напр. сленги моряків, малярів і т. ін. звідси сленгізм. Частіше вживають арго́.

Сливе́ — майже, мало що, рос. почти. Павла вона сливе й не бачила, М. Вовчок Осн. 1862 I 81. Під старість сливе і в рот не брав, Рудч. Ск. I 74. В З. У. часто вживають сливе замість насилу, рос. едва. Йди сину, спати, бо сливе на ногах стоїш, А. Чайк. На ух. 65.

Слизьки́й — ковзкий, на чому не можна втриматись від скользать, п. skielzać — висковзнути, slizgać, slizga, slizki, рос. скользко. Праслово. перв. склизъ і скълз, гр. ligdem — на поверхні, нім. schleichen — повзти.

Лекс. 1627.165: Ховскій, сли́зок.

Слима́к, -ка́ — безхребетна слюнава тварина роду молюсків, равлик, п. ślimak. З того ж кореня, що і слина (слюна), праслов, гр. leimaks — слимак, нім. Schleim — слюна.

Лекс. 1627: Зельвы — слимаки́.

Сли́на — рідина, що виділяється залозами з ротової порожнини, ст. сл. слина, рос. слюна; слинявий, слюнявий.

Лекс. 1627.157: Плюновеніє — сли́на.

Слід, слі́ду — відбитки ноги на чомусь, заглиблення, що залишається після переміщення чогось. Вживається також переносно. Рос. след, п. ślad, праслово, ц. сл. слѣдъ, послѣжде — пізніше, послѣдъкъ — кінець, лит. slydau — просковзнутись, нім., англосакс. slidan — просковзнути. Це мабуть первісне значення.

Слово о п. І. 1187р.: Слѣд править к Дону великому.

Т. т.: На слѣду Игоревѣ ѣздить Гзакъ, 43.

Слі́дуючий — новотвір на зразок рос. следующий і нім. folgen. Гурток виставив слідучі вистави, „Укр. Гол." №194 — треба — такі. Дискусія представлялася слідуючою, „Рідний Край", 1921 р. №23 — треба — так, ось так. Слідуюче засідання відбудеться завтра, „Діло" — треба — чергове, наступне, дальше. Корінь — слід.

Слі́пати — робити що в темноті, їхати по невидному. Свидн. Куди ви проти ночі? Вже завтра по видному й поїхали б. А тепер чого сліпати? Спасибі, — каже, — а в ночі тепер видкі, 115.

Сліпота́ — стан за значенням сліпий, позбавлений зору, ст. сл. слѣпота, п. ślepota, рос. слепота. Праслов'янське.

Лекс. 1627.464: Тімей — слѣпота, слѣпый.

Слобідська Україна або Слобожанщина — крайній схід України. В XVIII ст. слово Слобожанщина названо Україною, а Наддніпрянщина називалась офіційною назвою Малоросія. Це протиставлення кілька разів зустрічається у листах Гр. Сковороди до М. Коваліиського. Сковорода народився в Київській області, тобто за тодішньою термінологією в Малоросії, але останній період свого життя провів на Харківщині, тобто на Україні, як він сам висловлюється.

Слобода́, слобідка — поселення, утворені ще з XI ст., жителі яких звільнялись від податків. Слобо́да — це пільга, привілея, яка подавалась деякий час. Багато „слобід" повстало на Правобережжі, по Руїні, коли землевласники в XVIII в. новопоселеним найрізніші „слободи", напр. у Марка Вовчка, Нар. оповідання т. II ст. 174: Як іти од нашої Слободи. В Галичині такі оселі звуть „свобода", напр. Б. Лепкий в „Мотрі" все пише про ці оселі: свобода. Мешканець слободи — слободян, часте прізвище. Див. воля.

Слободник — арх., вільний від феодальних повинностей.

Сїя вьсѣ вышеписаннаѧ сєла монастирская слободники о въсємъ (Давидове Село, 1446 Cost. II 251).

Сло́бодно — присл., арх. діал., вільно, свобідно, можна робити що.

А вживаючи того дворища не надобѣ ни воина ни Яловицѣ платити а и поѣдьниства ни грамоты носити далъ єсмь єму вольно и слободно (Казимир п. 1349 Р. 4).

Слова́, слова́, слова́ — так говориться про беззмістовий набір слів. Вираз пішов із трагедії В. Шекспіра „Гамлет" (1603).

Словко́ — арх.

Лекс. 1596: Реченіє — сло́вко.

Слово — мовна одиниця, що являє собою звукове вираження певного поняття про зовнішній або внутрішній світ або певного сигналу, ст. сл. словєсє, дієсл. слыти; срб. слово — буква; чс. slovo — слово, sloveso — дієслово, споріднено через чергування голосних із словом слава; праслово slovo; латв. slava — репутація; д. інд. cravas — слово, похвала, повага, клич. Авест. sravah — слово, повчання, вислів; мало з початку культовий сакральний

характер. Давньоруське слово найближче саме до значення поняття в давньоперській мові, воно означало повчення, церковну проповідь, розповідь — див. Слово о законе и благодати, Слово о полку Игоревем. Споріднені слова: гр. kleos — слава, д. інд. clu — слава, авест. pravayati — слухати, новоперс. saragidan — співати.

Сло́во в Біблії — за гебрейським dabar — чисто виражає й річ, випадок. Напр. Луки 2:19: А Марія оці всі слова (гебраїзм: речі, випадки) зберігала, розважаючи у серці своїм. Пор. Луки 2:51, 18:34.

Слово о полку Ігоревім — знаменитий пам'ятник давньоруської літератури. Автор невідомий. Найбільш вірогідно, що ним був Володимир Святославович, син київського князя Святослава Всеволодовича (див. сон Святослава), оскільки за твердженням булгарської хроніки Історія Джагфара, він брав участь у невдалому поході свого родича, Ігоря Святославовича. Його батько був перед тим як вступив на київський престол кілька разів Чернігівським князем і тому Володимир виріс у слов'яно-алтансько-булгарському середовищі і вірогідно знав протобулгарську мову. Див. альманах Хроніка 2000, випуск І, 1992 р. ст. 73. Так пояснюються численні посилання в „Слові" на міфи, ідеали, постаті тюрських кочових племен" такі як співець Боян — це і до сьогодні дуже популярне ім'я в Болгарії, тропа Трояня, божество Див (див. Скарб Аттіли), Симург, сон Святослава. І. Огієнко наводить у цьому словнику величезне число цитат з Слова про Ігорів похід, вважаючи його пам'ятником української мови. Нам здається, що такий висновок поспішний, це хіба пам'ятник протоукраїнської мови, етапу на шляху створення української мови, яка не могла викристалізуватись раніше XIV-XV ст. Доказом цього служать численні наведені нами цитати з давньоукр. грамот цієї доби. М.Л.К.

Словотво́рення — через зближення двох слів дуже часте в українській мові, особливо в мові народній, напр. у мові дум. Зближені слова найчастіше два іменники, напр. хліб-сіль, отець-мати, рідше батько-мати, рута-м'ята, мед-вино, мед-горілка, мед-пиво, срібло-золото, звір-птиця, жито-пшениця, калина-малина, рід-плем'я, статки-маєтки.

Зближені слова частіше правлять за підмета в реченні, але можуть бути і предметом. Напр. Буде нас отець-мати проклинати. А я срібла-золота на брала і т. п.

Таке саме зближення часте й серед дієслів, часте в мові

народній і в мові поетичній. Напр. Сядь-пади на подьр'ї отцівськім, 63. Стали клясти-проклинати, 66. За кінними біжить-підбігає, 67. По шляху стеле-покладає, 68 і т. ін. Див. Філарет Колесса, Українські народні думи, Львів, 1920 р.

Словутич — стародавня назва Дніпра. У Слові о п. І. читаємо: О Днепре Словутицю. Є місто Славута, Славонія. Ст. сл. словутьнии — знаменитий, славний. Іпат. Літ. під 6749 згадує „словутьного пѣвца" Митусу.

Слов'яни — Ні про яке слово не писано так багато, як про це слово, а проте й досі його походження позосталося для нас загадкою. Найславніший чеський славіст Л. Нідерле, проаналізувавши ціле це питання (Slovanské starožitnosti VIII 476) про слововивід „слов'янина" пише „Філологія й досі не знає, як повстало саме ім'я й що воно визначає. Філологи і дотепер не прийшли до одного пояснення, що було б прийняте всіма". В науці панували головно два слововиводи. 1. Ще з XVI ст. „слов'янина" виводили від слави, тобто слов'янин — то „славний". Див. слав'яни. Коллар та інші слов'янські патріоти сильно поширили цю гіпотезу. Але тепер її вже відкинули, бо старослов'янська мова знає тільки словѣнинъ (словіанинъ); гр. Sklavi і лат. sclavi, так само говорить про форму „слов'янин", бо слов. о в чужих мовах звичайно передається через а. 2. Дуже давня й гіпотеза про повстання від „слова"; з легкої руки Добровського ця гіпотеза часта ще й тепер. Звичайно вказують, що „слов'янин", — це той, що говорить зрозумілою мовою в протилежність „німцеві", — хто говорить незрозуміло. Виставлялося й багато інших теорій. Одна з останніх — проф. Г. Ільїнського (Извѣстія ОРЯС XXIV 141-149, 1919 р.), що виводить слов'янина від slova — гр. алоі — оброблена земля — той, що живе на обробленій землі, землероб, у протилежність німцеві від nem — пастух, номад.

Бодуен де Куртене вважає, що перехід від слов- до слав- пояснюється тим, що в слов'ян було багато імен на -слав.

А. Брюкнер виводить слово слав'янин від кореня sleu-: того самого, що від нього походить слово „слуга", див. послуга. Сам І. Огієнко схильний віднести походження слова слов'янин до середньовічно-латинського sclavus — невольник, у латинській мові ці два значення слуга і слов'янин збігались, бо слов'ян часто у середні віки продавали як невольників.

Слóїк — висока посудина із скла, глини, фаянсу, зверху

завуджена; давньоп. słoik від слова słoj — шар.

Лекс. 1596.2: Слоик — алавастр, каменист, скриночка.

Лекс. 1627.338: Алавастръ или стклянница, банка або слоик, або начинє безухоє.

Слон, слона́ — найбільший звір, що водиться в Африці та в Азії. Ст. сл. слонъ. Слово відоме східним, зах. і півд. слов. мовам; рос. слон, болг. і срб. слон, п. słoń, тому і зах. укр. слонь.

Нар. етимологія пояснює назву слон тим, що коли спить, слон прислоняється, прихиляється до дерева, тому що не може зігнути коліна.

Слони звичайно звуться по місцевому копт. ебу, санскр. ibhas, лат. ebur, гебр. pil, гр. elephas, відти і назва елефант у ряді європ. мов.

Лекс. 1627.226: Слононачалник или слоном началникъ. Преложоный над сло́нями (Отже подані форми слон і слонь).

В Алфавиті поч. XVII ст. читаємо: „Одонтотура нонь ѣсть звѣрь з ло великъ, яко слона́ цѣла поглотити могій, живетъ и на сусѣ и в' водѣ, в рахманѣхъ за Индиєю или Иньдійською страною". На правому марґінесі книжки господар її, Сулакадзев, написав своєю рукою: „Жирафъ (інша рука) родобень лошеди, повыше слона" і тут же намалював жирафу і слона.

Слонова кість — виріб від зуба слона, який дуже міцний і яскраво білий, як мармур.

Слота́ або сльота́ — з давнього слота: непогода, слотъ — мокрий сніг на Сході не часте, а на Галичині часте, бо підтримується п. słota.

Лекс. 1627.223: Роса змерзлая, слота.

Слуга́ — людина, яка послуговує, допомагає комусь; див. по́слуга і послу́га. Слуга́ покорний — вираз для позначення покори і часом і іронічно — непокори. Див. сервус.

Слу́жба — абстр. імен. від служити. Див. послуга. Служіння Богові — це калька з д. євр. avodah, так само і Служба Божа непрямо походить з євр. через грецьке літургія з leito — прилюдне і ergon — діло, чин. Див. літургія. У давній мові вживалось за польським зразком слово набоженство.

Лекс. 1627.225: Служба — небоженство.

Т. т. 275: Утрня — поранѣшнєє Набоже́нство.

Слухати — сприймати звук вухом, слухом. Ц. сл. знає форми слыхати, слышати і слушати (з носовим у). Корінь є slu- з суфіксом -s. Ім. слух повстав із slus, лит. klausyti слухати, авест. sraosna — слух, інд. sroszati — чує, давньонім. hlosen — слухати, суч. нім. lauschen, див. послухати, послух.

Слово о п. І. 1187р.: А он въ Кыєвѣ звонъ слыша, 36.

На кождый день Набоженство выслухати, Катих. 1645 р. 38 б.

Казаньє з пылномтю слухати, Катих. 1645 р. 39.

Абы Літургіи Святои кождый слухал, Катих. 1645 р. 52 б.

Слу́шний — 1. правильний, відповідний. 2. справедливий, належний; п. sluszny.

Лекс. 1627.162: Пристойне, слушне.

Т. т. 170: Лѣпо, пристойне, слушне.

Слу́шність — ім. від слушний, п. slusznosć — правдивість, справедливість.

Лекс. 1627.272: Уравненіє — слу́шность.

Назначивши Покуту ведлугъ слушности, Катих. 1645 р. 56.

Слюб, слюбу — діал. з п. ślub на Сході — шлюб. Шлюб брати. Ном. №13899. Слюб або шлюб — вінчання, обіцянка дана одне одному молодими на вірність на все життя. Мабуть позич. з нім. Gelübde від geloben — обіцяти, клястися; чс. слюбити.

Слюбувати — клястися, обіцяти клятвенно; арх., діал., дуже часте в давніх текстах:

А за велкого князя олькѣрта и за корьята... мы ислюбоуємъ тотъ миръ дєржати вѣлми твєрдо (1352 Р 5).

Слю́са́р — шлю́сар; укр. літ. мова знає тільки „слюсар", що взяте з сер. верхн. нім. slozzer. Ця старша форма в Галичині заступлена вже молодшою шлюсар від ново-нім. Scholosser. Слюсар — це той, що робить замки, ключі, бо нім. Schloss від schliessen — замкнути на замо́к.

Сльоза́ — солона рідина, яка крапає з очей; рос. слеза, п. l1za, первісний корінь слъзъ, гр. ludzo — ридаю, нім. schluchzen — ридати.

Слово о п. І. 1187 р.: Злато слово с сльозами смѣшано, 26.

Смагля́вий — з шкірою темного кольору, обпалений сонцем.

Сма́жений — жарений, п. smazqqony, ст. сл. смаглыи і смаглыый — смаглий, смаглявий; староп. smagnać — вдарити,

шмагати, лит. smag — удар, луж. smokor — торф.

Лекс. 1627.62: Роскошованя, смак.

Смакови́тий — арх. суч. смачний, від смак.

Лекс. 1627.437: Ягоды смаковитыи.

Смакола́ки — діал. зложене слово: смак — ликати смачна їда на закінчення, п. smakolyky.

Смакувати — від смак. Я й борщ смакую. Молоко тобі смакувало, Фр. З. Б. 125; п. smakować, сер. верх. нім. smacken.

Лекс. 1627.124: Що єму смакуєт.

Сма́лець, смальцю — з нім. Schmalz, п. smalec — розтоплене сало; див. смажений.

Смали́ти — обпалювати, вогнем очищати від щетини, решток пір'я і т. ін.; обсмалювати.

Смалки́й — 1. дуже сильний, різкий про вітер. 2. рідко: дуже жаркий.

Смара́гд, -у — дорогоцінний камінь яснозеленого кольору, ізумруд, ст. сл. смарагдъ, гр. smaragdos.

Лекс. 1627.455: Смара́гд — шмара́к.

Смарагди й сафіри за горою блестять. Фр. Мойс. 7.

Смарува́ти —діал. шмарувати, мастити з нижньо-нім. smeren; верхньо-нім. schmieren.

Лекс. 1627.268: Умащаю — смару́ю.

Смачни́й — добрий на смак. Див. смак.

Лекс. 1596.18 б: Ягоди барзо смачны сут.

Лекс. 1627.233: Сладость — сласть, сма́чная приправа.

Т. т. 307: Яблко запашно́є и смачно́є.

Смерд — староукр. селянин. Етимологія слова показує, що ця назва була спочатку зневажливою ц. сл. смрдѣти, смрджу видавати неприємний запах, рос. смрад, лит. smrad — поганий запах, укр. рос. смердіти, п. smierdzic. Смердь — це фактично кал.

Лекс. 1627.114: Посполитый чловѣк, смерд, простянище.

Т. т. 136: Невѣжа — простак, неук, смерд.

Смердя́чий — який має неприємний запах. Від смердіти.

Лекс. 1627.438: Смердя́чій камень. Нефтою смердит колодя́зь.

Смере́ка — багаторічне вічнозелене хвойне дерево з давн. смрѣча — кедр.

Смерка́ння — початок вечірнього затемнення, від смеркати, меркнути. Див. мо́рок.

Лекс. 1627.241: Сумра́к — смерка́нье, темность.

Смерте́льний — яке загрожує смертю, смертельна хвороба.

Смертельний гріх — д. євр. chet mavet — гріх смерті, переступ, що за нього божою карою була смерть. Пор. Второзаконня 22:26: А як хто на полі спіткає заручену дівчину і схопить її та й ляже з нею, то помре той чоловік, що ліг з нею, він сам, а тій дівчині не зробиш нічого нема тій дівчині смертельного гріха, бо це таке, як повстане хто на свого ближнього й уб'є його, така це річ.

У давній мові приречений на смерть:

В вашомъ смертельньномъ тѣлѣ, Катих. 1645 р. 69.

Сме́ртний — який призначений на смерть — людина смертна. У давній мові — яке загрожує смертю — смертна болесть: смертельна, смертоносна хвороба; смъмъртноє дѣло: вбивство:

А они да тѣжкоутъ и да ищоут их прѣд игоумєном и прѣд оур22дники єго боуд оу чєм, хотѣ бы съмъртное дєло (Ясси 1449 Cost. II 391).

Смерть, -і — природне, біологічне закінчення життя. Праслово, ст. сл. съмрьть, блг. смърт, рос. смерть, чс. smrt, п. śmierc. Споріднено з лит. mirtis, д. інд. mrtis, ж. р. смерть, лат. mors, mortis, ж. р. гот. murpr, убивство оскільки воно бе с то не природне, а насильницька смерть — нім. Mord, murder — англ. Тому на думку М. Фасмера індоєвр. слова з цього кореня коли йдеться про природну смерть мають префікс su- — добрий, благий.

Гр. в. кн. Мстислава 1130 р. Молитви Бога и при животѣ и вѣ сьмьрти.

Ипо смерти моей никому не надобє у зятя и у дочки моей того именица Лопавшъ брати (Хрінники 1472 Арх ЮЗР 8, III, 3).

Смерч — великий руйнівної сили вихор, що виникає з грозової хмари і спускається як стовп, захопивши пісок, воду і т. д.

Лекс. 1596.27: Смерч — фуртуна.

Т. т. Сморщ — оболок, который з Неба спустившися воду з моря смокчет. И єсли корабль набѣгнет на тоє мѣстце, то и корабль з людми порвет, а потом пустит и розобєт корабль.

Походження слова неясне.

Смик! — рухонаслідування витягнення. Звідси: сми́кати, сми́кнути, ви́смикати.

Смире́нний — лагідний, покірний від съ + мирити; див. мир.

Лекс. 1596.28 б: Смѣряю — упокорую, понижую. Смиреніє — покора, пониженьє. Смиренный — покорный.

Лекс. 1627.226: Смиренный — покорный, укладный.

Смиренному́дріє — реліг. поняття пояснюється у давніх словниках в такий спосіб:

Лекс. 1596.27: Покорная мудрость. Смиренномудрствую — с покорою мудрую.

Лекс. 1627.228: Смиренномудріє — покорная мудрость, покора, упокореньє умыслу, зниженность умыслу.

Сми́рна — ароматична смола, яку використовують для обкурювання, приготування запашних масел і т. д. головно в церкві. Походження слова греко-слов'янське.

Лекс. 1627.456: Смирна — неистлѣніє, трвалость або олѣєк пахнучій. Єст и древо в Аравіи, з него сок пахнучій речен (зри)стакти.

Смисл, -у — уявлення про щось, поняття, розуміння чого небудь, також значення або його мета, призначення чогось. Див. мислений.

У давній укр. мові смисл означало 1. мислення. 2. емоції, почуття.

Мы, иж нниша звѣрата розоу́мом и смыслом проходимо (Сучава 1462 BD II 283).

Коу вѣчнои рѣчи и памѧьти гдыж покоѧ и складкость ижь єсть над вшытки смысли, жадни сѧь нєотхиѧо ѧ єт (Хотин 1448 Cost. II 737).

Смичок, -чка́ — 1. дерев'яна паличка з натягнутим вдовж пучком кінського волосу служить для видобування звуку з струнних інструментів. 2. ремінь або ланцюжок, яким прив'язують гончих собак, смик.

Ст. сл. смычьк — музикант. Див. смик.

Сміття́ — бруд; п. śmietnik — смітник. Складено з s+mieść: замести, замітати; ст. сл. метати — це кидати, слово вживається і тепер в крайньозахідних діалектах укр. мови; лит. metu, mesti —

кидати звідси і мітла і міст; чс. metati — кидати і mesti — замітати.

Лекс. 1596.32 б: Отребы — смѣтьє.

Лекс. 1627.83: Смѣтьє — изгрѣби.

Сміятися — виражати радість або глум стягуванням м'язів обличчя. Праслово, ц. сл. смияти смѣю з носовим **ю**; чс. smati se; п. smiać się, рос. смеяться, латв. smiet, smeju, smaida — усміх; інд. smajate — усміхатися, гр. meidao; лат. mirus — смішний, дивний; фр. miracle — чудо.

Смок! — рухонаслідування витягування. Звідси смоктання, смоктати воду, люльку, кров і т. ін.

Смок, смóка — з давнього смокъ, на Сході рідке, тут — змій, змія, а смок — це помпа Pumpe. Смок — це казковий змій, назва якого походить від смоктати (п. smok, smoktac), тому можливі два таких різних значення цього слова.

Смóква — фіга ст. сл. смокынъ.

Лекс. 1596.29: Смоква — фикга. Смоковница — дерево фигковоє.

Смоктáти — ссати. Див. смок!

Лекс. 1596.27: Воду з моря смокчет.

Лекс. 1627.226: Сикавка воду з моря смокчет.

Смолá — густа чорна нафта для мащення возів і кораблів. Див. смалець.

Лекс. 1627.438: Нафта — смола.

Сморóдина — 1. багаторічна ягідна рослина, поричкн. Назва від поганого запаху чорної смородини, смраду. Див. смерд. 2. червоні або чорні плоди цієї рослини.

Смýтитися — журитися. Див. смуток.

Лекс. 1596.26 б: Сѣтую, смучус, жалую, плачу.

Смутнúй — журливий, сумний. Див. смуток.

Лекс. 1596.261: Тяжкосердый — смутный.

Смутного албо фрасовитого потѣшити. Катих. 1645 р.80 б.

Цікаве тут значення слова фрасовий від „французької" хвороби — сифілісу.

Смýток — первісне значення цього слова — чорт, нечиста сила, значення полишилось від давнини ще й досі в деяких слов'янських народів, напр. у кашубів. Широко знає це значення і

народ український, хоч чомусь не занотовує цього значення ані один наш словник. Номис, Приказки ч. 7866: Смуток її зна; і Б. Грінченко в Словнику своїм добре перекладає: „Чорт ее знаетъ". Вираз „У його до смутку грошей" треба перекласти: У нього до чорта грошей, і обидва ці вирази дуже часті в народі. На Київщині дуже часті вирази: Геть до смутку, йди до смутку. Ів. Франко в 27 тому „Ентогр. Зібрника" 1909 р. ст. 133 подає на слово „смуток" багато цікавих прикладів, що ясно вказують на чорта, хоч Франко того й не пояснив, напр.: А смуток го знає; бодай тобов смуток гречку возив; смуток би на тя темний та чорний упав; смуток ті бери. Хто підпадав владі смуткові чортові, той „смутний". Забувши стародавнє значення смутку, ми не розуміємо докладно й нового значення, що криється в „смутний".

Лекс. 1627.143: Скорб, туга, смуток.

Т. т. 154: Печаль — журба, смуток.

Т. т. 253: Плач, жалобы, смуток.

Т. т. 261: Тяжкосердіє — тяжкость на сердци, смуток. Смутный, смучуся.

Т. т. 358: Болѣсть, жалость, троска або смуток — синоніми. Болѣючій або смутный.

Ці приклади показують, що Беринда по суті виводить значення слова смуток від слова смутний. Новіші лексикографи виводять його від ст. сл. мутъ — замішання, бунт, з яким явне не має жодного зв'язку.

Сница́р, -ря — майстер різьблення по дереву і карбування металу; із сер. верхн. нім. snitzaere, але частіше зустрічається слово різьбар.

Сніг — атмосферичні опади, які падають переважно зимою, рос. снег, п. śnieg. Праслово, лит. sniegus — сніжинка, гр. nifa, лат. nix, nivis, гот. snaiws, нім. Schnee.

„Як сніг на голову" — несподівано.

Сніда́ння — їсти рано, ст. сл. сънѣсти. Встав рано і поснідав. Блг. обяд — сніданок і обід, чс. snidati — їсти сніданок, п. śniadać — снідати, так само і лужицьке, ст. сл. сънѣдь — їжа, також перша їда в дні, снідання.

Сніп, снопа́ — зв'язаний оберемок зрізаних стебел злаків, праслово із значення зв'язака з дієслова снути, пракорінь *sneu і *snei; нім. nähen — шити, латв. snaujis — вузол; див. снувати.

Сноб, -ба — людина на чиї погляди впливає не реальна вартість, а вища соціальна позиція інших осіб. Снобізм був характерним у великій мірі для буржуазії, яка перлась у дворянство і нині вважають, що англ. snob — це складне слово, сформоване із двох латинських слів у скороченій формі sine nobilitate — без дворянського титулу.

Сноха́ — невістка, жінка сина по відношенню до його батька, ст. сл. снъха, рос. сноха, блг. снаха. В укр. мові це слово не вживане, проте відоме слово „снохач" — свекор, який має статеві відносини з невісткою.

Індоєвр. корінь *snuso-s — зв'язаний, рідний, а може і годувальниця дітей, Трубачев, 132.

Снува́ти, сную — ст. сл. снути — протягнувати нитку в верстати. Основа чого — наснована, ст. сл. основа. Висновок, -вку — остаточне, рос. заключение. Слово всеслов'янське і індоєвропейське. Снувати, снувальник — давні терміни ткацькі, пізніше й переносно — снувати думки.

Ся́тин — місто, старе Кснятин, від давнього імени Кснята.

Со- — ст. сл. съ- — часта приставка, в укр. мові дає часто су-. Напр. съпутникъ, укр. супутник.

Соб! — вигук на волів, що звернули ліворуч. Цабе! — щоб звернули праворуч. Від „соб" собкати. Пор. в собі, зах. у. д.?? собі. Є і форма „цоб".

Соба́ка — пес, в укр. мові слово чол. роду, в рос. — жіночого. Самка — сука, малята — собача, прикм. собачий, собацький, зб. собачня, собарня, збільш. собацюга, собацюра; м'ясо: собачина, хто пильнує собак: собакар, собакаря. Собака — слово нечисте тому часте в лайках: собака! собачий син і т. ін.

Собака — слово тільки сх. слов., в мові п. з укр. і рос. В блг. мові куче, пор. угор. kutya можливо унаслід. від протобулгар для яких собака була тотемом. І. Огієнко вважає слово собака дуже давним запизиченням з іранської, з мови скитів, посилаючись на мідійське spaka, про що свідчить ще Геродот (485-425 до Хр.): Мідяни звуть собаку спака. Перське sabah, гр. kyon, лат. canis.

Цікава точка зору Олжаса Сулейменова (Аз и я 265-268). У тюрських кочових племен собака буде годувальницею, вона стерегла отару і череду, вона вела мисливця на слід звіра.

Вірогідно, що саме в тюрських народів запизичили східні слов'яни назву собаки, хоч самі тюрські мови і взяли слово з перської, але додали різні префікси — іс-пака — це здобич, слід, пес — слідопит, який має варіант съ-бак. З цього кореня було і ім'я хана Кобяка, згаданого в Слові о п. І. і етноім узбек.

Натомість собака в Старому Завіті гебр. kelev викликала глибоке презирство; пор. Йов. 30:1, Прит. 26:11, Повт. Закону 23:18, Соляр. 171:173.

Слово зустрічається у давніх укр. грамотах:

Идик жаловал на Фалка іж єго потщівал собакою своєю и собака єго укоусила (XV ст. ВС 27).

У виразах: „Отут собака зарита" з нім. Da ist der Hund begraben — оце вияснення справи. Вияснюють, що в Середні віки було багато шукачів скарбів, але заборонялось говорити слово „скарб", бо його беріг диявол, говорили „собака". Так і повстало „от де закопана — зарита собака". „Собаку з'їсти на чому" — фразеологічний вираз, означає — дуже добре знати що. „Він собаку з'їв на астрономії" — дуже глибоко знає астрономію. „Собак ганяти" — нічого не робити. „Собака виє, вітер несе" — даремні розмови, заздрісних людей. „Собака на сіні" і сама не їсть і іншим не дає. Назва п'єси Лопе де Вега. „Собака виє" — буде зло, або чує мерця — повір'я.

Собачі ігри — Після смерті гуннського вождя Аттіли 454 р. н. е. гуннський племінний союз, до якого входили булгари, слов'яни і інші племена розпався. Наприкінці V поч. VI ст. в північному Надчорномор'ї та Надазов'ї утворюється об'єднання булгарських племен під назвою кутригури — в перекладі „собачі угри" а між Азовським морем і Волгою утигури — „малі угри". Разом із слов'янськими племенами починаючи від VI ст. вони здійснюють ряд походів за Дунай та в Візантію — див. Тропа Трояня. Саме кутригурам судилась визначна роль у формуванні укр. народу. Див. Святослав, Слово о полку Ігоревім, чорні булгари.

Собі — дав. відм. від займ. себе, який вказує на спрямовану на самого виконався дію. Ст. сл. себѣ давньоукр. і собѣ.

Слово о п. І. 1187р.: Себѣ славы искати.

Т. т. Собѣ власти расхытисте.

Собѣ шлюбують взаємнє, Катих. 1645 р. 57.

„Не по собі" — зле почувається, незручно.

Собі́чати — красти, присвоювати. Він усе собічить: і то моє, і це не ваше. Свидн. 190. Від займ. собі.

Собла́зн — арх. в сучасній мові не вживається. Рос. соблазн, блг. сѣблазън: спокуса.

Лекс. 1627.242: Соблазнъ — злый приклад.

Соболь, -ля — звірок, молодий соболь — соболя, соболяти; соболиця — самка; соболеня, соболиний, соболевий, соболівник — хто плекає соболів, соболівництво. Слово всеслов'янський, але не всі слов'яни зберегли це слово, санскр. sabalas — рябий. У давнину соболеві шкури вивозилися на Захід, головно в м. Новгорода, і тому на Захід вивезена і назва напр. чс. і п. sobol, нім. Zobel, лит. sabala.

Собо́р — ст. сл. сѣбор, див. збирати. 1. збори духовних осіб для розв'язання питань організації і управління церквою. У Візантії мало місце 7 Вселенських соборів. На Брестському соборі 1596 р. було прийнято рішення про унію. Див. унія.

А хто учнєт оустоупатися и пакастити митрополить алибо хто инны да боуди на нємъ от нас клятва и анафема свтых отць сєдми соборов всєлєнских (1481 ГПМ).

2. собор або соборна церква — головна церква в місті або монастирі. Соборянин — служитель культу: священник, диякон, дячок, що служить в соборі.

Пакиже снаднейшего ради отправования хвалы Божое при церкви соборной... даємо... отцу Владыке село наше Бусчу (Луцьк, Арх. ЮЗР І VI, 2).

Соборува́ння — богослужіння біля ліжка тяжко хворого з помазанням його тіла єлеєм.

Соборува́тися — приймати соборування.

Со́вість, -сті — ст. сл. сѣвѣсть вже мало вживається, частіше сумління з дуже давнього соумнѣниє. Совісний — сумлінний.

Совість або сумління це за книгою Сираха око Боже в людині: воно усе бачить, усе чує, все знає. Воно непомильний свідок у людині„чи то осуджує, чи то оправдує діло людини (Рим. 2:15).

Гр. syneidosis — визнання, ст. сл. сѣвѣсть — калька з гр. По всіх євр. мовах назва совісті — калька з гр. лат. conscienta, англ. conscience, нім. Gewissen. Гр. syn- — приставка с, з і eidesis від synarao — бачити, знати, розуміти разом, сѣвѣдѣти, гр. eido — відаю, знаю.

Частий вираз: „без зазріння совісті" — це: без осудження чи оскарження совісті. Література — совість народу і доторкнутись до неї треба чистими руками. Роман Іваничук, Благ. душ. моя, Госп. 42.

Лекс. 1596.28 б: Совѣсть — сумнѣньє. Свѣст — вѣдаєт.

Совіт нечестивих — дуже частий і втертий у нас вираз, узятий із початку I псалма, використаний і Франком у циклі „На старі теми": Блаженъ мужъ, иже не йде на совѣсть нечестивыхъ". Не ходи, не пішов на совіт нечестивих. Тим часом в оригіналі, в гебрейськім тексті маємо: Ašre haiš lo halach ba acat rešaim — щасливий чоловік, що не ходить не поступає за порадою за совітом несправедливих. Див. „Рідна школа" 1938 р. ч. 69 ст. 357-359.

Совíтник — арх. дорадник.

Лекс. 1627.244: Совѣтник — радца, порадца, радный пан.

Содóм — біблійне місто на березі Мертвого моря д. є. Sedom, гр. Sodoma, лат. Sodoma, жін. роду, ц. сл. Содомъ або Содома. Гебр. Sedom — вапнисте чи смолисте місце або місце укріплене. Гр. назва міста була у множині і з неї зробили однину.

Лекс. 1627.456: Содом, Содома — таємниця их або вапно або пята. Также конец каждои рѣчи, або всякоє камѣньє ку мурованью их.

Создáти — див. том II стор. 102.

Созóнт, -та — чол. ім'я ст. сл. Созонтъ, гр. спасаючий, виявляючий, спаситель.

Лекс. 1627.456: Созóнт — спасеніє, спаситель, Созон — спасаяй або избавляючій.

Сокúра — знаряддя для рубання, насаджена на держак лопата з гострим лезом з дієсл. сікти, ц. сл. секыра, лат. secare — сікти, securis — сокира; праслово. Від слова сікти походить і назва Січ (Запорозька Січ) від засіка — штучна перешкода з зрубаних дререв для захисту від нападу ворога.

Лекс. 1596.21: Оскóрд — клепец, сокира которою муляр камѣньє отесують.

Лекс. 1627.253: Сѣчиво — барта, топор, сокира.

Сóкіл, сокола — хижий птах з гачкоподібним дзьобом, якого навчають до полювання. Символ мужності. Ст. сл. соколъ — слово всеслов'янське і індоєвр. пор. санскр. sakanas — великий

птах, socati — блищати, sucis — блискучий, білий. Пор. давнє сочити: переслідувати, шукати, слідити (Черных, 47).

Слово о п. І. 1187р.: Не буря соколы занесе.

Т. т.: Два сокола слѣтѣста, 24.

Т. т.: Коли сокол в мытех бывает, 27.

Т. т.: Пущащеть 10 соколов.

Сокотити — берегти; рум. а socot — лічити, рахувати, лічити худобу — це берегти її. Рум. слово в свою чергу походить від слова скотъ. Див. скот.

Сокра́т, -та — ст. сл. Сократъ, гр. хранитель влади. Ім'я славетного філософа.

Слода́т — боєць регулярного війська, нижчий ранг від офіцера. Кожен знає, що слово солдат походить від нім. Soldat і на інших німецьких землях стояли римські залоги. Вояки в тих залогах одержувати платню за свою службу. Доброю, золотою монетою був тоді solidus, розуміється nummus, гроші цебто повновартісні гроші. В часах фінансової скрути римська держава робила лише позолочені гроші nummi subaerati. Та вояки не хотіли приймати таких грошей, і домагалися повновартих solidi, скорочено soldi. А той, хто брав soldi був soldat. Звідси отже наш „солдат".

Народна вимова „салдат" давня. Напр. Полтавські акти 1665-1667 рр. салдать 36, салдата 37, 48, 97; сальдату 83, салдацкого 92, салдатского 82. „Салдацький патрет" — твір Ф. Квітки-Освнов'яненка.

Солдафон — обмежений, некультурний військовий.

Солеци́зм — помилка проти синтаксису, рідше — помилка проти граматики взагалі. За Солона в Малу Азію, до Афінської колонії в Кілікії міста Соли виселено багато греків; з часом ці виселенці змішалися з тубільцями, втратили чистоту своєї мови й говорили мішаниною, як про це свідчить Діоген Лаерцій. Звідси й повстала назва солецизм, soloecismus.

Солея — повищена частина Церкви перед Вівтарем, гр. solea, лат. solium — поріг.

Солідарність — походить від лат. слова solidus. 1. твердий, міцний; 2. цілий повний. Ручатись солідарно означало спочатку ручатись за ціле, спільно. Польська самостійна робітнича профспілка Solidarność, яка виникла на корабельній верфі у

Гданську, поставила собі за мету відстоювати на підставі лише товариської солідарності інтереси робітничих колективів і в кінці добилась ціною 10-літньої боротьби того, що захитнула основи соціалізму у цілій Східній Європі, доказавши, що він не є справжньою владою робітничого класу.

Солове́й — маленький сірий птах з чудовим голосом, соловейко, ст. сл. славии, слово всеслов'янське. Значення сірий. Ст. сл. славоочиє сирѣчь сѣроочиє. Пор. віл соловей — сірий віл. Часом соловій. Слово широке: соловейків, соловіти — ставати невиразним, тьмяніти, солов'їха, посоловіти.

Слово о п. І. 1187р.: О Бояне, соловію старого времени. Скаче славію по древу.

Защебече соловейоу, Шевч. 6.

Соломо́н — біблійний цар, син Давида, ім'я Šlomo від д. євр. šalom — мир, цілий, здоровий. Славився своїм багатством, силою і мудрістю.

Соломонів суд — біблійний вираз, див. І кн. Царів 3: 16-28. Соломон розгадав, хто правдива мати дитини: вона просила не вбивати дитини. І тому „Соломонів суд" стало крилатим виразом для кожного мудрого суду.

Соломонія, -нії — жін. ім'я, євр. мирна, спокійна. Також Соломія і Саломея; див. нар. Солоха.

Солу́нь — місто в південній Македонії, гр. Thessalonike, лат. Saloniki, ст. сл. Солунь. Друга столиця Візантії. Тут 827 р. народився Константин (Кирил) і перед тим його брат Мефодій, апостоли слов'янські. Тут проповідував апостол Павло.

Соля́ний — прикм. до слова сіль. Див. сіль.

Лекс. 1596.38 б: Росул — вода соляная.

Сон, сну — ст. сл. сънъ з *съпнъ — споріднено з дієсловом спати. Фізіологічний стан організму супроводжений частковою втратою свідомості. Заснути вічним сном — померти, упокоїтися навіки. Слово сон вживається також замість сновидіння — видіння під час сну.

Сон Святослава — знеменитий епізод із Слова про Ігорів похід. Ідеться про київського князя Святослава Михайла Всеволодовича. На думку Олжаса Сулейменова („Аз и я, Книга благонаменеренного читателя Алма Ата 1975 стор. 63і наст.) тут

описаний тюрський тенгрійський обряд поховання, що цілком можливо з огляду на велике число тюрських — чорних болгар, які тоді жили в Києві перебуваючи на службу у київських князів. Див. Чорні болгари.

Сона́нт, -та — від лат. sonans, nantis — те, що звучить, дзвінкий. Приголосний звук, що разом з іншими приголосними звуками в деяких мовах може утворювати склад слова. Сонанти є л, м, н, р. У срб. мові, наприклад, трг — це не тільки склад але і ціле слово.

Сонм, сонму — книжн. велика група, зібрання кого небудь. Ст. сл. сонмъ. Сонм грішників, сонм кар'єристів і т. д.

Со́нник — популярна книга для відгадування сновидінь.

Лекс. 1627.229: Сновидец — со́нник.

Со́нце, -нця — небесне тіло, яке стоїть в центрі нашої планетарної системи. Ст. сл. слънце чи сълнце здрібн. від праслов. selno, -no — праслово, лит. saule, гр. helios, лат. sol, гот. sauil, інд. suwar, авест. hwar.

Слово о п. I. 1187р.: Два солнца помѣркоста, 25.

Т. т.: Хотят прикрыти 4 солнца.

Лекс. 1627.347: Аполлон єст имя и идолу, єму же первообразно солнце.

Со́няшник, -ка — рослина, що повертає свою голову до сонця під сонце рос. подсолнечник. Батьківщина соняшника — південь США, де індійці рано його одомашнили, а іспанці на початку XVI в. привезли його в Мадрид, звідки він поширився по всій Європі, а в тому числі і до нас „Культура индейцев" 1963 р. ст. 31.

Сопі́ти — важко дихати, видавати звуки з присвистом. Дієслово звуконаслідування. Микола в мовчазному обуренні починає сопіти, Гонч. Л. і з., 45.

Сопра́но — найвищий гатунок для співу, якого досягають жінки, підлітки або кастрати євнухи, з іт. sopráno.

Сорбо́на — славетний французький університет, заснував його в 1253 р. Робер де Сорбон, духовник фрц. короля Людовика IX-го Святого, щоб дати можливість хлопцям з бідних родин пройти теологічні студії. Починаючи від 1554 р. погляд докторів Сорбони став вирішальним у питаннях віри. У межах Сорбони діють факультети гуманітарних і точних наук.

Со́рок — чотири десятки, це те що лемківське штиридесят. Сорок — це давнє східнослов'янське слово, знане вже в Руській Правді кн. Ярослава. Платити сорокъ гривенъ. Слово „сорок" повстало з гр. sarakonta чи sarakosty, наше сорокоуст через скорочення гр. tessarakonta — чотири десятки. В давнину в світських пам'ятках звичайно писали „сорок", а в церковних четыредесать, гр. „сорок" так було поширене, що зовсім заступило церковне четыредесят, це останнє в нашій мові знане ще тільки в лемківськім говорі. В формі сорокоуст служба за небіжчика перші 40 день слово знане й у вжитку церковнім з давнього часу. В старій Росії „сорок" визначало ще 40 шкурок соболиних чи куніх; у такім значенні не рідке і в мові польській XVI-XVII в., бо посли московські привозили в подарунок такі „сороки".

Соро́ка — лісовий птах родини воронових з довгим хвостом.
Слово о п. І. 1187р.: Не сорокы втроскоташа, 43.

Сорока́тий — часто вживане в Галичині слово з п. pstrokaty, давнє пьстръ. Літ. рябий, а коли пасастий, то — перістий: перістий віл, періста телиця, рябенька хусточка.

Со́ром, -му — стид, ганьба, сильне збентеження від свого неправильного вчинку; п. srom, ст. сл. срамъ, праслово перс. sram — сором, нім. Harm — турбота, гризота. З сорому зиріти — сильно засоромитися.
Лекс. 1596.3 б: Безчестіє — срамота́.
Т. т. 27: Срам — сором. .

Соро́чка — у жінок і дітей натільна білизна, у чоловіків одяг, що натягається поверх натільної білизни на верхню частину тіла. Ст. сл. срачица, одежина що закриває зад, „сраку". На щасливого кажуть: „Він у сорочці уродився". Справа у тому, що буває, хоч і рідко, що дитина родиться з тоненькою плівкою на голові. Ось ця плівочка і зветься сорочкою і її вважають за ознаку щастя. Французи й сьогодні цю плівочку звуть „шапкою щастя".
Лекс. 1627.232: Срачица — сорочка, рубаха.
Сорочка гамівна, рос. смирительная рубаха — сорочка з товстого полотна і довгими рукавами, яку надягають на буйно-навіженого під час припадку буйності, щоб він не нищив оточення.

Соро́чка — перше долішнє покриття на св. Престол і, звичайно, біле, церк. Срачи́ца, гр. Katasarka — „притільник", бо визначає сорочку на тілі Христа.

Сортиме́нт — з італ. sortimento, фр. assortiment, нім. Sortiment — збирання речей однакового роду або гатунку, особливо по категоріях.

S.O.S. — скорочення англ. слів „save our souls" — умовний сигнал тих, які попали в морську аварію.

Сосипа́тр, -тра — чол. ім'я, ст. сл. Сосипатръ, гр. спасаючий батька.

Лекс. 1627.456: Сосіпатр — спасаяй отец, або избавляючій отца або здоровье отца.

Сосна́ — вічнозелене хвойне дерево, праслов. слово, зустрічається в усіх слов. мовах.

Лекс. 1627.445: Питис — со́сна.

Заблудитися між трьома соснами — сплутати ясне. У Росії були темні і недолугі „пошехонці", про яких сміялися, що вони і між трьома соснами заблудилися.

Социе́н — заст. чол. ім'я.

Лекс. 1627.456: Сосфен — избави́тель мо́жнык або моцный, твердый, недобитый, на тѣлѣ потужный.

Сотворіння світу — космогонія. Укр. космогонічна народна легенда виникла під впливом протобулгарської, а не під впливом секти богомилів, як це вважала більшість укр. вчених минулого століття. Саме перша, а не друга причина спричинилась до вражаючої подібності цих переказів до космогонічних легенд, записаних в Болгарії. У нашій книзі „Вогонь і слово. Космогонічній міф на Україні" ми взагалі правильно вирішили питання, проте ще не ідентифікували точно, від якого тюрського народу походять ці впливи. Це стало можливо лише після публікації останніх років про протоукраїнські і протобулгарські зв'язки.

Соте́р — гр. soter — опікуючий, спасаючий, епітет богів-опікунів, головно Зевса. Жіноча форма soteira. Також епітет царів, Ісуса Христа, як Спаса.

Лекс. 1627.414: Сотир — Спас.

Сотероло́гія — теологічне вчення про Христа як Спасителя.

Со́тка, со́тки — збірне слово від сто. Див. сто. На Сході тільки сотня з давнього сътьня. Один над сотнею сіл. Кул. 195. Ляхів було із сотню. Кул. 113.

Сóтник — військовий начальник, який командує сотнею бійців. За гетьманщину сотники, як і вищі рангом, полковники займалися також і адміністравними справами.

Лекс. 1596.27: Сотник — старший над стом.

Лекс. 1627.320: Сотник — ротмистр, старший над стом.

Сотрапéзник — той хто їсть за одним столом. Ст. сл. трапéза — стіл, їжа; трапезувати — їсти за одним столом.

Соýзник — товариш по в'язниці, по узах. Див. узи.

Сóус, сóусу — підливка до страв, з фр. la sauce. У. сос, п. sos.

Софá — канапа, з тур. софа, Дм. 562.

Софіст — у давніх греків філософ-ритор.

Лекс. 1627.456: Софіста — хитрословець.

Софíя — ст. сл., зм. Соня; гр. Sophia — премудрість (Божа).

Лекс. 1627.456: Софіа — мудрость, премудрость.

Вираз „Божа премудрість" з'являється вперше в єврейській літературі александрійського періоду в апокриф. книгах про премудрість Соломона і про премудрість Ісуса Сина Сираха. У св. Павла — І послання до корінфіян 1:2 і в Оригена ототожнюється з Христом, у Візантії появляється як теократичний принцип. Митрополит Іларіон пояснює у творі Слово про Закон і Благодать хрещення Русі як приклад Божої премудрості. Св. Софією — Божою Премудрістю був названий великий собор у Константинополі і три собори в Київ. Русі — в Києві, Новгороді і Полоцьку. В христ. агіографічній традиції Софія вважається мученицею, яка прийняла смерть в Римі у II ст. н. е. разом з трьома доньками Вірою, Надією і Любов'ю. Безперечно, що це символічні імена — назви трьох християнських доброчинностей. МЛК.

Софóн або Софонія — ст. сл. Софонія, д. євр. Cefan'jah, Софонія — ім'я одного з пророків, може бути перекладене, як Божий скарб, дієслово cafon, safon — означає проховувати, отже прихований, захований, північ.

Лекс. 1627.456: Софонія — таємниця Панская або сторож наш Пан або вѣтрночный Панскій, або кроток или посѣщеніє Господнє или разумѣваяй сокровенная.

Софрон, -на, Софроній — чол. ім'я, ст. сл. Софроній, гр. Sophron — розсудливий.

Лекс. 1627.457: Софро́ній — цѣломудрный, честно живый.

Соха́ — 1. товста жердина переважно з розсохою на кінці, що служить підпорою. 2. іст. примітивний дерев'яний плуг, видуманий у давній Русі. Праслово, первісно *soka, лит. saka — гілка, інд. sakha — гілка, гот. hoha — плуг. Німці перейняли соху у сх. слов'ян.

Лекс. 1627.297: Орало — соха́.

Со́хнути — див. засохнути, посуха.

Соціалі́зм — від лат. socialis — товариський, громадський; socius — товариш, союзник. Слово вперше ужив. фр. соціаліст П'єр Леру в 30-их роках XIX ст. як ідеальний суспільний порядок, який забезпечує добробут всім членам суспільства.

Сочеви́ця — 1. одноріяна трав'янисть рослина з родини бобових. 2. зерна від цієї рослини використані для людського харчування і в тваринництві. В Біблії Єсав продав своє право первонародженого братові Якову за миску сочевиці. Рос. сочевица, п. soczewica, ц. сл. сочивъ. О. Брюкнер припускає, що слово походить від ц. сл. сокаль — кухар.

Сою́з — старе укр. слово, часте в Зах. Укр., рідке в Сх. Укр. — тут звичайно товариство, спілка. Слово походить із со-узъ — союзник, узи — пута, ланцюг. Пізніше стало означати злучення, а вже в XX ст. під рос. впливом набуло політичне значення — Радянський Союз.

Лекс. 1627.230: Союз — зв'язаок, зв'язаньє, зв'язка, злученьє, споєньє.

Сою́зник — в старовину визначало в'язня, закованого в ланцюги чи кайдани оузы. Через те, що таких в'язнів соузників звичайно було по декілька, слово союзник стало визначати також товариша по в'язниці. І тільки пізніше повстало нове значення — приятель, товариш.

Спа́док — спадщина, майно, що переходить від власника до іншої особи, п. spadek, від падати. Див. падати.

Лекс. 1596.19 б: Наслѣдіє — одѣдиченьє, спа́док.

Спали́тися — на іспитах в Зах. Укр. з п., на Сході зрізатися.

Спас, Спаса — Ісус Христос, Спаситель. Див. Сотир, див. спасти. Напис на Хресті 1161 р. в Цркви Стого Спаса.

Лекс. 1627.230: Спас — выбавитель, спасатель.

Т. т. 414: Сотир — Спас, исцѣлитель — уздоровляючій, заховуючій.

Спасеніє — рятунок. Церк. значення — рятунок душі. Див. спасти.

Лекс. 1627.231: Спасеніє — избавленіє, сохраненіє, выбавленіє.

Спасе́нний — „Претерпівий до конця спасен буде". Це є євангельський вираз, Матвія 10:22.

Спасибі — дякую, без змін; с. р. з спаси Біг, рідко Спасибу, з спасибі Богу в Галичині часто спасибіг. Спасибіг вам, Фр. 3 в. 232. Сердечне вам спасибі. Пор. помагайбі, сприсяйбі. Спасибі — це християнська форма подяки і рос. спасибо, а дякую — тільки форма німецька.

Спасти́ — те саме що рятуватис, ст. укр. съпасти, ст. сл. съпасти, съпасу з носовим у від пасти, пасу; праслово, pasti — вести на пасовисько худобу для годівлі, але і стерегти її; чс. pasti — пасти, стерегти, п. pasc — пасти, годувати, лат. pasco, pavi, pastum — тримати на пасовиську, займатися тваринництвом, pascor — їм траву, хетт. pahhsi — оберігаю, сторожу, пасу; гот. fodjan — годувати; нім. füttern — годувати, гр. pateomai — їм і п'ю, споридн. з лат. species — погляд, д. ісл. pacyati — дивитися, авест. spasseiti — виглядати, визирати, гр. skeptomai — підгляджу, skopos — ціль, спостерігач.

З усіх цих паралелей, які подає Этимол. словарь рус. языка М. Фасмера, нам здається, що найближчим до прямого і релігійного значення „спасти" є авестійське слово spayeiti — виглядати, визирати. Це підтверджує думку вчених, що багато слів релігійного значення, як напр. Бог, Слово, рай і т. д. були запозичені східнослов. мовами з іранського.

Спа́ти, сплю — перебувати у стані сну. Праслово. У всіх слов'ян однаково; лит. sapnas — сон, інд. swapati, supjati — спить, лат. sopire — усипати когось, англосакс. swefan і сканд. sofa — спати, нім. schlafen.

Спати міцно, на Галичині спати твердо, фр. dormir sur les deux oreilles — спати на двах вуха. Це те саме, що „спати, як убитий".

Спатки, спатоньки, спатусі — спати в дит. мові.

Спацір — у Зах. Укр., шпацір на Сході з нім. Spaziergang, п. spacer — прогулянка.

Спека́тися — позбутися кого, від „пек тобі". Пек — це смола. Див. пекло.

Спекуля́тор — арх. у давній мові це сторож або шпигун з лат. speculator з тим же значенням. Це слово вже не вживається, натомість дуже популярне слово спекулянт — людина, яка займається недозволеною торгівлею або яка нечесно торгує. Як і більшість комерційних термінів, це слово походить з італ. speculare — обдивитись, обслідувати, займатись нечесною торгівлею, нім. spekulieren — грати на біржі.

Лекс. 1627.457: Спекулятор — сторож, шпѣг або драб або кат.

Спе́реду — що знаходиться перед чимось, див. перед.

Лекс. 1627.248: Спре́ди — спе́реду.

Т. т. 472: Коза спе́реду.

Спеціалі́ст — фахівець, який має багато знань у окресленій спеціальній галузі. Лат. specialis — особливий, докладний; італ. specialista, рос. специалист.

Спиридо́н, -на — чол. ім'я, ст. сл. Спиридон, гр. круглий, плетений кошик. Нар. Свирид. Лекс. 1627.454: Спирідо́нъ — молнієносець. Спиріди — кошницы.

Спис, -а — іст., холодна зброя у вигляді гострого наконечника на довгому жередку, з нім. Spiess — спис, п. spis.

Спиха́ти — 1. штовхнути, рухати з місця. 2. усувати. 3. влаштовувати кого де інде, щоб збутися його; рос. спихивать, п. spychać, болг. пъхам — сую, авест. pisánt — який штовхає, лат. pistor — пекар, pinso — товкти, гр. ptison — товчу, мелю, ptisany — обідраний ячмінь, сер. нижн. нім. visel — ступа, чс. pchati — тикати, давньорус. пыхати з праслов. і індоєвр. кореня *pis- *peis-, лит. pisti — здирати шкарлупу з ячменю, д. інд. piasti — товче, дробить.

Лекс. 1596.8 б: Спыхаю, спротивляюся, спыханьє — спротивленьє.

Спиця — (колесі) стержень, рос. спица, пор. спика — гостра палочка, спичак — молодий росток, пор. рос. спичка — укр. сірник з нім. гострий верх.

Спів — префікс із значенням спільно, разом, постав з давнішого спол. Див. половина.

Співа́к — 1. людина, яка співає, профес. співець. 2. рідко, поет; рос. певец, п. spiewak, див. співати.

Лекс. 1627.437: Спѣваки, на голосы спѣваючіи, Спѣвак, играч.

Спі́ваний — який співається.

Лекс. 1627.473: Спѣваная пѣснь.

Співа́ти — видавати високі, мелодійні звуки, викнувати пісню, ст. сл. пѣти, рос. петь, п. spiewać. Див. пісня, півень.

Слово о п. І. 1187 р.: Пѣти было пѣснь. Дѣвы въспѣша на брезѣ синему морю. Поют время Бусово, 25.

Лекс. 1627.211: Рыданіє — плачливою спѣваньє.

Спідни́ця — стародавн. сподьница — жіноча одежа на споді під верхньою одежиною, у сучасній мові спідниця — це нижня частина жіночого одягу на противагу до кофти або блюзки, яка є верхньою.

За спідницею триматися — це звичай маленьких дітей, які потребуючи почуття безпеки тримаються за спідницю матері або старшої особи жіночої статі. Переносно — не мати своєї власної волі.

Спіжарня — заст. діал. комора, п. speżarnia з нім. Speisekamer — комора для харчів, Speisen — харчі.

Лекс. 1627.67: Житниця — гумно, шпихлір, спіжарня, стодола, клуня.

Т. т. 280: Хранилица — комо́ра, спіжа́рня.

Спілий, спіти — те саме, що зрілий, визрівати. Див. спіти.

Спі́льний — 1. який належить багатьом або всім. 2. який виконується разом. Від слова пол. Див. половина, посполитий.

За сполнымъ зезволенѣмъ... Катих. 1645 р. 57.

Жаденъ не звалъ своимъ власнымъ, але было в нихъ все спо́лноє. Т. т. 75 б.

Спірт, -у — алкоголь з англ. spirit, а це з лат. spiritus — подув вітру, дихання, душа, дух, життя.

Деякі мови зберегли цю лат. форму: п. spirytus, гор. spiritusz.

Спі́ти — дозрівати, арх. вживаний у виведених з нього словах, як у значенні дозрівати, так і в значенні встигати, ц. сл. спеяти — це

прибути (доспіти, приспіти), чс. spieti — спішити, срб. доспети — дозрівати, рос. успеть — встигати, могти; лит. speti — мати час, мог; рос. спешка — поспіх, д. інд. sphati — добробут, нім. sich sputen — спішити, лат. spatium — простір.

Слово о п. І. 1187 р.: Олговичи, храбрыи князи, дъспѣли на брань, 32.

Лекс. 1627.231: спѣю — множуся, устигаю, спѣшу, кваплюся, поступую.

Спітка́ння — зустріч, п. spotkanie спорідн. з дотиканням, див. дотикатися.

Лекс. 1627.233: Срѣтенїє — стрѣчення, спотканьє.

Сповідати — в давнину означало оповідати, признаватися, видавати. Ще в Литовській Метриці під 1510 р. т. 195 ст. 20 читаємо: Он признался и товаришов своих сповѣдал. Тепер це слово позосталося у нас тільки з церковним значенням — відкривати свої гріхи, признаватися в провинах.

Четыре разы до року сповѣдатися. Катих. 1645 р. 41.

Сповідатися в чім: Сп. в гріхах. Але з давнього часу вжив. і спов. чого: Сповѣдайсѧ грѣховъ своихъ, „Ключ. роз." 1665 р. л. II б. Зараз взялися гріхів сповідати. Мог. 450.

Спо́відь — результат сповідання, визнання гріхів своїх перед духовною особою або перед людьми взагалі, напр. у художньому творі. Сповідь приймає священик, якого для цього спеціально вибирає віруючий, який через це названий духовником перед вівтарем. У католиків у такому випадку ксьондз сидить прихований від очей віруючого у спеціально на це побудованому малому приміщенні.

Чрез Сповѣдь Святую. Катих. 1645 р. 9.

Сповѣдь Святую пред священникомъ отправити. Т. т. 50-50 б.

Сподіва́ння — надія.

Лекс. 1627.271: Упованїє — надѣя, сподѣва́ньєся, уфа́ннье.

Сподіва́тися — надіятися, п. spodziewać się від дієсл. diejać — діяти, частот. dziewać: спільнослов. і індоєвр. слово; ц. сл. дежда, інд. dadham, гр. tithem — класти, д. нім. din, сучасне tun — робити.

Лекс. 1627.303: Чаю — сподѣваюся.

Речій тых, которых ся сподіваємо. Катих. 1645 р. 2 б.

На што ся мает сподѣва́ти. Т. т. 64.

Див. надія.

Спóдні — З. У. штани з п. spodnie.

Сподоби́ти — 1. виявлячи уваги, дати можливість зазнавати чого небудь, робити щось. 2. робити кому-небудь честь своєю увагою, ласкою і т. д. Рос. удостоить, заст. сподобить, п. spodobic — від подобатися, давнє значення оздоба. Див. подобатися.

Лекс. 1627.231: Сподобляю — годним чиню. Сподобляюся — годным стаюся.

Т. т. 477: Прощенію нас сподоби́.

Спóкій — душевна гармонія. Див. покій.

Спокі́йний — прикм. від спокій.

Лекс. 1627.408: Мирнй, спокойный.

Т. т. 456: Скромный, спокойный.

Спóлох — тривога. Б'є на сполох — викликає тривогу. Див. лохнути.

Спóна — арх. в сучасній мові не вживається з староп. spona — завада, від spinać — спинити.

Лекс. 1627.319: Без споны, без завады.

Спóрий — 1. який іде, здійснюється успішно і швидко (про роботу, діяльність). 2. рідко, досить великий за розміром, об'ємом, з ц. сл. споръ — вим'я, у нових слов. мовах як і в румунській вживається метафорично.

Лекс. 1627.4: Безуспѣшный — не спорый.

Спóсіб — прийом, система прийомів, метод, п. sposób від собі.

Лекс. 1627.424: Всякого способу хвала.

Спотикання — у Біблії визначає „спокуса". І Кор. 8:9. Див. камінь спотикання.

Спотика́тися — незручно ступати, втратити рівновагу; рос. спотыкаться, споткнуться. Див. тикати.

Лекс. 1627.171: Потыкаюся.

Спочá́тку — присл. від слова починати, початок. Див. зачинати, конати.

Лекс. 1596.15: Искони — на самом почáтку, спочáтку.

Спрáва — 1. діло, праця, заняття людини, діяльність. 2. питання, проблема, яка потребує вирішення; п. sprawa, див. правий.

Лекс. 1596.11 б: Дѣяніє — спрáва.

Т. т. 28 б: Смотреній — промысл, спра́ва.

Лекс. 1627. пер.: За дѣлныи справы.

Т. т. 59: Дѣяніє — спра́ва, чиненьє. Дѣянія — справы, дѣи. Дѣланіє — робота, справа. Дѣло — учинок, справа, робота, 60.

Т. т. 144: Неудобство — потребная, а не пріємная справа.

Зачат'є Сына Божого сталося спра́вою Духа Святого. Катих. 1645 р. 19 б.

В дають о всѣхъ спра́вах нашихъ. Т. т. 93 б.

Справедли́вий — який діє на основі правильних принципів. Див. правда.

Лекс. 1627.450: Саддукей — справедливий, успраедливеный.

Справедли́вість — ім. від справедливий.

Лекс. 1596.24 б: Правда — справедливость. Праведен — справедливый, праведник.

Справедливост чинят. Катих. 1645 р. 77.

Справува́ти — заст. 1. виконувати якісь справи, вести якесь діло. 2. направити, спрямувати; п. sprawować, див. правий.

Лекс. 1596.30: Комéдію справуют.

Сприя́ти — допомогти, створити вигідні умови. Див. приятель.

Спроквóла — (с-про-квол-) повільно, кволо. Див. повільно.

Спуд — у виразі під спудом, рос. под спудом — у прихованому місці.

Лекс. 1596.29: Спуд — корец албо нѣякая коробка.

Спудей, -дея — учень Києво-Могилянської колегії, студент від лат. слова studeo — стараюсь.

Лекс. 1596.29 б: Тщаливый, стараючійся и тыж спудей, жак.

Лекс. 1627.262: Тщатель — спудей, жак, студент.

Т. т. 476: В ползу спудеéм.

Спу́дити, напудити — у зах. укр. діал. налякати. Див. пудити, напудити.

Срéбро — арх. серебро, срібло, ст. сл. сребро — благородний, білявий метал на противагу золоту, який є жовтавий. Праслово, спільне слов'янським, балатійським і греманським мовам, невідоме іншим індоєвр. мовам; лит. sidabraa, нім. Silber.

Напис на Хресті 1161 р.: Злот і серебро.

Слово о п. І. 1187 р.: Злата и сребра потрепати, 20.

Лекс. 1627.232: Пробуєт срѣбро.

Срібло́ — див. сребро.

Срі́бний — прикм. від срібло́, ст. сл. сребрьнъ.

Гр. в. к. Мстислава 1130 р.: Далъ єсмь блюдо беребрьно въ 30 грвнъ серебра.

Слово о п. І. 1187 р.: Сребрено стружіє.

Т. т.: Се ли створисте моєй сребреней сѣдин? 26.

Т. т.: Уже бо Сула не течеть сребреными струями, 33.

Срібня́к, -ка́ — арх. мала срібна монета, динарій, ст. сл. сребреник.

„30 срібняків" — зрадити за дрібну суму. Це євангелський вираз; див. Єв. Матвія 26:15, — учень Ісуса зрадив свого Учителя за 30 срібняків.

Лекс. 1627.232: Сребреник — по нѣких таляр, сребреный грош або сребная монета. Зри драма.

Срогий — це польське srogi — суворий, наше старе було „строгий". Але в XVI-XVII вв. і в нас часто писали „срогий". Церковне сраґъ, срагій відоме з дуже давнього часу. В літературній мові „срогий" не вживаємо, маємо — суворий, часом гострий.

Ставропі́гія — монастир незалежний від місцевої епархіальної влади і підпорядкований безпосередньо патріархові або синоду з гр. stavropigia.

Монастыр пєчєрскій был з вєков с прєдѣлами своими ставропігія от вєликих кнѧзєв роуских (1431 ГПМ).

Лекс. 1627.477: В Ставропігію Патріаршего.

Т. т. 458: Ставропигія — Креста водруженіє.

Стадіо́н — з лат. stadium; 1. арена до бігу. 2. міра довжини. Суч. стадіон — великий спортивний майдан.

Лекс. 1627.233: Ста́діон — стадій, стан, го́ны, 125 кроков, 250 ступеній. По инѣх до двох миль чинат. Зри по́прище.

Ста́до, -а — 1. табун, череда. 2. група віруючих по відношенню до священника; ц. сл. стадо, праслово від стати; див. стати. Англосакс. stod — кобила, давньонім. stuot — стадо коней, суч. Gestütte.

Слово о п. І. 1187 р.: Галиц стады бѣжать.

Т. т.: Стадо лебедѣй.

Не оубоися малая мое стада бл22гоизволи бо о22ц мои небесныі (XV ст. ОБРН 141).

Ста́йня, -йні — помешкання на корови чи коні. Часто станя пор. віт, копіка. Стайня, -ні, род, мн. стаєн і станя, стані; род. м. стань, А коморы, стана книга Луцька 1570 р. Пійшов Петро у станю, Кул. 233. Запахом стані, Коц. 60; пор, п. stajnia; праслов. stan — намет, інд. sthana — стан, давньоперське stana — місце.

Лекс. 1627.233: Стаяніє — стйня.

Стака́н, -на — склянка, д. рус. достаканъ (з дъстъканъ з доска) дерев'яна посудина. Дм. 568 твердить, що достаканъ, це тюрк. тустакан. В укр. мові — русизм.

Ста́лий — постійний, від стати.

Лекс. 1627.171: Постояиный — непорушный, ста́лий, твердый.

Стамбу́л — царгородські греки звали своє місто скорочено is tin polin — вимовляли Істамбо́лі — Стамбо́лі, звідки турецьке Стамбу́л.

Стано́виська — рідко, те саме що становище в давній мові означає щось зовсім інше.

Лекс. 1627.233: Стан — по́пас, станови́сько, обо́з. Але основа та сама, дієслово стати.

Станя, стан, становище, становити й ін. стародавнє стая.

Ста́нути, стану, станув — дуже часті на З. У. вирази, з давнього станути, п. stanąc. На сході — ста́ти, стану, став, стала. Станути до бою. Бирч. II, 98 на Сході — стати до бою. Військо стануло кругом старшини Мак. Яр. 90 на Сході — стало. Вже в давнину були ці дві форми — стати і рідше станоути.

Ста́нція — зупинка з лат. stancja, давн. statio, італ. stazione, в. Гал. стація з п. stacja, лат. statio; див. стація.

Стара́нний — ретельний, від старатися; болг. старателен.

Лекс. 1627.262: Пилный, стараючійся. Тщаніє — стараньє.

Стара́ння — ім. від слова старатися.

Лекс. 1596.29 б: Тщаніє — стараньє.

Не мѣйте стараня о тѣлѣ. Катих. 1645 р. 87 б.

Стара́тися — бути ретельним, рос. стараться, п. starac sie — фактично означає старіти від турбот, у болг. подібний перехід значень дієсл. стара се. Див. старий.

Лекс. 1596.23: Пекуся — стараюся. Попеченіє — пилноє стараньє.

Т. т. 29 б: Тщасливый — стараючійся.

Што належить о выполненє старатися. Катих. 1645 р. 39.

Ста́рець, старця, мн. старці — це жебрак і старий з З. У.; старець визначає і старшу поважну людину. Не нарікайся бути в старцях, Ном. №4648. Старця нагодуєш, а торби його ні, Ном. №4655. Значення старець перейшло в рум. реліг. термінологію, де означало спочатку поважного монаха, старцем був напр. Паїсій Величковський, який проживав з групою монахів з України у монастирі Нямц, у сьогоднішній рум. мові staret — це архимандрит.

Лекс. 1627.59: Дѣд — старец.

Т. т. 233: Старец, старѣйшій — старшій.

Старець — прошак — дід. Письмо із Стрия правдиво вказує, що зміна стародавніх значень у слова „старець, дід" на прошак, див. Рідна мова, ч. 7 ст. 251-252, як явище соціальне сталося не з нашої вини. Поки бідна людина була молода — пише Др. Лисько — ще якось давала собі раду, а коли стала дідом — мусить жебрати. Сьогодні в часах безробіття жебрає дуже багато й молодих людей, так що скоро мабуть прошаків стануть називати молодцями.

Стари́й — літній, ст. сл. старъ, рос. старый — слово всеслов'янське. По лит. storas — товстий. Індоєвр. *sta- — стояти, ст. сл. старъ — старий, немічний, ветхий. Укр. стара — жінка, хоч би й молода, те саме і п. Звідси й староста, рос., чс., п. Укр. ще старість, старший і т. ін. — усе давні слова.

Слово о п. І. 1187 р.: А чи диво ся стару помолодити? 27.

Лекс. 1627.233: Стар муж — дѣд, лѣт 50 маючий.

Стародá́вній — який виник, створився дуже давно, який існував дуже давно. Стадавня література — греко-римська. Колись стародавній було синонімом до слова старий, тепер таке значення не зустрічається.

Лекс. 1627.446: Прискілла, лат. — старая, стародавня.

Стародру́ки — книжки, видруковані від початку друкарства 1440 р. по кінець XVIII ст.

Старожи́тний — який існував, жив у давні часи. У давній мові значення слова було ширшим.

На старожи́тный клейнот. Лекс. 1617 р. пер.

Т. т. 317: Дервній, веткий — старожи́тный, шляхе́тный.

Старожитно́сті — пам'ятки далекого минулого.

Ста́роста — від старий. Старший над родом. Слово староста є вже в „Рус. правді". У XV-XVIII ст. керівник міського чи сільського управл. У царській Росії голова сільської громади. Сучасне значення — виборна особа якоїсь групи людей — товариства, студентської групи і т. д. Особа, яка сватає жениха нареченій чи наречену женихові. На Закарпатті збережено тільки друге значення тоді, як для першого значення вжив. слово „видавця", або „наставник".

Лекс. 1596.15: Игéмон — вож, староста.

Лекс. 1627 пер.: Старостѣ Рогатинскому.

Лекс. 1627.177: Заступник, ста́роста.

Т. т. 178: Предсѣдатель — ста́роста, урядник.

Т. т. 344: Анфипат — староста, намѣсник бурми́стров.

Т. т. 351: Архаггел — староста аггелскій.

Т. т. 353: Архітріклин — маршалок албо староста на веселю.

Староста церковний — виборна особа від парафіян для ведення господарства церкви.

Ста́рчество — монашество культурного освітнього духового напрямку, головним представником якого був старець Паїсій Величковський, українець з Полтави, 1722-1794. Від ст. сл. старъ, старьцъ. Див. старець.

Ста́рший — вищий ступінь від старий. Я старший за тебе, Гр. 52. В Гал. дуже часто вживають слово старший і без порівняння, зам. старий, пор. ще довший, більший: Він вже старший чоловік.

Стате́чний — 1. розважний у вчниках. 2. показний, пристойний. 3. заможний, п. stateczny — поважний, солідний. Див. статок.

Лекс. 1627.165: Сталий, статечний.

Т. т. 262: Тщива, речи статечныи.

Статир — давня монета.

Лекс. 1627.457: Статир — чтыры драгмы, вага, стоит за червоный золотый.

Стати, ставати — дієсл. 1. приймати вертикальне положення. 2. починати якесь діло стоячи. 3. перестати рухатися. 4. перетворитися на щось. 5. зупинити, виникати. 6. трапитись; ст. сл. стати, стану — з носовим **у**, срб. стати, рос. стати, чс. stati sie —

відбуватися, спорідн. з лит. stoti, stoju — ставати, д. прусс. postat — стати, д. інд. asthat — встав, став; tisthati — стоїть, авест. tista iti — те саме, лат. лат. sto, stare — стою, гр. istym — ставно, д. нім. stien — стояти, лит. sisto — ставити, затримати: за М. Фесмером (Этимол. словарь рус. языка 1910-1918, т. IV).

Лекс. 1627.17: Бысть — был албо сталося.

Ста́ток, статку — у значенні майно, добро маєток; це слов'янське праслово, знане у нас з найдавнішого часу, і вже тим це не полонізм. Так у Іпатієвому Літопису під 1190-6698 роком читаємо: И дворъ зажгоша, и статокъ єго поимаша. Може перше значення „статку" було: скот, худоба, і це значення зосталося в нас аж дотепер: пор. у Чубин. II, 230: Перелічив статок — нема корови. У Куліша, Святе Письмо: А статку було у його сім тисяч овець, три тисячі верблюдів, п'ятьсот ярем волів. — Хто мав добрий статок, той тим самим ставав людиною статочною чи статечною або статною, цебто солідною, розумною, степенною, звичайною добрих звичаїв, бо сам статок змушував її поводитися „статочно". А з часом повстало й слово „статкувати" — поводитися так, як веде себе людина зо статком, цебто поводитися добре, розумно, бути роботящим і т. ін. Пор. Статкує, то й має. Статни́й або статній господар. Тобі вже час статніти, а ти все гуляєш. — Слово статок надзвичайно розгалужене в нас і дуже багате на похідні слова: статечне, -но, статечний — точний, статечність, статковий, статкувати, статний, статній, статніти і т. ін. Звичайно, треба вживати форми на -очн-, бо форми на -ечн- — це полонізми. Від праслова „статок" повстало багато інших слів, напр. достаток, достато́чний, доста́тній, остаток, недостаток. Від цього ж слова повстало й наше „вистачати" чи „вистарчати", зо вставним **р**. В народних творах часте „статки-маєтки": Нехай отець і матуся мою пригоду знають, статки-маєтки збувають, Лукаш. Нажив собі статки-маєтки кривою присягою, Л. Українка, „На полі крові", її ж „Я не мав звичаїв молодечих, я статкував, 31."

Ста́тус — у міжнародному праві становище, стан status quo — стан, який був перед тим; громадський стан, з лат. sto, stare.

Стату́т — документ, який вміщає цілість принципів і норм, якими керується певна партія, масова організація, наукове товариство з лат. status — громадянський стан, Лекс. 1627.273: Устав — стату́т.

Стах, Стаха — чол. ім'я, ст. сл. Стахій, гр. колос.
Лекс. 1627.458: Стахій ел. — колос.

Ста́ція — зупинка залізнична з п. stacja, лат. statio. На Сході — станція, лат. stantia, італ. stanza. В Гал. станція з п. stancja — це кімната з утриманням, пансіон.

Стве́рдити — 1. установити. 2. запевнювати, див. затверділість.

Молитвою и Благословенством ствърженый єсть. Катих. 1645 р. 57 б.

-ство — закінчення іменників, наголосу на себе не приймає. В З. У. звичайно тут -ство́ частіше наголошене. Це З. У. наголошене -ство́ недавне, бо в Лекс. 1627 р. Памви Беринди його нема, напр. простра́нство, 448.

Ство́рення — ст. сл. сътвореніє, здійснення чогось нового, спорудження, приведення до існування від творити; див. творити.
Лекс. 1596.29: Сътвореніє — створеньє. Сътворяю — чиню́.
Т. т. 29 б: Творец — створител, створеньє.

Стебло́, сте́бель — основна частина трав'янистої рослини від кореня до вершка; рос. стебло, р. zdzblo, ц. сл. стьбліє, словен. steblo, срб. стабло, чс. zblo, лит. stiebas — стовбур, гр. stifros — затиснутий, лат. stipula — стебло, stipes — стовбур, нім. steif — тугий, затерплий.
Лекс. 1596.28 б: Стебліє — солома.
Лекс. 1627.234: Стебль — дерево на пні. Сте́бліє — солома, стебельє.

Стегно́, -на́ — частина ноги людини від тазостегнового до колінного суглоба; п. ściegno — суха жилка, чс. stehno — стегно, ц. сл. стьгно, настегни; словен. stehno — стегно, нім. Schenkel — стегно.

Сте́жка — вузька доріжка, ст. сл. стезя, п. ścieżka — вузька дорога, праслов. stьg, -ja з того самого кореня, що стигати, п. ścigać, срб. стаза, стазика, словен. stezá.
Лекс. 1627.234: стезя — стежка.
Т. т. 413: Стежка, слѣд.

Стелити, стелю, стелеш або слати, стелю, стелеш — 1. розстилати, розкладати щось на якісь поверхні. 2. робити покриття, кладучи щільно у ряд доски, відти і слово стеля, стелити підлогу;

рос. постлать, чс. stlati, п. slać, ściele, ц. сл. стелю (з носовим у), стѣлати, постеля від *postlani; праслово, лат. late — широко, latus (від *stlatus) — широкий, latus, lateris — сторона, бік; див. постіль, постеля.

Слово о п. І. 1187р.: Зелену паполому постла. Снопы стелютъ головами.

Сте́ля — те саме що плафон, від стелити, див. стелити.

Лекс. 1627.103: Дом, стеля, покрытьє.

Стенд — вистава чого важливого на виставовій дошці від англ. stand — стояти, п'єдестал, на чому щось стоїть або лежить.

Степ, -у, в степу́ — великий безлісий, вкритий рослинністю рівняний простір у зоні сухого клімату. М. Фасмер вважає реконструкцію первісної форми тяжкою, тому що, судячи по укр. слові повинно бути стьпь, інакше було б по укр. стіп. Слово зустрічається вже у Шекспіра у формі steppe — але це запозичення з рос. Були висунуті різні етимони, але найбільш вірогідна думка Бейли, що „степ", споріднений з остетин. taepaen — плоска рівниа з індоєвр. (s)tep. Осетинська мова належить до іранської групи індоєвр. мов.

Степа́н, Степа́на — чол. ім'я, ст. сл. Стефанъ, гр. Stephanos — вінок, корона, діадема.

Степані́да — жін. ім'я, ст. сл. Стефанида, гр. вінчана.

Сте́пінь — див. ступінь. У вступі до псалмів часто зустрічається вираз степенная пісня. Беринда пояснює його так:

Лекс. 1627.234: Степенная пісня — високая.

В укр. перекладі Біблії, виданому лондонським біблійним товариством, вираз перекладається як „пісня прочан".

Сте́рво — це те що лишається по дохлій тварині і воно найбридкіше для людини, чому й стало за дуже поширену й часту лайку; рос. стерва жін. роду, на відміну від укр. стерво, яке є середнього роду, з давнього стєрво, стьрво, ц. сл. стырвь, відки і рум. stârv, п. ścierw; етимологія неясна. Потебня пробував пов'язати з нім. sterban — вмерти і гр. sterios — нерухомий.

Стерегти́ — оберігати, охороняти, див. постерігати, обережність.

Слово о п. І. 1187 р.: Стрежаше єго гоголемъ на водѣ, 42.

Лекс. 1596.3 б: Блюду́ — стерегу́.

Т. т. 4: Брегу́ — стерегу́.

Т. т. 31: Храню — стерегу́. Хранитель — сторож, кустос. Храненіє — стреженьє, пересторога.

Стерегу́ть Приказания Моєго. Катих. 1645 р. 94 б.

Стерегти́ся — 1. бути обережним, пильним. 2. боятися когось, чогось, уникати когось. 3. дбати про своє здоров'я. Див. постерігати, осторожність.

Лекс. 1596.32 б: Опосаюся — осторожный єстем.

Лекс. 1627.229: Варуючи, стережися.

Стеречися ихъ (єретиків). Чловѣка єретика стережися. Катих. 1645 р. 41 б.

Обычаєвъ непристойныхъ выстерѣгатися. Катих. 1645 р. 43 б.

Стереоти́п, -пу — металеві відливи друкарського складу для друку на ротаційних машинах.

Переносно: шаблон, постійна модель. Від гр. stereos — твердий, просторовий і typos — відбиток, форма, зразок.

Сте́рлядь, стерляжний — слово тільки сх. слов. походить з нім. stör — осетр, яке під впливом старого сельд дало стерлядь (Преобр. II 385).

Сте́рник — заст. рульовий від слова стерно — пристрій для керування руху корабля, кермо.

Лекс. 1627.438: Навкри́л — стырник корабельный.

Стефа́н — чол. ім'я, див. Степан.

Лекс. 1627.458: Стефа́н, ел. — діади́ма, корона, вѣнец.

Стеши́ця — поширена в Канаді під впливом англ. station — стація, двірець.

Стигнути — 1. дозрівати. 2. охолоджатися, заклякати від холоду. 3. наближатись, надходити; звідси достигнути, досягти; рос. достигнуть, достичь; п. sięgać; праслово, лит. segti, sagyti — припинити, інд. a-sadžati — припинить, звідси сягати, присяга (слов'янин, коли присягався достигнув рукою до землі). Звідси походить також слово сажень, див. сажень, сяжень.

Лекс. 1627.183: Преспів перейшол — перестиг.

Стид — у З. У. встид — сором, рос. стыд, п. wstyd од кореня із значенням холод *stud; ц. сл. стыдитисѧ, студъ і сромъ; болг. ст́уд — холод, слов. stud — бридота, відраза.

Лекс. 1627.232: Срам — сором, встыдливость, встыд.

Т. т. 238: Студ — стыд, соромота́.

Т. т. 447: Пуд, лат. — встыдаючійся.

Встидъ — срамъ, студъ. Встиливый — цѣломудрій. Стидання — стиждуся, срамлюся, обинуюся, Син. 26.

Стида́тися — соромитися. Слово всеслов'янське. Одного кореня з ст. сл. студъ — холод, значення змінилося під впливом стигнути. Див. стигнути, стид.

Лекс. 1627.239: Стыждуся — встыдаюся.

Т. т. 286: Стыждуся — встыдаю, соромѣюся.

Стиль — палочка, що нею писали стародавні народи, напр. греки чи римляни. Заструганим кінцем стиля stylum писали на повощеній дощці, а тупим витирали для поправок, звідси повстала латинська поговорка saepe vertere stylum — частіше обертати стиль, цебто частіше виправляти написане. Від цьог виправлення повстало дальше значення слова стиль — характер мови чи писання якогось письменника.

Сти́рта — великий стіг сіна або соломи укрладений в певний спосіб, слово часте на З. У., на Сході тільки скирта, рос. скирда, п. styrt і styrta. М. Фасмер вважає найвірогіднішим балтійське походження, лит. stirta, латв. stirta і stirpa.

Стирча́ти — виступати, видаватися у гору, п. storzyc від кореня ster — того самого, що в слові сторона. Див. сторона.

Лекс. 1627.230: Ноз єго гор тычащи.

Стиска́ти — давленням ущільнювати щось, міцно обхопити, здавлюючи утруднювати дихання, переносно — пригнічувати. Чим дужче стискатимуть, тим швидше ослабнуть, Р. Іваничук Б. д. моя Господа, 32. Ц. сл. тискати — дусити, тиснути (з носовим **у**), це пхати, чс. tisk — друк, п. ścisk вплинув на з. у. стиск, слово, що вживається у значенні тіснота, натовп, луж. ciskac — кидати.

Стих, стиха́ — давнє значення — віршовий рядок, збережене в рос. мові, в укр. мові вживається переважно для біблійних сегментів, просодиних одиниць у біблійному стилі, з новогр. stychos.

Лекс. 1596.10 б: Краєгранесіє — початок стіха́ албо строки́.

Лекс. 1627.47: Стих, вѣрш.

Т. т. 432: Мафи́ма — пенс, стіх.

Стиха́р — верхня і подияконська й дияконська одіж, гр. sticharion, лат. tunica. Назва стихаря від stichos — рядок, полоска,

бо перше прикрашався кольоровими, нашитими на нього полосками.

Стихи́ра — арх., мистецтво стиха, віршування.

Лекс. 1627.458: Стіхира — вършем писаная.

Стихі́я — елемент, первень з гр. sticheion — елемент, дух, привид, фантома.

Лекс. 1627.458: Стихія небесная — составы воздушныя, небесныи живіолы. Стихія — початки, елемента.

Стихомітія — гр., це живий діалог в віршованій драмі, поділений в такий спосіб, що репліка кожної з осіб складається з рядка налогічною метричною, а часто і синтаксичною структурою з попередніми словами партнера. Стихомітіями рясніють драматичні поеми Л. Українки. МЛК.

Стіг, стогу — велика купа сіна, праслово, рос. стог, п. stóg означає фактично кіл навколо якого кладеться сіно, ц. сл. стожаръ — кіл, навіс і стяг — прапор, латв. stegs — довгий кіл, нім. stechen — встромити, чс. stiez — балка, словен. steber — стовп, лит. stuburas — стовп і staboras — суха галузка.

А дубровы моей... не копати и с на въ стоги не кидати (Хрінники, 1472 Арх ЮЗР 8, III, 3).

Стікс — з гр. sti —х жахливий, у давньогрецькій міфології одна з річок, що омивала підземне царство, де панував Гадес, тобто пекло.

Стіл, столá — ст. сл. столъ — мебля з дерева або мармуру, що стоїть на кількох ногах, рос. стол, п. stół, праслово спільне для всіх слов'ян від дієслова стати, первісне значення — столиця, трон, сучасний престол, гот. stols, нім. Stuhl; див. у Слові о п. І. 1187 р. „Отня стола злата", 24. Стіл від найдавнішого часу визначає й їжу, що було вже в мові давньоєврейській, див. євр. sŭl'chan — стіл, а переносно їжа, ц. сл. трапеза; пор. Пс. 69:23: Нехай пасткою стане для них їхній стіл (sŭl'chan) а їх учти тенетами! Звідси й столувати — їсти з ким за одним столом, столуватися — наймати собі в кого стіл, цебто прохарчування.

У пам'ятках XIV-XV ст. ще часте вживання слів столъ, столець у значенні символу влади, напр. у значенні єпископської кафедри:

Оганесъ єпискоупъ вормєнскыи пришєлъ к намъ, на нашъ

столъ, на молдавскыи (Сучава, 1401 RIR 45).

Як символ влади:

алє вжды хвала милому богу што ваша млсть оу вашоє млсти стольцы оу вєликомъ князствє литовъскомъ (Вільна 1493 ПОСВВ 151 зв.).

Натомість столник був у молдавському воєводстві придворний службовець, який служив під час придворних свят і бенкетів і наглядав за справами. Це був також боярський чин.

Сті́лець, стільця — маленький стіл для сидіння, рос. і укр. діал. стул, п. stolec. Щодо значення у давній мові, див. стіл.

„Сидіти на двох стільцях" — догоджати двом.

Стільки — неозначено-кількісний числівник, означає саме таку, названу кількість кого-, чого-небудь. Слово це відмінюється, а в З. У. не відмінюється: Сиділа на стільки багнетах („Укр. голос" №194). Між стільки розбишаками, Бирч. І, 55, у першому випадку слід було „на стількох", у другому — „між стількома".

У давній мові только, столько:

А тоє имєнє Чємєрин, маю подати игоумєноу — так доброє и наряженоє и столкимиж людми... как я в нєго взял (Луцьк, 1490, Пам.).

Стіна́ — мур, рос. стена, п. ściana, ст. сл. стѧна, гр. skene — намет, лит. siena — стіна.

Лекс. 1627.239: Стѣна́ — мур.

Стіх — арх., те саме що стих.

Лекс. 1627.458: Стіх — порядок, вѣрш.

Стлу́мити — розм., див. тлум.

Сто — числ., всеслов. і індоєвр. слово із значенням десять разів десять. Ст. сл. съто. Звідси сотня, сотенний, сотий і ін. давні сътеный, сътьникъ — сотник. Лит. šimtas, інд. satam, гр. hekaton, гот. hund, нім. Hundert.

Коупилъ панъ пєтръ... дѣдицтво... за сто гривенъ вѣснихъ (Перемишль 1366 Р 12).

Стовби́чити — 1. різко підноситися над навколишньою поверхнею про високі, тонкі предмети. 2. стояти, бути на ногах. 3. провадити безцільно час, нічим не займаючись. Від слова стовп.

Стовкти́ — 1. товкачем стерти на порох. 2. пошкодити посіви. Див. товкти.

Лекс. 1596.15 б: Стовченый, стертый в порох.

Стовп, -пá — все що служить для підтримання будинку, моста, воріт; колона, ст. сл. стлъпъ з первісного stlup, рос. столп, столб; п. słup. Перед давньослов. городами стояли слупи — вежі.

Слово о п. І. 1187р.: Оба багряна стлъпа погасоста, 25.

У давньоукр. мові столп — межовий знак.

А хотарь тѣмь два сєломь почєншє от горѣ на два доуба расохата... от тьлѣ проста... на стлъпь (1415 Cost. I, 121).

Стовпотворíння — безладне скупчення кого-, чого-небудь.

„Стовпотворіння вавілонське" — метушня, біганина, нелад. Вираз біблійний; див. Кн. Буття II: 1-9.

Стóгна — арх., поет. площа, широка вулиця.

Лекс. 1627.37: в стогнах — в улицах.

Т. т. 234: Стóгна — площадь, улица.

Запозич. з п. ściegno із знач. „дорога". Див. стегно.

Стогнáти — тяжко дихати від болю, ст. сл. стонати, староп., старочеське stonati, рос. стонать, стон. Друга ступінь чергування від стенать, гр. stonos — стогін, стогнання; д. інд. stanas — гудіння, ірл. son — звук, лит. stineti — стогнати, гр. stenei — зітхаю, ісл. stynia, нім. stöhnen — стогнати, без **с**, лат. tonare — гриміти, д. інд. tanyati — шумить, гримить, англосакс. thumian, англ. thunder — грім. Див. М. Фасмер, Этимол. словарь рус. языка 1910-1918 рр.

Слово о п. І. 1187р.: А въстона Києвъ тугою. О стонати Руской земли.

Стодóла — клуня, ст. сл. стодоля, давнє запозич. з д. в. нім. stadal — клуня.

Лекс. 1627.67: Жи́тница, гумнó, шпіхлір, спіжарня, стодóла, клуня.

Стоїк — прихильник грецької філос. течії, яка проповідувала, що життя — це страждання, яке треба мужньо перенести.

Лекс. 1627.459: Стоá, ел. гáнок. Оттоль стоики філосóфи названи, от ганку, в котром діспутовали.

Столи́ця — головне місто, адміністративний центр держави. Київ — столиця України. Від слова стол. Див. стіл.

Стóлиця — єпископський чи інший церковний престол в давнину. Князь чи король був „Верховний податель стóлиць духовних і всіх хлібов духовних". Також стол, столецъ. Див. стіл.

Сто́ляр — від ст. сл. столъ „той, хто столи робить", але слова „столяр" в ст. сл. не було. Ст. сл. древодѣля — теперішнє столяр. Столяр, п. stolarz — це фактично калька з нім. Tischler від Tisch — стіл. З укр. пішло і рос. столя́р.

Лекс. 1627.58: Древодѣля — столяр албо тесля. Древодѣлний — столярскій, тесля.

Т. т. 256: Ти́сар — століа́р.

Отже в обігу було певний час слово взяте безпосередньо з нім., а з нього була зроблена калька.

Стома́х — арх., шлунок з лат. stomachus — шлунок. Гр. stoma — це рот, відки і слово стоматологія — зуболікування.

Лекс. 1627.458: Стома́х — жолудо́к.

Стопа́ — стара російська міра аркушів паперу, десть — це було 24 аркуші, 20 дестей — тобто 480 аркушів була стопа. Див. стопа, десть.

Стопа́ — 1. кінцева нижня частина ноги. 2. одиниця виміру віршованих рядків. Це група складів в центрі якої стоїть наголошений склад. У давнину стопи складались з чергування в певний спосіб складів з довгими і короткими голосними, а оскільки в новітніх мовах з рідкими вийнятками немає опозиції між довгими і короткими голосними, основою опозиції стали наголошені і ненаголошені голосні звуки. У давнину стопа вибивалась ногою, тобто скандувалась, відти її назва.

Споріднено з словом ступати і ступінь, ц. сл. степень.

Лекс. 1627.234: Стопа́ — слѣд, стопа́, сту́пень.

Т. т. 412: П'ята́ або стопа́.

Сто́рож — особа, яка охороняє кого-, що-небудь. Див. стерегти.

Лекс. 1627 пер.Сторож Церква и Пастыр.

Т. т. 456: Сто́рож наш Пан.

Сторо́жа — заст. варта. Група людей для охорони. Давніше означало і тюрму. Див. осторожність, постерігати, стерегти.

Лекс. 1627.235: Стра́жба — сторо́жа, темниця.

Т. т. 280: Хране́ніє — стереженьє, сторо́жа, пересторо́га. Хранилище — сторо́жа, вежа́ або ба́шта, где страж стережет, темниця.

Т. т. 426: Кустодіа, лат. — печать, сторо́жа.

Сторона́ — 1. простір, місцевість, розташована в якомусь напрямку від чогось і також цей напрямок. Сторони світу: північ, південь, схід, захід. 2. арх., поет. країна, рідна сторона, рос. страна. 3. юр. особа, що позивається в суді. Ц. сл. страна, староп. strona, гр. sternon — грудь, інд. stirna — розпростерти, див. простір, просторінь; від кореня *ster, *stor — первісне *storna.

Слово о п. І. 1187р.: Погании со всѣхъ странъ прихождаху, 19. От всѣх стран.

И с ону строну могилы от ближьшєго рєченого дуба на букь (Галич. 1404 Р 68).

Лекс. 1627 пер.: По иным сторона́м.

Т. т. 235: Страна́ — повѣт, сторона́, крайна.

Сторонній — прикм. чужий, нетутешній. Від сторона.

А коли єсмо тые зємли заводилъ были при том... и иных стороннихъ (Вільна, 1451 Ак ЮЗР II, 106).

Стос, рідше стіс, стосу — 1. велика кількість однорідних предметів, вертикально покладених одне на одне. 2. рівно складений ряд дров або костер. З нім. Stoss з stossen — штовхати, ударяти, п. stos, sztos. Див. пристосувати.

Лекс. 1627.150: Огнь — огиско албо стус дров палаючій.

Т. т. 230: Згромаженьє, громада, стус дров, купа.

Стосува́ти — давня позичка з нім. stossen — ударяти. Наше стосувати, як і польське stosować визначало перше взагалі ударяти, як стос — удар; пізніше стало визначати — даряти в певне місце, а нарешті „добирати".

Лекс. 1627.356: неприсований.

Стосува́тися — (до кого, чого) відноситися. Це не до мене стосується. Полтав. акти 1667 р. ст. 111: Стосуючись з дєкьрєтом пєрвим. В З. У. стосувати, на Сході тільки стосуватися. Див. стосувати.

Стоя́ти — 1. перебувати у вертикальному положенні. 2. розташуватись десь на відпочинку на недовгий час. 3. бути записаним у якомусь документі, міститися; ст. сл. стояти, срб. стојим, чс. stojim, stati — це дієслово пов'язане чергуванням голосних з дієсл. стати. Див. стати.

Оставлѧемь гдѣ коли на воиноу идоут абы... оу сєлєх нє стоялї (XV ст. ВС 28).

Ино в прывильи отца нашого стоить, штож далъ дядку єго паноу Михаил у тоє имєньє любчо (Вільна 1499 ВФ).

„Не стій, не барись” — часте в укр. мові. Те саме в мові Біблії — I М 45:9: Зійди ж до мене, не стій (al taamod — не стій, не барись).

Стрáва — харч, їда. Це слово знаходимо вже в Йорданеса в погребнім запису Аттіли 454 року, чому воно найстарше з записаних слов'янських слів, і визначало тоді „поминку по небіжчику” чи „тризну”. В значенні поминальної їжі це слово відоме в мові польській іще в XV віці (A. Brückner: Dzieje jezyka polskiego 1913, s. 16, Slownik etymologiczny jez. polskiego 1929, p. 518).

З часом давнє значення зовсім не забулося, позосталося тільки „їжа”. Уже у Словнику П. Беринди 1627 р. читаємо: Пища — живность, страва, потрава.

Страва, праслов. слово корм для людини, тоді, як трава — корм для тварини. Ц. сл. струти, трыти — терти, отровъ — трутизна, гр. tryo — травлю, нищу, trycho — тру.

Лекс. 1596.34: Ядь, идло, стрáва.

Лекс. 1627.247: Снѣдь — страва, ѣдло, покарм.

Т. т. 311: Ядь — ѣства, стрáва, ѣдѣньє.

Страждáти — переносити фізичну чи душевну біль. Слово всеслов'янське, ст. сл. страдати, стражду з носовим **у**, страсть, чс. postrádati, п. stradać, рос. страдать, страдание, але й „страда” — праця під час жнив, у лужичан без **с**: tradać, спорідн. з словом страх (Пор. А. Брюкнер, Slownik etymologiczny jez. polskiego, стор. 518.

Слово о п. І. 1187р.: Часто бѣды страдаше, 37.

Страйк, страйку — з англ. strike, теперішня вимова страйк через нім. Streik, п. strajk, streik, страйкувати з нім. streiken, п. strajkować — це звичайні в Галичині вирази, або штрайк, штрайкувати. На Сході забастовка, провести забастовку — з італ. basta — досить.

Страсна неділя — тиждень до Воскресіння, „страсний” у пам'ять мук Христа, страсний четвер, страсна служба.

Страсть, -ті — арх., страждання, тоді як пристрасть, рос. страсть — це сильне захоплення. У церковній літ. слово пов'язане з муками Христа.

Лекс. 1596.26 б: Страсть — взрушеньє, ефект. Страсть — бѣда. Страсть — упадок.

Стратéг — давнє стратиг, 1. воєначальник у Давній Греції. 2. полководець, керівник великих воєнних операцій, знавець воєнного мистецтва — стратегії.

Лекс. 1627.459: Стратúг — жолньєрскій воєвода, пан, гéтман, цѣсар, вож.

Стратилáт — чол. ім'я, гр. stratylatos.

Лекс. 1627.459: Стратилáт — полковник, гетман, воєвода.

Стратóн, -тóна, Стратоник — чол. ім'я, ст. сл. Стратонъ і Стратоникъ, гр. перемога війську.

Лекс. 1627.459: Стратóник — воинам побѣда.

Стрáус, страусові — найбільший з усіх птахів, живе в Африці і великій частині Азії, за ним полюють через його оперіння, ст. сл. строусь з гр. strous, ст. нім. struzz, п. struś, з укр. з п. струсь. В укр. літ. XVII в. відоме струсь. Коли страус бачить небезпеку, то ховає свою голову в пісок, і це, звичайно, нічого йому не допомагає, звідси вираз: страусова політика, страусове поведення.

Страх, стрáху — боязнь, звідси: страшити, устрашити, перестрах, страшний. Ст. сл. страхъ, чс. strach з тим же значенням. Спочатку це слово на думку М. Фасмера (Этимол. словарь рус. языка 1910-1918 рр., т. IV) означало оцепеніння як в лит. stregti, stregy, сер. верх. нім. strac — тугий, суч. нім. strecken — розтягувати. Див. пострах.

Алє яко оузрѧт сєс нашь лист, так тым часом щоби до насъ съ оусим пришли, бєз оусєго страхоу (Сучава 1468 BD II 306).

„Страх" часто вживається у живій мові в значенні сильно: Страх, як я люблу його! або дуже: Страх багато має. Страх який гарний!

„Стрáха ради юдейського" — через страх перед юдеями, вираз євангелський, Івана 19:38, 20:19.

Стрáчення — від дієслова страчувати, стратити; 1. карати на смерть. 2. гублення чогось, напр. надії. У давній мові страчення означало програш судової справи або знищення.

Страшúдло — від слова страх, опудало.

Лекс. 1627.198: Пудило — страшидло.

Страшко — чол. ім'я вживане у давній мові, ц. сл. Євстратии, гр. Eistratios.

А при томъ были свѣтки... а пан Страшко (Володимир, 1470 AS I 65).

Страшни́й — прикм., який викликає страх, жахливий, ц. сл. страшьнъ.

А хто сію грамоту мою порушить... тому судить Бог во второе и страшное Христово пришествие (Київ, 1398 ДГПМ).

Лекс. 1627.236: Стра́шный — страшли́вий.

Т. т. 266: Ужасен, грозен — стра́шный.

Стрекота́ти — звуконасл. сорокик. Сорока скрекоче.

Слово о п. І. 1187р.: Не сорокы въстрокоташа.

Стре́лити, стрельнути, стреляти (частіше в літ.), стрілити, стріляти — В давнину було стрѣляти і стрєляти, але тому, що давній правопис вимагає по **р** писати **ѣ**, звичайно писали стрѣляти навіть ті, що вимовляли стреляти. Див. застрілити. Праслово, основа стріла, рос. стрела, п. strzala, давньонім. strala, суч. Strahl — промінь. Зі зміною військової техніки змінилось і значення слова.

Стремено́, стре́м'я — пристрій для упирання ноги вершника, чс. strzmen, п. strzemie з кореня strem, strom, п. stromy — крутий, обривчастий, stromizna — круча, чс. strom — дерево, срб. стрмина — спад.

Слово о п. І. 1187р.: Вступита, господина, в злата стремень, 29.

Стреме́нний — іст. конюх, який доглядав за кіньми свого пана.

Стремі́ти, стремлю́, стремлять — значить стільки виступати, стирчати: Була на ньому біла свита, набакір шапочка стреміла, Котл. Енеїда. В тих стінах не одна стріла, Бирч. І, 172. Часто вживають особливо на Зах. Укр. стреміти замість намагатися, змагатися, прагнути, це давнє стрьмити, що тепер вжив. в рос. мові — стремиться, це намагатися, натомість п. strzmic, nastrzmic — це насадити. Римляни стремлять треба прагнуть, намагаються до знищення Картагіни, Корд., 33.

Стриб! — рухонаслід. скакання. Звідси стриба́ти, стриба́ння, стрибок. З прамови.

Стрибну́ти — зіскочити. Розгонисто стрибнув із східців вниз, Гонч. Л. і зб., 35.

Стри́га — дівчина, яку „постригли", цебто відрізали косу за дозамужню втрату дівочої чесноти. У Шевченка: Розказує, як стригою ходила. Очіпок клоччям вимощала, щоб не знать було, що стрига, 284. Звідси стрижа́к — син стриги.

Стри́гти — обрізати волосся. Див. постриг. „Не стрижи всіх під один гребінець" — не робити різного на один зразок, „на один копил". Дайте людям волю для творчості.

Стрий, стрия — батьків брат, дядько по батькові, стрик, стрийко. Стрийна — батькова сестра або дружина батькового брата, давнє стрыина. Це арх. З. У. назви, на Сході дядько, дядина. Тут же стрєчний брат — кузен, давнє стрыичичь. В ст. сл. стрьи, стрыи, також дядько, ст. сл. стрыика — тітка. Слова всеслов'янські, білор. стрый, п. stryj, прикм. strujeczny, староп. stryjeczny, болг. стрика — батьків брат, срб. стриц, стрико, чс. stryc, stryko.

Тоє въсє що бы имъ оурикъ съ въсѣмъ доходомъ имъ дѣтєм их и стриикомъ их (Сучава 1426 Cost. I 182).

А помроут стрєчныи братя тогды на блішьє плємѧ имєніє приїдѣт (XV ст. ВС 36).

Лекс. 1627.343: Братанок — брат стрієчный або тютечный.

Стричок — арх., повороз, п. stryk, stryczak, з нім. Strick — шнур.

Лекс. 1627.256: По́вороз, стры́чок, шнур, мо́туз.

Стрій, строю — п. stryj з данього строй (в значенні одежа дуже рідке), на Сході зовсім не вжив., тут одежа, плаття, убрання.

Стріла́ — тонкий стрижень з загостреним кінцем або гострим наконечником, який використовують для стрільби з лука. Див. стрелити.

Слово о п. І. 1187р.: Рострѣляєвѣ злачеными стрѣлами.

Т. т.: Ітті дождю стрѣлами.

Т. т: Стрѣлы по земли сѣяше.

Стрі́лка — 1. зменш.-пестл. від стріла. 2. тонка вузька пластинка з загостреним кінцем, яка обертається на осі і вказує час, напрям і т. д. 3. знак для вказування напряму у вигляді стріли.

Слово о п. І. 1187р.: Чоми мычеши хиновьскыя стрѣлкы? 38.

Стріля́ти, стрілити — визначало напочатку тільки пускати стрілу з лука. Пізніше значення цього слова поширилося, а тепер „стріляють" вже й рушниці, гармати і т. ін. Пор. чорнило, перо.

Див. стрелити.

Біблійна мова знає кидати стрілу. Напр. I Сам. 20:20: А я кину (oreh) три стріли.

Слово о п. І. 1187р.: Соколичь рострѣляєвѣ своими злачеными стрѣлами. Стрѣляєши съ отня злата стола. Стрѣляй Кончака.

Стрі́мголо́в — присл., прожогом, сторч головою, сторчголов.

Слово складне: стрім — вниз і глав — головою. В З. У. „стрімголов" частіше, на Сході зовсім рідке. Ст. сл. стръмъ і стрьмъ, стръмьглав.

Лекс. 1627.236: Стремглав — стромголо́в.

Стрі́тення — рел., церковне свято в лютому місяці на честь принесення немовляти Ісуса. Давнє значення — зустріч, рос. встретить.

Лекс. 1627.233: Стрѣте́ньє — стрѣченьє, спотка́ньє.

Стрі́ха — ж. р., з давнього стрѣха, пор. Полєт ша вравьѣвє подъ стрѣхи, Пов. вр. літ під 6454 р. — це дах, кінець даху, тепер на Сході стріха — кінці даху: Із стріх вода капле, Метл. 301. В З. У. стріха — солом'яний дах, а стрих з п. strych — горище, піддашшя; рос. чердак. Рум. streasină — солом'яний дах з болг. стрешина — дах.

Строїти — у літ. мові це стравити у ряд, шикувати, як музичний термін це настроювати інструмент, тобто надавати йому певну висоту звуку; у розм. мові рідко вжив. у значенні будувати. Вживається і в значенні влаштувати, організувати. Це значення було відоме і в давній мові:

Такожє ислюбтлъ нашємоу господарствоу приѧти и строити оусѧкїи порѧднѣ днѣ цєроувнии (Сучава, 1401 RIR).

В Галичині під впливом п. stroić слово строїти, строїтися має значення виряжатися, вбратися. Такого значення давнє строити не мало. Натомість укр. строїти означає і строювати, струїти; див. страва, отрава.

Строфа́ — з гр. strophy, у грецькій трагедії строфа — частина, яку співає хору, сьогодні це певне число віршованих рядків, які утворюють одне ціле. Наука про побудову строф в європейській літ. традиції досить складна, її називають строфіка і під цим заголовком Ігор Качуровський випустив окрему монографію.

Структу́ра — побудова, будова, устрій, система з лат. structura того ж значення. Структурний — що стосується побудови чого.

Структуралізм — широко розроблений в новітній лінгвістиці напрям, який розглядає мову, як синхронну самодостатню структуру, основану на бінарних — двоїчних опозиціях. Структуралізм був пристосований і до інших наук, зокрема до літаратурознавства. Пор. М. Ласло-Куцюк, Засади поетики, Бухарест, 1983 р.

Струмо́к — 1. невеликий потік. 2. вузька течія якоїсь рідини, ст. сл. струя, рос. струя, п. strumień з первісного strumy; праслово з *stru- — плинути, лит. straumuo — ріка, нім. Strom — струмінь, гр. rheuma — потік, слизь.

Слово о п. І. 1187р.: Уже бо Сула не течеть сребреными струями.

Струмува́ти — литися чи текти струмом. Переносно: струмує проміння.

Струп — кірка, яка вкриває поверхню або країн рани, що загоюється. Рос. струп, п. strup, срб. струп — рана, синяк, чс. strup — струп.

Лекс. 1627.420: Рак єст тыж и струп так названий ґаґґрена.

Стру́чувати, стручую — діал. з п. strącać, на Сході не вжив., тут пхати, скидати.

Студе́ний — холодний, слово широко вжив. в Зах. Укр., на Сході — значно рідкіше; ст. сл. студень. Див. стид.

Слово о п. І. 1187р.: Труся студеную росу.

Студе́нт, студента — учень вузу (вищого учбового закладу) з лат. studeo — стараюсь, нім. Student, п. student; також учень середніх шкіл. Див. спудеї.

Лекс. 1627.262: Тщатель: спудей, жак, студент.

Жак — це żak, означало також студента, але походить з іншого, грецького джерела, з діакона, бо студентами були переважно ті, які вчились на попів, на угор. мові déák до сьогодні загальне слово для учня і студента.

Студити — охолоджувати. Див. студений, стид. Студенець — холодець, означає також і холод, студінь.

Сту́дня — криниця, з давнього студьнцъ, п. studnia, часте в З. У.

Лекс. 1596.25 б: Ровéсник — ров, студня.

Лекс. 1627.209: Стýдня, студéнец, колóдяз.

Т. т. 360: стискаючій стýдню.

Т. т. 409: Око сѣній або стýднѣ.

Т. т. 427: Студня шалѣючих.

Стук! — звуконаслід. легкого удару. Стýкати в вікно, в двері, в ворота і т. ін. Стукотáти, стýкання. З прамови. Пор. грюк!

Стýкати — 1. створювати стук, шум при ударах, поштовхах, коливаннях, розривах і т. д. 2. Сильно битися, пульсувати внаслідок збудження (про серце, кров). Див. стук!

Слово о п. І. 1187р.: Кликну, стукну земля, 40.

Стýпа — пристрій для лущення неодмінним доповненням якого є товкач. Праслов. позичка з нім. Stampfe, див. ступати. У давній мові ступа — це млин-суковальня.

А на горинє ставъ што нєбожъчикъ сємєнъ заставилъ а стоупа (XV ст. ИК).

Горинь — річка на Волині, написано у тексті малою літерою, як багато інших власних назв, в тому числі і імен людей у пам'ятках XIV-XV ст.

В індійській архітектурі ступа — це культова споруда, призначена для зберігання буддійських реліквій або увінчення події.

„Дурний як стýпа" — дуже обмежений.

Ступáти — 1. ставити ногу куди-небудь, на щось. 2. йти. 3. входити: ступив за поріг своєї юності, Р. Іваничук, Благ. д. м. госп.

Див. стопа. Слово праслов'янське, але основний голосний був **е**, а не **о**. Спорідн. з нім. stampfen — товкти, ступати ногами, звідти і подвійний розвиток відображений у словах стýпа і стýпати.

Доконаний вид ступити означало у давній мові не тільки крокувати, але і порушити закон, переступити його:

Слово о п. І. 1187р.: Ступаєт в злат стремень.

Алє быхом стоупити и тогды пан... имаєт нас казнити (Серет, 1453 Cost. II 766).

Ступінь — крок, степень, східці з давнього стєпень і стоупень (з носовим о). Низький ступінь освіти; се останній ступінь, Фр. Ів. Вишенський, 38-39. Кожен ступінь Свідн., 31. Другий ступінь, Бирч., II, 77. Останній ступен. Книга Володимирська, 1577 р. Ступені порівняння: вищий і найвищий. Спека на або в 40 ступенів

або градусів. В З. У. горяч виносить 40 ступенів, Укр. гол. №203. Ступені на сходах — східці. В З. У. частіше арх. степень ж. р. або ч. р.; рідше ступень або стопень з п. stopień.

Степеная песнь — див. степень. В д. євр. šir hamaalot перекладена як пісня прощан. Також форма lemaalot.

Лекс. 1627.234: стопень, всход, крок, ход, поколѣньє, уря́д.

У давній мові під впливом староп. stopeń слово ступень означало і гідність, достоїнство:

Але колиж пан казимир... коу наслѣдованю стоупєнюм тых то наших прєдков оупоминал и приводил (Сучава 1462 BD II 284).

Див. наступити.

Струбо́ваний — прикм., з дієприкм. занепокоєний. Див. турбота.

Лекс. 1627.462: Тарассій — зтурбованый.

Стяг — прапор. Див. стіг.

Слово о п. І. 1187р.: Стоять стязи в Путивль. Уже понизоша стязи свои. Чрьлен стяг. Стязи глаголють. Падоша стязи Игоревы.

Стяга́ти — 1. міцно з'єднувати. 2. натягувати. 3. знімати. Від тягнути. Див. тягати, натяжка.

Польське значення слова przeciagnać, також приваблювати, у такому значенні знаходимо це слово у Катихізмі, 1645 р. ст. 78: Учинки стягаютъ до тѣла.

Стьоб! — звуконасл. слово удару різкою чи батіжком. Звідси: стьобати, стьо́бну́ти. А вій його різкою стьоб! Друге значення: строчити, шити: стьобати, застіба́ти, застебну́ти, застібка. Смаль-Стоцький, 173 виводить це від нім. steppen — стьобати, строчити, але це сумнівно (у Шелудька цього позичення нема).

Стьо́жка — вузька смужка тканини, що використовується для оздоби, як прикраса і т. д., стрічка. Такі стьожки різних кольорів носять і замість орденів. З п. wstażka.

Су- — це стародавня приставка, жива і активна в нашій мові. Визначає вона місце поєднання двох осіб чи предметів. Напр. сувій, суголос, сузір'я, сумирний, суміжний, сумісний, сумління, сум'яття, суперечити, супокій, супроводити, супротивний, супруг, супряга, супутник, сурядний, сусід і т. ін. Наголос на це су-

звичайно не падає. Див. па-. Деякі ст. сл. **съ** в українській мові дали су-, напр. съсѣд і ін.

Субота — зберегла в нас свою староєврейську (асирійську) назву „шаббат" чи „йом-га-шаббат", що в Старому Заповіті визначало „день спокою", назва останнього сьомого дня тижня, коли наказано зберігати спокій від усякої праці. Усі слов'яни свою „суботу", рос. суббота, болг. събота, срб. субота, укр. субота, чс. і п. sobota мають з мови грецької або від грецького літературного Sabbata, звідси чеське і польське sobota, або від народного Sambata, звідси старосл. соубота (з носовим **о**), у неслов. мовах з дуже давніми запозич. з слов. мов, румунського sâmbătă і угорського szombat. Західноєвр. мови мають дні тижня за планетами, як римляни, тому субота у них за планетою Сатурн, лат. Saturni dies, англ. Saturday, фрц. samedi. Погляд згідно якому староєвр. шаббат означає перерва і походить від дієсл. savot — переривати працю, якого дотримується І. Огієнко, був загальноприйнятий донедавна і основується на такому місці з старозавітної книги, Вихід 31:17: Шість день робив Господь неба та землю, а дня сьомого перервав (săvat) та відіхнув. Але новіші поступи семітології, які основуються на дані археології, захитнули цей погляд. Справа в тому, що у вавілонян існувало свято „шабату", пов'язане з культом місяця, приписи і головно заборони до цього дня були ще страшніні від заборон у євреїв, в яких за порушення святості суботи колись карали насмерть (Пор. М. Ласло-Куцюк, Вогонь і слово, 59). Крім того в вавилонян сім був магічним числом і слово субота могло походити і від вавілонського „шубту" — сьомий. У всякому разі, дієслово „шавот" — відпочити, виведене від слова „шабат" — свято відпочинку. Бог відпочив на сьомий день, тому що число сім було святим, а не навпаки. Від слова сім — sěva — виводиться і слово тиждень, але і слово „клястися"; săvua, sěva.

Слово „субота" зустрічається часто в давній укр.мові, починаючи від XIV-XV ст. і в значенні день тижня і як єврейське свято:

А держати ему тое мыто... тры годы до того ж року, до семое суботы (Вільна, 1498 АЛРГ, 81-82).

Лекс. 1627.450: Суббота або отпочинок, або переставаньє.

Т. т. 461: Суббота — свято, покóище, отпочинéньє.

Але для седмаго Шаббатъ шоєсть отпочиненьє Господа Бога твоєго єсть. Катих. 1645 р.

Субре́тка — фр. soubrette — покоївка, театральне амплуа, весела спритна дівчина, покоївка паралельна до амплуа спритного слуги, лакея.

Субститу́ція — заміщення, заміна одного звука чи слова чи особи іншим. З лат. substitutio — підставлення чого під що чи замість чого.

Субте́льний — розм. тонкий, хрупкий, ніжний; з лат. subtilis того ж значення.

Лекс. 1627.36: легкий, суптельный.

Т. т. 234: Сто́нченый — супте́льный.

Суверенність — з фр. souverain — поняття державного права, яке визначає найвищу незалежну владу в країні. Титул суверена мав у Франції король. Починаючи від Великої Французької революції сфера цього поняття була змінена і стало загальноприйнятою істиною, що суверенність належить самому народові. Паралельно до цього розвинулась і ідея про право нації на самовизнатення, на здобуття свого державного суверенітету. Декларація про державний суверенітет України була прийнята Верховною Радою України 16 липня 1991 року і затверджена всенародним референдумом 1 грудня 1991 р.

Суво́рий — рос. суровый: строгий, вимогливий. Укр. прикм., суворий — це мабуть метатеза від прикм. суровий — грубий, небілений про тканини, сировий, давньорус. суровъ, сирий, дикий, ст. сл. соуровъ, болг. суров — сирий, твердий, свіжий, соковитий, чс. словацьке surovy — суворий, жорстокий, п. surowy — суворий, луж. surowy — неварений, сирий, пов'яз. чергув. голосних з словом сири́й, ц. сл. сыръ, чс. syry, д. ісл. saurr — сира земля, surr — кислий, алб. hirre — сироватка із syrъ.

Сугу́бо — особливо, підкреслено; ст. сл., давньорус. сугубъ з праслов. so (su) + gub, гинути, загибати; пор. і рос. гибкий — гнучкий, губити, загубити, д. рус. сугубий — подвійний.

Лекс. 1627.240: Сугу́бо — двояко.

Сугге́стія — піддавання думки, лат. suggestio — навіювання, підкладання.

Суд — арх., ст. сл. соудъ (з носовим **о**). Те саме, що судно. Див. посуд.

Слово о п. І. 1187р.: Суды рядя до Дуная, 30.

Суд, суду́ — 1. вирішення з приводу обвинувачення. Розгляд певної справи з погляду діючих законів. 2. орган правосуддя. 3. судове засідання. Дослівно суд (з давнього судъ) означає вирок і належить до кореня sen- — мовити, яке наявне і в ц. сл. сѧть — мовити і сѧт — мовив, і в словен. presentiti — уражати, удивляти, сказати щось несподіване. Інше можливе наближення — це інд. sandhi — злучення, samdho — обітниця (A. Brückner, Slownik etymologiczny jez. polskiego, 483).

Слово о п. І. 1187р.: Суда Божіа не минути, 37.

А при пєрвомъ соудѣ былъ панъ васко тѧптюкович (Галич., 1401 Р 66).

А хто кому дѣрєво зроубить сь пчєлами имѣєть заплатити гривъноу чіи пчолы а соудови дроугоую гривноу (XV ст. ВС 37).

Суд у виразі „до суду — до віку" означає Страшний суд. Б. Лепкий, „Мотря" І: Вони до суду-віку тямитимуть гетьманців, 140.

Суд Лінча — див. лінчування.

Суда́к, -ка́ — рід риби з тюрк. судак, де початкове су- — вода (Дм., 543).

Судити — 1. висловити свою думку. 2. винести присуд, вирок.

Гр. в. к. Мстислава, 1130 р. Да судить єму Богъ.

Слово о п. І. 1187р.: Всеславъ князь людемъ судяше, 36.

Лекс. 1627.94: Истязаюся — сужуся, бываю суженый, албо выпытован, шпягован, шпыран.

Судити живымъ и мертвымъ (ц. сл. текст), укр. текст: судити живыхъ.

Суєта — арх., марнота; суєта суєт, все суєта, так перекладався давньою мовою вислів з Еклезіаста, д. євр. hakol havalim, hakol haval. Основа слова сує — даремно, марно, звідси рос. суеверие, укр. забобон, марновірство, д. укр. суи — пустий, ст. сл. соуи, въсоуіє — даремно, болг. суета. Від М. Фасмера, Этимол. словарь рус. языка 1910-1918 рр., т. IV дізнаємось, що слово порівнюють з інд. cunam — пустота, cyanyas — пустий, авест. a-suna — який не має недоліків, лат. cavus — пустий, дуплястий, гр. hooi ta haomata — суєта суєт.

Лекс. 1627.240: Суєта́ — ма́рность, нѣкчемность, порожность. Суєта нарицаяти; 241: Всяческая суєта́; 241: Суєтно — марно.

Суєтитися, суєчусь — арх., рос. літ., метушитися, колотитися, клопотатися.

Sui generis — лат. своєрідний.

Су́ка — самка пса, лайливе „сукин син", від рос. як і в польській. Часте в лайці на жінку: сука! сучка! Лайка з подібним змістом є і в англ., бо рос. сучка — це блядь, продажна жінка. Праслово: лит. suo, suns, латв. suns, д. прусськ. sunis, д. інд. cuva.

Сука́ти — скручувати, звивати кілька пасем разом. Мотузки сукати — скручувати. Лит. sukti — скручувати, те саме і п. sukac, рос. сыкать.

Лекс. 1627.249: Зсу́каный, пря́деный.

Сукно́ — щільна тканина з вовняного або напіввовняного прядива. Від слова сукати.

А губка далъ шлюбу свою куничнюю дорогимъ сукномъ брунатнымъ пошита... пани хоньци, Перемишль, 1378 Р 26.

Лекс. 1596.23 б: Сукно́ багровои фарби.

Лекс. 1627.169: Портище — сукно́.

„Покласти справу під сукно" — відкласти рішення справи на довгий час; рос. „положить дело под сукно". Стіл у канцелярії покритий сукном і покласти писану справу під сукно — це надовго відкласти рішення справи.

Су́кня — жіночий одяг, верхня частина якого відповідає кофті, а нижня спідниці. Від сукати. На Закарпатті і Мараморщині під впливом угор. szoknya — сукня означає спідниця. У давній мові сукня, старочс. suknă, староп. suknia — це верхній чоловічий одяг. Це досить ясно з такого прикладу:

Хто с коимъ границю о лѣс а воїдѣт чєрєс границю у лѣс а тот єго застанєть маєт оу нєго оузѧт за первоє застатьє сокироу а въ другоє застанут любо мѧтель алюбо соукню (XV ст. ВС 37).

Лекс. 1596.23 б: Сукня з ша́рлату.

Лекс. 1627.308: Шут — блазень в шахова́ной сукни.

Сукце́сія — наступність з лат. successio — послідовність, зміна; фр. succession, п. sukcesia. Тепер це слово вживається головним чином в екології і означає послідовних змін рослинного покриву з бігом часу.

Лекс. 1627.185: Приємничество — сукце́сія, кумовство.

Отже первісно слово вжите в родинних відносинах.

Сула́ — ліва притока Дніпра. Походження неясне. Можливо це торкізм; по тюрьск. су- вода і слова з тюрських мов мають

наголос на останньому відкритому складі.

Слово о п. І. 1187р.: Уже бо Сула не течеть сребренными струями, 33.

Сулко — чол. ім'я, ст. сл. Сулимиръ, Сулиславъ.

Тогды панъ данило приида прєд нас и тѧгалъ на воита зоудєчовьского на сулка (Зудечів, 1411 Р 79).

Суламі́т чи Суламіта — героїня „Пісні над піснями", див. 7:1. Д. євр. Šulammit — це географічний прикметник жіночого роду, а тому це мешканка Šulem (Šunem) — шуламітка. Місто звалося Šunem (в д. євр. мові **л** і **н** можуть заступити одне одного) звідси гр. Sunamitis. З часом геогр. назви шуламітка повстало власне жіноче ймення Суламіт, євр. Šulammit, що тепер поширене в Палестині. Ст. сл. Суламитъ.

Лекс. 1627.461: Сулами́тіна — спокойная, або доскональная, або отдаваючая.

П. Беринда явно виводить ім'я з давньо-євр. šalem — цілий.

Сулема́ — ж. р., рідше сули́ма, з гр. sulimas. В З. У. сублімат, п. sublimat з лат. sublimatum — піднятий, піднесений. Це отруйний порошок білого кольору, який застосовується в медицині для дезинфекції. Тепер вживається як термін і слово сублімат — продукт сублімації, тобто переходу речовини з кристалічного стану безпосередньо в пару, узгін.

Султан — тур., з араб. sultan — пануючий, пор. арамейське šallitin (Ездра, 4:20) — пануючі. В магометанських країнах султан — голова світської влади, монарх.

Сум — журба, печаль. Первісно в укр. мові вживалось слово „смуток", див. смуток. Пізніше під впливом слів сумнів, сумління повстало і слово „сум", „сумний", яке проникло і в п. мову. У словен. мові sum — це підозріння і розвинулось незалежно від укр.

З часом первісне значення „смутку" — диявол, нечиста сила забулося, а тому „смуток" і „сум" змішалися, змішалися й „смутний" та „сумний", чому в сучасній літ. мові ці слова вже майже не різняться значенням. Київська Учительська Євангелія 1637 р. ст. 62: Гдн постите, не будьте сму́тними. „Люборацькі" Свидницького, 20: Вертався смутний. П. Куліш, „Чорна Рада", 182: Заспіває смутну́ю пісню; ст. 93: А. Череванисі щось дуже су́мно. Грінченко, „Під тих. верб.", 154: Він сумни́й. „Поезії" М. Старицького: смутним, 294; и смутній, 120; сумній, 31, II, 305:

сумна́, 49, 98. Тичина, „Золотий гомін", 1922 р.: І так смýтно, так сýмно співає, 20.

Сýма — 1. остаточний вислід від додавання, напр. 4 + 6 + 90 = 100. Звідсумувáти, зсумóваний, підсýмок — певна кількість грошей, з лат. summa, пор. і старочс., староп. suma, д. нім. summe.

Исъ северскихъ... волостей всее дани грошове собрано сумою 100 и 30 копъ грошей (Вільна, 1498 АЛРГ 82).

Лекс. 1627.42: Глави́зна — сýмма, короткоє замкненьє.

Т. т. 223: Слово — сумма, короткими словами очерченая.

Т. т. 227: Смышленіє — сýмма.

Т. т. 291: Оглавленіє — сýмма, реєстр.

Сумбýр — плутанина, мішанина, неясне. За Коршем з татар:- тур. чулбур, башк. сулбур — повод, налигач, яким прив'язують коня до чого. Дм. 562.

Сумління — усвідомлення і почуття моральної відповідальності за свої вчинки. Як свідчать пам'ятки укр. сумління розвинулось з спільнослов. сомнение. Рос. сомнение — це непевність, підозра, як і словен.

Див. сум, сумніватися, п. sumnienie вживалось ще в XIX ст. у XV ст. samnienie, ц. сл. сумьнѣти сѧ — сумніватись, боятись; словен. sumniti se — підозрівати, sumnjenie — підозра.

„Докори сумління" — це вираз біблійний, д. свр. musar kelajot — карання нирок, див. нирки.

Лекс. 1596.28 б: Совѣсть — сумлѣння.

Лекс. 1627.229: Совѣсть — сумнѣньє, разум.

Маючи вѣру и доброє сумнѣніє. Катих. 1645 р. 1 б.

Маєт з сумнєнємъ пораювати. Катих. 1645 р. 50 б.

Аби сумнѣнє єму не перешкажало. Катих. 1645 р. 53 б.

Summum jus, summa injuria — найвища справедливість, це найвища несправедливість. Принцип римського права, якого наводить Ціцерон у творі "De officio". Цим він доказує, що часто робиться неправда через надмірно строге проведення закону.

Сумни́й — прикм., журливий. Див. сум, сумління.

Сумніватися — відчувати сумнів, підозріння, непевність щодо вірогідності чогось або чесності когось. У XVII ст. ще вживалось у цьому значенні також полонізм вонтплю, п. wątpić.

Вонтплю — сумнѣваюся, недоумєваюся, усумнѣваюся,

сомнюся, Син., 24. А. Брюкнер (Slownik etymologiczny jez. polskiego, 526) вважає, що слово походить від префіксу są (su) + mnieć, тобто ст. сл. основа мьнѣти. Див. запам'ятати.

Сунду́к, -ка́ — скриня, коробка в укр. мові рідке, але звичайне в мові рос. В Словн. Б. Гр. нема його. З араб. сандик прийшло через пол. і тат. сандик того ж значення, Дм., 544.

Суниці, -ниць, суниця — одна ягода. Трав'яниста рослина, яка цвіте білими квітами; дає червоні їстивні ягоди, п. sumnice, рос. земляника, інша п. назва poziomki, срб. суница, рос. суника. А. Брюкнер виводить слово з *so + nika від никнути — хилятись до землі. „Суниці" — вірш М. Зерова.

Suo tempore — лат., у свій час. Все треба зробити у належний час. Калька з цього укр. своєчасно, своєчасний.

Суп, супу — рідка страва, переважно на м'ясному відварі з овочами, з нім. Suppe, фр. la soupe. В Галичині іноді кажуть зупа з італ. zuppa, п. zupa.

Супе́рник, -ка — той, хто прагне перевершити, перемогти кого-небудь у чомусь. Давньорус. сапьрь, ст. соупьрь (з носовим **о**), срб.-хорв. супарник — противник, супротност — протиріччя, праслов. *so + *perti (бити).

Лекс. 1596.27 б: Суперник — спорный, противник.

Лекс. 1627.241: Суперник, противник, противная сторона.

Супліка — прохання, з лат. supplex, supplicatio — те саме. Подамо супліку до Архирея.

Супоста́т, -та́та — ст. сл. соупостатъ (з носовим **о**) чи съпостатъ — ворог, неприятель, диявол, противник. Церковне слово. М. Фасмер виводить ц. сл. соупостать (з носовим **о**) з праслов. *so + postatъ, спорідн. з лит. stotas — поставлений, авест. stata — стоячи, лат. praestatus, antistetis.

Я слышевши доброє здоровие вашєи мл͠сти и соупостата крѣпкаго противоу поганьства о томъ бгоу хвалоу даємъ (1484-1486 ГСПТ 3).

Лекс. 1627.241: Супостат — противник, ворог, неприятель.

Т. т. 345: Антіпатр — супоста́т.

Супроти́вник — ворог, див. проти.

Лекс. 1596.28 б: Супостат — супроти́вник, во́рог.

Супру́г — дуже старе слово, добре відоме в старослов'янській мові, як „з'єднана пара", гр. dzeudos, лат. jugum — звичайно про волів. Остромирова Євангелія 1056 р.: соупруг (з носовим о) воловьныхъ коупихъ пать, Лк, 14:19, тут „супруг" — запряжена разом пара волів. Словник Л. Зизанія, 1596 р. ст. 28: Супругъ — пара.

Від глибокої давнини відомі й слова: супру́га — пара, супружник — союзник, співробітник, супружниця — союзниця, супружний — разом запряжений. Чоловік і жінка паруються до життя, так як і пара супруг волів, а тому з глибокої давнини супру́ги — це чоловік і жінка, супру́г — чоловік, супру́га — жінка: пор. таке значення в мові російській. В українській мові полишилося тільки найдавніше первісне значення: супруга чи супряга — це кілька пар волів, що спрягаються разом для орки по черзі кожному, хто вступає в супругу він супружник. Ось приклади: Оповідання Симонова: Волів супруга добра, 227. Квітка-Основ'яненко, вид. 1893 р.: Був у новго хазяїна свій плуга, то вже у супруги їде, а дальш-дальш вже її пішній, 143. Супрягач — супружник, супряжник — член супруги, супрягачка — товаришка. Словник Б. Грінченка подає до Зміївського повіту: Ми сидимо, а наші супрягачки вже пішли на прощу. Значення слова „супруг" іде з д. євр. cemed — приставлення, пара волів, приставлена до плуга, пара: пор. Суд. 19:3, I Сам. 11:7.

Супутник — давнє сопутник, рос. спутник. Той з яким разом подорожуєш. Від слова путь. Див. путь.

Лекс. 1627.247: Сопутник — товариш в дорозѣ.

Сургу́ч, -чу — маса для печаток, заливання пляшок і т. ін. В укр. мові рідке, часте в рос. З тат. „сургуч" — прилад для всовування, Дм. 544.

Сурма́ — чорна фарба для брів, вусів. З тюрк. сурме — „те чим натирають", фарба для брів.

Сурма́ — 1. старовинний духовий інструмент прямої форми, використовувався козаками для сигналізації. 2. духовий мідний музичний інструмент із зігнутим у кільце циліндричним корпусом. Тюрське сурна або зурна, перс. сурма — мета.

Лекс. 1627.229: Пищалка, флетня, фуя́ра, дуда́, сурма́.

Сурма́ч — 1. сигналіст, який подає знак сурмою, тюрськ. сурнач. 2. музикант, який грає на сурмі, трубач.

Лекс. 1627.229: Сопец — играч, сурма́ч.

„Україно — вже за шелом'яном ще один твій витязь і сурмач", Р. Лубківський, „Сонячний міст" — Пам'яті Андрія Малишка.

Surdum corda — лат., підносіть ваші серця. Слова, які вимовляє католицький священик на початку служби. Це поклик до духовного піднесення.

Сусанна — ст. сл., Сосанна. Героїня апокрифного доповнення до старозавітної книги пророка Даніїла. Донедавна вважалось, що це відповідник д. євр. слова šošana — лілея. Але згодом виявилось, що географічний прикметник до назви вавілонського міста Суза — відки походив цей персонаж.

Лекс. 1627.461: Сусана — лелѣя або рожа, або весельє, охота.

Сусі́д, сусі́да — або назив. відм. сусіда, род. сусіди — особа, що стоїть або мешкає біля тебе, ст. сл. сѫсѣдъ і сосѣдъ (з носовим **о**) сѫсѣда, сосѣда. Полт. акти, 1667, ст. 118: Палажка сусѣда. У Гр. Сусіда йому, 188; Підпалив у сусіди клуню, 25; Пробив сусіді голову, 241; Приставка су- до основного слова сід-а-ти. Цебто дві особи сидять поруч, рядом. У приставці су- звук був носовий, пор. п. sąsiad.

А сє сусѣдє околини онисимъ а сє дьяци стєпанъ мєлєхович мєлєнтии (Львів, 1370 Р 18).

Лекс. 1627.163: Това́риш и тыж сусѣд.

Сусідство — близькість за місцем проживання чи розташування.

Вєдаєм гораздо в границах и в сосєцтвє по рєкоу Зєлвоу (Луковиця, 1478 AS III, 17).

Сусіль! — наслідування швидкого руху: плиг, скік!

Суспендо́ваний — з лат. suspendere — спинити, зах. укр., п., на Наддніпрянщині не вжив., тут звільнений з роботи. Ім. суспенза.

Суста́в — рідко, те саме, що суглоб, рухоме зчленування кісток, рос. состав. Складено з сь + ставити, див. стати.

Лекс. 1627.305: Члѣни — члонки, съставы.

Походить з префікса су- — ставити, ставлю; ц. сл. ставити, чс. staviti, п. stawić, спорідн. з ім. став, яке окрім значення штучного озера мало і знач. замерзання рік, походить з праслов. *stavъ — стан, лит. stova — місце стояння, стан; латв. stavs — зріст, постава, кшталт, англосакс. stow — місце, стоянка.

Сута́на — верхній одяг католицького духовенства з гудзиками спереду, що носиться поза богослужінням з італ. sottana — спідниця.

Су́тичка — давнє сътычка, рос. стычка — непорозуміння, мала бійка. Див. дотикатися.

Сутолока — рос., укр. гармидер, безладдя, біганина.

Sutor ne supra crepidam — шевце не вище взуття. Слова грецького художника Апеллеса, звернені до одного шевця, який після того, як розкритикував на одного з його малюнків сандалії почав висловлювати свої думки про картину в цілому. Цитується за Природною історієї Плінія стосовно людей, які люблять судити про речі, в яких не розбираються.

Сутя́га — любитель тягатися по судах, слово зложене з су- + тяг. Давнє тягати — подати скаргу до суду. Див. тягати.

Сутяжца — у давній мові, позивач.

А оувєдть і того нєства своєго соутяжци тогды порожчєнъ єго и долгоу єго вынамъши злодєискыи долгъ ижє имєєть за всє платити (XV ст. ВС II).

Суфі́зм, -зму — магометанська містика, яка тяжіє до пантеїзму. Проповідує аскетизм і самовдосконалення. Зародився у VIII ст. і був розвинутий головним чином монахами. Від слова sufi — який носить вовну, тобто монах. Головні його представники — Абу Саїд, Джелалад з Руші (XIII ст.) і Джамі (XV ст.).

Суфій — послідовник суфізму.

Суфі́т, суфіту — стеля, п. sufit з італ. soffitto — нижча частина стелі. Вживається і як архіт. термін. Італ. soffittare — настелити стелю.

Суфле́ — невідмін. з фр. soufflé — роздуте. Назва кулінарного виробу, до якого входять збитні яєчні білки.

Суфле́р — фр. souffleur — той, який шепче; працівник театру, який під час репетиції і вистави, побуваючи у спеціальній будці в авансцені підказує акторам ролі.

Суфражистка — прибічниця наприкінці минулого століття руху, розпочатого у Великобританії для надання виборчих прав жінкам. Слово походить з лат. політ. і церковного терміну

suffragor — підтримую когось своїм голосом, suffragium — право вибору; через англ. suffragist.

Сухи́й — прикм., позбавлений вологості. Див. засохнути.

Сухозлі́тка — річ, покрита „сухим золотом". Злітка — змотка з золота. Форма показує, що з польської.

Сухо́та, сухоти, сухітник, сухотний — рос. чахотка, чахоточник — під цим іменем був відомий туберкульоз до відкриття його побудника. Назва пояснюється тим, що хвороба висушує людину, робить її дуже худою і також ніби висушує легені.

Сучава — рум. Suceava, місто в південній Буковині, колишня столиця молдавських князів з руїнами замку і мощами св. Івана Сучавського, див. О. Кобилянська „У святого Івана". Етимологія неясна. Давні рум. літописці виводили його з угор. szöcs — кушнір і vár — град.

А писано листо оу городѣ Сочавѣ (Сучава, 1388 SL).

Су́ша — 1. земля на відміну від моря. 2. суха, засушлива погода. Див. засохнути.

Лекс. 1596.28 б: Сохль, суш, друзк.

Сушени́ця — діал. сушені фрукти, ягоди і т. д.

Буженоє мясо — сушениця, Син., II.

Сфе́ра — куля, поверхня, поле впливу; гр. sphaira — куля, круг.

Сферови́дний — сферичний.

Лекс. 1627.461: Сферови́дноє — кругловидноє.

Сфраґі́стика — наука про стародавні печатки родові і державні, гр. sfragis — печатка.

Схвали́ти, схвалюю — погоджуюсь, стверджую, хай буде так; від хвалити. Див. хвалити.

Схема — систематичне впорядкування, обрис, шкіц, проект, з гр. schyma, п. schemat; схематизм, схематичний.

Схизма — розкол у християнській церкві перев. поділ православної і католицьких церков, який стався 154 року, гр. schisma — розкол від schiso — розсікаю, розрізую.

Лекс. 1627.201: Схісма — сѣченіє, розорванє, ра́спря, розодранє.

Т. т. 461: Схізма — зри раздор.

Схизмат, схизматик — розкольник, так називали себе взаємно католики і православні в давніші часи.

Лекс. 1627.461: Схісматік — отщепенец.

Треба молитися о навернене схізматиковъ. Катих. 1645 р. 42.

Схи́ма — гр. schyma, вид, положення, вищий чин чернецтва, що вимагає від тих, що дав обітницю додержання суворих аскетичних правил.

Схимона́х — монах, що прийняв схиму велику, і носить осібне вбрання. Єросхимонах — схимонах ієрей.

Схід, схо́ду — 1. одна з чотирьох сторін світу. 2. частина обрію, де сходить сонце. Від сходити. Див. захід. Рос. восход, ст. сл. въсходъ, п. wschod.

Всход солнца — востокъ, Син. 27.

Східці — ступені, перекладини, щаблі, від всходити — піднятися, п. wschod.

Всходъ — степень, Син. 27.

Сходи́тися — 1. збиратися. 2. зближатися. 3. стикатися, зливатися. 4. приходити до одностайної думки в чому-небудь. Від ходити. Див. ходити.

Грань... речкою Чолницею до мосту на дорозе зъ Дубисъ до своза, где се Чолница з Ретоккою сходитъ (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР I/VI, 2).

Схола́ст — від гр. scholastys, відданий науковим чи літ. заняттям. Суч. значення — послідовник схоластики або подібний до цих людей, які нібито сприймали тільки зовнішню сторону науки, сперечались про речі несуттєві. Див. Сорбона.

Лекс. 1627.461: Схоластік — шко́лник, або науки пилнуючій, філосо́ф.

Схрести́ти — скласти хрести з двох предметів, пізніше переносне значення: збігтися напр.: схрестилися два погляди. Див. хрест.

Сцена — лат. scaena, з гр. skyny; 1. майданчик у театрі, де відбудеться вистава. 2. окрема частина п'єси.

„Зробити сцену" з фр. faire une scène — зробити неприємність, особливу публічну.

Сцилла — див. Скілла.

Сю! сю-сю! — див. си.

Сюди́ — присл., у місце, де знаходиться співрозмовник або яке ним вказується, ст. сл. соуда, соудъ (з носовим **о**), сюда, сюду, утворено з займенникового кореня с' + суфікс -уду.

Лекс. 1596.27 б: смо- сюды.

Сюже́т, сюже́ту — ланцюг подій у літ. творі, в образотворч. мистецтві — тема, з лат. subiectum, підмет, фр. sujet.

Ся — займ., скорочено від себе, поставлено завжди наприкінці слів, форма зворотного займенника, рос. ся, себе, п. siebię się, д. прусс. sebei, інд. se, гр. hoi, лат. sibi, нім. sich.

Слово о п. І. 1187р.: Ту ся копієм приламати, ту ся саблям притручяти.

Ся́бер, сябра, сябро́, -ра́ — товариш, сябриний — товариський, сябрувати — товаришувати. Давнє сябаръ, шабьръ — сусід, член однієї общини, білор. сябар — товариш.

Сяга́ти — 1. рухаючись доходити, доїжджати до якого-небудь місця, добиратись кудись. 2. доторкатись до чого-небудь і переносно. 3. доходити до якого-небудь рівня. 4. одержувати бажане. 5. простягати руки за чим-небудь. У давній мові вживалось і в значенні посягати на чиюсь честь:

И мы ему приказали, абы на честь его не сягалъ и далъ ему в томъ покой (Вільна, 1495 АЛМ 84).

Див. стигнути, присяга.

Сяжень — стародавня міра довжини. Див. сажень.

Тмутораканський камінь 1068 р. По лєду от тъмутороканѧ до кърчева 10 000 и 4000 сѧже(нии). Ця стародавня форма сяжень позісталася й досі від глибокої давнини. Але дуже рано початкове ся- змінилося на са- , напр. у Паломнику ігумена Данила вже маємо: въ ширину 30 саженъ; у Іпатієвім Літопису під 1259 р. маємо: „сажении 35". Уже ці приклади з найдавніших наших пам'яток свідчать, що зміну сяжень на сажень не можна пояснити самим російським впливом, — це явище фонетичне добре в нас знане, пор. сьватий, (святий, свѧтъ).

Що форма сажень повстала без усякого російського впливу, про це свідчить хоча б і те, що цю форму віддавна бачимо по таких пам'ятках, на яких не було жодного російського впливу. Так, в

Опису Брацлавського замку 1545 р. читаємо: Чотиры сажни. Пулдесята сажня, Архив ЮЗР ч. VI, т. I, ст. 20. Або ще Луцька Книга 1635 р., Архив ЮЗР ч. I, т. VI, ст. 699: По чотыри сажни вдолжъ. Або же там де російський вплив був найменший, у живій народній мові. Так у народних піснях чуємо: „Штири дошки, сажень землі ще й темная хата" (П. Чубинський Труды V, 430, Ушицький повіт). Тільки треба сажень землі (там само 442, Роменський п.). У Приказах Носима маємо: Щоб під ним земля горіiла на косовий сажень, ч. 3795. Цікаве ще, що Словник Б. Грінченка, що добре знає живу народну мову, форми сяжень зовсім не подає.

Форму сажень бачимо по творах наших письменників, що глибоко знали живу народну мову. Напр. у „Люборацькі" Свидницького маємо: Сажень десять, 22; Сажень в три, 26. Через це правописні словники Академії Наук закріпили для літературної мови форму сажень чол. роду.

В західних українських говорах позісталася стара форма сяжень і сяг незмінна, і ми її часто бачимо в творах галицьких письменників, у Франка, Чайківського, Маковея і баг. ін. Так само в Думах читаємо: Сім сяжень (вид. Ф. Колесси, Львів, ст. 75).

Сяк — присл., отак, таким способом, таким чином. Сяк-так — як-небудь, не дуже добре.

Сяк — це прислівник способу дії, від займенникового утворення, у давньоукр. мові сѧко (сице).

З суфіксом ак о афікс ако за походженням застигла форма займенника середнього роду. Займенниковий суфікс -ак + флексія середнього роду -о с'+ак+о. Цей тип присл. з афіксом -ако широко представлений в укр. пам'ятках XIV-XV ст.

А дєн такъ слышимъ штож добръ здоровъ єстъ ино мы с вами коли сѧкъ оу сласти хотѧ бы сто такихъ было постоупили сѧ быхмо (1484 ЯМ).

Сьогодні — відіменниковий прислівник зложення: сего дни; д. євр. hajjom — тут ha артикль, а jom день (по артиклю — родівнику — початкова приголоска йменника подвоюється). З гебрейського така ж форма постала в грецькій і в ст. сл. сего дьни. Іпат. літ. під 980 р. подає: „І єсть притча і до сего днє". З цього сегоднє постала „сьогодні". В З. У. частіше сьогодня. В давнину був назив. відмінок сєй дьнь, або дьньсь, дьнєсь, род. відм. сєго дьнє. Вже в Житом. Єв. 1571 р. знаходимо Мт. зач. ҿ: сєгоднѧ.

Сьогоднішній — з сього-ден-ний (дьн-ний) — належний до біжучого дня.

Сьо́мий — з ст. сл. сєдмъ пізніше сємый тут є перейшло на о, як в сього. В З. У. арх. форми: семий, сема, семе, семого.

Сьорб! місцеве й сорб! — звуконаслід. швидкої їди плинного або негустого. Звідси сьо́рбати, сьо́рбання. З прамови.

Т

Т — двадцять друга буква української азбуки, в азбуці ц. сл. зветься „твердо". Цифрове значення 300. Разом — стародавній афоризм: „Рци слово твердо" — говори слово науку становче.

Та — спол., давнє та, давньорус. сполучник **да**, вжив. лише в рос. мові, в укр. також та. Був собі дід та баба. В комбінації з спол. і появл. слово, яке вимовляється тай, але пишеться та й: Пан та й годі, Гр. 8. Злучник та визначає власне те саме, що й злучник і, але звичайно від з'єднує слова, що близькі за своїм значенням. В давній мові вони чергувались:

А хотар то оу сєлоу Грєком почєнши отъ Сирєта... та прости чєрєс того лоуга и чєрєс полє... та просто чєрєс полє (Сучава, 1488 BD I, 348).

Та́бір, табору — лагер. Відносно походження цього слова існують дві гіпотези, мабуть обидві правильні і слово прийшло двома шляхами. Угор. tábor — також лагер, в XV ст. його поширили по Чехії „таборити", спадкоємці ідеї Яна Гуса, а від них це слово розійшлося між слов'янами і забрело й до нас. Друга гіпотеза: слово табір походить від тюрськ. табур — лагер, оточений возами, звідки козаки взяли форму свого табору. Трудність лише в тому, що в тюрському слові наголос падає на останньому складі, тоді як в угорському на першому, як і в українському. Тому гіпотезу угорського походження ніяк не можна ігнорувати, Дм. 562.

Табли́ця, табли́чка — з давнішого таблица з лат. tabula. В Галичині та́блиця — це давній наголос, та́бличка або табе́ля з п. tabela, нім. Tabelle. На Наддніпрянщині шкільна дошка, в Галичині та́блиця. От чорної шафи з книжками до шкільної дошки павук

снував павутиння, Коц. 47.

Лекс. 1596.11 б: Джица — та́блица.

Т. т. 30: Тавлія й зарія — та́блицѣ и варца́бы.

Лекс. 1627.216: Скинія маєт в собѣ таблицѣ каменныи.

Т. т. 221: Скрижа́ль — та́блица, тябли́ца.

Т. т. 277: Хартіи и та́вліа употребляют — в кости играют и в карты.

Приказаня от Господа Бога поданые суть на двохъ Табли́цахъ. Катих. 1645 р. 84 б.

Табу́ — заборона вживати ті чи інші священні слова існувала і почасти існує в багатьох народів. Слово походить з індонезійської мови: Та — відмічати і pu — посилюючий прислівник, tabu — цілком виділений, відмічений, священний, цебто — віддавний Богові, а тому людям заборонений. Пор. давньогебр. cherem — закляття, на кого чи на що кинена анатема (херем), те мусить бути знищене. Див. херем. Пор. 3 заповідь: Не згадуй Імені Господа Бога твого надаремно. На основі цього євреї ніколи не вимовляють ім'я Jahwe, а заміняють його іменем Adonaj. Тільки Первосвященник раз на рік у Святому Святих вимовляв правдиве Ім'я Бога Jahwe і тоді всі євреї падали ниць.

Табу́н, -на — стадо худоби з тат. табун — стадо коней, Дм. 544.

Тавіта — ім'я дівчини, яку воскресив св. Петро: „А в Йопії дула одна учениця на ймення Тавіта, що в перекладі сарною зветься", Дії 9:36. В біблійній мові нема цього слова. Сирійське тавіта — сарна. Ст. сл. Тавіфа.

Лекс. 1627.462: Тавіфа сир. лаика або серна.

Тавó́р — див. Фавор.

Таври́да — Крим, з гр. Tauris. Після підкорення кримського татарського ханату Григорій Потьомкін отримав прізвисько князь Потьомкін Таврический.

Тавро́ — укр., рос. діал. — знак, таврувати — класти знаки. Рос. діал. таврить — випалювати знак на худобі з *товро, яке запозичене з тюрських мов. Тувра — монограма султана.

Тає́мно — секретно, приховано, рос. таинственно, тоді як рос. тайна — це укр. таїна або таємниця.

Лекс. 1627.299: Отай, тайна, тайно, таємне, потаємне, украдком.

Праслово, від дієсл. таити, ц. сл. знало з цього кореня тать-злодій і татьба — крадіжка, що відповідає індоєвр. давнім значенням, авест. tayu — таємно і злодій, інд. tayus — злодій, гр. tytao — обдираю.

Таз, таза — широка, велика посудина з тат. Таз — лисий, чашка, миска, Дм. 545. В укр. рідке, часте в рос.

Таїнство, таїнства — це християнські церковно культові обряди, а саме: хрестини, миропомазання, сповідь (каяття і покута), причащання, вінчання і хиротонія або рукоположення (возведення в сан священника), маслування або маслосвяття. Отже їх сім. Див. сакрамент.

Таїнство, ст. сл. Та́инство, це калька з гр. mysterion, лат. sacramentum. Таїнство за наукою православної Церкви — це Богозасновані Священні Дії, в яких — під видимим образом віруючому невидимо подається Благодать Божа.

Лекс. 1627.254: Та́инство — Священнодѣиство, уряд або справа Священнодѣиственника.

Таїса — жін. ім'я, нар. Тая, ст. сл. Таїсія, гр. Taisi від імені єгипетської богині Ізис. У формі Thais зустрічався і в римлян.

Таїти — приховувати, рос. таить, давньорус. тайъ — секретний, словен. tajiti — заперечувати, прикривати, tajenje — заперечення, чс. tainy — таємний, гр. tytao — краде, хеттське tajezzi — краде; див. таємно.

Лекс. 1596.29 б: Таю́ — зата́юю.

Тайга́ — пуща, дикий, тяжко проходимий ліс на півночі Європи і в Сибіру. Слово походить з якутської, де означає непрохідний ліс, тоді як в деяких урало-алт. мовах означає голу вершину гори або скелясті гори.

Тайна Вечеря — в Євангелії остання пасхальна вечеря, яку споживав Христос з апостолами.

Тайная вечеря Гд҃на омочивый со мною въ соль руку той ме предасть (Краків, 1478 ОБРН 130).

Тайстра — дорожний мішок візант. tagistron через рум. traistă.

Лекс. 1596.24: Пира — тайстра.

Лекс. 1627.271: Тайстра или ко́шница.

Так он воно як! — Гр. II 47 — вигук здивовання.

Так! — вигук ствердження. Звідси такати — часто говорити так, потака́ти — потурати; потакайло.

Сьогодні на Україні широко вживається як стверджувальна частка, витісняючи русизм **да**.

Так — присл. в такий спосіб старорус. тако, такъ; срб. тако, словен. tako, п. tak, праслов. tako, takъ — в цей спосіб, лит. toks — такий, лат. talis — однаковий. З давніх часів широко вживається як співвідносне слово до сполучного слова як давнє яко, в суч. укр. літ. мові у формі як - так, в. З. У. у формі так - як: Світло потухло як в сусідніх кімнатах, так і надворі; або Світла погасли так в сусідніх кімнатах, як і надворі, Укр. Гол. №188. В давнину вживалися обидві форми — частіше яко - тако, рідше тако - яко, лат. ita - ut, п. tak - jak.

Волєн продати волєнъ замѣнити тако доброму яко єсть сам (Бохур, 1377 Р 24).

Иже мы доброую завжди єсмо нинє мамы волю тако яко корол хрєстянскии (Брест Кунявський, 1447-1492 ЛКБВ).

Таки́й — займ., подібний до цього, до інших. У давній мові такыи, таки такоє, такии такіє. Див. так. В Галичині часто вживають у формі **так**, не відмінюючи його, це полонізм, А я так бідна днесь, Фр. 3 в. 236; на Наддніпр. така бідна. Татари не видалися йому так на Сході такими страшними, А. Чайк. За с. 59. Рос. вирази „столь, настолько" по укр. ліпше передавати нашими: так,такий, така, таке, а не настільки, оскільки. Праця така, а не настільки, цікава, що нею варто занятися.

Никаких иных оурѧдниковъ поставити толко такии што бы присѧгли вѣрни быти королю полскому (Черняхів, 1435 Р 133).

Но... хочємь... бы такыи нє послоушнївїи имєєть быти (XV ст. ВС II).

Карло такий старий та сивий, Шур. Рол. 17.

Див. так, таківський.

Таківський — займ., розм., те саме що такий.

Лекс. 1596.30: Справа тако́вская.

Тако́ж — присл., 1. так само, таким же чином. 2. разом з тим, одночасно. З тако + жъ.

А о кнѧзѧ тимира и о братью єго менъшую дєлє такожъ нєвєдаю (1484 ЯМ).

Талай! подвоєна форма: талалай! — звуконасл. пустої

розмови. Звідси талала́йкати — говорити пусте, талалай — говорун, талалайка — надто балакуча, талалайко — говорун.

Тала́н, -ну — доля, щастя, удача з татар. талан — грабіж, добича, кіргізьке талан — щастя, успіх. Звідси — йому поталанило — вдалося, безталанна — яка долі, щастя немає. Це тюрське слово злилось в укр. мові з словом грецького походження „талан" і це дало дуже цікаві результати.

Тала́нт — у грецькій мові слово talanton мало кілька значень: 1. вага до важення. 2. вага — кількість. 3. грошова одиниця — 60 мін. Через те, що перше значення — вага, то вже в греків talanton стало визначати й долю. Ст. сл. талантъ „долі" ще ніколи не визначало, це значення розвинулось пізніше. Але значення талантъ — як збільшення духовних сил людини відоме вже з найдавніших наших пам'яток. Так у житті Феодосія вже читаємо: Божия талан'та оумноживъ.

Максим Грек 1480-1556 у передмові до своєї граматики подає: „Талант ще визначає і дар духовний, даний людині від Господа на користь свою й свого ближнього".

„Талант свій закопати в землю" — вираз узятий з Євангелія Матвія, 25:18, з притчі про таланти, означає змарнувати свої спосібності.

Лекс. 1596.30: Тала́нт — вага, важачая 60 фунтов. Великій талант маєт в собѣ 80 фунтов.

Лекс. 1627.462: Талант — цетнар, вага о 600 корон або гривен, 800 зл. полских.

Т. т. Талант — посылаємая свыше коємуждо Бож. Благодать.

Талісма́н — предмет, який на основі віри в магічну силу приносить щастя або оберігає від злих духів завдяки кабалістичним знакам, наявним на ньому, з гр. telesma — обряд, через фр. talisman.

Таліфа кумі — єже єсть сказано: дѣтище, тебѣ глаголю, востани, Мр. 5:41, у Луки 8:54: Откровище, востани. По арам. це: tal'jetah kumi — дівтатко, устань. Д. є. taleh, tal'jah — овечка, а поарам. дівчинка. Kumi — приказовий спосіб жін. роду — встань, пор. 5 М 9:12 kum — устань, 29:21: jakumu — встануть.

Талму́д — д. євр. talmud — наука. Це книга, в якій зібрана вся євр. наука, крім Біблії.

Та́ляр, -ра — з нім. Thaler — назва монети, яка широко ходила по Європі. Уперше це монети появилися в Йоахімсталі, їх випустив градоначальник і вони звалися талерами (а з Йоахімс постали в Московії єфимки). Талери в різних країнах мали іншу назву і іншу ціну. Робилися з золота, а пізніше й з срібла. Талери чи таляри рано появилися в Польщі, а від неї і в Україні. У XVII ст. таляр коштував 60 копійок. В Україні частий був вираз „битий таляр" — карбований або ще був вираз „готові гроші". Часта була назва „тарель" (Є. Чернов, 35-36). З таляра походить і американський долар, який спочатку дорівнював одному таляру з чимось і випускався у формі банкноті. До сьогодні долар має покриття золотом, тому він і став міжнародним грошовим еталоном.

Лекс. 1627.232: Сребреник — по нѣких таляр, срѣбреный грош або срѣбная монета.

Т. т. 458: Заважит таляр, полталера.

Там — присл., у тому місці. Вжив. при указуванні місця більш віддаленого у порівн. з іншим, ц. сл. тамо, болг. там, тамо — туди, праслово, спільнослов. *tamo, латв. tam — відти, гр. tymos — тут, тоді, спорідн. з гр. займ. to.

Слово о п. І. 1187р.: Тамъ лежать головы.

Але з глибокої давнини там іноді вживають замість туди:

Прииди отьсудоу тамо, Остр. Єв., 1056, Мт. 17:20.

А мито да нє дадут нигдє оу нашеи зємли, али да идут доброволно... и тамо идучи и опѧт засє (Сучава, 1454 Cost. II 513).

Тепер це тільки вживається у такому значенні у розмовній мові, а переважає в літ. сенс в тому місці, який також здавна засвідчений:

А ащ сєго они знаидоуть тамо от тоє прєдрєчєноє мєсто (Корочин Камінь, 1458 Mih.Dpc. 122).

Тама́ра — жін. ім'я, ст. сл., Фамарь, гр. Thamar, д. євр. tamar означає дактилову пальму, пор. Кн. Буття, 14:7, 38:6 і 2 Кн. Самійлова, 13:1.

Лекс. 1627.410: Фамаръ — долоня або палець перший от среднего, або вымѣненє, перемѣненє, або горкость.

Тамга́ — тавро, клеймо, знак. В давнину це мито, яке платили татарам за наложення знака — тамги на товар. З татар. тамга того ж значення, в самоєдів тамга — знак власності, в старорус. мові тамга — це печать. Звідси рос. таможня, укр. митниця, Дм. 545.

Тамо́шній — прикм., тамтешній.

И мы имъ того еднанья допустили... а вы бы то имъ книгами земьскими отправили подле обычая тамошнего права (Краків, 1480 РИБ 433).

Тамтой, тамта, тамте — у давній мові займ. тамъ тотъ — той, тамтой.

И от вєръховины єє которая впадаєть в днѣстр... с подойминами тамъ того мѣсцѣ (Прилуки, 1459 Р 171).

Лекс. 1627.291: По сей сторонѣ и по тамтой сторонѣ.

На тамтім боці, Хот. 27.

Ці форми більш поширені в З. У.

Тамувати — заспокоювати, затримувати, гол. про біль. З сер. верх. нім. tam, tamen — задержувати.

Уста затамованы были. Катих. 1645 р. предмова.

Танди́та — все дешеве, низькопробне. Походить з італ. vendita — щось перекуплене через другі руки. Пізніше під нім. впливом переробилось на тендлер, замість Händler — купець.

Танець, танок — ритмічний рух під музикальним супроводом, танцюрист, танцюристка, танцювати, з нім. Tanz, tanzen — з тим же значенням через п. taniec.

Лекс. 1596.16 б: Лик: та́нец. Лику́ю — танцую. Ликоствую — танец справую. Ликова́ніє — танцюва́ньє.

Лекс. 1627.164: Мѣсце игр албо танцев.

Т. т. 447: Первый в танци.

Таний, тана, таньо — дешевий, дешево; п. tani. З Штібер виводить слово з туне — марно, спільнослов. *tunj, болг. тун — штучний, як гіперкоректна форма.

Танк — військова збройна машина з англ. tank, перше резервуар для води розвинулося з англ. слова для стоячої води: stagnant.

Танталові муки — див. муки Тантала.

Та ну? — оклик питального здивування. Та ну? На яких ролях? Гонч. Л. і зб. 37.

Танцювати — див. танець. „Танцювати під чужу дудку" — робити за чужими вказівками, а своєї волі не мати. Вираз походить з байки Езопа (VI в. до н. е.).

Тап! здовжена форма талáп! — Звуконаслід. падіння або удару. Звідси талапати, талáпання, талапатися по грязі.

Тапчáн — вид ліжка з дошок без спинки. Походить з тюрк. тапчан або топчан. Тато сидів на тапчані. Свидн. II. Ванькирчик бідно вмебльований двома тапчанами, Коц. 30.

Тарабарська грамота, тарабарське письмо — це тайнопис, таємне письмо, якого вживали в давнину, від XII в. починаючи. Найчастіший спосіб таємного письма: пишуть самі приголосні, а голосні зберігаються. Приголосні в два ряди:

бвг джзклмн

щшчцхфтсрп

І для написання вживають букви одного ряду замість буков другого. Напр. амінь буде по „тарабарщині" аріп.

Тарáн — машина використана у давнину для обложення міст, для розбивання мурів. Рос. таран, староукр. таранъ, п. taran з сер. верх. нім. tarant — машина для облоги, скорпіон, змій; італ. taranto, сер. лат. tarantula.

Тарарá! тараракати — говорити нісенітниці. Звуконаслід. Цінь-цінь-тарарá! звуконаслід. синиці.

Тарáс, Тарасá, Тарасій, нар. Тарасá — чол. ім'я, ст. сл. Тарасій, гр. Terasios — неспокійний від гр. дієсл. tarasso — тривожу, занепокоюю.

А на то єст велика мартоурі и вѣра... Стєфана воєводы... и наши спискоупи Тарасіѧ от Романова трьга и Кір Іоаникиѧ (Сучава, 1472 BD 170).

Лекс. 1627.462: Тарасай — зтурбований, взрушоный, престрашоный.

Таратайка і тарадайка — двоколісний візок з півд.-тюрк. таретас.

Таргáн, -нá — паразитна комаха, рос. таракáн, -кáна. З татар. „таракан" — дослівно: то що повзе на всі боки, Дм. 545.

Тари́ф, тари́фу — офіційно встановлений розмір оплати, оподаткування чогось, з араб. таріф через нім. der Tarif, фр. tarif. В Галичині тарифа з італ. tariffa.

Тарілка — плоска посудина для споживання чогось, давну тарель, з сер. верх. нім. talier — тарілка, роз. з італ. tagliere сформ.

з дієсл. tagliare — вирізати.

„Не в своїй тарілці" — не на своєму місці, не в своєму нормальному стані з фр. pas dans son assiette, але тут assiette — давнє слово із знач. стан, положення, яке неправильно було прийняте за тарілку, оскільки це синонім.

Лекс. 1627.51: Дискос: талір, таріль, широка миса, окрин албо кринов. Полизач мисок, талеров. Облизует тарѣлѣ.

Т. т. 350: Широкая миса або талѣр.

Тарпан — дикий кінь. Слово тюркське.

Тарта́к — лісопильня, слово вжив. в укр., рос. і п. мовах. На думку Меліоранського, слово походить з тат. тарт — молоти. На думку інших вчених з слов. тереть — терти.

Та́ртар — ст. сл. Таръtaръ з гр. Tartaros — підземний світ, пекло, пропасть, безодня. Звідси „Провалитись в Тартари" — пропасти.

Лекс. 1627.463: Та́ртар — найнижшеє мѣстце в адѣ, или скрежет зубный нарыцаємый та́ртар, єго же и сам сатана трепещет.

В суч. мові термін тартар або тартра — це речовина, яка осідає на краях посудин від різних рідин, а також, яка осідає на зубах.

Тарта́чний — прикм., до слова тартак, а також робітник, який працює на тартаку.

Тартинка — скибочка хліба, намазана маслом. З фр. tartine.

Тартрифуг — речовина призначена до запобігання формування тартру на посудинах.

Тартюф — фр. Tartufe — тип лицеміра, святенника та ошуканця з однойменної комедії Ж. Б. Мольєра.

Тарува́ти — визначати вагу тари. Та́ра, італ. tara від араб. тарх — відходи це 1. упаковка товару. 2. вага упаковки, а також засобів перевезення, вага вагона, автомобіля, тощо. У давній мові відоме у формі таръ:

Коли до нашєи зємли прїдоут съ торговлею, щоб доброволно имъ прїити до нашєи зємли... а мыто имаютъ платити от тароу по чєтыри гроши (Сучава, 1458 BD II 261).

Слово таръ перекладається у Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст. Київ 1978 як „вантажний віз", але оскільки слово з таким значенням ніде не засвідчене, пропонуємо інше тлумачення. Оскільки дві цитати з словом таръ подаються з молдавських грамот.

скоріше всього тар — це давнє рум. слово tar, запозич. з угор. tár із значенням вантаж, який можна покласти на спину коня, МЛК.

Тарха́н — давнє таркан, іст., у період феодальної Русі представник монгольської світської і духовної знаті, з тюрськ. тархан — той, хто звільнений від оплати мита.

А тарканъ никто що бы не былъ, али да платѣтъ мито каждий (Усть Краковське, 1439 Cost. II 59).

Та́рча — щит, який використовувався у XVI ст. та який мав спеціальну зарубку для вкладення туди списа, також маленький округлий щит для їздця через п. tarcza з середньоверх. нім. tartsche, що в свою чергу походило з фр. targe, а ще давніше з франкського слова *targa. Відоме і в угор. мові у формі tárcza.

Лекс. 1596.33 б: Щит — та́рча, заслона.

Тась! тась-тась! тась-тасю-тасю! — звуконасл. качки, принада її. Звідти та́ськати, тасю́кати. **Тася** в дитячій мові — качка.

Та́сьма — вузенька полоска тканини, рос. тесьма́. З тат. тасма — ремінчик, кусок вузенької шкіри, Дм. 546.

Тата́ри — д. тюрське татар — мешканець північного Китаю, калмицький татр — заїка, чувашське тодар — татарин.

Лекс. 1627.432: Татаре первей магоги звани.

Див. магог.

Т. т. 455: Скифоволіте — скифські граждане, ел. татаре.

Ці цитати показують, що люди XVII ст. не мали дуже точне уявлення про етногенез татар, хоч Україна вже третє століття терпіла від татарських нападів. І це не дивно. Татари — це назва різних тюрських, монгольських і інших племен, які в XIV-XV ст. об'єднались в одну державу, Золоту Орду, і напали на Київську Русь і фактично знищили її як самостійну державу — розгром Києва у 1240 р. Батиєм, внуком Чингіс-хана. Перший тяжкий удар завдав татарам московський князь Дмитрий на Куликовському полі у 1380 р., за що був названий Донським.

Татар часто плутають з протобулгарами. Див. чорні булгари.

Тата́рин — людина, належна до татар. Див. татари. Татарове — множина від слова татарин.

Жаловали нам мещанє новгородскиє на татарина богдана собачку (Вільна, 1495 ВСоб.).

Татарський — прикм. до слова татари.

Мы дали ему землю татарскую на имѧ чигиревщину (Вільна, 1495 ВСоб.).

Татарське зілля — татарщина, аєр, аїр, гавяр. Зілля росте на болотах і в ньому ховались від татар, коли вони нападали.

Тато — батько, слово з дитячої мови, зустрічається у різних слов'янських і неслов'янських народів, в рос. мові в діалектах, рум. tată, лит. tetis, латв. teta, лат. tata, д. інд. tatas, алб. tati. Тато част в укр. мові з характером пестливості, та́тко, тату́ньо, тату́сь, тато́чко і багато інших. Див. Гр. IV, 249. татків, татів, татувати; пор. рос. тятя, тата і ін. Старші люди звичайно в розмові вживають слово „батько", а молодші — тато.

Лекс. 1627.443: Папа — тато, отец.

Татуюва́ти, татуйований — робити візерунки по тілі людини, робити цифрові знаки по шкірі тварини наколюванням і втиранням під шкіру барвників. Слово з полінезійських мов.

Тать, род. татя — слово ст. сл., злодій, грабіжник. Звідси святотатство — крадіжка церковного, рос. тать, словен. tat, гр. tytao — грабую, спільнослов. *tatъ з основою на і, давньоісл. taid — злодій. Див. таїти, таємно.

Жаловалъ намъ князь Костентинъ Крошинскій на Бориса звалъ мя господару Борис татемъ, будучи во смоленску (Вільна, 1495 АЛМ 83).

Лекс. 1627.254: Тать — зло́дѣй.

Татьба — арх. ц. сл. татьба — кража, злодійство. Див. таємно, тать.

Што ся дотычеть татьбы и розъбоєвъ, ажъ бы лихихъ людєй за то карали (1496 BD II 405).

Tax! — здовжена форма тара́х, торо́х або тарара́х! — звуконаслід. сильного удару. Звідси тарахнути, тарарахнути, торохкати, торохкотіти (дощ, бубон).

Та́ха — арх., скорописець, ц. сл. таха, тахиграф, гр. tachigraphos від гр. tachis — швидкий (відси тахікардія).

Писа оу свѧтомоу монастирю поутєнскомоу... ієромонах таха Паисїє (Путна, 1476 BD I 212).

Та́ця, та́ца — 1. піднос. 2. таріль з араб. тас через п. taca.

Таша — замість нім. „брезент" можна вживати слово „таша", що походить від нім. Tasche і здавна більш відоме в Україні.

Значення „таші" або таш, з ташу — 1. добре полотно для шатра, накривання возів і т. ін. (пор. в Академ. Словн. І 41: Хури ташами вкривали від дощу). 2. шатро.

Лекс. 1596.26 б: Скинія — сѣнь, таш, намѣт.

Т. т. 29: Селеніє, таш, намѣт, кучка, мешканьє.

Лекс. 1627.218: Таш, намѣт.

Твар, тварі — 1. у ц. сл. тварь — це те, що створене творцем. В певних контекстах твар — тварина. „Зібралося всякої тварі по парі" — кажуть на збори, де зібралися найрізніші. Ця примівка склалася за оповіданням про потоп, про Ноїв ковчег, в якому Ной, за наказом Господа умістив певне число чистих і нечистих тварин (Буття, 7:2-3). 2. під впливом п. twarz, твар — це обличчя.

Рос. твар — обличчя, срб. твар — створіння. Чергув. **а з о** як у словах твір - твору, творити. Споріднено з лит. tvora — огорожа, tverti — охопити.

Лекс. 1596.29 б: Творец — створител, твар, — створеньє.

Твердий — 1. протилежний до рідкого, те що зберігає форму і розмір. 2. міцний, кріпкий. 3. непохитний, духовно сильний. 4. стійкий, впевнений.

„Твердий русин", так звали православних в Зах. Україні, які ні за що не приймали католицької унії. Пор. „тверді гугеноти", що звалися з тих же причин у Франції.

Споріднено з словами творити, твар; рос. твердый, староукр. ст. сл. твьрдъ, болг. твърд, спільнослов. tvьrdъ, лит. tvirtas — міцний, стійкий, латв. tvirts — міцний з переходом **д у т**. Див. ствердити. У давніх пам'ятках часто у значенні непорушний:

На то мєжи собою твєрдоую присѧгоу дєржали (1484 ЯМ).

Тверди́ня — фортеця. У давньоукр. мові під впливом староп. twierdza, вживалось у цьому значенні слово твєржа:

А кнѧзю Михаилоу з братьєю достал сѧ Вишнєвєць твєржа со всими тими сєлы (1475 AS I 71).

Тве́рдість — 1. якість за знач. твердий. 2. здатність тіла чинити опір змінюванню форми та розміру. 3. душевна стійкість, непохитність. В термінології грамот XIV-XV ст. твердість — це підтвердження правомочності.

А на то ѧзъ пан Пєтрашь староста далъ єсмъ кундратови нашь листъ под нашєю пєчѧтью на свѣдоцтво и на твєрдость (Галич, 1401 Р 66).

Твердь — 1. заст. твердість. 2. небесне склепіння, небесна твердь. 3. тверда поверхня чогось, земна твердь.

Лекс. 1596.29 б: Твердь — небо, твердость.

Лекс. 1627.254: Твердь — утверженьє или круг всего Неба.

Твере́зий — 1. не п'яний, не п'яниця. 2. який має здоровий глузд. Ст. сл. трѣзвъ, рос. трезвый, п. trzezwy, чс. stržlivy. В укр. мові сталась метатеза, перестановка приголосних, вона зустрічається і в рос. діалектах і пояснюється Брандтом зливанням слів терезвый і твердый. У південно слов. мовах: срб. триезан, слов. trezen, а праслов. основа: *terzvъ.

Лекс. 1627.258: Трезвлюся — єстем трезвыи, тверезым, чуючим, чую.

Як видно в XVII ст. і ще вживались обидві форми з метатезою і без неї.

Творець — той, який творить, з великою літерою — Бог.

Див. творити.

Лекс. 1596.29 б: Творець — створи́тел, робо́тник, автор. Твар — створеньє. Твору — чиню. Творенiє — чиненьє.

Лекс. 1627.250: Сотворитель — Творець.

Т. т. 255: Тво́рец — Сотворитель, робо́тник, а́втор латински.

Т. т. 445: Поета — творец.

Твори́ти — здійснити, моделювати, привести до існування. Праслово. Ц. сл. творити, творъ; створъ — чин, затвор — замикання. Литовці мають первісну форму дієслова з **е**: tverti — схопити, творити, turti — тримати. Спорідн. з твердий. Див. твар.

Слово о п. І. 1187р.: Хотяше пѣснь творити.

Т. т.: Се ли створисте моєй сребреней сѣдинѣ? 26.

Отже у давній мові мало переважно значення робити.

Но во всемъ ему, яко настоятелю, повиноватись и все со благословениемъ его творити (Луцьк, 1322 Арх. ЮЗР I/VI 3).

Зустрічається і значення правити, відправляти службу:

Яко да творєт ми памѣть на вѣки вѣчниѧ (Путна, 1476 BD I 217).

Це формула, яку використовували регулярно.

Твориян, Творьян — старовинне чол. ім'я, староп. Tworzyjan, лат. Florianus з florens — який розквітає, видатний. Це ім'я у різних формах Florian, Florin досі дуже популярне в Румунії, також і в жіночих відмінах.

Староста творьянь взѧлъ на твоє потрѣбы (1386-1418 Р 35).

Те — вказів. займ., той, та, те; у староукр. мові то, тоє; рос. тот, та, то; п. ten, ta, to; перше зустрічається і староукр. грамотах; болг. той, вживається регулярно із значенням „він", з відповідного лат. вказівного займ. illis розвинувся особовий займ. третьої особи і в романських мовах, спільнослов. *тъ, *ta, *to; лит. і латв. tas, ta; давньопрус. taus, д. інд. tas, ta — цей, гр. ton, tyn; лат. istum, istam, istud; тохар. tam — цей; гот. thaua — цього, thata — цей; англ. that; нім. der, die, das. Див. тот.

Воленъ онъ то отдати и продати (Краків, 1500 АЛМ ВИП. 2, 59).

У староукр. мові значення той — предмет віддалений і цей — предмет близький не завжди відокремлювались, особливо у часовому значенні:

Лекс. 1627.219: сіє — то, тоє, тотó.

Теáтр — презентація перед публікою драматичного театру, театральна вистава, будинок, де ті вистави відбуваються, народне театер, під впливом нім. Theater, срб. театар, гр. theatron.

Вживається не дуже точно і в знач. драматична творчість — театр Шекспіра, театр Л. Українки.

Теж — присл., те саме що, також. Див. також. У староукр. мові була і форма тижъ, тыж.

Тиж и помочи имаємъ (Серет, 1445 Costăchescu II 729).

Тыи тежъ за се ему вернути (Вільна, 1499 РЕА III 35).

Теза — рідше тезис, положення, в логіці вихідне положення, що вимагає підтвердження з гр. thesis — дія із значенням класти, укр. положення, калька з цього слова.

Тéка, течка — 1. обгортка з картону, куди кладуть папери. 2. портфель, з гр. thyky — місце збереження, звідти і слово аптека.

Тéкля, -лі — жін. ім'я, ст. сл., Фекла, нар. Векла, д. євр. чин, чинення, арам. надія, гр. Thekla.

Лекс. 1627.410: Фекла — преславная, Богомъ званна.

Текст — з лат. textum — тканина, зв'язок, побудова; сучасне значення відтворення друком або на письмі, авторська праця. Значення подане в Беринди ближче до первісного:

Лекс. 1627.261: Тченіє — тканьє полотна или сукно або текст.

Тектú — 1. переміщати свої води в певному напрямі, про

річку, струмок. 2. литися про рідину, кров. 3. рухатись суцільною масою, про натовп. 4. минати про час; рос. течь, лише про воду, п. ciecz — текти, звідси прикм. ciekawy — укр. цікавий, ciekacz — втікач, спорідн. з дієсл. тікати, лит. teketi — бігти, авест. tacaiti — біжить, інд. takti — біжить.

Печаль жирна тече средь Земли Рускыи, 20.

Т. т.: Грозы твоя по землям текуть, 30.

Т. т.: Потече къ лугу Донца.

Т. т.: Рѣки мутно текуть.

Рєчноє сєло... со всѧким тєкучим и стоѧчим водами (Снятин, 1424 Р 99-100).

Протож рєкы тєкоут мєжї имєньи а кажныи имєєть свои бѣрєг (XV ст. ВС 10 зв.).

Тектон — арх. будівничи, гр. tekton — тесляр.
Будовникъ — строитель, тектонъ, Син. 10.

Тектоніка — будова земної кори.

Тектура — арх., будівля з гр. tektaino — майструю, будую.
Будованя — зданіє, тектура, Син. 11.

Телевізія — телебачення; винахід, який дозволяє проекцію на відстані предметів, рухів, кольорів; гр. tyle — далеко, лат. visus — погляд, поява.

Телевізор — апарат до телебачення, лат. visor — той, хто бачить.

Телеграма — швидше повідомлення на відстані з гр. tyle — далеко і gramma — лист, писання.

Телéнь, телень-телень — звуконаслід. дзвону, телéнькати, телéнькання — дзвонити, дзвонення. „Коли слухаю, аж то телень-телень... аж це чорти станового несуть", Воропай, Звичаї, 49.

Телéп — звуконаслід. упаду чи удару. Звідси телéпнути в воду, телéпнути по голові.

Телефóн — винахід, завдяки якому можна розмовляти на відстані; апарат для такої розмови. „Розмовляю по телефону". З гр. tyle — далеко і phone — звук.

Телúчка — зменш. від телиця, молода корова; праслово. Див. теля.
Лекс. 1627.310: Юнúця — телúчка о трех лет.

Теліга — візок, давнє з XII в. телѣга, тур. текер — теліжне колесо. Теліжити — їхати телігою. Не день, не два теліжився о. Яким, нім забриніло перед ним кам'янисте кладовище. Свид. 118.

Теліп! — наслідування хитання, гойдання. Звідси теліпа́тися.

Теля́, -яти — маля корови, рос. теленок, ст. сл. тєльць, ц. сл. тел, болг. теле, чс. tele, п. cielę, спільнослов. *telę, *telęte; лит. telias; латв. tels. Махек співвідносить слово до сер. лат. vitelus; можна, на думку М. Фасмера, Etymologisches Wörterbuch der russ. Sprache, 1958 співвідносити з спільнослов. *vetel, гр. etalon від *vet — рік.

Лекс. 1627.325: Те́лец — теля́ однолеток.

„Чи я в Бога теля з'їв?" — чи я винний в чому. „І ти тут? — А що ж, як я: в Бога теля з'їв?", Гонч. Л. і зб., 29.

Тема — предмет твору чи розмови, гр. thema, основа чого, покладене; tithymi — кладу.

Теміс — грецька богиня справедливості, представлена з перев'язаними очима і вагами в руці.

Лекс. 1627.464: Тімей — слѣпый або слѣпота.

Те́мник — арх., татарський воєнний начальник, який командував десятитисячним загоном. Звідси виводиться ст. сл. тьма — десять тисяч, дуже багато.

И пак тоты истины Сєди-Ахматови сынове, што соут инѣче по божій милости оу наших роуках, а ис дроугими таємники и ouланы (Сучава, 1462 BD II 292).

Темниця — заст. в'язниця, ст. таємниця. Див. темність.

Лекс. 1627.280: Сторожа, вежа або башта, где страж стережет, темни́ца.

Т. т. 353: Звязаный до темницѣ посаженый.

Те́мність — відсутність світла, темнота, темрява, від прикм. темний; праслово; ц. сл. тьма, тємница, рос. темный, чс. tma, temny, п. cma, ciemny, лит. tamsa — тьма, tamsus — темний, інд. tamas — темрява, timiro — темний, авест. temak — темрява, лат. tenebrae — темрява, temere — на осліп, нім. Dämmerung — смеркання; див. тьма.

Лекс. 1596.30 б: Там — темность.

Темно — присл., до темний. „Темно, хоч око виколи" — дуже темно.

Слово о п. І. 1187р.: Темно бѣ въ 3 день. 25.

Темп, темпу — італ. tempo — час, погода, період, такт, ритм. Швидким темпом, у швидкому темпі.

Тенгри — головне божество монгольських і тюркських язичеських народів Центральної Азії. Цікаво відмітити, що в деяких урало-алтайських народів, напр. у мадярів, тенгер означає море.

Олжас Сулеймено виводить з обряду поховання тенгриянської релігії епізод сну Святослава з Слова про Ігорів похід.

Тене́та, тенет — множ., сітка для ловлі звірів і птахів. Перен. те що позбавляє свободи. Ц. сл. тенето, тоното — сітка, пастка, словац. tenetwo, чс. teneto, лит. tantram — основа, лат. insidias tento — підстерігаю, хитрую, д. інд. tanoti — натягує, перс. tanidan — крутити, прясти; гр. teino — натягую. За M. Vasmer, Etymologisches Wörterbuch der russ. Sprache, 1958 III.

Лекс. 1596.30 б: Тенета — сіть.

Тень-тень! — звуконаслід. удару в метал, пор. дзень. Здовжена форма теле́нь! — дзвоніння малого дзвону. Звідси тенькати, теле́нькати. Також тень-теле́нь!

Теодице́я — усправедливлення Божих діл, а саме theos — Бог, dikadro — справедливо судити, dikaios — справедливий.

Розділ метафізики, який стосується Бога, його існування, його атрибутів.

Теодор — див. Федір.

Теозо́фія — окультне вчення, яке розвинулось на тлі стародавніх, головно індійських езотеричних наук, і в останній чверті XIX ст. почала розповсюджуватись як в Індії, так і в США і Англії. Найбільший внесок у розвитку теозофії внесла Олена Блаватська, яка народилась у сім'і рос. офіцера дворянина у 1830 р. у Днєпропетровську і пом. у 1890 р. у Лондоні. Див. Софія, МЛК.

Теолог — спеціаліст по теології.

Лекс. 1627.411: Феолог — богослов.

Теологія — наука про Бога з гр. tehos — Бог і logos — наука.

Теорема — з гр. theoryma через фр. В математиці твердження, правильність якого твердо доведена.

Теос — бог, божество, слово грецьке, споріднено з лат. deus — бог, індо-арійським devas — духи, демони. Вірогідно і в слов'ян спочатку боги називались словом із цього самого індо-європейського кореня, приналежного поняття про вогонь і його божеств IAU/DIAU. Це було, мабуть, слово „див". Але сталось так, що у тюркських народів, зокрема, у протобулгар, які мали велику ролю у формуванні східно-слов'янських народів, існувало також божество на ім'я „див". Про це читаємо в поемі 882 р. Шамсі Башту (Мікаїла) „Легенда про доньку Шана": Всевишній Тангра (тобто Тенгри) спородив істот, що звались „алп" і „див". Напр. син алпа сонця називався див Хурса (див. Хорс). Через це в момент, коли почалися сутички між слов'янами і тюркськими народами довелось відмовитись від слова „див" і замінити його іншим словом, запозиченим у персів „бог" (див. Бог), який також належав до слів, співвідносним з вогнем і божествами вогню і мало корінь BHAG. Див став „чорним богом", негативним божеством, яким він і виступає в Слові про Ігорів похід у вигляді птаха, і це не випадково, бо у болгар птахи, як посередники між небом і землею мали як у всіх степових народів риси божеств. Див. Скарб Аттіли, МЛК.

Лекс. 1627.411: Феос — Бог.

Тепéр, волинське тепера, теперка — в цей час взагалі, на цей час, лат. nunc, а не — в цю хвилину, не негайно, не зараз: Я тепер вже буду вчитись, але зараз побавлюся. Див. зараз. Давнє топьрво, тєпьрво, топєрь. В Галичині часті вирази: до тепер, від тепер, це до, від теперішнього часу. Як показують ст. сл. форми, тепер походить від той-первый (перший) (інд. tat-purwa).

Кгрунтовъ оромыхъ и сеножатныхъ которыи теперъ мають и напотомъ набудуть... заживати мають (Луцьк, 1389 РЕА I 27).

Тéплий — прикм., який має досить високу температуру, середню між гарячим і холодним. Див. топити (том II, стор. 88).

Тéпло — присл., від теплий.

И какъ тепъло боудєт мають на кони всѣсти и потѧгнути (1496 ПДВКА 61).

Теплохíд, -ходу — морське або річкове судно, що рухається за допомогою двигунів внутрішнього згорання; синонім пароплав, рос. пароход, пароплав; калька з фр. vapeur — пара.

Теревéнити — говорити дурниці. Теревені — нісенітниця, безглуздя. Теревéні — вéні. Слово звукопідробл.

Те́рем — заст., ст. сл. теремъ, з гр. téremnon — високий дім, палац, за́мок княжий чи єпископський; тремъ — вежа. Раннє запозичення у слов. мовах з грецького, болг. трем — веранда, галерея, срб. трем — вестибюль, пасаж; словен. trem — оборіг. „Терем злотоверхий" згадується у Сл. о п. І. Терем у давнину означало й купол, сінь.

Лекс. 1596.33: Чертог — палац, те́рем.

Те́рен, терну — 1. колючий кущ родини розових. 2. терпкі плоди цієї рослини. 3. її колючки, шпички. Спільнослов. tъrnъ, давньоукр. търнъ, болг. трън — колючки, чс. trn, п. torn, нім. Dorn, д. інд. trnam — трава.

Узали чи збирают с те́рня грона винныє. Катих. 1645 р. 85.

Тере́н — місцевість, територія з фр. terrain — площа з лат. terrenum, від terra — земля.

„Те́рен життя" — спосіб життя, з контамінації фр. слів терен — площа і трен — хода, фр. модель вираз train de vie — манера життя.

Тере́нтій, -тія — ст. сл., нар. Терешко, Терень, з родового імені рим. драматурга. У римлян був ще і граматик Теренціанус Маврус, від якого зосталось прислів'я „Книги мають свою долю" — habent sua fata libellae.

Пєрвый поручник кнѧзь Михаило Євнутєвич... охрѣмъ брать єго тєрєшко ондрюшко (1392 Р 46-47).

Лекс. 1627.463: Терентій — глубокоу́мен.

Терми — лат. termai з гр. thermos — тепло; публічні лазні давніх римлян. Відси термальні води — джерела теплої мінеральної води.

Терміду́р — день 27 юлія 1794 р. (термідор за революційним французьким календарем), коли Максиміліан Робесп'єр був повалений.

Те́рмін — лат. terminus — строк.

Лекс. 1627.273: Устав — постановленьє, термѣн, де́крет, статут, доґма, устава.

Терно́вий — прикм., від слів те́рен, терни́, терня́.

Терно́вий вінок — ст. сл. сплетше вѣньць от тернія, Мт. 27:29, терновъ вѣньць, Марк 15:17, терновенъ вѣньць, Ів. 19:5.

Терновий вінець носив за євангеліями розп'ятий на хресті Христос. Тому зостався символом мучеництва.

Лекс. 1627.448: Куст терновий.

Т. т. 451: Самаряне — терновыи.

Те́рня — зб., 1. зарості колючих рослин. 2. колючки, шпички від них. Див. те́рен.

Лекс. 1627.255: Те́рніє — те́рньє.

Теро́р — влада, яка основується на страху. Тероризувати можна не тільки підданих, але рідних, знайомих, взагалі людей чимось, від такої тиранічної особи залежних. З фр. terreur, лат. terror. Режимом терору називала себе влада під час Великої Французької революції в 1793-1794 рр. по повалення Робесп'єра, див. Термідор. „Терор неминуче слабне від своєї власної жорстокості," — писав вже в наш час про останні роки Радянської влади Роман Іваничук у творі „Благослови, душе моя, господа", ст. 39.

Терори́ст — сторонник революц. теорії, яка використовує тактику замахів проти можновладних, щоб залякати політичну владу.

Терпели́вість — терпіння, витривалість у стражданні від дієсл. терпіти. Див. потерпіти.

Лекс. 1596.30: Терпеніє — терпеливость.

Терпенти́н або терпентина — з гр. terebinthos, terbentin; лат. terebinthus, oleum tereb; смоляста пахуча рідина, що виділяється із стовбура хвойного дерева при його надрізуванні і складається зі смолястих кислот і скипидару; живиця, нар. шпиґинар.

Лекс. 1627.255: Теребінф — терпенти́на.

Терпі́ти — 1. витримувати. 2. миритися з існуванням кого або чого-небудь. 3. розм. страждати, мучитися. Див. потерпіти.

А он... много голодоу и томли тєрпєлъ (1484 ЯМ).

Ино оуже нє могоу имъ болши терпѣти (1484-1486 ГСПТЗ).

„Терпець увірвався" — перестав терпіти.

Терпки́й — смак деяких плодів, який викликає почуття стягування у роті, ст. сл. тръпъкъ, болг. тръпък, слов. trpek, п. cierpki. Інші порівняння непереконливі.

Лекс. 1596.23 б: Ягода терпка́я, недозрѣлая, а звлаща винная.

Терпя́чий — який має терпіння, у староукр. мові — той, який терпить, страждає. Див. потерпіти.

Лекс. 1627.416: Те́рплячий не́пріазні.

Terra incognita — лат., невідома земля, невідоме.

Те́рти, терну́ти — 1. натискуючи чимось, водити сюди і туди по якійсь поверхні. 2. подрібнювати щось на терці. Рос. тереть, тру, затирать; п. trzeć — праслово з спільнослов. *ter-ti з вокалізацією на **о**, проторувати дорогу, з тієї ж основи „макитра" для тертя маку, лит. trinti — терти, гр. tornos — долото, tretos — пробитий, лат. tero, trivi, tritum — терти, молотити.

„Тернувши кулаками по щоці", Гонч. Л. і зб., 22.

Tertium non datur — лат. третє не дається, третій доказ виключений, одне з двох.

Тесання — ім. від тесати.

Лекс. 1627.323: Рѣзаньє, довбаньє, тесаньє.

Теса́ти — рубаючи вздовж дерева, знімати верхніій шар деревини. Праслово; ст. сл. тесати, тешу (з носовим у), тесла — рід сокири, чс. tes, tesati, рос. тесать, лит. tašyti — тесати дерево, інд. taksati — теше, робить, tasa — сокира, гр. tekton — тесляр, сер. верх. нім. deksala — сокира, нім. Drechsler — тесляр.

Лекс. 1627.319: Довбаю, тешу.

Те́сля — стара назва столяра. Див. тесати, п. cieśla.

А то на каждую недѣлю каждоу тєслѣ давалъ по с'ми грои широких (1386-1418 Р 35).

Лекс. 1596.10 б: Древодѣля — те́сля. Драводѣланіє — тесе́лство.

Лекс. 1627.58: Древоділний, теселскій, столярскій. Древоділство — тесе́лство. Древоділя столяр або тесля.

Т. т. 77: тесля — будовник.

Т. т. 79: зодчій — тесля.

Див. похідні слова: тесляр, теслювати, теслярство, теслярський, теслярування. Тесля, тесляр означає: робітник, що займається грубою обробкою деревини, спорудженням дерев'яних будов, заготівлею простих меблів. За Євангеліями Йосип був теслею, тому Христа поети іноді називають „сином теслі."

Тестамент — з лат. testamentum — заповіт, від testor — засвідчую, доводжу, заявляю. Реліг. значення — завіт, заповіт; novum testamentum — новий завіт:

Тая єсть Кровь Моя нового Тестаме́нту. Катих. 1645 р. 50 б.

Лекс. 1627.71: Завѣт, то єсть рѣч установленая, нарушеню не подлеглая. Завѣщаніє... або тестамент.

Тесть, теща — ст. сл. тьсть, тьща; батько й мати жінки; всеслов'янські слова. В З. У. часте й тестьова з п. teściowa. Індоєвр. корінь *tek — родити, тоді тьсть — родитель жінки, гр. teko — родити, teknon — дитя.

Ино мы... дали єсми ємоу... єдно сєло на имѧ гдє был тєсть єго (Сучава 1445 Cost. II 230).

Тотъ листъ взяла теща моя въ короля (1498 АЛМ 169).

Тета — З. У., літ. тітка.

Tête-à-tête — голова до голови; цебто, око в око, поодинці, з фр. Кажуть на інтимну бесіду.

Те-те-те́! — звуконаслід. здивування.

Тетра́дь — арх., зошит, ц. сл. тєтрадь, гр. tetradion, рос. тетрадь.

От початку азь до конца одна тєтрад (Київ, 1491 МВ).

Тетрапо́д — четвероногий, слово новогрецьке. Стіл з чотирма ногами, на якому стоїть ікона храму або євангеліє. Також термін з теології.

Лекс. 1627.463: Тетрапо́д — четвероногій, или праздничный столец.

Тетя́на — ст. сл. Татїана, рос. Татяна. Грецьке соловічне ім'я Tatios, Tatianos від праслова tata (див. тато) перетворилось на східнослов. грунті на дуже популярне жіноче ім'я, яке у староукр. пам'ятках зустрічається і у формі Титиана.

Заплатили... пинѣзи... у руки Мърини и Титиани (Сучава, 1487 BD I 291).

Записываєм пани Татѧнє имєнє своє Межирєчє (Луцьк, 1487 AS I 86).

Лекс. 1627.463: Татіана — повелителница.

Ти — займ. другої особи однини. Успадковане усіма слов. мовами з спільнослов. ty (з *tu), ст. сл. і д. укр. ты, рос. т. Рос. і білоруське зберігають етимол. ы (*u).

Тиждень, тижня — на початку визначало „**той же день**" за сім день, а потім — міра семи день сідмиця, що повтроюється в тім самім порядку. В давнину був вказівний займенник „тый" той або

„тый же" той самий, відомий добре в староукраїнській і старо-російській літературі, напр. у Єфремівській Кормчій коло 1100 р. читаємо: Тый день да хранять. Займенник „тий" зам. „той" відомий і в мові українській ще й тепер, див. його в Словнику Б. Грінченка, IV 260. В старовину писали: „тыйже-день", „тыйдень", „тыжьдень", цебто етимологічно, й змінювались обидві частини слова. Напр. Судомирська присяга 1389 р.: Дана єсть у недѣлю у тыйжедень по ст. Махаила. Литовська Метрика т. 195, 1510 р.: Мы казали єму поставити за тыйдень, 8; Казали єсмо заплатити за чотыри недѣли по семой суботи в тыйдень, І. Книга Володимирська, 1582 р., По два дни в тыйдень, 113. У Беринди вже маємо сучасну форму ст. 217: Седмица, недѣля — тыждень, те саме і в Учительській Євангелії 1637 р. тыждень, 81. Проф. Лось (Сложные слова в польськом языке, 1901 р. ст. 38-39) твердить, ніби „тиждень" появився найперше у хорватів чи в словинців і вже звідти поширився до чехів, а від них до поляків. А в „Сборнику в честь акад. А. Соболевского" 1928 р. ст. 354 проф. Лось знову твердить, ніби „тиждень" непраслов'янське слово, а до мови української прийшло з польської; доводить це тим, що вищеподані грамоти писані під польським впливом. Чи то так трудно твердити, бо в Коломиї в XIV ст. особливого впливу польського не було. Крім цього це слово добре знане й у грамотах молдавських, де вплив української все був великий. Про слово „тиждень" див. іще статті: T. Lehr-Splawinski: O pochodzeniu wyrazu tydzień, "Jezyk polski", 1928 p. No. 1 s. 12-14, J. Obrębski: Jeszcze o pochodzeniu wyrazu tydzień, так само ч. 3, ст. 68-71. Те саме маємо й у мові польській tydzień, чеській tyden, словінській teden і лужицькій. Щодо зникнення **й** в „тиждень", пор. добриден, добривечір, злидень, торік, станя копіка й т. ін.

Слов'янські назви днів тижня відомі ще з VIII-IX віку, цебто часу першого запровадження в нас християнства. У всіх слов'ян назви однакові; перше повстали вони, здається, в Моравії, а звідти вже поширилися по всій слов'янській території. В основу назов покладено „неділя", щоб уже тим самим дати новоохрищеному народові заповідь: „не ділай" цього дня. А дальшим дням дано тільки лічбову відлеглість від неділі: понеділок — день по неділі, второк — вторий, другий день по неділі, Див. „Рідна мова" І, 182-183, четвер — четвертий день, п'ятниця — п'ятий день по неділі. Субота походить від давньоєврейського šabbat — перерва й спокій від праці, пор. šavot — перервати працю, пор. новоєвр. švita страйк в

давньоєвр. мові чергується b/, а š греки віддавали через s, бо не мали š. Пор. Вихід 31:17: „Шість день робив Господь небо та землю, а дня сьомого перервав". Оскільки в євреїв субота — кінець тижня, то новий тиждень починається від неділі, тому у Ів. 20.1 „Першого дня в тижні" треба віднести до неділі, це буде „у неділю рано-вранці". Тому у новоєвр. мові (івріті) дні тижня названі по тій же системі, як в слов'ян називаються: йом рішон — перший день (неділя), йом шені — другий день (понеділок), йом шеліші — третій день (вівторок), йом ревії — четвертий день (середа), той самий день, який у слов'ян названий по тому, що це середина тижня.

Ти́кати — говорити на кого ти, замість ви.

Ти́кати — 1. встромлювати щось колюче. 2. штовхати кінцем чогось. 3. показувати що небудь звичайно різким рухом. 4. різким рухом подавати комусь щось; рос. тыкать, п. trzeć, спорідн. з словом ткати, див. ткати, тик!

Тил, тилу — 1. задня, зворотня сторона чого-небудь. 2. територія, розташована звичайно далі від лінії фронту. Споріднено з словом потилиця, бо первісно тил — це зад, задний, ц. сл. тылъ, походить від тычь — товстіти, тукъ — тлущ, лит. tyki — товстіти, інд. tuja — сильний, скорий, авест. tawaiti — сідниця, гр. tays — великий.

Тили-тили, тілі-тілі — звуконаслід. невправної гри на скрипці. Звідси: тили́кати, тилили́кати.

Ти́мон — гр. чол. ім'я від дієслова timao — який поважає, визнає, поклоняється.

Лекс. 1627.464: Тімон — честен або дорогий.

Тимофій, -фія, нар. Тиміш, -ша́, Тимко, Тимо́х, -ха — ст. сл. Тимофей, гр. Timotheos — почитающий Бога.

Наш кир попа Тимофеи, Сучава, 1491, I 463-464.

Лекс. 1627.464: Тімофей — честь Божа, Богом почтен або дорогій Богу.

Тимпа́н — стародавній ударний музичний інструмент, вид литавр з лат. tympanum.

Бубонъ — тимпанъ, Син. 10.

Тимча́сом — спол., переважно у сполуч. з сполуч. як; 1. вказує на однозначність, паралельність дій головного й підрядного

речення. 2. виражає протиставний зв'язок між сурядними реченнями а, але, однак. Від той, тый + час.

А тымъ часом тую мале́нку книжечку читай. Катих. 1645 р. Предмова.

Тин, -ну — огорожа, сплетена з лози, тонкого гілля; пліт. Праслов'янська позичка з нім. Zaun з zun, сканд. tun, англ. town — місто, з кельт. dunum — город. Зустрічається у сербській мові — тин рідко вжите у польській tyn. Звідси тинятися — блукати.

Тина — арх., у Лекс. 1596.30: Тина — болото, грузкоє; болг. тиня, у формі tină з тим же значенням і в рум.

Тинькýвати — штукатурити з ім. тиньк, -у: розчин вапна змішаного з піском, ним покривають поверхні стін, п. tynk з нім. Tunk, tunchen, яке походить з лат. tunica, гр. chiton і сем. kitkuna.

Лекс. 1627.96: каленьє, тынкованьє.

Тип, типа — форма, особа, лат. typus, гр. typos — форма.

Тип, типу — арх., друк.

Лекс. 1627.476: Се типом издаю. В Антве́рпіи ти́пом изданная.

Типікóн, -ну — церковна книга, яка вияснює порядок і відправу Церковних Служб. Зветься ще Типік або Устав. Слово взяте з гр. typos — образ.

Типóграф, -фа — робітник, який працює в типографії.

Лекс. 1627.477: Вы, типогра́фове.

Типографія — друкарня, архаїзм. З typos — зразок і graphein — писати.

Лекс. 1627.426: В типографію.

Ти́пос — заст., Лекс. 1627.464: Ти́пос — форма, кшталт. Приклад, друкóваньє. Начерта́ніє.

Тира́н — узурпатор, людина, що присвоїла собі неправно владу. Таке значення — давньогрецьке; тирани часом були люди добрі, дбайливі про народ. Але вже Арістотель ознакою тирана вважав його прагнення до особистої влади, а не до загального добра. Звідси й повстало нове значення тирана — жорстокосердий, гнобитель, мучитель, насильник. Слово „тиран" виводять із давньоєвр. seren — князь; пор. Єгошуя, 13.3; це seren позичка з фінікійського seren — князь. В мовах семітських s та t вимовля-

лися близько одна від однієї, а з seren повстало грецьке tyrannos. Пор. д. євр. cor (2 Сам. 5:11), що греки передали tyros.

Лекс. 1596.24: Ускаржається на тира́ны.

Лекс. 1627.257: Томитель — ти́ран, мучитель, цар поганов, мордырца. Томителство — кгвалтовноє панованьє, тиранство, томленіє, мордованьє.

Т. т. 464: Ти́ран — царствуючій князь, окрутне пануючій, або мучити.

Тира́нський — прикм. до тиран.

Лекс. 1627.188: Тира́нскоє утисненьє.

Тира́нство — те саме, що тиранія, абстр. ім. до тиран.

Лекс. 1627.132: Насиліє — тіранство долѣ.

Тира́споль, -ля — місто на Дністрі. Дністро, гр. Tyras, polis — місто, цебто місто на Дністрі.

Тирири́ — звуконаслідування злої гри на скрипці. Звідси тирири́кати.

Ти́ркати — звуконаслідування. Півень тиркає крилом по землі.

Ти́рон — чол. ім'я з лат. tiro-nis — рекрут.

Лекс. 1627.464: Ти́рон — лат. молодий жолнѣр.

Тис, тису — назва дерева, стародавнє тисъ — сосна, кедр; пор. у Слові о п. І. 1187р.: Од вахуть мя, речє, чръною паполомою на кроват тисов. Відоме давнє збірне тиссіє: Пс. 79:11: „яко тисіє" гр. hos kedroi, гебр. arze — кедри. Звичайно виводять це слово з герм.

Ти́са — річка, притока Дунаю. У топонімічному Словникудовіднику Укр. РСР М. Т. Янка сказано: „Назва від поширення на її берегах тиса." Така етимологія маловірогідна. По-перше, річок не називають від дерев, по-друге, ця назва поширена у всіх мовах, а річка протікала до приходу на її берегах слов'ян. Візантійський історик V-го століття Пріскус, який їздив до Панонії до двору Аттіли, проїжджав і через провінцію Банат і називав зкстрінуті по дорозі ріки. Тиса називається у нього Tiгас — це є первісна назва подана мабуть кимось з давніх народів, які жили на її берегах — ілірами, траками, даками. МЛК.

Де падаєтъ съпънца оу тисоу (Сігет 1404 ГМ).

„Ти сказав" — грецизм, це підтвердження запиту, цебто: так! Напр. Матв. 26:25, 64: „Чи не я то Учителю?" Відказав Він йому

„Ти сказав", цебто: Так! Пор. Луки 22:70, Мр. 19:2, Лук. 23:3, Ів. 18:37.

Тисяча — десять соток, ж. р., спільнослов'янське слово. Ст. сл. тысѧща і тысѧча, рос. тисяча, п. trysiąc, чс. tisic, срб. тисыча, лит. tukstan tis, гот. thusundi, нім. Tausend, спорідн. з санскр. sahasra проблематичне..

Десять тисячей рублей на нас и на епископа (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР I/VI 3).

По бжьи нарожѣньи тисѧча лѣт и... (Львів, 1368 Р 15).

Тисячний — порядковий числ. від тисяча.

Под лѣтомь бж҃ья народжѣнья тисѧчего триисотъ шистьцятого шєстого (Перемишль, 1366 Р 12).

Тись! — рухонаслідування швидкого втискання. А вона тись йому на ногу! Звідси ти́снути. З прамови.

Тит, -та — чол. ім'я, ст. сл. Титъ, гр. шановний.

Лекс. 1627.464: Тіт, ел. — чести достойний або учтивый иж Іуст прозван.

Тита́н — велет, гр. titán.

Ти́тар, -ря — церковний староста, ст. сл. ктиторъ з гр. ktytor. Див. ктитор. У ти́таря в хаті, Шевч. 54.

Ти́тло, тила — ст. сл. титьлъ або титьла — надпис з гр. titlos — надпис, лат. titulus. По ст. сл. рукописах святі слова завжди невідмінно пишуться скорочено, а над ними ставиться знак скорочення, див. абревіатура як коромисло кінцями додолу старша форма, або один кінець додолу, а другий уверх. Це для того, щоб кожен, бачучи титлу відразу знав, що це Слово Святе, напр. бгъ — Бог, Іс — Іисус і т. ін. Слово походить з гр. від того титла надпису, таблички, яке було над розп'ятим Ісусом Христом, щоб кожен знав Хто Розп'ятий.

Крім титла для зазначення Святості було ще й кругле титло, як камора, — ним покривалось винесене над голосний буква. Див. буква.

Лекс. 1627.128: Надписаніє — тітул.

Т. т. 256: Тітла — титул.

Ти́тул, -у — староп. tytul, лат. titulus — почесне звання.

И титулу вшелякого и волности шляхецко... заживати (Луцьк, 1438 Р 141).

Ти́хий — мовчазний, неголосний, спокійний. Див. тішитися.

Ти́хо — присл., від тихий.

Придєтъ коли тихо (1471 ЛКЗ 92).

„Тихше ідеш, далі будеш" з лат. festina lente — поспішай повільно; гр. kichanei toi bradys okyn — поспішаючого тихий доганяє, італ. chi va piano, va sano — хто іде тихо, іде безпечно, нім. eile mit Weile — поспішай повільно з лат. і т. ін.

Тихоми́рний — розм., тихий, сумирний; від тихий + мирний.

Лекс. 1627.414: Іларіо́н — тихоми́рен.

Ти́хон, -на — ст. сл., Тихонъ, гр. Tichon — бог щастя. Здрібн. Тишко.

А при том былъ... архимандрит житичинский Тихон (Ровно, 1483 AS I 82).

Пан Тишко Онанєвич (Луцьк, 1487 AS I 86).

Тихость — арх., тиша. Від тихий.

Лекс. 1596.3 б: Безмолвіє — ти́хость, тишина́.

Тиць! — наслідування швидкого руку, коли що неохоче дається. Тицьнула старому в руки кусок хліба. Також рух швидкого втикання. Звідси тикати, втикати. З прамови. Див. ти́кати.

Тік, то́ку — ст. сл. токъ, місце, на якому збіжжя молотять. Від тексти, ток, поток — зерно тече при молотінні. Слово всеслов'янське і індоєвропейське.

Слово о п. І. 1187р.: На тоцѣ животъ кладутъ, 36.

Лекс. 1627.364: Бо́нще — боєвиско, мѣсце где збоже молотят, ток.

Тіло, тіла — матеріальний склад тварини і людини на противагу до душі, матеріальна оболонка взагалі. Слово загальнослов'янське, рос. тело, п. ciało, ст. сл. тѣло; див. плоть.

Слово о п. І. 1187р.: Вѣща душа въ трьзѣ тѣлѣ, 37.

„Тіло й кров", ц. сл. плоть і кров — людина, гебраїзм, у д. євр. мові вживається у цьому вислові слово basar — м'ясо. Пор. І Кор. 15:50, Гал. 1:16.

„В здоровому тілі здоровий дух" — здорова людина добра, вірить у свої сили, життєрадісна, весела. Це так написав римський поет Ювенал 55-127 н. е. у своїй X сатирі: Mens sana in corpore sano.

Власне Ювенал написав: Треба молити, щоб був здоровий ум дух у здоровому тілі.

Тілогрі́йка — тепла одежина поверх тіла чи сорочки з солдат. словника.

Тільки — видільно-обмежувальна частка, лиш. Тільки нова форма, або тілько — давня форма; давнє толико, только, староп. tylko.

Слово о п. І. 1187р.: Полозиє ползаша только, 43.

Указалъ по той сторони тылко грунтъ почаписнкии (Новоселиця, 1430 ГВКЛ 8).

Только он одинъ (Краків, 1489 РИБ 132).

Не тылко простыхъ людей. Катих. 1645 р. 37 б.

Див. стільки.

Тінь, -і — темнота, яка утворюється наявністю в дорозі світла непрозорого тіла, рос. тень, п. cien, болг. сеня — кидати тінь; ц. сл. стень, чс. sten, срб. сенка. Первісно слово почалось на sk-; пор. гр. skia — тінь, skene — намет, сіни.

Лекс. 1596.28 б: Сѣнь — тінь.

Тіп! — наслідування легкого руху. Звідси тіпати, серце тіпає.

Тісна́ баба — гра, коли кілька дітей тиснуть один одного і кожному стає тісно.

Тісни́й — прикм., 1. у якому замало вільного місця. 2. який надто щільно прилягає. 3. кажуть про близькі стосунки — тісна дружба. Рос. тесный, п. ciasny, чс. tesny, ц. сл. тѣскнъ, тѣснъ, повстало з *tesk-n, споріднено з слов. утиск, стискати, від поняття здушення, ц. сл. тискати.

Ті́сно — присл., від прикм. тісний, в біблійній мові це частий гебраїзм. Напр. Буття 32:8: „І стало тісно йому" vajjecer lo — значить упав на дусі, злякався, опинився в біді; пор. Пс. 4:2. В староукр. мові присл. тєснъ — впритул:

От пѧтоу тєснъ тєтєрєвъ от пєтєрєви тєснъ гоува (бл. 1458 Р 167).

Тіснота́ — ім. від тісний.

Лекс. 1627.261: Тіснота́ — утыск, тѣсность.

Тітка — сестра матері або батька, а також кожна замужня жінка. Багато пестиливих форм: тіточка, тітуня, тітонька,

тітусенька й т. ін. Тітчин; місц. З. У. „леліка" — тітка. Ст. сл. тета, тетъка. Іпат. Літ. тетъка давнє тета, чс. teta, всеслов. слово, гр. tethe — баба, лат. tanta, фр. tente, нім. Tante. Дядько не тато, а тітка не мати. Ном.

Еще надь то тетка моя, кнегини Федоровая прислала... листъ (1498 АЛМ 169).

Тішитися — радіти, заспокоїтися, ст. сл. оут шити, болг. теша, срб. тьешити, п. cieszyć, чс. těšiti, пов'язано чергування голосних із словом тихий, лит. taisyti — влаштувати, латв. taisus — прямий; спільнослов. *tіхъ — тихий, прямий.

Лекс. 1627.249: Cослаждаюся — тѣшуся посполу с другим.

Тлíти — 1. розкладатися від часу, псування. 2. горіти повільно без полум'я. 3. проявлятися в незначній мірі про почуття, свідомості і т. ін., душа тліє, рос. тлеть, п. tleć, tlić, лит. tyleti — мовчати. Див. тло.

Тло, тла — праслово, на початку означало „земля", „підлога"; старосл. тьло. У нас у цім найстрашім значенні вже невідоме; наше „до тла" — це до основи, до грунту, дощенту, а по-старому — до землі. Пор. лат. tellus — земля, нім. Dielle — підлога. „Тліти" кажуть про вогонь, коли він при „тлі" — при землі, не підноситься.

Тлум, тлумити, стлумити, витлумити, потлумити — все це наші позички з мови польської, цікаво, що їх подає й Рос. укр. словник нашої Академії наук т. II ст. 214 истребить. Польське tlum, Et. Sl. Brucknera виводить *tъlp-m, цебто від тълпа, наше товпа. „Тлум" — це велика товпа, натовп; стлумити — це знищити, перемогти. Пор. у Л. Українки „На полі крові" ст. 34: Я досаду у серці стлумив. Словник Б. Грінченка подає тільки одне слово „тломити". Куліщ П. писав: Супротивних людей достанку собі витлумити.

Тлумáк, тлумáчок — те саме, що клунок; п. tlumok, чс. tlumek; див. тлум.

Лекс. 1596.3: Бремя — тлýмок.

Лекс. 1627.212: Начинья, албо тлумóки и всѣ речи которых ся уживаєт.

Тлумáч — перекладач, коментатор. Крехів. Ап. 1560 р.: Вам єст подано через Аньгела толмача, 37.

Лекс. 1627.219: Сказатель — тлумач.

Тлума́чити — вияснювати, перекладати. Загальнослов. запозичення з Сходу, половецьке talmac, telmac, північно тюрське tilmac, угор. tolmács, п. tlumacz від слов. пішло; нім. Dolmetscher. Див. товмач. Дехто намагається пояснити з слов. тълкъ. Див. толковник.

Тлуми́ти, тлумлю — знищувати, нівечити; див. тлум.

Лекс. 1596.22 б: Упражняю, зглажа́ю, потлумля́ю, нищу.

Тлу́стий — розм., 1. гладкий, огрядний. 2. ситий, родючий про грунт. 3. масний, жирний про їжу; давнє жирьный.

Хотаръ томоу почєнши от могил... до тлєстого дуба (Сучава 1424 Cost. I 162).

Тлу́стость — ім. до прикм. тлустий.

Лекс. 1627.257: Тлустость, толстость, грубость.

Т. т. 260: Тук — тлустость.

Тля — 1. дрібна паразитична комаха, яка живиться соком рослин, перен. щось яке точить сили, тління, розпад. 2. щось незначного, нікчемного. Рос. тля.

Лекс. 1627.326: Тля — ржа, плѣснь або черв.

Тмин, -ну — див. кмин.

Тмуторокань, Тьмуторокань, Таматарка — столиця Тмутороканського князівства Київської Русі на Таманському півострові в Азовському морі. Нині належить до Краснодарського краю Рос. Фед. Республіки. Див. Сяжень, Тьмуторокань.

Слово о п. І. 1187р.: В градѣ Тьмутороканѣ.

Втік у далеку Тьмуторокань, Бирч. 1.62.

То — спол., частка або ато складене з а + то. Игора убили єсте, ато похороним тѣло єго, Лавр. Літ. 6655 р.

Това́р, -ру — араб. даббар — дрібна худоба, перейшло в тюрк. мові, також крам, Дм. 546.

Лекс. 1596.3: Това́р, который в корабли албо на возѣ.

Товар визначало в давнину скот, худоба, і це було його первісне значення. Але дуже рано слово „товар" набуло собі того ж значення, як і „скот" — маєток, гроші, бо товар був головною частиною майна. Нарешті через те, що товар — худоба був постійним предметом торгу, повстало й третє значення товару — крам. Смоленська грамота 1329 р.: Алще немьчиць коупить товаръ, понесеть єго домовь. „Патерик" Печерський: Алоумний,

поимавъ товаръ взявши гроші не хочеть писати твоих икон. В мові українській позосталось іще первісне значення товару — худоба, а товар — крам вживається рідко. Ось ця виписка з Полтавських Актів 1665 р. ст. 24: „Позосталося товару троє й вовца" показує, що наше „товар" визначає худобу рогату. Дуже рано слово „товар" стало визнатати обоз, табір. „Повість временных літ": Володимеръ приде в товари, посла бирічи по товаром. Іпатіїв Літопис під ҫб р.: Володимер нача ставити истьбу оу товара своєго противу граду. Цього значення наша мова вже не має.

Товари́ство — 1. група людей, які перебувають тимчасово або постійно у тісних стосунках. 2. почуття, які виникають у цьому колі. 3. організація, об'єднання людей, які ставлять перед собою спільне завдання. 4. іст. більше чи менше військове об'єднання запорозьких козаків. Від слова товариш. Див. товариш.

Лекс. 1627.249: Братство, това́риство.

Т. т. 449: Товариство нѣякоє.

Т. т. 471: Хевро́н — товариство.

Това́риш — старе товарищ, повстало від „товар" у значення обоз, табор, цебто товариш — то член „товару" — обозу чи табору. Слово відоме ще з XIV віку. Лекс. 1596.15 б: Клеврѣт — това́риш. В Словнику П. Беринди 1627 вид. 1653: Товаришъ, за товариша 38 Т. т. ст. 58: Друг — пріятель албо това́риш, частник. Другиня — товаришка. Дру́жба — това́риство. ст. 97: Клевре́т — товариш, сполневолник, подруг. ст. 247: Сопу́тник — товариш в дорозі.

Тові́я — ч. ім'я, ст. сл. Товіа, д. євр. Tovijjah — добрий Господь. Див. Зах. 6:10.

Товк! — рухонаслідування товкання. Звідси товка́ти, товкти́, товкну́ти. З прамови.

Товкти́ — 1. пом'якшувати, дробити щось у ступі. 2. розбивати щось, б'ючи об землю або тупим знаряддям. 3. розм. бити що небудь о щось. Див. товк!

Лекс. 1627.234: Столченный — змолоченый, сто́вченый.

Т. т. 452: Селевкій — пото́вченый.

Товма́ч, -ча́ — перекладач, пол. tłumacz, тат. телмач. Корінь тил-, тел- означає „язик" і перекладач. Дм. 547. Див. тлумачити.

Лекс. 1627.180: Толмач, перекладач.

Товпа́ — юрба, маса людей, натовп; рос. толпа, чс. tlupa, ц.

сл. тълпа — тиск, п. дієсл. tłopaczyć sie; праслово, лит. tilpi — вміститись, tulpinti — робити місце, talpa — місце, інд. talpa — ліжко. Див. тлум. Укр. тóвпитися — громадитися, обтóвпити — оточити.

Лекс. 1627.256: Толпá — кýпа, громада.

Коли вийде, одразу обтовплять його студенти. Гонч. Л. і зб., 28.

Тóвстий — великий в обхваті, протилежний до тонкого, широкий, який має значний поперечний розріз. Див. тлустий.

Лекс. 1627.469: Фуд, Фуф или Афріка, сир. толстая або сыта.

Тогосвíтний — суч. розм. потойбічний. Зизаній дає цілком інше:

Лекс. 1596.5 б: Внѣшній — надворний, тогосвѣтний.

Тóга — чоловічий і жіночий, пізніше тільки жіночий верхній одяг римських громадян, який натягувався поверх нижнього одягу — туніки і складався з чотирикутного шматка тканини прикріпленого на плечах фібулою.

„Римляне мѣли шату долгую, названую тога, которой заживали под час покою." Йоаннікій Галятовський, Ключ Разуменія, 1663 р. ст. 77 б в додатках.

Тодí — присл. часу: в той час з ст. сл. тъгдѣ; гдѣ — це варіант суфіксів гда, гды і походить від къде, спільнослов. *kŭdě, якому відповідає інд. kuha (із kudha), в цілому тъгдѣ утвор. з т + о + гдѣ. Відповідники в інших старих мовах: д. іран. kuda — де, куди; авест. kuda — де; гот. kuda — де, і мало такий розвиток къде — кдє, гдє — де.

Слово о п. І. 1187р.: Тогда пущает, Тогди изрони злато слово.

Тогды мы исъ нашєю вѣрною радою дали єсмо и потвєрдили єсмо єго правого всєго имєнія (Судомир, 1361 AGZ 6).

Лекс. 1627.254: потом, тогды.

Той, та, те — вказівний займ., вказує на віддалений предмет або особу, давньоукр. тотъ, ст. сл. тъи, тыи; болг. той — він.

Слово о п. І. 1187р.: Тъй клюками подпръся о кони. Тъй Олег. Той же звон.

А далъ былъ землю тую ещо небощикъ князь Семенъ (Краків, 1487 РИБ 434).

У значенні іменника:

Чтучи кому жь будєть того потрєбно (Житомир, 1433 Р 126).
Співвідносне слово в головному реченні:
Который не дбаєтъ, той грѣшитъ. Катих. 1645 р. 86.

Той — так звуть чорта, коли оминають його назву. Б. Грінченко: Знову ти почав того згадувати! — докорив йому Карпо. Він не любив, як хто згадував „чорта", а надто в хаті. II.350.

Толкóвник — перекладач, ст. сл. тълкъ — перекладач, рос. толк — смисл, толковать — пояснювати, без толку — немудрий.

Лекс. 1627.256: Толкую — сказую, изъясняю, выкладаю, об'ясняю.

Див. тлумачити.

Томý — присл. 1. унаслідок чого-небудь, через те, того; 2. указує на час, який минув від якоїсь дії. Сто літ тому; рос. сто лет тому назад.

Тон, -у — 1. звук; 2. тональність, задавати тон — керувати як диригент, переносне знач. — нав'язувати свою лінію; 3. манера поведінки; 4. відтінок певного кольору, лат. tonus — голос, фр. ton — звук, гр. tonos — напруга, підвищення голосу, тон; лат. teneo — тримаю, нім. dehnen — розтягувати, гот. uf-tanjan — витягувати.

Тонки́й — 1. невеликий за обхватом, за товщиною, протилежний до товстого; 2. перен. ніжний, праслово; рос. тонкий, п. cienki, срб. танак, чс. tenky, ц. сл. тьнъкъ, тьность — тонкість, з спільносл. tino — розтягую, лит. tenwas — тонкий, гр. tanaos — розтяжений, лат. tenuis — тонкий, ніжний; нім. dünn — тонкий.

Лекс. 1596.36 б: С тонкóго полотна.

Топ! — звуконаслідування ступання. Звідси топати ногами.

Топáз — дорогоцінний прозорий камінь; гр. topazios, topazion.

Топи́ти — 1. розпалювати і підтримувати вогонь у печі; 2. нагріваючи, робити м'яким — топити залізо; 3. силою занурювати у воду, щоб та людина чи тварина опускалась. Топити у знач. 1 і 3 мають різне походження. Див. гасло топити у т. II, стор. 88 цього видання.

Топóля — дерево родини вербових із високим стовбуром і глянцуватими листками, часто оспівується у фольклорі. Запозич. з лат. populus, давніше походження невідоме. У староукр. мові відоме в двох формах: тополь і тополя.

А хотар тому сєлу от одинои сторонъ Сочава от вєрха Сочавы простѣ на тополю (Сучава, 1393, Cost. 1, 13).

Топоні́мія — наука про повстання й значення географічних імен, від. гр. topos — місце і onyma — назва. Це високоповажна наука, але дуже мало досліджена. Звичайно про походження географічних назв подається багато голих гіпотез. А між тим топонімія — наука високої ваги для історії слов'ян, бо це ж правдива давня мова того чи іншого краю.

До цих критичних зауважень І. Огієнка можемо додати цікаві дані про топонімію України, які розкрились щойно по його смерті. У цьому словнику, наприклад, дається традиційна етимологія назви Київ від „перевізника" на ім'я Кий — версія з Початкового літопису, а для Полтави етимон згадана в тому ж Літописі назва річки Лтва. Староболг. хроніка вияснює чому в візантійських джерелах Київ відомий як Самбатос (греки не мали звуку Ш і заміняли його С), а Шамбат — це ім'я молодшого брата болг. вождя Курбата (620-660), першого намісника цього міста, заснованого алланами, які входили до болгарського племінного союзу. Призвісько саме Шамбата — тюрське „кий" — відтятий, відокремлений, бо він відійшов від Курбата. Цей же Курбат заснував Полтаву, як свою резиденцію, а назва збереглась з протоболг. тюрського „балтавар" — вождь, трохи перейнакшене слов'янськими жителями міста.

Топта́ти — 1. м'яти, приминати ногами під час ходіння, бігання; 2. мисне давити, м'яти, бити ногами, діал. доптати. Див. гаслов. доптати, том II, стор. 104 цього видання.

Слово о п. І. 1187р.: Топта плъки. Притопта хлъми и яругы.

Лекс. 1627: подоптал. Попраніє — подоптаніє.

Це пояснення Беринди тлумачиться в такий спосіб, що в давній укр. мові „топтати закон" означало нехтувати ним, заперечувати анулювати.

Ни одноу привиліє що прєдни оучинили на тых сєл... зануж топтаємъ с сим листомъ (Сучава, 1456, Cost. II 577).

Тора́ — д. є. Torah, так зветься П'ятикнижжя Мойсея. Слово torah неправильно переклали на грецьку мову nomos — закон, і так запанувало у нас „Закон Мойсея". Євр. torah — це наука, про що говорить сам корінь слова, пор. Йов. 12.7 torekka — навчить себе. Отже „Наука Мойсея", а це кидає зовсім інше світло на цілу Біблію.

То́рба, торби́нка — вид дорожнього мішка з тур. торба — мішок. Дм., 499.

Лекс. 1627.256: Тоболец — то́рба.

Т. т. 305: Чпага — кишеня, шабелтас, биса́га, ташка, капса, тлумок, вацок. Словацки то́рба, мошна́. Чех. тобола́, калита́, мѣшок; угорски єршены.

Останнє слово не зовсім точне: угор. erszény читається як ерсень. Беринду, мабуть, обманула відповідність угор. графії sz (с) з п. sz (ш).

Торба́р — розм. те саме що жебрак.

Торбохва́т — злодій.

Торг, то́ргу — добити торгу — договоритися, погодитися. Це ім. від торгувати — купити і продавати, але давнє значення було зв'язане з урочистістю; пор. гр. panegyris — звідси панегирик — хвалебна пісня. У слов'ян з слова „торг", який відповідав цьому гр. слову розвинулося слово торжество, рос. торжественный — урочистий, натомість рум. targ, слов. походж. означає не тільки ярмарок, але і містечко, тобто поселення, де такі „торги" відбувалися; п. targ — ринок, targi — ярмарок, тобто річний торг, словен. trg, чс. trh з спільнослов. targ спорідн. з лит. turgus — ринок, алб. trege — ринок. У староукр. мові вжив. також форма тръгъ із значенням: 1. місце де відбувається торг; 2. торгівля; 3. угода про купівлю-продаж; 4. товар, крам. У молдавських грамотах також із значенням „місто".

Бил на чолом пан Богдан Сенкович Гостскии и просил насъ абыхмо ему дозволили торгъ мѣти выймени его в Гощы (Вільна, 1495, BD II 64).

То́ргати — тягнути ривками, шарпати; рос. торгнуть й терзать; п. targać, ц. сл. тргнути (з носовим у) і трзати — мордувати, рос. восторг із зміненим значенням — захоплення; подив. чс. trhat se — рватися.

Слово о п. І. 1187р.: А поганого Кобяка изъ луку моря выторже.

Лекс. 1627.255: Терзаю — то́ргаю, рву.

Торгі́вля — купівля і продаж товарів. З слова торг. Давнє торговля і торгувля означало як комерцію так і товар, търговля друбныи означало роздрівлений товар.

А што можє причинити болшє мєжи тѣми вжитки то на своє

полѣпшѥньє яко жь торговля исталася (Львів, 1370, Р 18).

Торгу́вати, торг, торгівля, торговий — спільнослов'янські слова, в укр. також часті гендель, гандлювати, гендляр з нім. handeln, Handel; у чеській trh — базар, obchod — торговля, obchodovati — торгувати, вказує на давній спосіб торгівлі — подорожування, пор. ст. сл. търговати, болг. тръгвам — рушаю в дорогу; пор. і ст. сл. гость — купець, гостиньць — купецька дорога.

А коли который торговець поидеть торговать ис Торуня (1341 Р 2).

Тореадо́р — людина, яка б'ється верхи чи на землі з биками, матадор. Такі бої дуже популярні в Іспанії і в Латинській Америці. З лат. taurus — бик.

Торжество́ — 1. свято на відзначення якоїсь урочистої дати; 2. повний успіх. Від слова торг.

Лекс. 1596.30: Торжество — ярмарок.

То́ржище — заст. торгова площа.

Лекс. 1596.30 б: Торжище — рынок, торг.

Лекс. 1627.257: Торжник — торгувник.

То́рі — у Великобританії член партії, яка супротивиться політичним змінам, консерватор, у противагу до віґа — члена ліберальної або радикальної партії. Від ірляндського слова із значенням: той, який когось переслідує.

Torі́к — з „той рік", минулого року. Лемківське „тогід" з „той гід" — минулого року.

Торка́ти, торкатися — дотикатися. Слово звуконаслідувальне: торк, торкання. Дм. 565 рівняє з ним тюрк. „таркамак" — розкидати.

То́рмоз, -за — прилад для стримання воза чи чого іншого. Звичайно виводять з гр. tormos — кілок. Дм. 565 виводить від тюрк. тюрмаз — „підкладка для колес арби". У тюрських мовах наголос на останньому складі, проте в угор. мові, яка має багато тюрських слів періоду співжиття цих племен з тим же значенням є слово torlasz — з наголосом на першому складі, як всі слова в угорській мові.

Слово тормоз вживається і в перен. значенні. Шевченко називав „тормозом" царя Миколу І-го.

Торгу́вати — прокладати, проводити дорогу, п. torować від праслов. основи *ter — тієї самої що в дієслові терти.

Певныи и уторованыи способом подавали, Катих. 1645 р. Передмова.

Тоска́ — застаріле, з давнього тоска в укр. мові вживається тільки присл. тоскно, а ім. замінений на „туга" з давнього туга (з носовим у) — туга за отчизною, вдаватися в тугу; рос. тоска; п. tęsknota, старочс. toska — притиснення, чс. teskny — боязливий, ст. сл. дієсл. сътъсноути, праслов. *tъska.

Слово о п. І. 1187р.: Тоска розлияся по Руской Земли, 20.

Т. т.: Туга и тоска сыну Глѣбову! 28.

Тост, то́сту — коротка застільна промова з побажанням чогось і пропозицією випити чарку на честь кого, чого-небудь; з англ. і фр. toast (вимова тост), давнє фр. tostee.

Тот — давньоєгипетське божество вимірювання часу, винахідник письма. На статуях і ієрогліфах має вигляд людини з головою ібіса, птаха родини журавлів, який у єгиптян був священним.

Тот — ст. сл. тътъ, тепер тільки той, давнє тый, а тот вжив. тільки мц. В зах. укр. дуже поширені здвоєні форми, тот, тота́, тоту́, тоті́ і т. п., змінюється лише друга частина, як той, та, те, а перша то-, тъ- — не змінна; уже у Пересопницькому Євангелії 1556 р. ц. сл. сїє перекладено тото, Мт. зач. 5: в Олександрії з XVIII в.: тота, 51; тоту, 55; тото, 82; тоты, 32, 45, 91. В Молдавських грамотах XV-го віку ці здвоєні форми звичайні.

А пак тоти дви привилии що их дала Мърена (Сучава 1488 BD I 348).

Тоталіза́тор — механічний лічильник, що показує грошові ставки, зроблені на якогось коня. Від перегонів термін перейшов на лотерейні ігри взагалі, які в деяких країнах названі „тото", з лат. totus — все.

Тоталітари́зм, -му — синонім до диктатури, тоталітарна влада — це режим, який провадить контроль над цілим суспільством, з лат. totus через фр. totalitaire.

Тоте́м — у первісних релігіях тварина або рослина, яка визнавалась родоначальником і охоронцем роду. Слово прийшло через англ. з мови американських індіанців.

Тото́жний — такий самий, ідентичний, нове слово з то + теж.

Тотча́с — арх. пор. Тотчасу велелисмо взяти (Полтав. акти, 1670 р.), ст. 185, тепер не вжив. замінено на зараз. Рос. тотчас.

Точи́ло — суч. значення: камінний круг для гострення гострих предметів, інструментів. Значення зафікс. у Беринди, полонізм з п. toczyć про вино з бочки, відповідає сучасному пресу.

Лекс. 1627.257: Точи́ло — праса, винная кадь.

Т. т. 326: Ти́ска — точи́ло, праса винная. Точило — праса для вытисканья.

То́чка — 1. крапка; 2. позиція, пункт певного призначення; точка зору — перспектива.

Лекс. 1627.49: двѣ точцѣ — два пункта.

Т. т. 231: пункт, то́чка.

То що — часто вживане зам. і т. ін. (і таке інше) або і т. п. (і таке проче). Наслухався пісень, казок тощо.

Тпру! — див. вйо!

Тпру! — вигук на коні, щоб спинилися, стій! Звідси тпрувати.

Тра — скорочення з зах. укр. траба, тре — скорочення з треба, літ. форма „треба" з давнього треба. Треба цього, Гр. 8. Треба мати залізний організм, треба рятуватись, Коц., 39.

Слово „треба" в давнину означало „жертва", пізніше — конечність, необхідність, а значення жертви зовсім зникло. Пор. церковна книжка „требник" — збір потрібних Чинів Таїнств.

Трава́ — рослина з м'якою і зеленою стеблинкою, головний корм для худоби, прикраса полів. Всеслов. ц. сл. трева від трути, споріднено з трутизна. У староукр. мові означало і місце, де росте трава і сіно.

Слово о п. І. 1187р.: Стлавшу єму зелѣну траву. Ничить трава жалощами.

У дуброве моей Хренницкой дерева утяти и травы укосити (Хрінники, 1472 ЮЗР 8 III 3).

Лекс. 1596.13 б: Злак — паша, трава́ з розмаистым зѣльєм.

Тра́вень, травня — з найдавнішого часу вжив. замість май: май рєкомыи травьнъ, Галицьке Четвероєв., 1144 р. Остріжський Часословець, 1612 р. л. 74; май сирѣчъ тра́вєнь. Травнем в давнину часом звали й місяць апрель. Див. календар.

Лекс. 1627.331: Май мѣсяць або тра́вень.

Тра́вма — гр. trauma — рана, язва. Травма у науковій мові означає переважно душевну рану, звідси травматизований, травматизм.

Трай, траю — діал. життя, тривання з рум. trai — те саме. В рум. мові в свою чергу слов. походить з південнослов. траяти — тривати. У Федьковича: А дівчині, що за трай з таким чоловіком? Б. Гр. IV 278 слово „трай" пояснює невідповідно: судьба, успѣхъ, удача, счастіѣ, Р.М., 1934 р. ст. 302.

Тра-ля-ля! Тра-ра-ра! Тра-та-та! — звуконаслідування пісням або музичним інструментам.

Трам, -у — сволок, слово розповсюджене в зах. слов. мовах; п. tram, чс. tram, де запозич. з герм. Tramm. Із цього нім. слова із знач. балка було сформоване англ. слово tram-way (way — дорога) — трамвай.

Лекс. 1627.5: Бервно́ или бервено́ — трам.

Тра́нзит — 1. перевезення товарів або пасажирів з однієї країни в іншу; 2. переїзд через одну державу по дорозі до іншої або тимчасове перебування в ній.; з італ. transito або transitorio — тимчасове; з лат. trans-ire — пере-ходити.

Транквилин або Транквиліон — чол. ім'я, ст. сл. Транквиллин або Трагквиллин з лат. tranquillus — спокійний. Кирило Транквіліон Ставровецький — відомий укр. культурний діяч. Див. Рахманів.

Транскри́пція — переписування від лат. transcriptio — зложення: trans — пере, scribo — пишу.

Трансценде́нтний — який перебуває поза досвідом, недоступний людському пізнанню, апріорний, з лат. scando — вилізти; transcendere — переходити, перебратись. Трансценденталізм — напрям філософії, представлений гол. чином Іммануелом Кантом і його школою.

Трапе́за — ст. сл. трапєза від гр. trapedza — стіл, на якому їдять, а пізніше сама їжа, тому у старій мові трапеза — обід, трапезувати — обідати.

Они имають слоужити на въсякоую срѣдоу вѣчѣр параклис и братиам дати по чирпалоу на трапєзя (Поляна, 1448 Cost. II 365).

Лекс. 1627.464: Трапеза — стол, лат. менса.

Трапити — походить з нім. treffen і рясно розгалужене в укр. мові потрапити, зах. укр. трафунок, трафити. Див. потрапити.

Лекс. 1596.28 б: случай, трафунок, притрафлéньє.

Лекс. 1627.408: Ведле трафунку.

Гды ся трафитъ припомнѣти, Катих. 1645 р. 96 б.

Втрапля́тися — звор. від трапити.

Лекс. 1596.16: Ключаяюся — трафля́юся.

Лекс. 1627.187: Приключаюся — прилучаюся, притрафляюся, 188. Слушный, притрафляючійся. Що ся трафило.

В грѣх смертелный трафилося коли впасти, Катих. 1645 р. 9.

Тра́тити — губити, стратити, страчений день, страчений — скатований; п. tracyć, рос. тратить — витрачувати (зокрема про гроші), ц. сл. тратити спорідн. з травити, потрава, інша можлива етимологія індоєвр. лит. truotas — брусок, tratinti — жартувати, посміюватись, гот. throthian — вправлений, гр. atartai — шкодить.

Тра́фний — арх. діал. з нім. trafflich через п. trafne.

Лекс. 1627.325: Сочинный — трефний, хороший.

Трах-тара́х! — звуконаслідування сильного удару або падіння.

Тре — приставка збільшення якості, від тричі — треклятий.

Слово о п. І. 1187р.: Тресвѣтлоє слънце, 39.

Це ст. сл. приставка при прикметниках для означення найвищого ступеня. Напр. Треблаженний — найблаженніший, тресвятий — найсвятіший і т. ін. Так само треволеніє — сильне хвилювання, буря. Лекс. 1627.258 подає поширене: Треволненіє — трох волн в єдину купу зестє зібрання. Може й від гр. treis — три.

Треба — необхідно, вживається з давальним — йому треба на відміну від слова повинен з тим же значенням, яке вживається з називним: він повинен. Див. потреба, тра.

Мы кнѧз дв͠дь дмитриєвич кнѧз русан плаксич тым то листом чинимы знамєнит всимь которым того трѣба (Лучица, 1388 Р. 38-39).

Треба молитися о наверненя невѣрныхъ, Катих. 1645 р. 42.

Што потреба уважати (вид. Львівське, 1646 р.) што треба, Катих. 1645 р. 55.

Як сказано до слова тра — треба мало спочатку релігійне

значення і означало: 1. жертва; 2. обряд хрестини, вінчання, панахида і т. д., який здійснюється священиком на замовлення віруючих тому що в християнстві багато церковних дій, головно які супроводжуються платнею вважаються жертвами. Як Лекс. 1596.29 б, так і Лекс. 1627.258 подають як синонім до слова треба слово офіра, тобто жертва. Див. рос. треба, хоч в рос. мові треба не вжив. у знач. необхідно. Натомість сучасне п. trzeba має тільки значення повинно. Ц. сл. тряба — це ритуальне жертвоприношення, болг. трябва має знач. необхідно, а в рум. з слова запозич. від слов'ян розвинулись два окремі слова з відмінним значенням, безособове дієслово trebuie з значенням болг. трябва і ім. treabă — справа, діло. Болг. ім. „треба" означає церковну службу. Ц. сл. трябище — вівтар. Корінь ц. сл. трябити — чистити. У полабів требе означало Різдво Христове. Рос. истребить — знищити, истребитель — винищувач (літак), семантично походять з первісного значення чистити. Слід румунського впливу у молдавських грамотах зустрічається у такому прикладі:

Аби пришол до нас (ідеться про Михая мештера — майстра Михая) с мечи и съ оръжїє, би нам били (бити?) поганє, понєжє нам требують (Васлуй, 1476 BD II 337) — тут, мабуть, переклад рум. ne trebuie — нам потрібно.

Требище або капище — жертівники східних слов'ян у добу язичництва. Письменник XI в. Яків у своєму творі „Пам'ять і похвала храма идолския со лжеіменними боги... і требища бісовская потреби (тобто знищив) и храми идолския раздруши... Храми идолския и требища сюду раскопа и посиче и идоли сокруши (пор. Митрополит Іларіон „Дохристиянські вірування українського народу", Вінніпеґ, 1965, стор. 161).

Тре́бник — богослужебна книга для треб, тобто для жертвоприношень. Як вказує митрополит Іларіон у вищецитованій книзі Требники, зокрема Требник Петра Могили 1646 р. відігравали важливу роль у розвпосюдженні ідей християнства серед народу, бо в них врахувались давні вірування селян, пов'язані з їх господарством (стор. 334).

У староукраїнській мові требник мало також і значення требище — вівтар для жертвоприношень. Це звичайно стосувалось приписів, про яких ідеться у Старому Завіті.

Лекс. 1596.30: Требник — офѣровник, жертовник, мѣсце, где офѣру заколюют і спалюют.

Лекс. 1627.257: Требище, Требник — Олтар, жертовник, офѣровник, мѣсце до коленя або рѣзаня люб паленя офѣр. Требник — имя книзѣ молитв Ієрейских.

Тре́ма — арх. тремтіння, гр. tremo — тремчу, лат. tremor — тремтіння.

Тремтіння — дрижання, від дієсл. тремтіти, трястися, хитатися від холоду, страху, слабості і т. д. Див. трема.

Лекс. 1627.258: Трепетаніє — трепотаньєся, тремтѣньє — трясѣньєся.

Трен, трена — заст. шлейф з фр. traine — хвіст плаття.

Треп! тріп! — наслідування руху трепету. Звідси трепати, трепетати — дрижати, боятися. Серце тріпоче. Витріпати що з пороху. З прамови.

Тре́пет — тремтіння, див. треп.

Тре́пета — так часто кажуть по західноукр. говорах на осику. Марія Остромира („У вирій", 1938 р., ст. 122) дає таку легенду про цю назву: „Осика гордо стояла, як проходив Христос, і всі дерева похилили були додолу свої віти. І покарав Христос осику за гордість її. І тепер листочки осики все тремтять зо страху. Тому то теж її трепетою звуть".

Третейський суд — суд із трьох запрошених суддів. Див. арбітраж.

Третина — третя частина.

Кому по половин а кому третину (1497-1498 АЛРГ 80).

У староукр. мові третина — це також назва оплати за суд.

Ни глобоу ни трєтиноу оузѣти от тых сєл (Сучава, 1447 Cost II 288).

Тре́тій — порядк. числ. від три. Слово загальнослов. і індоєвр., лат. tertius, нім. dritter. Давнє трєтій, третья, третьє, третьєго. Третій Рейх — офіційна назва Гітлерівської Німеччини — нім. рейх — Reich — імперія.

Слово о п. І. 1187р.: Третьяго дни.

Писанъ у Луцку под лѣты... Априля двадцать третего инъдикта первого (Луцк, 1438 Р 141).

Лекс. 1627.449: Наука третяя.

Чого третіого научаєт. Катих. 1645 р. 4 б.

Третій Даръ Духа. Т. т. 33.
Третяя Молитва. Т. т. 65.

Третяк — кінь, якому три роки.

А третяка и чєтвєртока и пѣтока хто забьєть... платит (XV ст. ВС 36 зв. 37).

Тре́фи — масть у картах, від фр. trefle — трислистник. На Надніпр. жири. Звалися ще й жолуді.

Трефне́ — те, що євреям не можна їсти, особливо з м'яса. Походить від д. є. terefah — розшарпане (звір'я). Напр. 2 М. 22:30: „І ви будете мені Святими людьми і не будете їсти м'яса розшарпаного (terefah) в полі, псові кинете його!" 3 М. 22:8: „Падло та розшарпаного (terefah) не буде він їсти, щоб не занечиститись ним". Пор. М. Островський „Як гартувалася сталь", 1937 р. ст. 307: Старики (євреї) не їдять трефного.

Три — кількісний числівник, що слідує після два. Слово всеслов'янське і індоєвр. спільнослов. trie, давньоукр. триіє, гр. treis, лат. tres, лит. trys, санскр. tri, п. trzy, рос. три. У староукр. грамотах слово передається як три, трї, тры, триє.

А кони, що соут по трї гривни слободно имъ (Сучава, 1460 BD II 274).

А три копы грошей (Вільна, 1403 АЛРГ 56).

Трибу́на — підвищення для виступу промовців, переносно засіб використаний для політ. діяльності, напр. газета, в якісь хтось виступає для захисту якихось ідей, з італ. tribuna, що походить з лат. tribunal.

Трибуна́л, -лу — суд, іноді вищий суд з лат. tribunal, tribunalis — п'єдестал у формі півкола, пам'ятний стовп, а також влада, панство, можновладці.

Лекс. 1627.240: Судище, суди́лище — суд всякий, трибунал, містце ку суженью.

Трибу́хи — нутрощі забитої тварини, рос. требуха, походить з слова треба, тряба із значенням жертви, офіри.

Брухъ — чрево, утроба, животъ, трибухъ. Син. 9.

Трива́ти — зберігатися, слово всеслов. і індоєвр.; у слов. мовах всі слова цього гнізда відповідаючі укр. тривати, тривожний, тривога мали в корні т. зв. головний р (r); пор. чс. trvati, п. trwaly, trwoga; у давній укр. мові цей р віддавали через рь або ръ, інколи

рѣ — останнє тільки правопис, а не вимова; пор. Слова Феод. Печ. VI 208: трьпѣния бо иматє трѣваниіє, пор. ще трьвълиєниіє, тръвълнєниіє, тривълнєниіє. Пізніше голосний р (г) зник і дав різні звуки у різних місцевостях: тревати, тривати, трівати; пор. дрива, дріва, дрова, лижка, ложка і т. п. Тепер прийнято писати ри — тривати. Д. сл. траяти, старочс. träti, інд. trajate — зберігає, авест. thrati — оборона, ірійське trath — час.

Постъ трва́єтъ ажъ до самого Успенія. Катих. 1645 р. 39 б.

Помста вѣчне трвати будетъ. Т. т. 1645, р. 97.

Триво́га — 1. неспокій, збентеження; 2. загроза, сполох від тривати з суфіксом -ога; див. тривати, хоч значення помітно віддалилося.

Лекс. 1596.18: Мятеж — замученьє, трвога. Мятуся — трво́жуся.

Т. т. 88: Смущеніє — тр'воженя, тр'вога. Смущаю — тр'вожу.

Тридев'яте царство — 27-ме царство, дуже далеко. У давнину був час, коли на основі рахування була дев'ятка, а не десятка. В грамоті XVI ст. подається „тридев'ять креїетов".

Три́дцять — ст. сл. тридесѧть, тридцать; у З. У. трийцять. Тридцятилітній. Склад слова: три-дцять. Вже у 1398 р. зустрічаємо: тридцять кониі, Р, 56.

Три́зна — похоронні поминки у східних слов'ян язичників. Над мерцями сипали могилу, пили і їли, іноді справляли ігри і бойовиська. Див. рос. поему Шевченка „Тризна", але слово вживається як книжне і в суч. укр. мові: „Тризна по бузувіру" (Р. Іваничук, Бл. д. м. госп.), корінь спільнослов. *try + zn, ц. сл. тризнити — боротись, рос. тризнит — маячить, чс. tryzeń — страждання.

Три́знище — ігри, що справились на тризнах.

Лекс. 1627.258: Три́знище — игриско, 289; Тризник — ширмѣр або тот, що на игриску єст. Тризнище — мѣстце, где бывают поєдинки або ширмѣрства або боіованя, вытечки и иншии таковии.

Тризу́б — історично родовий герб булгарських ханів-балтаварів, знак балтавар, вилка з трьома зубами вверх, до сьогодні зустрічається як герб у кримських татар, але з зубцями

Тріськ! — звуконаслідування раптового тріскання. Звідси: тріскати, тріщати, тріскотати. З прамови.

Тріу́мф — лат. triumphus — урочистий в'їзд у столицю Рим полководця-переможця. З бігом часу значення сильно поширилось і тріумфом стали звати більшу перемогу чи врочистість на честь кого, або взагалі блискучий успіх. Особа ця — тріумфатор, лат. triumphator.

Лекс. 1627.85: тріумф — розславляю, розношу́.

Т. т. 158: Побѣдами — триу́мфами, триу́мф з звитяжства. В побѣдѣ явитися — тріумфова́ти.

Т. т. 293: Одолѣніє — звитязство, переможѣньє, тріумф.

Тріумфа́льний — лат. triumphalis — тріумфальний, урочистий, переможний. Тріумфальна а́рка — пишні ворота, через які в'їздив у столицю Рим переможець. Тріумфальна коло́на — колона на честь великої події.

Троїсті музики — музики або музиканти, які грали на трьох інструментах: скрипка, бубон і дудка чи цимбали. Були поширені і шановані в Україні.

Трон, тро́ну — оздоблений стілець, символ королівської влади. З гр. thronos — престол.

Тропа́ — 11-томний академічний словник укр. мови подає: вузенька пішоходна доріжка протоптана людьми або тваринами, в тропу ступати чию — іти за ким-небудь, наслідувати кого-небудь. В Этимол. словарь рус. языка М. Фасмера знаходимо п. trop — слід; рос. дієслово трепать — смикати, шарпати, термосити, плеска́ти по плечах. Отже в основному автор схильний до відшукування звуконаслідувальної основи. Але це слово надзвичайно цікаве, якщо йдеться про інерпретацію загадкового місця з Слова про Ігорів похід: Рыща въ тропу Трояню чресъ поля на горы". Ідеться про характеристику мистецтва „співця старих часів" Бояна, який, коли хотів щось описати, зробив дуже широкі асоціації. Оцей вираз тропа Трояня зоставався загадкою для найбільших славістів. А. Брюкнер в Етимологічному словнику польської мови так само співвідносить вираз „тропа Трояня" з польським словом trop, який означає слід звіра і з дієсловом „трепать" і інтерпретує його як стежка. Справді існює в сучасній Румунії „дорога Траяна", але вона знаходиться на півдні Трансільванії, де слідував імператор Траян і існує „вал Траяна" — укріплен-

ня на границях території зайнятої римлянами, і все це жодного відношення до Слова про Ігорів похід не може мати.

Наше тверде переконання, що у виразі „тропа Трояня" слово тропа не означає стежку, а „трофей". Ідеться про знаменитий монумент сьогодні в руїнах біля місцевості названій Адамклісі у Добруджі, яка була зайнята римлянами раніше від самої Дакії, навіть сьогодні ця руїна має 12 метрів висоти, де було записано імена 3800 бійців, які впали у цій битві. Коли у V-му столітті протобулгари, в союзі з східнослов'янськими племенами, почали свої наступи на Візантію, вони неминуче йшли біля цього монументу і фортеці, розташованої недалеко від нього; він, мабуть, справляв на цих кочовиків колосальне враження. Тому про це писав їхній співець Боян — до речі, Боян чисто болгарське ім'я, до сьогодні популярне в Болгарії — і скільки разів протобулгари повторювали ці напади, які закінчились до речі кінець-кінцем успіхом, бо їхні нащадки таки зайняли територію сучасної Болгарії і заснували там своє царство, стільки разів їх страшенно вражав цей пам'ятник античності. Тому то Боян рискав своєю фантазією через поля і гори і дійшов до тропи Трояна — Tropaem Traiani і у ті сім віків Трояня, про які говориться у Слові тобто, до XII ст., коли писалося Слово, щоразу пам'ять про все це була живою і жила мрія повернутись у ці місця. Недаремно ж вона не давала спокою сину болгарського принца Угера (аліас Ігоря) Святославу, який повернувся з своїм військом у Добруджу покинувши Київ, який йому здавався незначним і вирішив тут, у Добруджу, зробити собі столицю і центр свого царства. Див. Собачі угри, Святослав, Угер, Чорні болгари; Топоніміка. М.Л.К.

Тропа́р — церковний спів специфічний для певних свят. В грецькому оригіналі тропарі мали строфічну будову.

Лекс. 1627.465: Тропар, Тропа́ріон, ел. вѣрш, пѣніє, пѣснка или образованіє.

Трости́на — стеблина очерету, комишу і т. д., праслово, болг. тръст, тръстика, рос. тростинка, словен. trosnik, ст. сл. тръсть. У давній мові більше вживалось слово трость. Тростину використовували для писання.

Слово о п. І. 1187р.: А Игорь князь поскочи горностаємъ къ тростию, 40.

Лекс. 1627.259: Трость — тростина, перо, которым пишут книги.

Тротуа́р — хідник, частина вулиці, де ходять пішоходи, з фр. trottoir з дієсл. trotter — ходити, чимчикувати.

Трофе́й — гр. trophaion, лат. tropaeum — 1. пам'ятник, у честь якоїсь перемоги, у греків він складався або з постаменту, де були поставлені зброя або з земельного насипу, або з громади каміння. Римляни перейняли у II столітті до н. е. грецький звичай спорудити трофеї придавши їм монументального вигляду. На території суч. Румунії знаходиться такий римський „трофей" пам'ятник в Адамклісі (див. тропа), він знаменував собою перемогу римлян над союзними племенами дако-гетів з іншими варварськими народами. Адамкліс знаходиться в Добруджі — провінції розташованій на захід від Чорного моря; 2. жертвоприношення якомусь божеству в честь перемоги з воєнної здобичі; 3. у сучасній мові трофей — це воєнна здобич з фр. trophée, яке походить з гр. і лат. М.Л.К.

Тро́хи, трошки, трошечки, потроху — зах. укр. троха, трошка, трішки, трішечки; давнє троха — це кришка. Полт. акти 1668 р. ст. 127: трохи, тут же часто троха, 99, 127, 147, 158. В Галичині часто вживають дещо зам. трохи, див. дещо. Трохи занедужала, Коц., 52. В давній п. мові було trocha, troszka.

Лекс. 1627.36: Засмѣялся трохи.

Т. т. 46: Лакоти єдати хот трьха.

Т. т. 242: Ба́рзо тро́ха, мало.

Книжечка троха исправлена, Катих. 1645 р. Передмова.

Укр. літ. мова ніколи не вживає „дешо" в кількісному значенні, а тільки трохи. Дещо вживається тільки у займенниковому значенні. У Ір. Вільде: Химерне серце, 67 читаю: Щоб дещо прикрити лисе чого; тут треба тро́хи. Пор. у Шевченка: Трохи жо́вчі, 217. Якось трохи полегшало. Так само в „Любов оповита брехнею" переклад М. Островерхи, 9: Щоб дещо побазикати, а треба — трохи.

Трохи́м — чол. ім'я, ст. сл. Трофиміи, гр. trochimos — годувальник.

Лекс. 1627.465: Трофім питател.

Троя́к, -ка — назва польської монети в три гроші. Вартість в Україні була не однакова, були і різні назви (Є. Чернов, 39).

Троян — у двомовному виданні оригіналу поруч з перекладом Максима Рильського Слова про Ігорів похід (Вид-во Дніпро,

Київ, 1974) читаємо у поясненнях до тексту: „Рища въ тропу Трояню". Прикметник Троянь у „Слові" зустрічається чотири рази. Ймовірно, що Троян — це староруський поганський бог; тоді „тропа Трояна" буде означати путь пророчого, „божественного", віщого натхнення поета, згадані далі у творі „віки Трояна" — давні християнські часи, „земля Трояна" — Руська земля, „сьомий вік Трояна" — останній вік поганства (у давніх легендах число сім означало „останній"), стор. 78.

Ці твердження безпідставні. У різних пам'ятках ми знаходимо згадки про божества східних слов'ян. Ім'я Троян ніде між ними не фігурує. В згаданих вже нами публікаціях з альманаху „Хроніка 2000" випуск I, 1992 р. зокрема в статті Юрія Олійника „До поеми Шамсі Башту" знаходимо натомість ключ до загадки. Тут зазначено: „Адже Боян — реальна історична особа, аварський хан, уславлений походами на Візантію, за Дунай. Згадаймо, що Боян „Слова..." пов'язаний з „тропою Траяна" — як у давнину називався загальний напрямок рейдів союзних аварських племен за Дунай, де знаходився „Трапеум Траяні", відома колона римського імператора Траяна" (стор. 77). Чи саме про цього Бояна, який запам'ятався грою на струнних інструментах, чи про іншого Бояна мова, але факт те, що всі посилання у „Слові" на Трояна є посиланнями на римського імператора, пам'ять про якого була ще дуже свіжою в VI столітті, коли кутругури — тобто „собачі болгари" почали нападати на Візантію через Добруджу. А автор „Слова", і ним був вірогідно Володимир, син київського князя Святослава, виховувався в Чернігові, де було багато булгар з різних булгарських племен, що осіли на Чернігівській землі і був близько ознайомлений з їхніми традиціями, які у той час переплітались з історичною пам'яттю східних слов'ян, див. гасло „Слово про Ігорів похід". Отож ми пропонуємо такі розшифровки: „тропа Трояня" — напрям рейдів тюрських кочових племен повз пам'ятника Тропеум Траяні; „віки Трояня" — це багатовікові рейди, „земля Трояня" — Скіфська земля Добруджа ж була „Мала Скіфія", а „сьомий вік Трояна" — це XII ст. — час походу Ігоря проти половців і написання „Слова", коли саме сповнилось 700 літ від перших експедицій — у роках 493, 499 і 502, вони вперше спустошили границі римської імперії і це продовжилось аж до року 650, до смерті Курбата. М.Л.К.

Троянда — запитують нас: „Відкіля походить слово троянда, що в Україні означає рожу?" Уживають його новіші письменники,

але й у Куліша знаходив я це слово. Тішить мене, що в нас власне слово на означення міжнародного терміну „рожа". Слово троянда — рідке серед слов'ян слово, бо тільки болгари мають його у формі трандафиль, а всі інші від гр.-лат. rosa — рожа. Назва ця походить від сердньогогрецького (візантійського) triantaphyllon — тридцятилисник, давнє triakontaphyllon. Від давнього часу в Україні жило багато греків, особливо на півдні, від них ми взяли чимало різних слів, між ними й деякі назви плодових дерев та городини, як вишня, черешня, огірок, тмин, ріпа, анис і т. ін., бо греки займалися садівництвом та городництвом. Від них взяли ми і троянду, трохи переробивши. Сполучення nt ще задовго до IX-го віку, цебто до наших писаних пам'яток, самі греки вимовляли вже як нд, так само вимовляють nt і сучасні греки, trianta — тридцять вимовляють як „тріанда", наше троянда. Уже в давнину греки рожу звали не тільки повно triantaphyllon, але й скорочено trianta — тріанда, наше троянда. Слово троянда добре відоме в Україні, навіть в живій народній мові, напр. Словник Грінченків IV, 288 подає з Полтавщини: Рости, рости, трояндочко, не хилися. Троянда — це повна рожа, rosa centifolia, на неповну рожу так не кажуть — це буде дика рожа, собата рожа і т. ін. Деяка перерібка грецького слова від форми болгарської свідчить про давнину цього слова в нас, форма рожа значно молодша.

Труба́, труби́ — 1. довгий предмет кільцевого перерізу, порожнистий всередині; 2. мідний музичний інструмент, в основі якого є труба, який широко застосувався в битві, див. сурма. Сучасна труба зігнута кільцем і має циліндричний корпус. Ц. сл. труба (з юсом великим) праслов. позичка з герм. мов, д. нім. trumba і італ. tromba — сурма.

Слово о п. І. 1187р.: Трубы трублять в Новѣградѣ. Трубы трублять городеньскии. Под трубами повити.

Труби́ти — видобувати звуки дуючи у трубу, ст. сл. трубити (з носовим у). Носовий звук зберігається в угор. trombita бо слов. позички в угор. мові походять від періоду перед зникненням носових голосних у спільнослов. мові, але і в гуцульській „трембіті", що свідчить про давність цього інструменту.

Труд — наполеглива, старанна праця людини, праслово; ц. сл. трудъ, трудити, болг. труд, п. trud, срб. труд, лат. trudo — тисну, давлю; гот. us-thriutam — трудити, нім. Verdruss — гризота з д. нім. druz — труд.

У Слові о п. І. це слово зустрічається у „Сні Світослава": „Чръпахуть ми синеє вино з трудомъ смѣшано", що є явна нісенітниця. На думку Олжаса Сулейменова („Аз и я", стор. 64), тут сталася помилка переписувача, мало бути тюрське turta — осад вина.

Лекс. 1596.30: Труд — праца.

Трудни́й — пов'язаний з великим фізичним або розумовим зусиллям, важкий.

Слово о п. І. 1187р.: Старыми словесы трудьных повѣстей.

Труна́ — зах. укр. тру́мна — скриня для небіжчика; п. truma, trumna, запозич. з верхньосакс. truhne, сер. верхн. нім. truhe — скринька. Перше визначало скриньку взагалі, а пізніше стало визначати тільки „скриньку для похорон померлих". У наших пам'ятках слово „труна" відоме ще з XVI в., напр. „Трупъ лежит у труни" (Арх. ЮЗР VI I ст. 100, 1577 р.).

Лекс. 1596.25 б: Ра́кка — тру́на, гроб.

Лекс. 1627.205: Ра́ка — трунна, дереви́ щех або ма́ры.

Тру́нок, тру́нку — з нім. trunk — напій, питво, суч. нім. Getränk, п. trunek, нім. ім. з дієсл. trinken — пити.

Труп, тру́па — тіло мерця, ст. сл. трупъ — член, тіло, тулуб, мертве тіло; срб. труп — тулуб, пень; болг. труп — тулуб, труп, трупи — стовбури дерев; рос. труп — тіло мерця; рум. trup — виключно тіло; болг. трупам — громаджу, накладаю; лит. trupeti — дробити, trup — кавалок; д. прус. trupis — колода; гр. trypao — кручу, trype — діра.

Трус — 1. трясіння, здригання; 2. метушня; 3. обшук.

Труси́ти — 1. розхитувати, трясти; 2. хитати, зокрема головою; 3. робити обшук — чергуванням голосного споріднено з дієсл. трясти.

Слово о п. І. 1187р.: Труся студеную росу.

Трусік, трусик — кролик, бо він хитає головою. Відси вигук-принада кроликів „трусь-трусь-трусь!".

Труті́зна — речовина шкідлива для організму, отрута; ц. сл. трути, трову (з носовим у) — отруїти, п. otruta, рос. отрава; гр. tryo — отруюю, trauma — рана.

Лекс. 1627.300: Отрава — трутизна.

Тру́тити — діал. 1. штовхати, спихати; 2. кинути; 3. втручатися, вміщуватися; п. trącać, чс. troutiti, ц. сл. труть (з юсом великим) — ватага, юрба, тіснота.

Лекс. 1596.31 б: Отриновеніє — оттрученьє, отрицаю — оттручую. Буд. отрину́ — оттручу́, оттрясу́.

Трух-трух, трюх-трюх, трухи́-трухи́! — звуконаслідування бігу коня. Звідси тру́хати, трюха́ти, трюхнати. З прамови. Трюхати — помали везти. Моя кобилка трюх-трюх! Воропай, Звичаї, 42.

Трюмо́ — 1. високе стояче дзеркало; 2. арх. простінок між вікнами, звичайно прикрашений орнаментом з фр. trumeau.

Лекс. 1627.260: Туга́ — тоскность.

Т. т. 323: Раченіє, рачи́тельство, желаній — любов, которою до кого идемо, або поступуємо за хорошым, пожада́ньє, туга́.

Туди́ — арх. туда, давнє туды, туда, туду; слово утвор. від займенникового кореня т + уду (удѣ) і означало спочатку напрям руху від мовця або якого-небудь об'єкта, сучасне звідти. Пізніше сенс змінився і стало синонімічним з іншим прислівником утворени-м з т + амо — тамо.

А гостя нє принєволити но куда хочет туды поидеть (1366 Р 14).

Имал бы проити чєрєс Басарабскую землю и тоуда пєрєвозити сѣ чєрєс Дунаи на зємли тоурєцкого чьсарѣ (Гирлов, 1499 BD II 423).

Тужу́рка — піджак з фр. toujours — завжди, як „завсідня одежа". На Полтавщині часто жу́рка.

Туз — найстарша карточна фігура з нім. Daus (duz) dus з лат. duus, двійка, дві очки на кісточці в грі в кості. Те саме що єдинка — одне очко, чи ас, з нім. es, а те від лат. монети.

Тузе́мець — рідко, те саме що тубілець, з той + земля; рос. туземец.

Лекс. 1596.29 б: Тузе́мец — обыватeл, насе́лник.

Ту́зін, -ну — ч. р. зах. укр. з п. tuzin, на Сході дюжина, з фр. la douzaine з douze — 12; з лат. duodecim, нім. сер. роду das Dutzend.

Туй-туй — часте в З. У.: Здавалось туй-туй справу покінчив, Леп. 3 ж. 26; на Сході не вжив. тут — ось-ось, зараз.

Тук! тук-тук! — звуконаслід. стуку. Звідси ту́кати — стукати. У вікно тук-тук!

Слово о п. І. 1187р.: Дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажуть, 43.

Ту́л, ту́ла — заст. сагайдак, п. tuł, праслово тулъ — покривка, схованка; тулити — заховати, притулок — захист.

Слово о п. І. 1187р.: Тули у них отворени.

Лекс. 1596.30: тул — сагаидак.

Тум або ту́ма — так у давнину називався народжений у татар, коли батько чи мати були християнами. З тюрського.

Тума́н, -ну — імла, непрозоре повітря, з пол. тюрк. туман — дим, темрява, Дм. 547.

Трясти́ — 1. швидко і рвучко хитати, штовхати; 2. викликати тремтіння, дрож — про холод, хворобу і т. д. У давній мові мало і інший сенс: робити обшук. Походження — звуконаслід.

Тс! — вигук: тихо!

Ту — часто вживана зах. укр. форма з давнього ту. Східноукр. і літературне тільки тут. В давнину було ту (з юсом великим або у) із значенням „там" і тутъ, туто із значенням „на цім місці". Мц. ту́та, тутка, див. тут.

Слово о п. І. 1187р.: Ту нѣмци и венедици, ту греци и морава, 22.

И пан Янчински рекъ: ту я маю слидогонъ ис Мокрычаны (Володимир, 1498 Арх ЮЗР 8 IV 119).

Tu quoque fili — Ти також мій сину! — слова, які вимовив Юліус Цезар, коли серед змовників, які напали на нього в Сенаті з метою його убити, пізнав свого прийомного сина Брута.

Туале́т, туале́ту — 1. одяг, убрання; 2. наведення порядку у зовнішньості; 3. столик з дзеркалом; 4. убиральня у громадських місцях з фр. toilette.

Ту́ба — літературна наша мова слова „туба", лат. tuba, часте в польській мові, не знає. Звичайно вживає праслов. позичку з германського труба́ або сурма з турецького surna — сопілка.

Тубілець — корінний житель далекої, звичайно від центрів цивілізації, місцевості, з п. tubylec — тутешній, абориген. Одинадцятитомний словник укр. мови подає тубільний, тубілець, проте І.

Огієнко вважає таке написання невиправданим, бо ж ст. сл. ту + быти дало ту-билець. Гр. I 109 дає „булий-бывший, звідси ту-булий — тут бувший. З ст. сл. ту (тут)+ быти (бути).

Яко властному шляхтичови тубылцови заживати (Луцьк, 1438 Р 141).

Ту́га — смуток, горе, печаль, відоме по наших пам'ятках з XI віку. Пор. д. є. tuga з тим же значенням.

У Слові о п. І. 1187 зустрічається сім разів. Напр. Въстона Києвъ тугою. Уже туга умь полонила.

Лекс. 1627.143: Скорб — ту́га.

Тиму́лт — арх. сильний рух супроводжений шумом і безпорядком, лат. tumultus.

Лекс. 1627.156: Тиму́лт, розрух.

Туні́ка — у давніх римлян одяг типу сорочки спочатку вовняної, а з IV ст. лляної переважно білого кольору. Поверх туніки носили тогу, пізніше тунікою назвали білу сорочку духовних осіб, яка сягала до колін.

Туп! тюп! туп-туп! — звуконаслідування важкої ходи. Звідси: тупати, ту́пнути, тупоті́ти, тю́пати. З прамови „Де коза туп-туп, там жита сім куп", співанка (Труды III 269).

Ту́піт, -поту — звуки ударів ніг об землю, підлогу тощо при ходьбі, бігові і т. ін. Від туп. Див. туп.

Лекс. 1627.257: Топот — ту́паньє.

Тур, -ра — ст. сл. туръ — дикий бик, слово всеслов'янське і індоєвр., напр. гр. tauros, лат. taurus (бик), лит. tauras і ін. Але в деяких народів „тур" — це зубр.

Слово о п. І. 1187р.: Рыкаютъ акы тури, 29.

Т. т.: Слава буй туру Всеволоду, 46.

Т. т.: Яр туре Всеволоде!

Тур — арам. tor — бик; Дан. 4:22, Ез. 6:9 в арамейській читалось як „таур", чи не звідси й гр. і лат. слово. Пор. сучасну євр. приповідку tores špilen — гратися в боротьбу биків, взагалі гратися.

Тур — це предок свійського бика, вільний житель степів. Останній зубр, як свідчать літописи, загинув ще на початку XVII ст., Гонч. Л. і зб., 245.

Тур! Тур-тур! — звуконаслідування голуба або шуму взагалі.

Звідси туркати, туркотати, туркіт, -коту. З прамови.

Тур-тур-тур! — звуконаслідування все того самого. Звідси: ту́ркати — говорити все те саме, зату́рканий — все тим самим. Ту́ркало — говорить все те саме.

Турба́н — перс. дулбенд — головний убір східних народів, зелений у нащадків Магомета, білий у можновладців.

Турба́тор — арх. людина, яка породжує неспокій, бунтівник. Слово лат.

Лекс. 1627.205: Расколник — турба́тор.

Турбува́ти — тривожити, хвилювати; стара позичка з лат. turbare з тим же значенням. В укр. мові слово рясне ту́рба: Та й спать ляже втомившись турбою такою, Шевч., 556. Тепер турбо́та, турбування, турботливий.

Лекс. 1627.236: Бываю турбованый.

Т. т. 246: Соклащенный — затурбованый.

Турбува́тися — 1. занепокоїтися; 2. виявляти увагу до чиїхось потреб. Не турбуйтесь — ввічливий вираз, яким виявляємо турботу, щоб когось не занепокоїти. Не турбуйся тим, Гр. 335. Про що ви турбуєтесь, Кул. 381.

Туре́ччина — арх. і рос. Турція, Туркія — держава з столицею до першої світової війни у Стамбулі (Константинополь, Царград), тепер в м. Анкара в Малій Азії (Анатолії).

Лекс. 1627.354: частину Азії, тую розумѣют тепер же ся Ту́ркію зовет.

Турийське — районний центр Волинської області. У Повісті временних літ за Лаврентієвим списком під 1097 роком кілька разів згадується місто Тоурийськъ — це місто знаходиться над річкою Турією, притокою Прип'яті, говірково Туриськ чи Туріськ.

Турк! — звуконаслідування легкого але частого удару. Звідси туркати, затурканий — забитий, заляканий; туркотіти.

Турни́р, -ру — бойові змагання середньовічних рицарів з нагоди свят при дворах феодалів або королів, які провадились згідно певним правилам, нім. das Turnier, фр. le tournoi, англ. turney, п. turniej.

Турну́ти, турити — розм. гнати, проганяти за А. Соболевським слово скифське (Филин, 27).

Тусь-тусь-тусь! — звуконаслід. принада свиней в З. У.

Тут — прислівник, утворений з поєднання прислівника ту з займенниковою часткою ть — то. Ця форма засвідчена починаючи з XIV ст. замість давнішого ту.

А тутъ нѣтъ иному чаиковцю ни землѣ ролноѣ а ни сѣножати (Казимир, 1349 Р 3).

Тут тые грани сам... зарубал (Володимир, 1498 Арх ЮЗР 8 IV 119).

Туте́шній — давнє тутошьній в Галичині, також тутейший з п. tutejszy, який мешкає або працює в даному місці, місцевий.

По всих именєй моихъ... в зємъли тутошнєй волынской лєжачихъ (Володимир, 1475 AS I 72).

Ту́тка — зах. укр. гільза з п. tutka, нім. dütchen.

Ту́тнути — арх. гриміти; звуконаслід.

Слово о п. І. 1187р.: Земля тутнет.

Tutti quanti — італ. всі без винятку; вираз вживається і для доповнення переліку.

Ту́фля або туфель — ж. р. рідке, звич. вживається пантофля з нім. Pantoffel.

Ту́ча — ст. сл. туча (з юсом великим). В укр. мові це архаїзм, гроза з сильним дощем, ст. со. тучя — це дощ.

Слово о п. І. 1187р.: Чрьныя тучя с моря идут.

Туш, туші — з нім. Tusche — чорна або кольорова водяна фарба для малювання чи креслення. Звідси тушувальний, тушування, тушувати й ін. Звідси й стушовуватися, витирати туш — зникати. У нас це калька з рос. стушеваться, яке перший в літературі заводив М. Достоєвський в своєму „Двойнику", 1846 р.

Ту́ша — випотрошене тіло забитого звіра, тат. туш — груди, Дм. 547. Преображ. виводить від слова тук — жир, III 24.

Тху — бігти що тху, пор. ст. сл. дъхнути, дъханиє.

Тятива́ — шнур, мотузок, який туго натягує кінці лука, рос. тетива, п. cięciwa, праслово, ц. сл. тятива — струна, чс. tietiva від кореня *ten — натягнути, в'язати, звідки і тенета; див. тенета, а також тон з грецького бо гр. teino — напружую, з чого і tonos, лат. teneo — тримаю, інд. tanti — ряд, гр. tasis — напруження, нім. dehnen — розтягувати.

Тьма — десять тисяч або дуже багато взагалі, ст. сл. тьма, тъма, тма. Тепер тільки — дуже багато або сила-силенна: народу було тьма. У тюрських народів тьма означало десять тисяч, десятитисячне військо. Оскільки таким військом опанувалась певна область, то за татарщини на Лівобережжі „тьма" визначало край, область, напр. були Чернігівська, Курська „тьма".

Тьма — відсутність світла, темрява, пітьма, отемнілий — осліплий, темниця — в'язниця, бо там було темно, тьмяно, потемки. Слово всеслов'янське, ст. сл. тьма, тма — темнота, тьмьница, тьмьныи; рос. темный; п. ciemny, ćma; лит. temti — темніти, tamsa — тьма; інд. timira — темний, tamas — тьма; авест. temah — тьма; лат. tenebrae — темрява; temere — наосліп; нім. Dämmerung — смеркання.

Слово о п. І. 1187р.: Тъмою ся поволокоста, Тьма свѣтъ покрыла, Вид тьмою вся своя воя прикрыты.

Тьмуторокань або Тмуторокань — місто на Таманському півострові (Азовське море, що прилягає до Чорного моря). В XI-XII ст. центр окремого князівства, в якому панували поперемінно тюрські і київські князі — Рюриковичі. Назва походить вірогідно від тюрськ. тумин — великий військовий відділ, або таман-таркан з тим же значенням; див. і „тьма". Назва згадується кілька разів у Слові про Ігорів похід, між іншим таке місце: „Из Кыев дорискаше до кур Тмутороканських". На думку Олжаса Сулейменова, слово „кур" не має тут нічого спільного з світанковим співом півнів, як вважають звичайно дослідники, а відноситься до тюрського „кура" — стіна, мур, огорожа, що, мабуть, так і є. Див. Тмуторокань.

Тьоп! — звуконалідування удару або тяжкої ходи. Звідси тьопнув по голові, насилу дотьопав до мене.

Тщеславіє — арх., рос., марнослав'я, рос. тщета — марність, рос. натощак — на тщесерце, тще — даремно; давньорус. тощ — пустий, ст. сл. тъшть, тъштета співвідноситься до рос. тощий — худий, срб. ташт — пустий, староп. tszczy — втратити самоконтроль, інд. tuccayas — нікчемний. В укр. мові з цього кореня „наще" — ще не ївши, на тщесерце. Див. наще.

Лекс. 1627.262: Тщеславіє — порожняя слава.

Тю! — вигук на вовка, собаку або й на людину, коли вчинить дурне: Тю на твою голову! Тю на тебе! Тю на твого батька! Тюкати, тюкання.

Тюль — ч. р. прозора, сітчаста тканина з фр. le tulle.

Тюрма́ — в'язниця; в давнину була яма. Пор. Ісаї 51:14: Закутий в кайдани незабаром розв'язаний буде і не помре він у ямі. Ось тому й Шевченко пише у „Кобзарі" (Подражаніє Єзекіелю): І в Вавилоні посадили в тюрму глибоку, 553, глибокі ями тюремні, з яких несила було вийти без стронньої допомоги, були знані в Росії ще на початку XIX ст. Крім цього тюрмою звалася ще „по́руб" — товстостінна темниця. „Из'яслав привезше Всеслава Кыєву, всади в поруб", Пов. вр. літ, 6575 р. Поруб, звичайно, глибока землянка, звідси друга назва тюрми: погреб, темниця, бо поруб був без вікон. Проте етимологія сучасного слова тюрма веде нас зовсім в інший бік, це не яма, а башта, бо укр. тюрма́, рос. тюрьма́, п. túrma прийшло з німецького Turm, а далі з лат. turris, а все це вежа. Наша форма з **ю**, а не **у** вказує, що ми взяли це слово у росіян. Тюрмою народів називали царську Росію.

Лекс. 1627.218: Юзылище, турма́; 255: Твержа, твердыня — турма́, вежа; 267: Узница — турма́, вязеньє. Узылище — вязеньє, веселая издебка, кулик, тара́с, турма́.

Ці приклади з Беринди показують, що спочатку українці взяли польську форму слова, а тільки після возз'єднання проникла форма російська, що само по собі дуже промовисте явище.

Тю-тю-тю! — звуконаслідувальна принада курей.

Тютю́н, -ну́ — рослина і її сушена і роздріблена форма для куріння, палення з пол., тюрк. тутун — дим, табак. Дм., 548.

Склеп, в якому продавали в Галичині табачні вироби називався до II світової війни „трафіка" з італ. trafico — торгівля, ця назва була загальноприйнятою в Австро-Угорщині.

Тю́тя — в дитячій мові птах, особливо курка. Див. тю-тю.

Тягар, тягара — 1. щось важкого, придавлюючого; 2. вантаж. Див. тягнути.

Лекс. 1627.16: Бре́мя — тяжа́р, бе́ремя, тлумок, и теж товар, который в корабли албо на возѣ.

Тягну́ти — волокти, праслово спорідн. з словом тяжкий. Ц. сл. тяжькъ, тяжесть, тяжава, тягость — тягар; чс. tiežky, tiž, tihota; рос. тяжки́й, тяже́лый, тя́га, тягнуть, тяглый, тя́жба — процес, истязать — катувати, тяжение; п. ciężki, cieżyć; лит. tingus — тяжкий; авест. thandzajeiti — тягне, thanwan — лук. Див. натяжка.

Тяготá — трудність, важкість. Див. тягнути.
Лекс. 1627.261: Тяжесть, тяготá, тя́жкость.

Тяжки́й — 1. який має велику вагу; 2. яке вимагає велике зусилля.
Слово о п. І. 1187р.: Тяжко жити головы кром плечю, 44.

Тя́ма — розум, знання. Візьми собі в тямкú — зрозумій.

Тя́мити — це розуміти, затя́м — це зрозумій, убий собі в тямки. В Галичині звичайно затямити — це запам'ятати, затям — це запам'ятай. Самчук Волинь III: Він те бачив і затямив, 244. Йому хочеться на все надивитися, затямити, мати в собі, 235. Юл. Опільський: Ідоли падають І: Одно затям собі, 166. Пор. М. Вовч.: Мати вмерла — я ще малесенька була, добре й не запам'ятаю. Натомість із значенням зрозуміти: Нічогісінько не тямить, тільки людей дурить, Гр. 116. Треба й жінкам щось тямити про громадські справи, Т. т. 140.

Походж. невідоме, може рухонаслідув., як п. ciamkać — повільно їхати.

Тяти, тну, тнеш — рубати, див. потяти, перетинати.

Тьотя — розм. див. тітка.

Тьох — звуконаслідування трелів солов'я чи сильного биття серця. Серце тьохнуло. Соловейко затьохкав.

Тьху — звуконаслідувальний вигук незадоволення.

У

У — двадцять третя буква української азбуки, в ц. сл. зветься ук. Цифрове значення 400. Звичайно в ст. сл. і ц. сл. письменності звук **у** передається через **оу**.

У — виклик горя.
Лекс. 1627.45: Горе, нарѣчіє — бѣда, уá.

У — вигук обурення. Поширена форма угу! — вигук підтвердження. Звідси — ігікати.

Убирáння — 1. дія за значенням одягатися, убиратися; 2. одяг, п. ubiór від брати, ст. сл. бьрати, беру (з носовим у). Брати

означало спочатку нести, будучи спорідненим з лат. fero з цим значенням.

Лекс. 1627.293: Одѣяніє — одѣньє, убиранье.

Убір, убору — див. убирання 2.

Лекс. 1627.7 б: Вретище — жалобный убир.

Т. т. 268: Украшеніє — уби́р.

Ублажа́ти — розм. догоджувати, задовольняти чиїсь бажання від слова благий. Див. благий.

У Беринди слово має дещо інше значення:

Лекс. 1627.11: Ублажаю — похваляю, блажу — хвалю, чту, добрю.

Убо́гий — слово бог, дохристиянське, прийшло з перського, де означало багатство, замінюючи слово „див", інше індоєвропейське слово для надприродних сил, внаслідок того,щ о в тюрських мовах „див" був віщим птахом, який мав подобу орла. Це той самий див, про якого згадується у Слові про Ігорів похід, але зображення якого зустрічається і в т. зв. „скарбі Аттіли" див. скарб Аттіли. В обох випадках йшлось про міфологічну постать протобулгар. Отже у-богий це той, що не має бога, який дарує багатство, отже той, який позбавлений багатства. Див. Бог.

Убогі духом — євангельський вираз, Матвія 5:3: „Блаженні вбогі духом, бо їхнє царство небесне". Це досить неясне місце з Євангелій.

Отці Церкви пояснювали цей вираз як рівнозначний прикметнику скромний, покірний, але це досить далеко від складу цієї синтагми, не було же потреби висловитись інакомовно, коли є безпосереднє поняття. На нашу думку пояснення знаходиться на тлі давньоєврейської мови, бо ж оригінал євангелій був арамейський, семітський, а не грецький. Єврейське духовенство відчувало в певній мірі презирство до канаанців, корінних жителів Святої Землі, які не пізнали істину Божого откровення і називали їх „ам гаарец" — народ землі, яке стало синонімом до неука, до убогого духом. Ісус Христос послідовно протиставився цьому прояву невизнавання рівності між людьми, тому завжди прихилявся до упосліджених категорій населення — див. напр. гасло самаритянин. Тому він і обіцяв царство небесне цим „убогим духом", нехтуваним панівною верствою. М.Л.К.

Убо́жество — абстр. ім. від слова убогий.

Лекс. 1627.263: Убо́жество, убозство, нищета́.

Убру́с — діал. скатерка. Див. обрус.

Уважа́ти — 1. мати якусь думку, вважати; 2. зважати на кого, рахуватися з кимось, з чим-небудь. Див. повага.

Найпервѣй маєшъ уважати на Заповіді. Катих. 1645 р. 84 б.

Увертю́ра — вступ до великого музичного твору з фр. ouverture від ouvrir — відкривати.

Уве́сь — займ., давно постав з ст. сл. вьсь. Давнє вьсь, весь здовжило своє початкове **в** на **у**, і вже в давнину повстала окрема українська форма увесь. Так, у Луцькій Єв. XIV в. знаходимо: увесь народъ. Книга Луцька 1582 р.: Статок єсми увесь былъ покупилъ, 123. Краківський лист 1583 р.: И увесь тотъ переводъ. „Христос Писхон" 1630 р.: През ввесь жаль, 39. Полтавські акти 1668 р.: Грозячи, же увесь мир за Дорошенком тягнет, 136.

Ця форма ввесь, увесь загальновживана. Памво Беринда в своєму Лексиконі 1627 р. на стор. 21 подає її як українську: Весь — увесь, ввесь. Цебто форму весь П. Беринда подає як церковнослов'янську, а увесь, ввесь як українську. Форма „весь" — це архаїчна і російська.

Увес свѣт. Катих. 1645 р. 15. Увесь закон учинили, 76 б. Увесь законъ, 83 б.

Уви — арх. вигук, виражає біль, жаль або переляк. Збереглось у рос. мові: увы!

Лекс. 1627.264: Увы мнѣ — бѣда ми.

Угава́ти — заспокоюватися, протилежне — невгавати. Гр. Ільїнський Р.М. 1934 р. ч. I ст. 7 виводить із кореня гов-: болг. говея, слов. goveti — мовчати, чс. pohoveti — вигідно сісти, спочивати, pohovka — канапа. В укр. часте невгавати — без перерви що робити.

Угер Лачині — протобулгарський принц, небіж балтаваря (намісника) Габдулли Джильки (865-882), вважається у зведенні протобулгарських хронік „Історія Джагфара" основоположником Київської держави. На думку казанського історика Фархада Нурутдінова (див. Хроніка 2000, випуск I, 1992, стор. 69) ця сама особа, в Початковому літописі виступає під іменем Ігор Рюрикович. Він був батьком Святослава (див. Святослав), його убили древляне і за його смерть помстилася Ольга. Його первим братом був син

Габдулли Джильки Алмиш Джагфар, який 895 р. став царем Булгарської держави на Волзі і відомий в угорській історії як Алмош, його син Арбат (в угорській мові Арпад) з частиною угрів-мадярі булгар, предків сучасних секуїв, їде в Паннонію і Трансільванію стаючи засновником угорської держави. Див. угри.

Якщо прийняти це за істину, тоді усуваються ряд недоречностей в Початковому літописі, з якого випливає, що батько Ігоря Рюрик помер у 879 р., а за ним княжив його родич Олег, за час малолітства Ігоря, який вступив на престол щойно 912 р., отже 33 роки по смерті свого батька і княжив до року 945, коли йому було десь коло 70 років, а син його Святослав народився 942 р., коли Ігор був глибоким старцем. А коли допускати, що це був не Ігор, а Угер Лачині, тоді все стає на місце і вияснюється чому дружина, за складом, мабуть, варязька, все давала йому як приклад варяга Свенельда, який своїй дружині дає більшу платню і цим самим спонукала його до невдалого походу на древлян. Ці деревляни або древляни були за даними булгарської хроніку булгарським племенем агачірів, а їх центром був Іскоростень, болгарська назва якого Хорсдан, де була ставка Алмиша. А помста Ольги на древлян сталась року 946, після цього розгрому частина булгар перейшла на службу Києву та Чернігіву. М.Л.К.

Угол, ву́гол — слово того ж походження і знач., як і лат. angulus, але в укр. „угол зовнішній, виступ різної речі з вуглами: стола, хустки, вулиці, річки і т. ін.", Б. Гр. IV, 20 зветься не вугол, але ріг, так само в мовах болг., чс., і польській.

Угорці, угри або мадяри — це одне з небагатьох об'єднань племен доби великої міграції народів з Азії в Європу, які зберегли свою мову і свою ідентичність, утворивши державу, яка існує до сьогодні в центрі Європи, оточена зі всіх боків індо-європейцями. Походження не до кінця вияснене, хоч вони і з погляду мовознавців належать до фінно-угорської сім'ї, але мова їхня дуже відрізняється від фінської. Найближчими до угорської мови є мови невеличких народностей, які дотепер ще збереглись за Уралом — остяки, вогули і на захід від Уралу — мордовці. Угорські племена покинули у VIII ст. під натиском тюрських племен свої первнісні оселі і кочували із своїми стадами до Дону і Кавказу, де зустріли протобулгар, з якими перемішались, позичивши від них багато слів. Під тиском печенегів вони потім все більше подались на захід і під керівництвом булгарських вождів, зокрема Арбата (Арпада), який

заснував династію угорських королів, дійшли до теперішнього свого осідку з центром в Паннонії. Див. Угер. Тут вони попали під сильний вплив слов'ян і слов'янські запозичення становлять майже половину словникового фонду угорської мови, і тому що ці запозичення з X-XI ст., вони дуже добре відображають тодішню стадію слов'янських мов, зокрема присутність носових голосних он (юс великий) і ен (юс малий), хоч під впливом фонетичних законів угор. мови (аглютинація, гармонія голосних, наголос на першому складі, початковий звук перед двома приголосними обов'язково голосний і ін.), ці запозичення мають свою своєрідність. Мадяри були вихрещені в католицьку віру під час царювання Штефана (Іштвана), названого Святим (роки життя 977-1038), коронованого року 1001. М.Л.К.

Угробити — силою загнати в гріб.

Уда́лий — арх. відважний, хоробрий, сильний, див. удатний.
Слово о п. І. 1187р.: Удалыми сыны Глѣбовы, 29.

Уда́тний — арх. 1. здібний; 2. успішний, п. udatny означало колись сильний, пізніше спритний. Слово удатний запозич. з п., проте в укр. мові існує дієслово удаватись, удатися і прикм. вдалий від цього дієслова із значенням „мати успіх у чомусь".
Лекс. 1627.450: Савл — уда́тний.

Уємний — негативний з п. ujemny; слово широко вживане в Галичині і на Волині.

Уж, уже — ст. сл. уже (з носовим у) — шнур. В староукр. мові вживалась саме форма з носовим о. Лекс. 1627.19 подає: Лина бо у́же корабельное; у сучасній мові вживаються переважно суфіксальні форми: вужелка, вужівка, ужище — останнє відоме і в ст. сл.

Уж, ужа — це те саме що вуж — ящірка.

Уже́, вже — присл., вказує на остаточне здійснення чи настання дії, явища, ознаки, стану. Це присл. первинний унаслід. з спільнослов. мови. Походження слова невияснене.
Слово о п. І. 1187р.: Уже не веселая година въстала.
Т. т.: Уже туга умь полонила, 24.
Т. т.: Уже понизише стязи свои, 34.

Ужива́ння — ім. від уживати.
Лекс. 1627.185: Ведлуг — ужива́нья.

Т. т. 162: Уживаньє — употребленьє.

Ужива́ти, вживати — 1. користатися; 2. споживати, п. używać з тим же значенням. Див. жити, живот. Все в старій мові з родовим відм.

Лекс. 1596.21: Употребляю — ужива́ю. Употребленьє — уживаньє.

Лекс. 1627.157: Ужива́ю, поживаю, бе́ру.

Т. т. 185: Приємлю — ужива́ю, заживаю.

Ужина — арх. відповідає суч. рос. ужин — вечеря, те саме значення мало слово ужина в давньорус. мові.

Слово о п. І. 1187р.: Избивая гуси и лебеди завтраку и обѣду и ужинѣ, 41.

Уздоровля́ти — заст., розм. вилічити, див. здоров, ц. сл. здравъ, здравіє походить від спільнослов. *dorw, яке споріднено з коренем слова дерево *derw. В інших індоєвр. мовах від кореня *derw походять слова із значенням сили, інд. daru — дерево, daremas — твердий, авест. drwu — здоровий, сильний; лат. robur — дуб, robustus — сильний; лит. drutas — сильний, англ. trust — довіряти.

Лекс. 1627.303: Цѣлю — лѣчу, исцѣляю, уздоровля́ю.

Узи — книж. ст. сл. оузы — зв'язка, кайдани, **ув'язнення**.

Узи родства — арх., зв'язок родства.

Узи́лище — арх. в'язниця.

Укори́зна — арх. докір, рос. укор, укоризна, ст. сл. корити, укорити — докоряти, укор, укоризна — докір, споріднено з словом покірний; див. покірний, перше значення основи коръ — це ганьба. Споріднено також із словом карати, див. докоряти, карати.

Лекс. 1627.294: Оклеветаніє — обмовленьє, укори́зна.

Т. т. 448: Укоризны слово.

Україна — слово Україна, що заступило у нас найдавнішу назву Русь, відоме з давнього часу. Спершу визначало воно пограниччя, див. Іпатіїв Літопис ст. 439, 447, 490, 586; так само окраїною звали свої пограниччя поляки й росіяни. Коли українська земля, головно Київщина, стала небезпечним пограниччям з татарами, назва Україна зростає й міцніє, як окреслена назва.

Іпатіїв Літопис під 1187 р. з приводу смерті князя переяславського Володимира Глібовича додає: „Плакашася по нем всі

переяславці, бі бо князь добр і кріпок на раті, і мужеством кріпком показася, всякими добродітелми наполнен, о нем же Україна много постона".

В якому саме значенні вжито тут слово Україна трудно сказати — може так названо граничну Переяславську Землю, але не виключено, що тут це назва й ширша — й Землі Київської. Взагалі в давнину слово „україна" визначало яку землю, сторону, край.

Другу згадку про Україну цей же Літопис подає під 1213 роком, розповідаючи, що князь Данило „прия Берестий, і Угровеск, і Верещин, і Столпє, Кокмов і всю Україну". Тут Україна визначає певне окреслений край.

Зазначу ще, що церковно слов'янське „пріиде в предѣлы (грецьке огіа — краї) іудейскія, Пересопницька Євангелія, 1556 р., Матв. 19:1 перекладає: „пришел в україни иудейсия".

Ось тому нема підстав звати стародавню нашу державу конче тільки Руссю, а мову нашу тільки руською, коли вже тоді була й друга назва, Україна, що пізніш запанувала над іншими. Напр., росіяни пишуть по своїх наукових працях: Русская история або История России, зовсім не відкидаючи, що аж до Петра І їх держава звичайно звалася Москвою, Московією. В праці М. Грушевського „Історія України-Русі" слово Русі було безумовно недоречне й зайве, і воно викликало не мале баламутство в назві нашої землі, бо за Грушевським довго робили й роблять те саме й інші.

За пізніх часів вживання слова Україна в розумінні всієї Української Землі стає все частішим, цебто назва малої місцевості перенеслася на всю країну, що в історії явище звичайне. За Богдана Хмельницького ця назва часта вже й по офіційних актах. Починаючи з XVII ст. чужинці дуже часто звуть нашу землю Україною. Так, напр. французький інженер Боплан, що 17 літ (1630-1647) прожив на нашій землі, зве її завжди Україна, а народ її українським. Так само звуть нас у віках XVII-XVIII і різні інші чужинці: посли, подорожні, купці й т. ін. Цікаво, що в Галичині та в Закарпатті часто звали Наддніпрянщину також Україна, українці, а себе звали русинами; видно назва не швидко ширилася по окраїнах нашої соборної землі. На старих мапах XVII ст. все само Україна.

У наших народних піснях, особливо дуже старих, а надто з віку XVI-XVII, часто вживається слово Україна, але звичайно як назва Землі Київської чи Землі Козацької. Напр. у Галичині співають:

Ой Морозе, Морозенку,
Ти преславний козаче,
Гей, за тобою Морозенку,
Все Україна плаче!

Те саме й побагатьох інших піснях, напр.:

Козаче-соколе, візьми мене з собою
На Вкраїну далеку.

Але вже з XIX століття, з початком нашого національного відродження, слово Україна защіплюється все міцніше й глибше і тепер тільки деякі закарпатські українці ще вперто звуть себе карпаторусами. Зміна назви Русь на Україна не проходила в нас легко й викликала помітне баламутство, напр. спочатку стояв за вдержання слова Русь навіть М. Драгоманов.

Росіяни здавна звали українців по-різному, найчастіше русами, руськими; пізніше в XVI-XVIII віках малоросіянами, черкасами — „черкасішки", а то й білорусами, а з часу Петра I звали згірдливо й хохлáми — від того чуба, що його козаки, наслідуючи давніх монахів носили на виголеній голові. По повстанні гетьмана Мазепи 1708 р. росіяни стали звати українців мазепинцями, а українці росіян кацапами, цебто різниками від татарсько-арабського kassab — м'ясник, різник. Поляки звичайно звали українців русинами. Часте в українській мові москаль визначає не тільки московця, але й вівськового, солдата-українця; а це свідчить, що українці впізнали росіян головно через їхніх вояків.

В науковій російській літературі звали Україну ще юго-западний край або край южно-русскій.

Уксус — скисле вино, в пам'ятках з XII ст. з гр. усного oksos, звичайне в рос., в укр. не знане. Див. оцет.

Улан, улáна — вояк з озброєної списами легкої кавалерії з тюрк. ulan.

Улéми — назва мусульманських богословів і законодавців. З араб.

Улúта — жін. ім'я, ст. сл. Іулита.
Лекс. 1596.415: Іуліта: извнѣ лести.

Улица — арх., рос. — вулиця, первізне значення узвоз, вхід; походить від спільнослов. *ul — діра, ц. сл. улий, рос. улей —

вулик, лит. aulys — вулик, п. ul', д. прус. aulinis — халява, гр. aulos — труба, aulon — долина, лат. alvus — корито, русло.

Гандле й купль и в клетках и по улицахъ з мещаны заровно отправовати и усжывати мають (Луцьк, 1389 РЕА).

Улу́с, улу́су — стійбище кочівників або селище в тюрко-монгольських народів з тюрк.

Штожъ одинъ слоуга мои вжє осмы годъ оу Вашъ оулоусъ въпалъ (1484 ЯМ).

Улягáти, улягти́, улягзах — підкоритися, піддаватися з п. ulegać. Уляг перевазі сили, Укр. гол. №201. Багато домів улягло знищенню, „Діло”, 1922 р. №31. Не улягає сумніву „Діло” №9889 літ. не підлягає сумніву.

Уляна — жін. ім'я, ст. сл. Июлияни, Іуліанія з лат. родового імені Iulius — Юлієва.

Имя жєнє своєи княгини Улиѧнє записоую противєє тисѧча коп, 1494, AS III, 10.

Ультимáтум, му — у міжнародних відносинах або воєнних діях — категорична вимога, походить від лат. ultimum — останній, оскільки це остання умова, остання пропозиція.

Ум, умá — арх. розум праслово, спорідн. з дума, уміти. А. Брюкнер виводить слово з праслов. кореня *u-, спорідненого з „яв” (слово явний). Слово ум зустрічається у рос., болг., словен., срб. мовах, лит. umas — смисл, латв. uoma — розум, спорідн. з лат. omen — знаменіє, попереджуючий знак. „Ум за розум заходить” — не перекручувати.

Слово о п. І. 1187р.: Истягну умь. Летая умомь под облакы.
Т. т.: Храбрая мысль носитъ вашъ умъ на дѣло, 31.
Т. т.: Уже туча умь полонила.
Без ума — безумн., Син. 6.

Умерлий — мертвий. Див. смерть.
Умéрлого погребти. Катих. 1645 р. 79.

Умерти — втратити життя, див. смерть. Еуфемізми: Під Перемишлем ледве жаба цицьки не дала мені, Харч. І 331; Мабуть це вже моя за мною приходить, ХРВ, 40.

В книгах правєдных наших прєдковъ... пісано коли моужь жєнє оумретъ тогда жона всє имєніє своє брала и оу томъ дѣти шкодила (XV ст. СЯ 40).

А какъ повєтриє почалосѧ великиии ино дякъ умер, писати было некому (1497 і 1498 АЛРГ 79).

Умива́ти, вмивати — освіжати, чистити водою, від дієслова мити. Праслово, рос. мыть, мою; п. myć, ц. сл. мыю (з носовим у), мыло; д. прусс. aumusnan — вмивання, лит. maudyti — купати кого, інд. mutra — міч, урина.

Умивати руки — заявляти свою непричетність до якої справи. Вираз євангельський, Матвія 27:24: Пилат умив руки перед народом і сказав: Я невинний у крові Ісуса! У римлян таке умиття рук вважалося присягою.

Умисел, -слу — заздалегідь обдуманий план, намір, переважно таємний. Від ум. У староукр. мові умисел — це замисел, задум, навіть і добрий.

Понєже дали єсми сь вьсѧм добрим оумыслом (Сучава 1487 BD I, 312-313).

Умі́лець, -льця — фахівець, мистець від прикм. умілий; дієсл. уміти.

Умі́ти — бути обізнаним з чим, мати вправність щось зробити. Див. ум.

Сирота што по оцѝ и мтр҃и изостаноут оу молодості... а они еще не оумєют правоват (XV ст. BC 40 зв.).

Уміцни́ти — закріпити, робити сталим, від слова міць. Див. міць.

Лекс. 1627.412: Нех утвердит, умоцнит.

Умо́ва — первісне значення цього слова договір, контракт; п. umowa.

Лекс. 1627.225: Умова... в куплях.

Т. т. 232: Умова, змова.

Т. т. 291: Обѣт — обѣтнца, умова.

Умовля́ти — прийшло з п. umowić із значенням найняти, купити на основі домовленості. На укр. грунті розвинулось значення 1. переконувати когось, схиляти до чогось; 2. втішати, утихомирити.

Лекс. 1627.264: Умовля́ю що в кого.

Умовля́тися — довмовлятися про щось, з давнього значення слова умова. Див. мовляти.

Азь панко слуга королєвъ так єсмь оумовилъ и договорилъ со кнзомъ (1387 СП №12).

Універса́л — з лат. universalis — загальний, до загального відома, маніфест. У XVI-XVII ст. універсалами звалися урочисті повідомлення польських королів, а також українських гетьманів.

Універсальний — прикм. від універсал або з лат. ім. universum — цілісність, всесвіт.

Лекс. 1627.417: Кафолік, лат. універсалис — вселенський, соборный.

Університет — лат. universitas означало 1. сукупність; 2. всесвіт, на цій основі розвинулося середньовічне значення — учбовий заклад, який охоплює цілісність усіх наук. Вимова зах. укр. університет з нім. Див. Сорбона.

Унікат — єдиний певного роду предмет, велика рідкість, синонім — унікум з лат. unicum — єдине. Часто вживається про те саме й вираз „білий крук".

Уніфіка́ція, уніфікувати — з лат. unio — єдність і facore — чинити, робити об'єднання приведення до єдиної норми.

Уніфо́рма — однаковий одяг певної професії, певного стану, форменний одяг, мундир — військова уніформа, гімназична уніформа, з лат. una forma через нім. і франц. Uniform, uniforme.

У́нія — об'єднання від середньовіч.-лат. unio, що виведено з лат. unus — один. Так звались у Східній Європі церковні компроміси — перехід частини віруючих і кліру під верховенство папи римського із збереженням візантійського обряду. Берестейська унія 1596 р. запровадила такий компроміс для частини православних з Польщі, тобто частини українців, які прийняли цю унію, ці віруючі називаються греко-католиками, на відміну від римо-католиків. Така унія сталася року 1698 і щодо частини православних румунів, які проживали в Трансільванії.

Лекс. 1627.245: Соединеніє, з'єдноченьє, унѣя, унія.

Уніяти — греко-католики, див. Унія.

Усо́блення — обернення неособового в особове, персоніфікація. Напр. представлення біди як живої особи, що дошкулює людям.

Оу оустьѧ теплицѣ... к потокоу... кгдє оупадоуєть в ню оустьємь поток волоуєвь (Зудечів, 1413 Р 83).

Упасти в староукр. мові — це 1. звалитися; 2. потрапити, юпасти; 3. опинитися; 4. підлягати покаранню — оупасти в виноу.

Коли крътѣ с конѣ оупал (Васлуй, 1464 DIR „A", 517).

На Имя́ Ісус... упадати мусят. Катих. 1645 р. 15.

Тут ідеться про „впасти на коліна".

Упе́внення — запевнення від упевнити; п. upewniać.

Упевне́нє такоє. Катих. 1645 р. 74 б.

Упевня́ти — запевняти; п. upewniać, див. певний, певність.

Лекс. 1596.21: Увѣщеваю — упевня́ю. Увѣщеваніє — упевненьє.

Лекс. 1627.263: Увѣряю — упевняю. Увѣщеваніє — намовлѣньє, упевнѣньє. Увѣщеваю — упевняю, намовляю.

Упереджа́ти — 1. випереджати; 2. застерігати; від перед, див. перед, випереджати.

Лекс. 1627.175: Предваряю — уперѐжаю.

Упе́ртий — непоступливий, настирливий від упиратися; див. підпертися.

Цікавий приклад таких смислових переходів дає Беринда:

Лекс. 1627.449: Ревекка — запертоє спротивеньє.

Упива́ння — заст. ім. форма від упиватися — п'яніти. Див. пити.

Лекс. 1627.454: Сіха́р — упива́ньєся.

Упи́р, -ря́ — тат. убир — обжора, відьма, злий дух; корінь уб — ковтати з жадності. Убир або упир — це кровожадна істота. Убир заміняє відьмаку душу, яку він згідно з повір'ям башкирців, продав шайтану — чорту. У західносибірських татар убир — це дух померлого відьмака або самовбивці. В укр. народних повір'ях упир — це мертвець-кровопийця, який при життю був відьмою чи відьмаком. Відьми та відьмаки мають надзвичайну здібність до перетворень на відміну від знахарів і знахарок, можуть вилітати в трубу. Щоб такий мертвець не шкодив, пробивають йому груди колом. Див. баладу С. Яричевського „Опир" (1905). Із Сходу повір'я у мерці-шкідники перекинулося на Захід, де вони відомі під назвою вампіри. М.Л.К.

Упімнення — зах. укр. з п. upomnienie; літ. нагадування. Письменне упімнення, Укр. Г. №193 — літ. листовне нагадування.

Уподо́бання — схильність до кого, чого-небудь, зацікавлення

кимсь, чимсь — бути до уподобання кому — подобатись, п. upodobanie з цим же значенням. Див. подобатися. Давнє подобатись означало бути зручним, годитися.

Лекс. 1627.264: Угодженьє — уподобаньє.

Упокі́й, упокой — заст., спокій, ц. сл. супокои; див. покій.

Абы нам оупокои был абы землѣ наша далє не гыбла (Васлуй, 1456 ЭСФ).

„Упокой" у виразу „за упокой" — за упокоєних, за померлих. Взяте з речення „Упокой, Господи". За упокій душі значить за спокій душі.

„Почав за здоров'я, а закінчив за упокой" значить почав весело, а закінчив сумно.

Упокоря́ти — 1. робити кого небудь покірним; 2. силою примусити коритися. Див. коритися, покірний.

Упомина́ти — 1. нагадувати; 2. умовляти; п. upominać. Див. пом'янути, пам'ятати.

Пишетъ король е.м. въ листѣ своемь до пана Олехна, впоминаючи судъ свои што е.м. смотрѣлъ со всими паны радою своєю... тыи люди (1498 АЛМ 169).

Лекс. 1596.32 б: Обличаю — объявляю, упомина́ю. Обличник — который упоминает.

Упра́ва — діал. п. uprawa — оброблення землі.

Управи́тель — від дієсл. управити. В дорев. Україні адміністратор поміщицького маєтку. Давнє значення — візник. Див. правити, право.

Лекс. 1627.271: Управи́тель — возница, форита́р.

Уп'ять — знову. Див. оп'ять.

Ура́ — привітний крик, особливо військовий. Дм. 568 висловлює думку, чи не з тюрк. воно, тюрк. корінь визначає бити, наказовий спосіб ура — бий. Олжас Сулейменов („Аз и я") вважає слово також тюркізмом, тим більше, що цілий ряд військових термінів прийшло в східно-слов.мови з давньо-тюрських. Слово „ура" перейшло і до ряду інших слов'янських і неслов'янських мов.

Ураға́н, -ну — буря, не має усталеної етимології. Словник Д. Ушакова IV 976 виводить це слово від ісп. huracan, а воно від імені бога бурі Huragan в американських індійців. За цим і п. і З. У., гураган. Дм. 566 не приймає цього і виводить від тюрк. ураган —

разючий, поражаючий, а „созвучні цьому слова західних мов усі вторичного походження і сюди не відносяться”.

Ураз, враз — із найдавнішого часу слово „уразити” визначало: вдарити, вбити, ранити. Так, уже у Збірнику 1073 р.: оуразити подроуга, 57. Пень слова „раз” той самий, що і „різ”, чергування різ-раз, пор. образ — вирізаний, а тому ураз, враз — рана, уразити — ранити. Пор. у словнику П. Беринди 1653 р.: Очи оуразовыи — то ест раненыи або удареныи, 38. Слово у нашій мові надзвичайно розгалужене, пор. іще: вражливий, поразка, вираз (вирізаний) і т. п. Див. раз.

Урбан — чол. ім’я. Це ім’я прибрало кілька пап римських. Лат. urbanus має кілька значень: міський, тонкий, вихований, дотепний, відчайдушний, безличний і походить від слова urbs, urbis — місто, Рим.

Лекс. 1627.465: Урба́н, лат. — мѣсцкій, обычайний.

Уре́м’я, врем’я, времня — з давнього врѣмѧ, вєрємѧ; спочатку означало гарну погоду, часте в говорах, в літ. мові звичайно час. Див. врем’я.

Уріїл — ім’я архангела, скорочено Урі. Ім’я часте у євреїв. Уріел — це боже світло: ор+ел.

Лекс. 1627.465: Урие — Огнь Божій, або Свѣтло Божеє, або Свѣтлость Божая.

Урльоп, урльопу — зах. укр. з п. urlop з сер. в. нім. urloup, тепер Urlaub; на Наддніпрянщині — відпустка.

Уро́да, врода — краса, п. uroda — краса від родити, ст. сл. родити, родъ. У староукр. мові мало значення доброта; див. Лекс. 1596.II б.

Лекс. 1627.52: Доброта́ — оздоба, урода.

Уродли́вий — гарний. Цікаво, що рос. слово уро́дливий — це потворний.

Лекс. 1627.453: Сепфора — хорошая, пякная, красная, уродли́вая.

Уромаїтити — див. май, розмаїтий.

Урозуміти — заст. збагнути, зрозуміти; ц. сл. оуразумѣти, див. ум.

Млстїю бж҃їєю мы вєликиї кн҃зь швітрикгаил свѣдомо

чинимъ... иж бы добрє вразумѣлъ ижє дали єсмо и запісали... та сєла (Житомир 1433 Р 126).

Урóк, -у — виклад, лекція; ст. сл. слово оурокъ дуже часте в давніх укр. пам'ятках, значення: умова, певна кількість, штраф, певний час. Див. рік.

Лекс. 1627.272: Урóк — побор, дань, юрґелт.

Урóчити, уректи, наврочити — навести лихо, навідьмачити. Звідси нівроку — не зочити і урóки — множ. навіювання комусь хвороби поглядом. Див. рік, ректи.

Урóчище, -а — 1. те, що становить природню межу; 2. те, що відділяється від навколишнього пейзажу — гора від рівнини, ліс від поля. Давнє значення: природна межа, що відділяє одні земельні угіддя від інших.

На потвєржєние тыхъ границь и врочищ (Зудечів 1413 Р 84).

Див. рік, ректи.

Ýряд — давнє уряд — державна служба, „ряд", державні урядовці. Суч. значення: група людей, які здійснюють виконавчу владу в країні, рада міністрів. Див. ряд. У староукр.мові це 1. умова, угода; 2. законна сила; 3. службове становище, посада; 4. установлений обов'язок.

До значення 2:

оурѣдомъ того листа нашєго пєчати наши соуть привишєныи (Львів, 1436 Cost. II 702).

До значення 3:

Оурѧд шєлтінскіи паном оу слоужбѣ єст оужіточно (XV ст. ВС 32).

Лекс. 1627.91: Щасливе ряжю, маючи на собѣ уряд, справую.

Т. т. 214: Стан, уряд.

Т. т. 236: уряд господарскій.

Уря́дник — заст., в давнину особа, яка виконувала певні службові обов'язки в адміністративних і судових органах, тепер кажуть службовець, урядовець. Слово „урядник" в XV-XVIII віках було сильно поширене на Україні: в Литовській Метриці XV-XVI віків, як і по інших урядових актах, це звичайно дуже часте слово. Крехівський Апостол 1560 р. уживав слова цього як звичайного: Єст суд и врадники 107 перекладаючи цим; п. rауce, ц. сл. анфіпати. Дії 19:38. Було ще слово „урядóвник", теж старе. Слово ряд — праслово, від нього пішли: уряд, урядник. Слово

рядъ те саме що і чинъ, „порядок", а тому в старовину були з однаковим значенням урядовникъ і чиновьникъ — „хто встановлює порядок". Здається чеське úředník було джерелом і п. urzędnik і укр. урядник, найперше як урядовця судового; рос., болг. і срб. чиновник за давнім „чиновьникъ". В 1878 р. в Росії запроваджено інституцію поліційних „урядників" і з того часу старе наше слово набуло собі особливого неприємного відтінку, чому і в літературній нашіймові стали оминати його й заступати новим: урядовець. Тепер у літературній мові панує „урядовець"; стародавнє „урядник" не рідке ще в Галичині. Словник Б. Грінченка подає „урядника", а нового „урядовця" ще не знає. Словник правничої мови 1926 р. на ст. 222 рос. „чиновник" перекладає „чиновник, службовець, урядовець", про „урядника" не згадує.

Мы єсмо выслали нашєго оурѧдника... старостоу зоудєчєвского на тоуто границю (Зудечів, 1413 Р. 83).

Лекс. 1627.134: Наставник — настоятель, проводник; ýрядник который єст преложоный над чим.

Т. т. 178: Предсѣдатель — староста, ýрядник.

Т. т. 237: Рядца, урядник.

Т. т. 432: Мастріан — урядник учителскій.

Урядувáти — рідко, правити, керувати; заст. виконувати службові обов'язки; діал. розпоряджатися; див. ряд, урядник.

Лекс. 1627.237: Справýю, урядýю.

Усéрдний — заст. старанний, рос. усердный від слова серце. Див. серце.

Лекс. 1627. пер.: Працею усердною.

Усесвіт — цілий світ, вселенна; див. світ. У суч. мові ширше вживається форма всесвіт.

Весьсвѣтъ — вселенная, міръ. Син. 17.

Усипáльниця — могила-церква для Митрополитів і князів. Давнє усъпальниця — корінь съпн — в ній засинають на віки. Перша така усипальниця — це для митрополита Петра, 1325 р.; Успенський Собор у Москві побудований у роках 1326-1327. Ст. сл. усыпати — помирати.

Ускроми́ти, ускромля́ти — староукр. діал., приборкати, примушувати. Від слова скромний, див. скромний.

Услугувáння — служіння, див. послуга.

Лекс. 1627.409: Око службы або услугованья.

Услугувати, услуговувати — служити, див. послуга.

Услуговува́ти Богу ведлуг воли Єго. Катих. 1645 р. 7.

Усміха́тися — усмішкою, яка виражає готовність до сміху, виявити певні почуття. Див. сміятися.

Лекс. 1596.32 б: Осклабляюся — осмѣха́юся. Осклабленіє — осмѣханьє.

Усну́ти — впасти у сон, засинати. Див. усипальниця, сон.

Слово о п. І. 1187р.: Щекот славій успе.

Усо́биця, міжусобиця — арх., непорозуміння між князями у Київській Русі. Протилежне від пособ — див. пособити, пособляти.

Слово о п. І. 1187р.: Тогда сѣяшеся и растяшеть усобицами.

Т. т.: Усобиця княземъ, 19.

Т. т.: Помняшеть бо първых времен усобиц.

Усо́пший — померлий евфем. поснулий; див. сон, усипальниця.

Лекс. 1627.273: Усопшій преставльшійся — умершій заснувшій, небожчик.

„Преставльшійся" значить, який уже представився перед Богом, бо за християнським повір'ям на 3, 9 і 40 день після смерті душа предстоїть перед Богом.

Успе́ніє — ц. сл. оусьпєніє — засинання, засипання; евфемізм для слова смерть у реліг. термінології, стосується головно смерті св. Марії, яка згідно традиції відбулась у формі сну. Успеніє або Успеніє Пречистої або Успеніє Богородиці — назва церковного свята Успєніє Пресвятої Богородиці, яке відмічається 15 серпня за новим стилем і 28 серпня за старим, а також назва численних церков на Україні.

Уста, уст — мн. губи, рот; праслово, ц. сл. оуста, оустїє означало також і горло ріки; лит. ousta — устя, інд. as — рот, ostha — губа; авест. aosta — обидві губи; лат. ostium — вихід; інд. asija — паща, отвір рани; лат. os, oris — уста.

Вирги — уста, устна. Син. 15.

Уста отверзати — відкрити уста, заговорити, почати говорити — це частий гебраїзм. Йов. 3:1: По цьому відкрив Йов уста свої та й прокляв був свій день. Пс. 78:2: Нехай я відкрию уста свої приказкою. Часто у мові Нового Заповіту: И отверзъ уста своя, учаще

ихъ. Матвія 5:2. Отверзъ же Філиппъ уста своя. Дії 8:35 і т. ін.

Уста́в — давнѣ оуставь — установлене і узвичаєне правило, зведення правил, відправлення церковних обрядів. Сучасне значення: статут. Див. стати настати.

Подлоуг старых оучинковь, якож єст был из вєка оустави пєрєдков наших... и зємли молдавскои (Сучава BD II 301).

Вєс оустав Кирил книга Златоуст Паремья Минѣи (1429 Р 114).

Подавали имъ уставы, которыє были поставлени. Катих. 1645 р. 37.

Уста́в — один із типів письма в старовинних грецьких, латинських і слов'яноруських рукописах, за яким кожна літера виписувалась окремо, прямо і чітко. Див. письмо.

Уста́ва — арх., старочс. ustava, староп. ustawa — постанова, настановка. Див. устав.

Лекс. 1627.273: Постановленьє або уставу чиню.

Т. т.: Им'я Книзѣ церковной. Устава.

Устави́чний — постійний, сталий, безперервний; староп. ustawiczny, старочс. ustavicny, п. ustawiczny.

Коу оуставичные слоужб и тиж помощи (Сучава 1462 BD II 284).

Лекс. 1627. пер.: Уставичный богомолца.

Устати, уставати — 1. підводитися на ноги, ставати; 2. прокинувшись, підводитись з постелі. Чергується з встати, вставати; див. встати, настати. В староукр. мові оустати означало виступати на княжій нараді або виступати проти кого.

Нашь плємєньник бєжбулат и хожа мєдинъ учинился намъ ворогъ и оустал на нас (1392-93 РФВ 170).

Устати, встати в гебрейській мові визначає не правдиве вставання, а тільки початок чину, початок якоїсь дії. Старослов'янський перекладач звичайно не розв'язував цього гебраїзму. Ось приклади з Книги Буття: Vajjakom vajjelech, 24:10, ц. сл. И воставъ иде, цебто І він устав і пішов, або просто пішов. Устаньмо й ходім, 35:3. Вихід: Устань (kum) зроби нам богів, 32. І Втор.: А тепер уставай, перейди цей Йордан, 1:2. Те саме в Новому Завіті: Востани и стани посерѣ; Лк. 6:8: це до сухорукого хоч той не лежав, а був перед Ісусом і не сидів. Воставъ иду ко отцу моєму, Лк. 15:18. Подібних виразів в біблійній мові надзвичайно багато і

може через це часте біблійне „устань” перед подорожжю повстав загально поширений звичай сідати перед подорожжю.

Устига́ти — успівати, бути спроможним зробити щось вчасно, основа стигати; див. стигнути.

Лекс. 1627.231: Спѣю — устигаю, спѣшу, кваплюся.

Усти́н, -на і Усти́м, -ма — ст. сл. Іустинъ, лат. Iustinus, Iustinianus — син праведного, правдивий. Батько візант. імператора Юстініана справді називався Іустін, Істін.

Усто́к — діал. схід; рос. восток. З устоку вітер засвистів, Франко, З верш., 156; літ. зі сходу.

Усь-усь-усь! — звуконаслід. цькування собак. Може з кусь! См. Ст. 179.

Усьо, всьо — чистий вираз в З. У. це арх., рос. давнє було вьсє, на Сході — все. Він усе їздив по морі, Рудч. Ск. І. 100. Див. все.

Ut pictura poesis — нехай поезія буде малюнком, слова Горація, які були потім розкритиковані Лессінгом, який довів, що живопис і поезія відмінні за своєю природою, позаяк живопис розгортається у просторі, а поезія в часі.

Утекти́, утікати — текти. З. У. утечи, утікання — втеча, див. текти.

Лекс. 1596.5 б: Бѣгство — утѣканьє.

Лекс. 1627.319: От которого утечи́ не можеш.

Уте́рти, утру́ — видаляти обриси, колір, відбиток чогось. Див. терти.

Слово о п. І. 1187р.: Утру князю кровавыя єго раны, 38.

Уте́ртий — дієприкм. до утирати, утерта дорога — звичний, легкий життєвий шлях.

Лекс. 1627.172: Утерта дорога.

Утира́льник — арх. рушник, див. терти, простирадло.

Лекс. 1627.428: Ле́ктіон — лат. поня́ва або отиральник, простирадло.

Утиск — насильне, несправедливе обмежування чиїх дій, переслідування у давній мові, значення було і абстрактне і конкретне.

Лекс. 1596.23: Печаль — утиск.

Лекс. 1627.261: Тѣснота — утиыск, тѣсность.

Пор. також Кн. Буття 35:3: І Бог відповів мені в день мого утиску; д. євр. Be jom carati — У день моєї недолі, скрути, лихоліття.

Utile dulci — вислів з Мистецтв стихотворства Горація: призначення мистецтва поєднати корисне з солодким (приємним).

Утіха, втіха — радість, заспокоєння; див. тішитися.

Лекс. 1627.272: Услажденіє — утѣха, роскошованьє, утѣшеньє.

Маютъ об днчити радости и утѣхи. Катих. 1645 р. 61 б.

Утѣха и́ншая души, а и́ншая будетъ там само, Т. т. 62 б.

Утра́та, втрата — дія внаслідок чого людина лишається без чогось; п. utrata, у староукр. мові загибель. Див. тратити.

Лекс. 1596.10 б: Гибель — утра́та, заги́бѣль.

Утре́ня або рання відправа — вранішня служба в православній церкві, ст. сл. утрьнѧ, див. завтра.

Лекс. 1627.275: Утрня — поранѣшнеє Набоженство, що звемо Завтрѣнья.

Утро́ба — внутрішня частина живота людини чи тварини, заст. живіт, черево взагалі, праслово, первісне *atři — нутрощі, ц. сл. изутри (з носовим у) — нутроші, вутроба (з носовим у); гр. entera — нутрощі; лат. interus — внутрішній; інд. autra — внутрощі, autara — внутрішній, срб., рос. нутро — серце; срб. нутарньіє — утроба, внутрішній, матка, кишечник.

Лекс. 1627.311: Утро́ба нирка, албо живот, албо черево, албо брух, албо внутрность, матица.

Т. т. 457: Сплина — утро́ба.

Утю́г, га́ — прасок, тюрк. утюк — прасок також етекутук, Дм. 500, 548; на Закарпатті і Мараморщині вживається для прасування слово нім. походження тіґлізувати з нім. слова для утюга Bügeleisen.

Уфа́ння — арх. довір'я, див. уфати.

Лекс. 1627.271: Упованьє — надѣя, сподѣваньєся, уфа́ннье.

У́фати, у́фаю — надіятися, слово арх., зах. укр. постале з ст. сл. уповати; п. ufać, теж від ст. сл. уповати. Див. уфати.

Лекс. 1627. пер.: Уфаючи, же заздрост згаснет.

Ух! — вигук болю, страху, холоду. **Звідси ухати, ухкати,** ухнути, ухкання.

Бѣда — увы, горе, уфъ. Син. 12.

Ухи́лення — 1. ім. від дієсл. ухилятися — відступати, відскакувати від чогось; 2. відступ від головного, правильного напряму. Див. нахилитися.

Лекс. 1627.258: Уклоненіє — ухиленьє.

Ухо, вухо — орган слуху, праслово, ст. сл. ухо, лит. ausis, гот. auso.

Уча́сник — той, який є присутній або входить до складу чогось. Для церк. значення див. причасник, причастя. Див. частина.

Тѣла и Крве Господнем уча́стником бывал. Катих. 1645 р. 52 б.

Того благословенства участниками суть. Катих. 1645 р. 81.

Уча́сництво — дія із значенням бути учасником.

Лекс. 1627.471: Хевро́н — уча́сництво.

Учаща́ти — суч. значення: часто приходити. Див. часто.

Лекс. 1627.46: О милосердіє часто вчащали.

У́ченик, у́ченика — школяр, послідовник; це стара вимова, нова під рос. впливом учени́к, ученика́, у́ченик; арх., суч. у́чень, у́чня. Див. учитися.

Учень — той хто учиться від когось чогось, школяр. Див. учитися.

Абы дидаскалове (вчителі) своїх учнев заправовали. Катих. 1645 р. Предмова.

Учи́нок, вчи́нок — дія, поступок, від дієсл. чинити — **робити;** див. зачинати, зачиняти, чин.

Лекс. 1596.11 б: Дѣло — учи́нок.

Лекс. 1627.59: Дѣланіє — робота, справа, учи́нок албо праца.

Т. т. 91: Цнотливый учинок.

Т. т. 151: Злый учи́нок.

Т. т. 187: У добрих учи́нках.

З учинков бываєт усправедливеный человек. Катих. 1645 р. 1.

Побожныє учинки наши, Т. т. 8.

Дадутъ люде личбу з учи́нковъ, Т. т. 68.

Учинки милосердныи, Т. т. 78.

Учиня́ти — робити, перше значення робити щось за чином чи порядком. Див. зачиняти.

Лекс. 1627.278: Учиняю — споряжую, поровную, в порядку кладу.

Учи́ти, вчити — передавати певні знання, ст. сл. оучити, оучу (з носовим у), болг. уча, учу; срб. учим; п. uczyć, праслов. učiti, пов'яз. чергуванням голосних з *vyknoti, прусск. vaukint — вправляти; інд. ucyan — знаходить задоволення, має звичку, okas — приємність, вірм. usanim — учусь.

Звідси учитель, вчитель, учителька, вчителька, у староукр. мові під п. впливом научителка.

В укр. мові учитися — це виключно засвоювати знання, хоч первісне індоєвр. значення „звикати" в семантиці цього слова не виключається, бо, наприклад, навчитися терпіти чогось — це, по суті, результат призвичаєння до терпіння. Тому для засвоєння чогось при допомозі пам'яті іноді ще і додається слово для уточнення, як напр.:

Приказуючи того напамять учитися. Катих. 1645 р. Передмова.

Натомість учити означає найчастіше передавати знання, а засвоювати їх — це учитися.

Учта — пир, прийняття, бесіда. Давнє учьта. Звідси учтивий — гостинний. Учта — бенкет, спорідн. з давнім словом чту — поважа, а учтивость означає також і пристійність, ввічливість.

Лекс. 1596.9 б: Гощеніє — учта.

Лекс. 1627.47: Гощеніє — учта, зацная, знаменитая бесѣда, бесѣда.

Т. т. 154: Пир — учта, честь, пированьє, бесѣда, колацѣя.

Т. т. 277: Учрежденіє — у́чта, честь.

Ушикувати — з укр. привести до порядку з п. uszykować, іноді слово вживається і на Наддніпрянщині у формі „вишикувати".

Ущипли́вий — який говорить гостро, від дієслова ущипнути — стиснути шматок шкіри, п. uszczypliwy. Дієслово щипати — загальнослов., ц. сл. штипати означало і скорочуватись — про місяць, рос. щипать.

Лекс. 1627. пер.: Заздрост ущипливая.

Ущуха́ти — спинятися, втихнути, ущух від давнього з XII в. (див. Ср. III, 1614) щукъ — шум, стук; щукомъ — шумно; бещука — тихо.

Лекс. 1627.309-310: Щукъ — шумъ, гукъ, слышательный шукъ — плюскъ, плюскота от дождӂу, без щука — в мяккости.

Ф

Ф — двадцять четверта буква української азбуки, в ц. сл. зветься „ферт". Числове значення 500. Найдавніші учні позички з гр. мови переймали гр. **ф** — **ph**, як **п**, а не як **ф**, напр. парус, Ничипір, Прокіп, Пилип і багато ін. Пізніші книжні позички давали **ф**: фонар. Але всі укр. слова на **ф** запозичені з чужих мов. Корінний українець часто не може вимовити правильно цього звука, а передає його, як **хв**.

Фавóр, фафору — ст. сл. Фаворъ, арам. tavor — відламаний верх гори, д. євр. savur — розбитий, див. Ос. 5:1: „Бо ви для міцпи були пасткою і сіткою розтягненою на Фаворі". За традицією саме на цьому підвищенні мав місце епізод Преображення Господнього, про яке читаємо в Євангеліях Мт. 17:1-9, Марко 9:2-9, Лука 9:28-36; але в Євангелії сказано тільки, що це сталося на горі, але не уточнено на якій.

Лекс. 1627.410: Фавор выбраньє або чистость. З сир. скруха або преламаньє Гора.

Фавóр — рідке, послуга, протекція; лат. дієслово faveo — сприяю, фр. faveur.

Фавст, Фауст — чол. ім'я; лат. faustus — сприятливий, удачливий, відомий персонаж світової літератури.

Лекс. 1627.466: Фавст, Фауст — презорство.

Фадей і Тадей — ст. сл. Фаддей, чол. ім'я, євр. хвала.

Лекс. 1627.410: Фадд й зри Келевей — от ел. кай леваіос, Левв.

Фáза, фазис — етап певного процесу, з гр. через нім. die Phasis.

Фаїна — жін. ім'я, ст. сл. з гр. блискуча, сяюча.

Файка — зах. укр. з п. fajka, а це з д. в. нім. pfeife. На Сході — люлька з тат. lula. Див. люлька.

Фáйний — розм. панує в зах. укр. говорах, на Сході і в мові літ. гарний, добрий. З нім. fein, англ. fine.

Фа́кел, факеля — смолоскип з нім. Fackel.

Факт, факту — об'єктивна річ, щось зроблене, діло з лат. factum — зроблене, ipso factum — лат. в силу самого факту.

Фалда — складка на одязі, з нім. Falte. Давнє значення було ширше:

Лекс. 1627.212: Рясны — фалды, бра́мы.

Т. т. 258: Тресна — ланцушок плетеный або фалды. Тресноватый — фалдистый.

Фальш, -у — неправда, підрібка, навмисна неправда. Від лат. falsus — видуманий, ложний, підроблений; лат. falsum — неправда, обман, лжа. З лат. нім. Falsch через чс. і п. укр. фальш, зах. укр. фалш. Слово в укр. рясне: фальшивка — підрібка, фальшувати, фальшований і т. ін.

Лекс. 1627.322: Прелесть — блуд, фалш.

На попартє фалшу и неправды. Катих. 1645 р. 96 б.

Фальши́вий — 1. нещирий; 2. підроблений з нім. falsch на З. У. фалшивий з п. falszywy, стара форма фалшевный, фальшованый.

Иже соуть листовє неправии, фальшєвнии (Зудечів, 1413 Р. 83).

Лекс. 1627.110: Лукавый — злый, хитрый, лютый, фалшивый.

Т. т. 184: Облуда — фалшивоє мнѣманьє.

Т. т. 206: Фалшивая монета, злыи грош, недобрыи шелюги.

Фалшивый богове. Катих. 1645 р. 95.

Фальшувати — підробляти нім. fälschen.

Фа́ма — гр. дорицьке fama, аттичне fymy, лат. fama — слава, поголоска.

Фамілія — з лат. familia — челядь, особи, що живуть в одному домі, на Сході під рос. впливом це також і прізвище, в Галичині це сім'я, родина, а не прізвище.

Лекс. 1627.406: поколѣньє, родзай, челядь, фамѣлѣя.

Фа́на — зах. укр. прапор, з нім. die Fahne. Повівають фани, Шур. Рол., 99.

Фанабе́рія — примха, хімера, пиха, чванливість. Слово німецько-єврейське, нім. fein — гарне, д. є. berijjah — створіння, гарний твір, але набуло іронічного значення.

Фарао́н — титул давньоєгипетського монарха.

Лекс. 1627.466: Фара́он — роспорошуючій або обнажаючій з сир. метячійся.

Фа́рба — колір, барва, а також речовина, яка надає певний колір, з нім. die Farbe з тим же значенням.

Лекс. 1596.2: Едваб багровои фа́рби.

Т. т. 23'б: Збирают на шарлатную фа́рбу.

Лекс. 1627.6: Тупію фарбу маєт.

Т. т. 31: Помалеваный фарбами.

Т. т. 270: Розмаитыми фа́рбами окрашено.

Т. т. 303: Жулв мо́рскій с которого крве фарбу шарлатную чинят. Кармазиновая фарба с червцю.

Т. т. 306: Шар — фарба, масть.

Т. т. 468: Финікс... так же крвавая, чирвоная, брунатная або багровая фарба або масть.

Фарбува́ння — дія за значенням фарбувати або малювати.

Лекс. 1627.162: Подпис, фарбованьє.

Фарбува́ти — накласти фарбу, барву.

Лекс. 1627.473: Блейвейс, фа́рба єст фарбова́ти лице.

Фарисеї — релігійно-політична єврейська партія десь 150 р. до Хр. — 70 р. по Христі. Д. євр. perūši — відділений, може від тих, які не строго додержували Закона. Часте в Нов. Заповіті, де визначає й лицеміра.

Лекс. 1627.467: Фарисей — розділений.

Фармакей — гр. pharmakos означало не тільки ліки, але й чарівне питво, звідти і незвичне для нас значення, яке ми зустрічаємо у Беринди:

Лекс. 1627.467: Фармакей ел. чаровни́к.

Фарту́х, -ха — передник з давньонім. fartuh, теп. Vortuch, але німці кажуть не так, а Schürze. Означає дослівно хустка, яку кладуть спереду.

Лекс. 1627.291: Обязало — обвязка, фартух.

Фа́рфо́р, -у — порцеляна з новогр. pharphouri.

Фаса́д, -ду — зовнішній, лицьований бік будівлі з фр. la façade, від face — обличчя.

Фасо́ля — рід ярини, з нім. Fasele, Faseole, сорт дрібної

фасолі, на Сході звичайно квасоля.

Фасо́н, -ну — крій, модель, з фр. façon — манера, спосіб.

Фастикл — слово у суч. мові не вживане, з лат. fasciculus — в'язанка; це здріблена форма слова, з якого походить слово фашизм (див. фашизм), але у Беринди воно відноситься до друкованих матеріялів і відповідає суч. зошит або випуск.

Лекс. 1627.266: вязанка, фастикул.

Фа́тум — доля, з лат. fatum, що є формою дієсл. fare — казати, віщати, бо доля — це вирок.

Фа́уна — сукупність всіх тварин, на відміну від флори — сукупність всіх рослин. Фауна була давньоримською богинею лісів.

Фах, фаху — спеціальність з нім. Fach з тим же значенням. Хто він за фахом? Гонч. Л. і зб., 244; рос. по фаху.

Фаши́сти — назва італ. тоталітарної партії, заснованої Беніто Муссоліні в 1919 р. в Італії від лат. fascies — пучок різок з сокірою, як знак влади і єдності, яку носили римські вищі чиновники, ліктори. Назву цю перенесли не зовсім точно в Рад. Союзі на нім. націонал-соціалістів, які себе скорочено називали Nazi — нацисти, щоб у такий спосіб уникати неприємного збігу з словом соціалізм. Але італ. фашисти не були рівні з нацистами, напр. вони не поділяли антисемітських планів, які привели до того, що нім. нацисти винищили в Європі шість мільйонів євреїв. Слово фашизм навіть не було в Рад. Союзі на початку 30-их років одіозним. Так, напр., Володимир Сосюра у вірші „Два Володьки" (1930) називає комуністів „червоними фашистами" і за це його ніхто не покарав. М.Л.К.

Фаянс, -у — біла або кольорова маса з глини з домішкою гіпсу та інших речовин. Вид кераміки, як і порцеляна (див. фарфор), де замість глини вжито каолін. З фр. faience, що походить від назви італ. міста Faenza, де вироблялись такі продукти.

Фе! пфе! пхе! — вигук обридження.

Фе́бра — фр. fièvre — це висока температура, а також назва хвороби, що характеризується високою температурою, зокрема — пропасниці.

Февро́нія — жін. ім'я, ц. сл. Февронія, гр. Phebronia, нар. форма — Хівря.

Где єст старицѣ февронія (Сучава, 1453 Cost. II 461).

Лекс. 1627.467: Февронія — лестокуплена.

Федералізм — з лат. foedus, -eris — союз; політична система, в якій більше дрібніших держав об'єднуються в одне ціле, при якому кожна з них зберігає свою автономію. Перший приклад ткаож федерації дала в Європі ще в XIV ст. Швейцарія. Сполучені Штати Америки мають також федеративний устрій.

Фе́дір, -ора — до прийняття християнства і довго ще по прийняттю його на Україні були свої власні ймення: Богдан, Володимир, Борислав і т. ін. З християнством прийшла до нас грецька звичка давати ім'я на пам'ятку якогось грецького святого: Василь — цар, Теодор — божий дар, Теодотій — Богом даний, Теодосій — Боже даяння, Пилип — конолюб і т. д. Отже Богдан і Теодор мають різне значення. Стара форма Theodor скоро змінилася у нас на Федор, Хведор, а кінцеве -дор перейшло на -дір, звідси літературна форма Федір, рідше Хведір. В західноукр. говорах **ф** вимовляють як **т**, тому тут іще тримається говіркова архаїчна форма Теодор.

Писал Теодор дїяк оу Соучавѣ (Сучава, 1453 BD II 421).

Лекс. 1627.410: Феодора — Богом дарованая.

Федо́т, -та — чол. ім'я, ст. сл. Феодот і Феодотій, гр. даний Богом.

Фейлето́н — свою назву одержав від фр. feuilleton — листок. Перший запровадив окремого листка в своїм часопису "Journal de Débats" редактор Бертен старший (1766-1841) 8-го плювіоза VIII року Революції. На початку це був окремий листок як додаток до газети. Незабаром цю новину перейняли й інші часописи, але не додавали окремого листка, а тільки окреме долішнє місце в часопису, відділене лінією. В листкку-фейлетоні такому друкувалися літературні статті, оповідання, романи й т. ін. Інші виводять назву „фейлетон" від письменника Octave Feuillet (1821-1890), але це не відповідає дійсності, фейлетон був уже до нього.

Фе́кла — жін. ім'я, див. Текля.

Фела́х, -а — осілий селянин-землероб в арабських країнах Близького Сходу і Північної Африки, пор. давньогр. paloach —

розбивати, розкопувати землю, I Сам. 30:12.

Фе́лікс, -кса — чол. ім'я з лат. felix, -cis — щасливий.

Лекс. 1627.467: Феліксъ, Филіксъ — щасливый, фортунатый, благословенный.

Феліца́та — жін. ім'я, ст. сл., лат. щаслива.

Фело́н, -на — священича верхня риза з гр. failones.

Лекс. 1627.467: Фелоны — верхіи ризы священическій або опона или шата верхняя убогих от дожчу.

Фельдшер — особа з середньою медичною освітою, помічник лікаря у медицинських закладах, з нім. Feldscherer.

Femíда — гр. Themis — богиня правосуддя у греків, взагалі — правосуддя.

Фемінізація роду — заміна роду слів іншомовного походження з чоловічого роду на жіноючий. У біології розвиток в особі чоловічої статі та в самців хребетних тварин жіночих вторинних статевих ознак, з лат. femina — жінка.

Феміністка — див. суфражистка.

Феоге́н, -на — ім'я ст. сл. Феогенъ,гр. Богорождений.

Феогно́ст, -та і Теогност, -та — ст. сл. Феогностъ, гр. відомий Богові.

Лекс. 1627.410: Феогност — Богом познан, Богоразумен.

Феода́л — поміщик-землевласник від франкського feħu-od — худоба, як майно. В Західній Європі в Середні віки земля, іноді і посада були пожаловані сенйором своєму васалові в спадкове володіння при умові виконання певних обов'язків. Саме помістя називалось феод, лен або ф'єф, а система — феодалізм. З цього розвинулась прив'язаність селянина до землі, тобто кріпосництво.

Феодори́т або Теодорит — чол. ім'я, гр. Богодарований.

Феодо́сій, -сія — чол. ім'я, нар. Тодос і Тодось, ст. сл. Феодосій, гр. даний Богом.

Лекс. 1627.410: Божеє даяніє.

Феодо́сія — жін. ім'я, ст. сл. Феодосія. З. У. Теодозія, Теодозя, нар. Федося, гр. Дар Божий, Богом дана.

Лекс. 1627.410: Феодосія — Богоданна.

Феодо́т — чол. ім'я, ст. сл. **Феодотій**, гр. особове ім'я Theodotos.

Лекс. 1627.410: Теодотій — Богом дан.

Лекс. 1627.411: Феодот — Богоухан.

Феодо́тія, -тії — жін. ім'я, ст. сл., гр. Богом дана.

Феоду́л, -ла — ст. сл. Феодулъ, гр. theos — Бог, doulos — раб. Раб Божий.

Лекс. 1627.410: Феоду́л — Божій раб.

Феодуля — жін. ім'я, див. Феодул.

Лекс. 1627.410: Феодулія — послуга Богу.

Феоклит — чол. ім'я.

Лекс. 1627.411: Феоклит — Богом зван.

Феокти́ст, -та і Теоктист, -та — від гр. слів theos — Бог і ktizo — твердити, Theoktistos — той, який утверджує Бога.

А на то єст вєра господства ми Стєфана воєводи и вєра нашєго митрополита кир Тєоктиста (Сучава, 1458 BD II 262).

Лекс. 1627.411: Феоктист — Богу создан, Богом здан.

Феоктиста — жін. ім'я, та, яка стверджує Бога.

Феонія, Феона — жін. ім'я від гр. слів theos — Бог і noos — розум. Божий розум.

Феопемпт, -та і Теопемпт, -та — гр. посланий Богом або Богом наречений. Ім'я мученика.

Лекс. 1627.411: Феопемпт — Богонареченный или Богом послан.

Феофа́н, -на — чол. ім'я, З. У. Теофан, ст. сл. Феофанъ, гр. Богом явлений від theos — Бог і phainein — показувати.

Лекс. 1627.411: Феофан — Богоявлен.

Феофа́нія, -нії — зм. Фаня, гр. Богом явлена.

Феофіл, -ла і Теофіл, -ла — чол. ім'я, ст. сл. Феофилъ, гр. theos — Бог і philos — люблячий, люблячий Бога. Легендарна постать Середньовіччя, прописав душу нечистому, але св. Марія його помилувала. Часто схарактеризований в літ. як предтеча доктора Фауста.

Лекс. 1627.411: Феофілъ — Богоприятный або Божій друг или́ Боголюбецъ.

Феофіла́кт, -та і Теофілакт, -та — чол. ім'я, ст. сл. Феофилактъ, гр. Богохранимий.

Ферапо́нт, -та — чол. ім'я, ст. сл. Ферапонтъ, гр. слуга, починатель.

Лекс. 1627.411: Ферапонт — рабъ, угодник.

Фе́рії, ферій — зах. укр. з п. ferje, а то з нім. Ferien; на Наддніпровщині літній відпочинок, вакації, відпустка, канікули.

Ферма — приватне сільськогосподарське підприємство на власній або орендованій основі, лат. firmus — твердий, певний; італ. fermata — привал, стоянка; фр. la ferme — контракт для орендування землі і саме площа взята в оренду. Слово дуже розповсюджене серед української діаспори в Америці, головно в Канаді, де вимовляють на англ. манер farm — фарма, а самого фермера зовуть farmer — фармер, фармар.

Ферт — назва ст. слов. букви ф. Від цієї назви одержав свою назву й гуляка, франт — бо буква ф своїм виглядом показує ніби франта, що взяв руки в боки.

Фес чи феска — шапочка з турків. Назва походить від мароканського міста Фес, де спочатку вироблялися такі шапочки. Дм. 549.

Фест — арх. з лат. festus — святковий.

Лекс. 1627.468: Фист, лат. зацный, веселый, святий.

Фе́стин — зах. укр. з п. festyn, з фр. festin, на Сході не вжив., тут — свято, забава, гулянка.

Фир, фир! форкати — язиком пусте молоти.

Фиць! — вигук удару ногою. Фицькати — бити ногою в З. У.

Фіал — в стародавній Греції широка плоска чаша з тонкими стінками, злегка загнута в середину кінцями.

Лекс. 1596.30 б: Фіала — кация на кшталт чашѣ албо кубка, суді́на до кадженя.

Лекс. 1627.468: Фіала — кубок або роструха́н.

Фіа́ско — неуспіх, невдача, провал з італ. fiasco. Зазнавати фіаско — зазнавати невдачу.

Фіга — 1. субтропічне дерево родини шовковичних з солодкими плодами; 2. плоди цього дерева. З нім. Feige.

Лекс. 1596.29: Смо́ква — фи́кга. Смоко́вница — дерево фикговоє.

Т. т. 33 б: Чернічіє — фикг диких дерево.

Лекс. 1627.226: Смоква — фиґа.

Т. т. 459: Плонная фіга.

Фі́говий листок — вираз, коли несправедливе закривають надто просто. Вираз біблійний, Кн. Буття 3:7: коли прабатько Адам і Єва побачили по гріхопадінні, що вони голі: „то зшили вони фігові листя, і зробили опаски собі".

Фігу́ра — 1. постать; 2. зовнішний вигляд, обрис; 3. комплекс рухів танцю; 4. стилістичний прийом, з лат. figura, яка означала 1. форма, структура; 2. тінь мерця; 3. спосіб, якість.

Лекс. 1627.289: Образ — фѣгура, форма, кшта́лт.

Т. т. 320: Повторѣньє єсть теж фѣгура ораторская так названая.

Т. т. 339: Фігура гди иноє розумом иноє словы (словами) оказуєтьcя.

Філаре́т, -та — чол. ім'я, ст. сл. Филаретъ, гр. любитель чеснотності.

Філігра́нь — 1. тонкий кручений золотий, срібний, мідний дріт або ювелірний виріб з таким узором; 2. предмети з таким узором; 3. водяний знак на папері як знак фабричний; фр. filigrane, італ. filigrana.

Філімо́н, -на — чол. ім'я, ст. сл. Филимонъ від грецького особового імені із значенням улюблений. Персонаж „Метаморфоз" Овідія.

Лекс. 1627.468: Филимон — возлюблен.

Філістер — гр. через нім. Philister — самовдоволена й обмежена людина.

Філістимяни, філістимці — народ, що заселяв південну частину східного узбережжя Середземного моря в кінці 2-го, першій половині 1-го тисячоліття до н. е.

Лекс. 1627.442: Філістими — люди, которых толковници аллофилус то єст чужоземцами зовут, сл. иноплеменници.

Т. т. 467: Филисфѣи, филистѣи, зри Палести́на.

Філо́лог — ст. сл. филологъ від гр. philos — любитель і logos — слово, наука. Фахівець з мовознавства і літературознавства.

Лекс. 1627.469: Філолог.

Філомéна — жіноче ім'я, з гр. соловейко.

Лекс. 1627.468: Філомена — соловій.

Філóсоф — гр. philosophos від слів philos — любитель і sophia — мудрість, сучасне значення: фахівець з філософії.

Лекс. 1627.350: имя філософа.

Т. т. 459: Стоа — ґанок, оттоль філософи назвали (ідеться про походження слів стоа, стоїк).

Т. т. 469: Філософъ — любомудрець, мудрый, кохаючійся в мудрости, мудролюбець.

Філосóфія — див. філософ. Сучасне значення: галузь людського пізнання, яка намагається синтезувати наше знання про світ і нас самих.

Лекс. 1596.31: Філософія — мудрость, любленіє мудрости.

Філофей — чол. ім'я, ст. сл. Филофей, гр. кохаючий Бога.

Лекс. 1627.469: Філофей — друг Божій, Боголюбив, Богом любимъ.

Філфак, -ку — абревіатура: філософічний факультет.

Фільвáрок — внаслідок зростання числа населення в Західній Європі між 1500 і 1600 роками відбулась революція цін на харчі. Через це стало дуже вигідним продавати на Захід збіжжя. Цим скористались польські землевласники, перетворивши свої маєтки на фільварки, тобто вони стали вимагати від селян замість плати натурою за користування землею відробіткову працю. Такий тип маєтків зберігся на Зах. Україні аж до І світової війни. Фільварок походить з п. folwark, а то з нім. Vorwerk — маленький двір перед поміщицьким двором. В нім. мові це маленьке помістя, відокремлене від великого, що має свої господарські забудування або залежне господарство селянина. Див. фольварок.

Лекс. 1627.218: Фолварок, лукá.

Фільм, фільму — 1. твір кіномистецтва, кінокартина; 2. тонка прозора плівка з нанесенням на неї світлочутливим шаром, використовується у медицині, фотографії, кінематографії, з англ. film.

Фіміам, -му — пахуча смола для обкурення, ладан, використовується головним чином у церкві під час богослужіння, ц. сл. фимиянъ, сер. верх. нім. thimean, греко-лат. thymiana, вираз

„курити кому фіміам" — це лестити кому, вихвалювати понад міру.

Се же придалъ Юрьиї болковичь... к црк҃ви... клѣтку торговцю што поїти ладану и тємьяну к црк҃ви (бл. 1350 Р 8).

Лекс. 1596.34: Фиміян — каділо.

Лекс. 1627.411: Фиміам — ладан. Фимамиск — кадилница або где каженьє кладут.

Фінікс — арх. фінікова пальма, його солодкі плоди, фініки.

Лекс. 1627.468: Финікс — финиковоє дерево и ягода єго албо дактиловоє дерево и овоц єго.

Фіра, фірман — зах. укр., див. хура, хурман.

Фіра́нка — занавіска з нім. Vorhang, п. firanka.

Фірма́н, -на — назва султанського наказу. Слово перське. Дм. 549.

Фіск, -ку — у стародавньому Римі це імператорська скарбниця, у суч. країнах державний скарб, з лат. fiscus — кошик.

Лекс. 1627.468: Фиск — людскій скарб.

Фісту́ла — рурочка, трубочка, трубчастий канал. З лат. fistula — дудка, трубочка.

Лекс. 1627.16: Фѣстула у орґанов.

Фіта́ — тридцять четверта буква дорев. рос. альфавіту, писалось і означало звук „ф" у словах грецького походження, гр. th.

Лекс. 1627.410: Знаменіє фіт еже єст твердо, веліє.

Числова вартість 9.

Фіти́ль, -ля — арх., звичайно гніт, з тур. фітіл, араб. фатіл. У „Матеріалах" Срезневського не занотоване. Часте в рос., болг. фитил; срб. фитиль. У зах. слов. не вживане. Див. ґніт.

Флавіан, -на — чол. ім'я ст. сл. Флавіанъ від лат. flavus — блондин, світловолосий; є імена Флавіус і Флавіанус — Флавіїв.

Лекс. 1627.469: русый власы.

Флаг, флага — рос. слово і знач. прапор з англ. flag, в укр. літ. мові вживаються тільки виведені з нього слова флагман, флагшток, натомість відоме в Галичині як фляга під впливом п. flaga.

Флегóнт, -нта — чол. ім'я, ст. сл. Флегонтъ, гр. палючий.

Лекс. 1627.469: Флегонт — палящ.

Флéйта — духовний музичний інструмент високого регістру, що являє собою дерев'яну трубку з конічним або циліндричним каналом, давнє фрц. flaüté, сер. в. нім. floite, нім. Flöte.

Лекс. 1627.155: Пищаль — флетня, пищалка.

Т. т. 227: Сопль — сопѣль, пищáлка, флéтня, фуя́ра, дудá, сурмá, жоломѣйка, фѣстула у органов або у регалов.

Т. т. 303: Цѣвница — свыстѣлка, флетня, шаламан.

Флор, Флора — чол. ім'я, ст. сл. Флоръ, лат. flos, -ris — квітка, отже квітучий.

Лекс. 1627.469: Флор — цвѣтен.

Флора — сукупність рослинності. Лат. Флора була богинею квітів.

Флори́н — флорентійська згодом і інших держав золота і срібна монета, у творах Франка зустрічається у формі „ринський", сучасне угор. forint.

Флот, флóту — сукупність суден однакового призначення — військовий флот, торговельний флот, повітряний флот; італ. flotta, англ. fleet.

Флоти́лія — з італ. flottigilia — з'єднання військових суден або суден іншого призначення.

Фля́ки — з нім. Fleck — шматок, через п. flaky — їжа з залишків м'яса або дрібно нарізаних тельбухів.

Фляшка — зах. укр. з п. flaszka, нім. Flasche, на Наддніпрянщині тільки пляшка або бутилка (рос. бутылка).

Фóка — чол. ім'я, ім'я двох мучеників. Лекс. 1627.469 інтерпретує це ім'я як славен, І. Огієнко — як морська тварина, тюлень; а на Гуцульщині народна етимологія виводить його з лат. focus, рум. foc і вважає його божеством вогню, див. нашу книгу „Вогонь і слово", стор. 171. М.Л.К.

Фольварк — див. фільварок.

Фонáр — з XIV ст. в пам'ятках фонарь з гр. fanarion — світильник, ліхтар, гр. fanos — світло. Запозичення новіше, бо давніші замість **f** дають **п**.

Фонети́ка — наука про звуки, те саме що й фонологія. Від гр. phonetikos — звуковий; phonetike techne — звукове мистецтво.

Фоноло́гія — наука про звуки, звукознавства. Від гр. phone — голос, звук + logos — слово, знання. Те саме, що й фонетика.

Форе́мний — арх. людина, яка виступає у форумі, див. форум.

Лекс. 1627.463: Форе́мный, ри́тор.

Форита́р — арх. візник з нім. Vorreiter — особа, яка їздить перед першою коней.

Лекс. 1627.271: Управитель — возни́ца, форита́р.

Форкати — зах. укр. на Сході фи́ркати, пи́рхати, чми́хати. Коні, часто форкаючи, тюпали звільна, Фр. Захар Беркут, 94.

Фо́рма — з лат. forma — одяг одного типу. Див. уніформа. В З. У. однострій.

Форма — зовнішній вигляд, композиція з лат. forma — кшталт, вид, обрис.

Лекс. 1627.288: Образ — фѣгура або форма.

Т. т. 317: Звод — фо́рма.

Т. т. 464: Фо́рма, кшталт, приклад.

Форма Тайны Священства. Катих. 1645 р. 54.

Форма того Сакраменту. Катих. 1645 р. 59 б.

Формува́ння — ставлення, виготовлення, складання.

Лекс. 1627.323: Образованіє — формованьє, кшталту вытисненьє. Образую — твору, формую.

Формува́ти — складати, організовувати.

Лекс. 1627.117: Речи далекіи в розумѣ своєм формуємо.

Фо́рмула — лат. formula — правило, міра мотузком — модель, хімічний або алгебраїчний вираз певних складників якоїсь речовини чи якогось рівняння.

Форс, -у — з фр. la force, розм. хизування, прагнення похвастатись своєю оригінальністю.

Фо́ртель, -я — розм. несподіваний вчинок, спритна дія; п. fotel — пастка, хитрість, несподіваний вчинок з нім. Vorteil — перевага, користь. Давнє значення трохи відмінне, ближче до німецького.

Лекс. 1627.276: Хитрость, зрада, фортéль люб ремесло.

Т. т. 349: Аріфметіка — фортел рахованя.

Фортепіяно — з італ. fortepiano — клавішний музичний інструмент, те саме що рояль. Див. рояль.

Фортýна — лат. fortuna — випадок, доля, вдача, ім'я богині випадку. Фортуну малюють стоячої на колесі, звідси вираз „колесо Фортуни". Слово ще живе у польській мові, і було живе під польським впливом у староукр.

Лекс. 1627.165: Щастьє, фортýна.

Т. т. 354: Фортуна — благословенство або щасливость, щастьє.

Fortuna audaces juvat — лат. щастя сприяє сміливим.

Фортýна — арх. у розумінні бурі, грози походить від того же слова фортуна — щастя, але зміна значень сталась не в Римі, а в мореплавній республіці Венеція, доля якої справді залежала від примхи вітру. У рум. мові слово furtună — це буря. Так було і в староукр.

Лекс. 1596.27: Смерч — фурътуна.

Лекс. 1627.226: Смерч — облак дождевный, фуртýна.

Фортунáт, -та — чол. ім'я, ст. сл. Фортунатъ, лат. удачливий.

Лекс. 1627.469: Фуртунат, Фортунат, лат. щасливый.

Фортунний — арх. щасливий, удачливий; п. fortuny.

Лекс. 1627.452: Секунд — вторый або щасливый, фортунный.

Лекс. 1627.467: Фелікс, Филікс — щасливый, фортунный, благословенный.

Форýм, -у — з лат. forum — площа, центральна площа стародавнього Риму, де відбувались суди і політичні дебати. Суч. значення: трибуна, політ. угрупування для висловлення певної позиції, представницький орган.

Фотúна — жін. ім'я, ст. сл. Фотинія, гр. phos, photos — світло.

Фотій, -тія — чол. ім'я, гр. Photios — світлий.

Лекс. 1627.469: Фóтій — свѣтенъ, або молносвѣтелъ или просвѣщеніє.

Фрáза — одне окреме мовне висловлення, від гр. phrasis —

вираз, зворот мови. Фразеологія — наука про фрази, цебто про окремі мовні висловлення.

Фрайтер, фрайтра — зах. укр. чин у війську нижчий від офіцера з нім. Gefreiter, на Наддніпрянщині як в рос. ефрейтор має те саме походження, бо **ґе** передається як **є** в давній вимові і в берлінському діалекті.

Фра́кція — з лат. fractio — розламування; відокремлена група всередині політичної партії.

Французький — прикм. від ім. француз від слова Франція, фрц. français.

Лекс. 1596.30: корона то єст чирвоний золотий французький.

Ідеться про золоту монету.

Фрасу́нок, -нку — печаль, сум, турбота; п. frasunek. Звідси: фрасуватися — сильно турбуватися. Часте в З. У.

Лекс. 1627.221: Скорблю — фрасуюся, тужу. Фрасунокъ, смуток, утискъ.

На Полтавщині: прасунок.

Фреквенція — з фр. frequence — частота. Слово вживається по відношенню до присутності учнів на уроках. Синонім: відвідування, присутність.

Фреска, фресок — рід малюнків зроблених прямо на стіні способом накладання фарбів на свіжу штукатурку — італ. al fresco.

Фригія — назва стародавньої малоазіатської країни.

Лекс. 1627.469: Фригія — сухая або палаючая.

Фризієр — зах. укр., п. fryzier, літ. перукар; рос. парикмахер.

Фрикативний — приголосні с, з, ф, г, х і ін., вони творяться тертям повітря у вузькому проході між зближеними мовними органами. Від лат. fricare — терти. Протилежні — проривні, непротяжні звуки, як б, п.

Фрукт, -ти — з лат. fructus — плід, овоч.

Фу́кати — діал. 1. форкати; 2. галасувати, кричати. Звуконаслід.

Лекс. 1627.233: Старцу не твори па́кости — старшого не фу́кай.

Фундаме́нт, -ту — лат. fundamentum, 1. основа будинку; 2. головне, основне.

Лекс. 1627.298: Основанiє — фундамéнт, грунт. Основаю — грунтую, фундамент закладаю.

Фунт, фýнта — з лат. pondus — висячий, нім. Pfund; 1. міра ваги, що дорівнювала в Росії 409,50 грамів, в Англії 453,60 грамів; 2. грошова одиниця ряду країн.

Лекс. 1627.429: Лӣтра — фунт.

Фур! — звуконаслідування шуму, від крил, веретена і т. ін. Звідси фýркати, фурчáти, фурчáння, фуркало — дитяча забавка, часте в З. У.

Фура, фіра, хура — віз. Див. хура.

Фурман — візник. В акту 1456 р.: отъ воза фурманского (Akta grodzkie i ziemskie, VII 230).

Лекс. 1627.76: Форман, возница.

Фурор, -ру — гучний публічний успіх. Зробити фурор; з італ. furore.

Фут — з англ. foot — ступня, мн. feet; міра довжини. В Англії і США фут дорівнює 30,48 см.

Футля́р — з нім. Futteral — коробка, ящик або чохол, куди кладуть певну річ, напр. футляр для окулярів.

Фуя́ра — діал. сопілка, рум. fluier — сопілка від fluiera — свистіти.

Лекс. 1627.229: Пищалка, флетня, фуяра. Сопль пастырскій — фуяра пастушеская.

Фю! — звуконаслідування свисту, лету.

Х

Х — двадцять п'ята буква української азбуки, в ц. сл. зветься хер. Числове значення 600.

Ха! ха! — вигук при легкому недовір'ї, легкій незгоді.

Хаба́з, -зу, хабаззя — зах. укр. на Наддніпрянщині бур'ян, може з сер. в. нім. baldrian — валеріана.

Хаба́р, -рá — ч. р. гроші для підкуплення, взятка з осман.

chaber — новина, новинка.

Xáве, Xáя — жін. ім'я, див. Єва.

Хазáри — тюрське плем'я від пня „каз" — кочувати. Наукові дослідники стверджують, що хазари близькі до протобулгар, а протобулгарська мова була близька до мови чуваської і належала до західної групи тюрських мов, до якої належала і мова печенігів, М. И. Артамонов: История хазар, Л. 1962 р. ст. 114-115.

Хазари створили у південно-східній частині сучасної Росії велику кочову імперію, офіційною їхньою релігією був іудаїзм, а столицею — Ітіль — сучасне Астрахань.

Xáзер — часто вживане в Наддніпрянщині слово, д. євр. chazer — свиня.

Хазýка — післябіблійне євр. слово в Талмуді chazakah — закріплення, право тримання, від прикм. chazak — сильний. Chazakah — це юридичний термін на право посідання когось або на право першинства.

Хазя́їн, хазя́їна — мн. хазяї; Свидн. 21 — господар, власник; з тюрк. перськ. ходжа, тат, хузей. Дм. 558, пор. давні ходжа, ходча, хозя, арх. хозяїн; дало хазяїн. Хазяйка, хазяйнувати, хазяйство.

Хаїм — євр. ім'я, д. євр. chajjim — життя. Тут множинне закінчення -ім для зазначення абстрактності слова а chaj — живий. Наголос східньоєврейський відтягнений; див. наголос. Див. Ле хайм.

Хай, хаяти — див. нехай. Хай або най часте в зах. укр. говорах; пор. п. niech, niechaj, чс. nech, болг. і срб. нека; слов. naj; діал. білорус. нехай.

Халáт, -та — довга до п'ят верхня одіж на Сході. З араб. хілат — халат, це почесна одіж, якою східні монархи нагороджували своїх підданих, Дм. 549.

Халвá — солодка їда з тертих горіхів або з шкарлупи насіння соняшника, з араб. галва. Дм. 549. Тур. галва — варення, солодощі.

Халдéя — в давнину регіон на нижчій течії р. Євфрат, іноді синонім Вавілону. З слова Аккад — місто в Месопотамії.

Лекс. 1627.470: Халдѣя — якобы чóрти, або якобы рзбоини-

ци, або яко цы цицки, або якобы ролѣ Халѣйски.

Халéпа — яка-небудь несподіванка, прикра подія, біда, нещастя; гр. chalepos.

Халíф чи каліф — араб. халіфа — „наступник Магомета", так звався духовний і світський голова мусульманського світу.

„Халіф на час" — кажуть про людину, що доп'ялася тимчасової влади. Вираз взятий з збірника „Тисяча і одна ніч", в якому є оповідання „Халіф на час".

Хáлка — єврейська булка, загальнознане в укр. мові слово. Д. єв. challah — калач; пор. 2 М 29:2; 3 М 2:4, 8:26, 24:5; 4 М 15:20 challat lechem — калач хлібний, 3 М 8:26.

Халтýра — зроблена якбудь робота, партацтво, в літ., театрі і ін. Перше визначало додаткова, для самого заробітку, праця. Слово це знає Мельников-Печерський („В лесах"), А. Островський, В. Даль і ін. Його уживало „Діло" в Галичині. Це слово виводять з гр. chalkos — дрібна мідна монета, а переносно дрібна праця. Але найбільш знане це слово в Росії.

Халя́ва, мн. халя́ви — верхня трубчаста частина чобота, рос. голенище з давньорус. голѣнь, п. cholewa, давно халєва, холєва, холыва.

Хам, -ма — слово семітське — загорілий, чорний; ст. сл. Хамъ. Посміявся над батьком своїм, Буття 9:20-23. Хам став символом невихованості та грубості; пор. хáмське поведення.

Лекс. 1627.470: Хам — теплый, горя́чій, або чорный.

Гебр. Cham, д. єгип. keme't, коптське keme — гарячий, загорілий, чорний. Від сина Ноєвого Хама повстали „прості" люди, пор. „Ключ Роум". Йоан. Галятовського, 1663 р. л. 213: „Хамъ презначалъ стан посполитый, бо Хамъ служилъ двом братом своим".

Хамáркати, харамáркати — говорити чи читати неясно, через ніч. Слово звуконаслідувальне.

Хамелеóн, -на — з гр. chamaileon — звірнка, плазун, що живе на деревах і легко змінює барву своєї шкіри залежно від навколишнього середовища. Звідси постало переносне значення: людина, що легко міняє свої переконання ради земних вигод.

Хáна — жін. ім'я, див. Анна.

Ханаа́н — давня назва території Палестини, завойованої гебреями від язичників. Д. євр. Keanaan.

Лекс. 1627.470: Ханаан — купец або гандлювник, або стертый, або зломаный, або добре отповѣдаючій або добре мордуючій.

Це все невдалі спроби вивести назву країни з давньоєвр. мови, з якої вона не походить.

Ханну́ка — д. євр. chanukkah — обряд чи Свято освячення чогось чи відновлення нового дому, нової праці, дитини й т. ін.; пор. 4 М 7:10-11; 5 М 20:5; 1 Цар. 8:63, 2; Хр. 7:5,9; Пс. 30:1; Ездра 6:16. Етимологія неясна, chanoch — виховувати, chech — піднебіння, в це Свято дітям до піднебіння давано сок дактиловий. Тепер це Свято на спомин про освячення Храму, збезчещеного Антіохом IV.

Ха́ос, ха́осу — з гр. cháos, тому і наголос ха́ос, нім. Cháos, але частий і наголос з фр. chaos — хао́с, Черк. I, 89. У старогр. міфології це безмежний світовий простір, що являв собою суміш усіх стихій, перен. цілковите безладдя.

Лекс. 1627.470: Ха́ос -- пропасть або замішання, або крайн, або мате́рія все свѣта.

Хап чи хоп! — рухонаслідування хапання чого. Також хапу-хапу́! Звідси хапати, вхопити, хапання, ха́панка, схоплення й ін. З прамови.

Хапа́ти — швико поривчасто брати. Див. хап.

Роха́пують все що є. Гонч. Л. і зб., 14.

Лекс. 1627.63: Ємлю — хапа́ю.

Т. т. 170: Догоняю — уха́пую.

Хапокни́ш — так дряжнять учнів з духовних шкіл і духовенство; „хапати книші".

Хапу́га — той, хто краде державне майно, або хто краде йому доручене. Від слова „хапа́ти".

Харалу́жний — з перської сталі.

Слово о п. І. 1187р.: Беше притрепалъ харалужными мечи, 21.

Т. т.: Подъ мечи харалужныи, 32.

Т. т.: Трещат копія харалужныя.

Хари́та, Харитина — ст. сл. жін. ім'я від гр. слова charis, charitos — краса, стрункість.

Лекс. 1627.470: Харітіна — Благодати полна или радость.

Харити — див. грація.

Харитóн, -на — ст. сл. Харитонъ, гр. осипаючий милостями, щедрий, благодатний.

Лекс. 1627.470: Харúтонъ — радується себе або Благодатей исполненъ.

Харітóнія — жін. ім'я.

Лекс. 1627.470: Харітонія — благодатная.

Харк! — звуконаслідування видання мокроти з легенів. Звідси — хáркати, хáркіт, харкотиння — сама мокрота. З прамови. Місцеве — хракати.

Харлáмп, -ма — нар. Харлам, ст. сл. Харлампій, гр. радісно сяючий, chara — радість, lampo — світити.

Лекс. 1627.470: Харлáмпій, Харламбій — радостію светящ або радостосіáтелен.

Хартія — це стародавній рукопис, а також матеріал папірус або пергамент, на якому вони були написані. Хартія або харатья, ст. сл. хартія, харатия з гр. chartia — пергамент, шкура для писання, грáмота. Харатейний — на хартії писаний. Давнє харатіє хранильница — архів, бібліотека, картофілакс з гр. chartofylaks — книгохранитель, бібліотекар, архівар.

Лекс. 1627.277: Хáртія — картка, листок, папѣр.

Але слово хартія поширило своє значення. У Середні Віки це документ, який стверджує якесь право, привілей, напр. Велика хартия вольностей дана англ. королем Йоанном у 1215 р. , перше обмеження королівської влади.

Харцúз, -за — розбійник, грабіжник, звідси: харцúзити, харцúзник, харцизяка, харцизяцький. Слово тюрське.

Харч, -чу — мн. харчі, те що споживають, їда, напитки та їстивні запаси. Д. рос. ихсарчати — витрачувати з тур. араб. ardz — доход, господарські видатки.

Харчáти — хрипіти, тяжко дихати. Слово звуконаслід.

Хасúд — д. є. chasid — хто виконує свої Божі обов'язки над міру, святий; лат. pius, sanctus. Пор. Пс. 4:4, 16:10, 18:26, 25:10. Хасид святіший за цадика.

Ха́та, хатка — бідний будинок або сільський будинок, позичка зі сходу, авест. хата — кліть, новоперс. kad — дім, відоме і в фіно-угор. мовах — фін. kata, угор. ház — дім, остяцьке chot і chat.

Лекс. 1627.327: Халупи — убогих хаткй.

Ха-ха-ха! хи-хи-хи! — звуконаслідування сміху. Також хихи-хихи — хихихи!

Хвала́ — давній наголос хва́ла; 1. висловлення комусь визнання з приводу його дій; 2. уславлення. Загальнослов. слово; рос. хвала, п. chwała, іноді в формі з **ф**; срб. уфал — ненавмисне, рум. запозич. з слов. falǎ — гордість, слава; індоєвр. корінь на ск-; сканд. skvala — вбирати, нім. schwellen — про воду, яка наростає.

Слово о п. І. 1187р.: Уже снесася хула на славу, 25.

Про тож бгоу коу хвалє... а к оужиткоу... оуставлѧ ємы права (XV ст. ВС 10).

Лекс. 1627.424: Всякого способу хва́ла. Хва́ла панская.

Хвастів — рос. Фастов — районний центр Київської області, назву виводять від слова хвости — бунчуки, бо їх багато зосталось після розгрому половців.

Хвата́ти — схоплювати, швидко і поривчасто брати, хапати. Праслово, ц. сл. хватити, хватати і хитати, хитити; рос. хватать і похитить, хищный — хижий; п. chwatać; болг. хват — міра, спорідн. з слово хитрий; корінь *skut; див. чс. poskysti, skysti — виставити; ц. сл. подскитити — нахилити голову, лит. kutrus — спритний, влучний.

Слово о п. І. 1187р.: Не побѣдными жребии собѣ власти расхытисте.

Лекс. 1627.38: похапую, хватаю.

Хвиля — водяний вал, що утворюється від коливання водяної поверхні, звідси хвилястий, хвилюватися — про неспокійний душевний стан людини, хвилювання, відповідає ст. сл. влъна, рос. волна — в укр. мові невідоме. Проте вони мають спільне походж. — д. в. нім. wallan з кореня *wal, звідси wälzen, wölben — будь-яке піднесення, набухання. В староукр. мові збережена ще форма з мови посередника, польської fala.

Лекс. 1627.32: Влъненіє, влъна — забуренє водноє гды бывает фаля на водѣ навалность.

Але раніше вже в Крехівському Апостолі 1560 р. вже зустрічаємо сучасну укр. форму — Розмаитыи и розныи хвили, 161.

Хвиля, хвилина — із значенням відрізок часу, мінута або мить має інше походження. Цю відмінність добре зберігає польська мова, де з часовим значенням використовується слово chwila; це слово походить з д. в. нім. hwil, (h)wila — час, година; суч. нім. Weile — деякий час.

И коли боудєт пана нашего короля приказаниє и боудєт потрєбна хвилѧ и час абыхомъ єго милости помоч а послоушенство оудилали (Сучава, 1468 BD II 301).

Тут безперечно наявне часове значення. М.Л.К.

Хвись! хвось! — рухонаслідування швидкого удару різкою чи батогом. Звідси і хви́ськати, хво́ськати. З прамови.

Хвіртка, хвірточка — невеликі вхідні двері в тину або в воротях; з д. нім. Pforte, лат. porta.

Хвіст — придаток на задній частині тіла людини, перен. крайня частина чого-небудь, смуга диму, пилу, валка людей.

Б. Грінченко: Оттого що з хвостом не любить ізгадувати, II 384 — ідеться про чорта.

Хво́рий — нездоровий, див. хорий.

Хворо́ст, -ту́ і хво́рост, хво́росту — чагарник, давнє хврастъ, хворостъ, спільнослов. xvorstъ, споріднено з д. в. нім. hurst, horst — кущі, чагарник, англосакс. hyrst — ліс, болг. храстът — чагарник.

И мы... ємоу им нє нашє... даємъ... ис хворосты (Вільна, 1499 AS I 117).

Лекс. 1627.90: Колиба — кучка з фо́росту.

Т. т. 230: Соль — друзк, суш, хворо́ст, сухіи голи або росчки.

Т. т. 437: Мира ел. — хворо́ст або прут масти пахнучеи.

Хевро́н — місто, згадане в Біблії, назву якого Беринда виводить з д. євр. chevra — товариство.

Лекс. 1627.471: Хевро́н — това́риство, учасниство, або пристаньє або заклинаньє або зависть.

Хе́дер — д. євр. cheder — кімната, пор. Суд. 15:1, 16:9; в теперішній євр. мові cheder — школа для дітей. В укр. мові слово загальновживане.

Хе́рем — д. євр. cherem — прокляття, закляття, анатема на людину, речі чи ціле місто, що під херемом, те все призначалося для Бога. На що кинено херем, те все мусіло згинути: все живе забивалось, маєток палився, а земля посвячувалась Богові.

Присвоєння херемованої речі каралося смертю. Місто, зруйноване на херем не вільно було відбудовувати. Хто бере щось із херему, сам став херемом. Євреї в Україні часто говорять: Говорю на хайрем. Клянусь на хайрем. Лев. 27:21, 28; Числ. 21:2,5; М 2:34, 13:16; Єг. 7:11-12.

Херуви́м або херувикон — церковна пісня, що починається словами „їже херувими", виконується під час літургії.

Лекс. 1627.471: Херувікон — херувімская пѣснь.

Херуви́м — у нас назва Ангола, д. євр. cheruv — синонімна cheruvi, cheruvimi; 1 М 3:24; 2 М 37:8; 4 М 7:89. Пор. Буття 3:24: Бог поставив херувима Херувів стерегти входу до Раю. Назва легендарного значення, див. гріф. Пор. у вавилонян кічиви — крилатий віл, качиви — аккад. заступник, це мабуть етимологія слова. Образ херувимів споріднений з близько-східними антропоморфічними і зооморфічними істотами з функцією охорони, як єгипетські сфінкси — охоронці фараонських гробниць... На херувимі сидів Бог, Єзекіель 10, 43:2-5. Херувими пов'язані з стихією повітря, Пс. 17:11.

Лекс. 1627.471: Херувім, єв. множество разума или излитоє премудрости или премудрость исполнена.

Хиб! — рухонаслідування помилкового руху. Хвідси: хибнути, хиба — помилка. З прамови. Погляд М. Фасмера — див. хиба.

Хи́жа — хатинка, хата; слово широковживане в західних діалектах, головно на Закарпатті і Мараморщині. Дуже давня загальнослов. позичка з нім. Haus.

А оу том сєли десѧть хыжъ татарскых (Сучава, 1435 Cost. II 494).

Хизу́ватися — пишатися, хвалитися, чванитися, слово часте на Полтавщині та середній Наддніпрянщині. Хиза чи охиза — завірюха, хуртовина, хуга. П. Мирний: Приходить зима в село страшною хуртовиною, приводить за собою своїх діток — хизи й охизи та морози. Пор. стародавнє хъзъ — козлова вироблена шкура, саф'ян. Упат. Літ. 6760: Сапози зеленого хъза, шити золотомъ.

Хили́ти — нагинати, пригинати що-небудь донизу; п. chylic sie; чс. chili se; праслово, ц. сл. похылъ — скривлений, рос. хилый

— слабий, срб. хила — кривда, хиляти — дивитися зизо. Звуконаслідув., див. хиль, нахилятися.

Лекс. 1627.180: Преклони — схили. Нахилати.

Хилита́ти — постало через контамінацію хитати і хилити.

Хиль! — рухонаслідування швидкого похилення. Звідси: хили́ти, -ся, хильну́ти, на́хил, хи́лення.

Химе́ра — див. хімера.

Хи́трий — слово загальнослов., ст. сл. хытръ, хытрый — учений, розумний, мудрий, досвічений, спритний, мистецький; ц. сл. хытрьць — красномовець, ритор. Друге значення: лукавий, обманливий — постало пізніше.

Лекс. 1627.277-278: Хитрець — художник, ремесник. Хитрость — ремеслоручноє.

Т. т. 82: Хитрость — штука.

Крех. П. 1560 р. ц. сл. лесть перекладає хистростю, 469, 624.

Болг. хитар — розумний, срб. хитар — швидкий, спритний, п. chytry, чс. chytry; праслово, *ytrъ від *ytiti, xvatati — схопити.

Слово о п. І. 1187р.: Ни хытру, ни горазду суда Божіа не минути, 37.

Хитрість — ім. від слова хитрий.

Лекс. 1596.14 б: Извитіє — хитрость, штука. Извитіє словес — хитрость в мовѣ.

Т. т. 15 б: Крамола́ — ро́зрух, кова́рство, хи́трость.

Т. т. 31 б: Хитрость — ремесло.

Лекс. 1627.276: штука, самоло́вка, хитрость.

Т. т. 349: Аріфметіка — хитрость мѣры.

Алф. 1627.325: Пронырство, хитрость, острость розуму.

Хить! — рухонаслідування хитання. Звідси: хита́ти, хитатися, хитну́ти, похитну́ти і т. ін.

Хихи-хихи-хихи! — звуконаслідування сміху. Нар. пісня: Ой ти, старий, кахи́ — кахи́, а я молодая, хихи́-хихи́!

Хіба́ — пит. частка, вживається як допоміжний засіб у питальному реченні з відтінком здивування, недовіри. Рос. хибать — хитати; чс. chyba — сумнів, спорідн. з д. інд. ksubhyati — хитається, дрижить.

Лекс. 1627.201: Развѣ — опроч, кром, хи́ба.

Хід, хо́ду — рух, переміщення в якомусь напрямі, заст. похід, процесія, див. ходити.

„А він — ходу дав" — сильно побіг.

Хімера — химера; Правопис 1993 р. рекомендує як виняток писати замість хімера — химера, тому що це слово давно засвоєно укр. мовою. Химера в гр. міфології — бридка потвора, описана в Іліаді в пісні VI: спереду лев, дракон позаду, коза в середині, а дихала огнем. Тільки герой Беллерофонт на крилатому коні Пегасі зміг забити Химеру. Химера — символ фантастичного, нездійснених мрій.

Лекс. 1627.472: Хіме́ра — коза, спереду лев, а ззаду змій, а в серединѣ хімера.

Хі́мія — наука про склад різних речовин. Слово походить з араб. al-kimija, гр. chemia. Греки звали країну Єгипет Chemia. Гр. вимова хімія була тут **е** — це іта, вимова **і**. На думку деяких учених слово постало найперше в Єгипті, і єгиптяни глибоко знали хімію до п'ять віків до Р. Х.

Хіна, хінін — алкалоїд, успішний у лікуванні малярії, здобувається з кори хінного дерева. Її лікувальні якості відкрили індійці і назва індійська прийшла в Європу через італійське посередництво; італ. China, назва дерева chinachina.

Хіни — зах. євр. назва Китаю від назви старої династії Тсін. Китай, китаєць, китайський — від власної назви тунгузького народу Кетай, що завоював північний Китай. В Галичині під п. впливом Хина, хинський, на Сході тільки Китай, китайський.

Хіонія — заст. жін. ім'я.

Лекс. 1627.472 : Хіонія — снѣжная.

Хіротонія — висвячення в єпископи, чи в ієреї або в діякони від гр. cheirotonia — піднімання рук для обрання. Ставлення в іподиякона чи в читця зветься хіротезія від гр. cheirothesia — рукоположення. Назви здавна вже поплуталися. Правильніше: перше треба хіротонія — обрання, а потім хіротезія — рукоположення.

Хіто́н — д. євр. kuttonet, ketonet; Йов. 30:18; Пісня над Піснями 5:3; звідси гр. chiton — спідне вбрання, довга сорочка без рукавів. В арам. kettan, kittan, араб. kattan, kittan, пор. укр. катанка. Хітон — це монаша верхня довга одежа, сучасний підрясник.

Лекс. 1596.31: Хітон — кошуля.

Лекс. 1627.472: Хітон — кошуля або кабат сýптелноє а тонкоє одѣньє.

Хіть — бажання від хотіти, див. хотіти.

Лекс. 1596.31 б: Хотеніє — хоть.

Хлами́да — греко-римська мантія, піднесена на правому плечі і закрита кнопкою. Так називали і королівську мантію.

Лекс. 1627.472: Хлами́да — юпка, делюрка, зри хлямис.

Т. т. 278: Хлямис — жолнѣрская шата, копеняк.

Хлап — так звуть в Україні наймолодшу карточну фігуру, цебто валета. Назва походить від старочеського chlap — найнижчий ступінь громадський, наше холоп; пор. влада, власний. Див. хлопець.

Хлеп — рухонаслідування пиття. Звідси хлепта́ти, хлебта́ти. З прамови. Собака хлепче воду.

Хлип! — рухонаслідування плюскоту. Вода в черевиках хлип-хлип!

Хли́пати — посиленно судорожно вдихати, втягувати повітря, переважно від плачу або від сміху, плакати. Див. хлип! З прамови.

Лекс. 1596.25 б: Рідаю — хли́паю. Ріданіє — хли́паньє.

Лекс. 1627.155: Плачу, хли́паю, хли́паєш.

Хли́пання — ім. від хлипати.

Лекс. 1627.36: Хлипа́ньє, гуде́ньє, гук.

Хліб — харчовий продукт, що випікається з борошна. Основна страва людини, гот. klaifs, п. chleb, рос. хлеб. Слов'яни запозичили це слово з гот. klaifs, д. в. нім. hlaib, сучасне нім. Laib — буханка, це була їх перша назва хліба, тепер нім. Brot, староукр. хлѣбъ.

А оу том домоу корчму нє дєржати... ні хлѣб продати (Сучава, 1434 Cost. II 670).

Хліб духовний — засоби на прожиття вищих духовних осіб, які їм давав в давнину король або князь. Див. сто́лиця.

„Не хлібом самим живе людина, але всім тим, що виходить із уст Господніх живе людина" — Повтор. Зак. 8:3, Мт. 4:4. Біблійний вираз, вживається, щоб застерегти людей від надмірного захоплення матеріяльними вартостями.

„Хліб утиску" — lechem cav, хлѣбъ въ нуждѣ — убогий хліб під час нещастя чи за час недолі, або під час голоду; пор. Іс. 30:20.

Хлів — стайня, п. chlew, праслово; з того ж кореня що і кліть, клітка, слов. назва всякої прибудови, комірки до гол. будови, гр. klisia — намет, лат. clitellae — лектика, гот. kleithra — намет, нім. Leiter — драбина, лит. дієслово szleti — спиратися.

Лекс. 1596.31: Хлѣвина́ — домо́к, доми́ще.

Лекс. 1627.278: Хлѣвина — домок.

Хлоп, хло́па — давнє хлапъ або холопъ, але в зах. укр. закорінилося хлоп з п. chłop. В Зах. Укр. слово хлоп вживається вільно замість селянин або замість чоловік, муж; це з п. chłop. Був хлоп здоровий, Фр. 3 в. 85. На Наддніпрянщині хлоп — це принижуюча і зневажлива назва, тут тільки селянин, селянка. Але слово хлопець для нежонатого вживається вільно, бо давно втратило образливе значення. Хлопня́ на Сході тільки селянство, хлопський — тільки селянський.

Хло́пець — давнє холопьць, слово хлоп походить від старослов. хлапъ — раб, слуга, східнослов. холоп. Здрібніла форма „хлопець" — це молоденький раб чи слуга, за польським chłopiec. З бігом часу значення слова змінилося на молоду людину взагалі, а старе „раб" призабулось.

Рясне в укр. мові: хлопа́к, хлопко́, хлопський, хлопча́, хло́пчик, хлоп'я і т. ін. Б. Гр. IV 402-403.

Лекс. 1627.60: Дитя, хлопець або дѣвчина.

Хлюп! — звуконаслідування удару води об щось чи чогось об воду. Хлюпати, хлюпнути, хлюпання. „А вона хлюп на мене водою", Воропай, 32.

Хлюсть! — звуконаслідування удару по воді.

Хляб — арх., давня назва прірви або виру. Див. хляп!

Лекс. 1627.277: Хляб — гвалтовная вода, прорва, окниско, мѣстце урваноє в рѣцѣ где вода рачій ллється, а не течет. Хля́би — прадухи водныи, гвалтовная вода.

Хля́ки — див. фляки.

Хляп! — звуконаслідування удару по чому, звичайно руками. Звідси хляпати. З прамови.

Хльось! хлость! хлюс! — звуконаслідування удару руки,

батога, нагайки. Звідси хльоскати, хльоскання, хлоста.

Хм! Гм! — вигук, звуконасл. при незадоволенні, підозрінні.

Хмара — маса пари, яка зависає в атмосфері, п. chmura. По рос. хмара це облако, це слово вжив. і в староукр. мові облако, або облак, натомість в рос. мові похідні від цього діал. смурый — темносірий, смура, літ. пасмурно; срб. насуморити се — захмаритися. Прикм. хмурий, похмурий — ніби хмарою вкрився. Щодо слова хмара М. Фасмер припускає контамінацію слів хмура — облако і пара; хмура — виражальне слово негативної емоції.

Лекс. 1627.324: Сумра́к — хму́ра.

Хмарочо́с, -са — високий дім, що ніби хмар досягає, хмари чеше. Хмарочоси типові для новочасної американської архітектури для якої головний принцип є простота і функціональність. Ці принципи були запозичені на Україні в 20-их роках, коли Харків був столицею України і застосовані при плануванні на площі Дзержинського будинку Держпрому, Будинку Державної промисловості, арх. Сергій Серафімов і Самуїл Кравець і Будинку Центрального Комітету, арх. Яків Штейнберг. Перший мав вежу у 12 поверхів і 63 метри висоти; другий мав вежу у 14 поверхів. Але враження величності походило не стільки від висоти, як від об'єму. Будинок Держпрому мав об'єм в 347 тисяч кубічних метрів. Під час війни всі ці будинку були знищені, проте каркас зостався і за останній час вони були відбудовані.

Американська укр. письменниця Докія Гуменна склала інше слово для цього поняття — „хмаросяг" і назвала свій роман 1962 р. „Серед хмаросягів". М.Л.К.

Хміль, хмелю — 1. однорічна або багаторічна витка рослина родини шовковицевих, деякі види якої використовуються у пивоварені; 2. який небудь п'янкий напій; 3. стан п'яніння від дії алкоголю. Давнє хмєль і хмѣль, хмєлєвий, хмѣльний, хмєльникъ. Відти і прізвище Хмельницького, який походив з давнього поміщицького роду, названий у фолькльорі з симпатією „Хміль". „Від того хмелю очуняти не можу і донині", Р. Іванчук, Бл. д. м. Госп. 134-35; тут слово використано переносно, в значенню ірраціональних чинників.

Тамо овці пасіти... или хмиль събираючиа (Корочин Камінь, 1458 Mihăilescu Doc. 120).

А. Брюкнер вважає, що назва хміль походить від східних

фіно-угрів, татар, пор. чув chumla, татар. chomlak, угор. komlo.

Хміль мав велике значення у весільних обрядів слов'ян, молодих обсипали хмелем. Від слов'ян слово кочувало на Захід, див. лат. humulus.

Хму́рний, хмурни́й — див. хмара.

Хо́бот — витягнута рухома носова частина морди в слонів та інших тварин. Первісне значення в старорус. мові — хвіст, словен. морський полип. Корінь хоб- відноситься до руху або звисання, лит. звисати.

Лекс. 1627.278: хобо́т — хвост.

Хова́ти — класти що будь в таємному місці, що ніхто не міг знайти, п. chować — укривати. Слово західно-слов'янське, чс. chovati — плекати, chiva — няня, луж. chowas. Етим. неясна.

Лекс. 1627.251: Сохраня́ю — схо́вую, захо́вую.

Т. т. 281: Храню — хова́ю.

Заховати кождого. Катих. 1645 р. 87.

Ховзьки́й — діал., ковзький. Див. ковзь!

Лекс. 1627.165: Ховскій, слизок.

Хода́тай — ц. сл. ходатай, те саме що ходач, особа яку обирають і посилають куди-небудь з певним доученням. Від слова ходити.

Лекс. 1596.31 б: Ходотай — посредник, идна́ч. Ходотайству́ю — идна́ю, справу́ю.

Ходи́ти — ступаючи ногами, змінюваати місце в просторі з певною метою. Спільнослов. слово, крінь *sked, *skod, гр. skedaunymi — розганяти, лат. scando, discendo — сходжу, лит. skenditi — тонути. Спорідненість з цими словами доводиться наявністю давньорус. форми шьдлъ — йшов.

А мєжи волоскою зємлєю какъ издавна оу лѣсъ ходили такъ и нинѣ ходити имѣють (Ланчица, 1433 Р 125).

У староукр. мові вже зустрічаються і значення переміщатись неодноразово і їздити:

А коли боудєт лєд а имоут ходити оу брод (Сучава 1456 Cost. II 790).

А съ тѣми гроши волно имъ ходити и торгувати (Сучава 1405 Cost. II 631).

Ходіння — ім. від ходити, рос. хождение.

Лекс. 1596.33: Шествіє — хоженьє.

Хоза́ри — назва народу тепер є багато географ. назв — Козари, Козарка і т. ін. див. хазари.

Холе́ра — гостроінфекційне епідемічне шлункове захворювання, супроводжується блювотами і дуже сильними прогосами, які приводять до дезгідратації організму і через це до смерті, в наш час зустрічається рідко і коли появляється, то швидко ставиться під контроль. У п. мові слово також лайка. Слово виводиться з гр. cholera від cholé — жовч, але можливо, що грецьке походить від д. євр. holi — хвороба й rah — зла, отже holi rah — зла хвороба.

Холе́рик — 1. людина хвора на холеру; 2. людина з енергійним, але неврівноваженим типом нервової системи, відмінна від флегматика і меланхоліка за грецькою класифікацією темпераментів. Від грецької назви жовчі — див. холера, бо вважалось, що така неврівноваженість спровокована поганою функцією жовчного пузиря.

Холм — невелике підвищення, праслов., рос. холм, словен. holm, болг. хълм, ст. сл. хлъмъ.

Слово о п. І. 1187р.: Притопта хлъми и яруги, 21.

Лекс. 1627.280: Холм — па́горок.

Хо́лод — низька температура повітря. Ст. сл. хладъ, спільнослов. *chlod; рос. і укр. повноголосся — холод; чс. і балканське — хлад, індоєвр. корінь *skol — холодний; сканд. hela — іній, лит. szaltas — холодний, szalti — мерзнути.

Собачий холод — собака звичайно в зимі на холоді, холоді сильному. Звідси: собачий холод — це дуже сильний холод.

Холоде́ць, дцю́ — зах. укр., студенець або драглі, це холодна страва із дрібно покришених овочів або із охолодження м'ясного чи рибного відвару.

Холо́дний — прикм. до слова холод, форма найбільш поширена на Наддніпрянщині, тоді як на Галичині і Волині кажуть переважно зимний, а на Закарпатті і Мараморщині студений, студено.

Хо́лоп — ст. сл. хлапъ — слуга, раб, наймит, друга ст. сл. форма — холопъ — раб, невільний, слуга, робітник. Так само ст. сл. холопии і хлапии, холопити — служити холопом. Рос. холоп, п. chłop — селянин, міцний мужчина, чс. chlap — холоп, мужчина;

срб. хлап — слуга, те саме словен. hlapec. Укр. хлопець — парубок, а хлап — масть у картах.

Холости́й, холостяк — неодружений, в укр. мові дуже рідке, в рос. мові часте. В Словн. Б. Гр. IV 409 цих слів нема, а в Рос. укр. Словн. 1962 р. ст. 760 подаються як українські: холостий, холостяцький, холостяк. В укр. мові панує парубок, парубоцький. Див. стародавнє, ст. сл. хластин, хлачьба, хлакыи. Слова холостий, холостець відомі у Срезн. III, 1386 з XVI віку.

Холу́й — слово з російського, але нерідке і в мові українській, як підлизник, лакиза, лакуза. Походження не вияснене, може однокорінне з нахал — рос. нахаба. Склад хол-уй. Те, що й хам, говорять головно про прислужників, підлизників.

Хома́, -ми́ — З. У. Тома, -ми́; чол. ім'я, ст. сл. Фома, д. євр., арам. teom — близнюк.

Лекс. 1627.411: Фома — двоякій.

Т. т. 12: близняк метафорично дводушен купно разом и двоєумен.

Мы княз двдь дмитриєвич... хома билюрминъ... чинимы знамєнит. Лучиця, 1388 Р 38-39.

Хома невірний — крилатий вираз, який постав в Євангелії Івана 20:24-29. Апостол Хома перше висловив був невіру в Воскре́сення Христа, Ів. 20:24-25, а побачивши Христа по Воскресінні увірував, Ів. 20:26-29.

Хому́т, -та́ — давнє хомутъ (з юсом великим) — шийна частина кінської упражі з тур. камут — того ж значення, Дм. 500.

Згідно твердженню Олжаса Сулейменова, „Аз і Я", ст. 146-147 слово упряж також тюрське з булг. піраг — з'єднання, пірам — з'єднати.

Хор, -у — співучий колектив, що спільно виконує вокальні твори з гр. choros.

Девять єст хо́ров Аггелских. Катих. 1645 р. 7.

Хоре́я — з гр. choreia — танок, захворювання нервової системи, що характеризується мимовільним сіпанням, гримасами, некоординованими рухами; див. Вітова недуга.

Хори́в — назва гори Синай, де Бог оголосив свій закон Torah. Наука Мойсеєві, д. євр. Chorev — суша і гр. Choreb; ст. сл. Хоривъ. Див. 2 М 17:6, Суд. 6:39 і ін.

Лекс. 1627.472: Хори́в — пуща або зопсованьє, або высхлость або мѣч (горе).

Хо́рий, хворий — нездоровий, п. chory, праслово, первісна форм хворий, також у старочс. мові chvory; суч. чс. chory, choroba, праслово, рос. хиреть — чахнути, слов. hiravost — чахота, туберкульоз, hirati, hirav, hiravec з того ж гнізда; ц. сл. прохирелъ — підлий, авест. hvara — рана, д. нім. swer — біль, нім. Schwäre — пухлина на шкірі, болячка.

Много хорыхъ Єлеємъ мазали и уздоровляли. Катих. 1645 р. 59. Єсли хоруєтъ кто... там само.

Хоро́ба або хвороба — п. choroba — порушення функцій організму; див. хорий.

Лекс. 1596.19: Недуг — хоро́ба. Недугу́ю — хору́ю. Недугова́ніє — хорованьє. Недужый — хо́рый, хору́ючій.

Т. т. 20: Не́мощ — хоро́ба, недужость. Немощенству́ю — хорую.

Лекс. 1627.87: Хоро́ба з природы.

Т. т. 188: Зараза, хоро́ба.

Т. т. 277: Френчюга — фра́нца, хоро́ба блудних (це пранці або сифіліс, див. пранці).

Т. т. 303: Червеница — хороба.

Т. т. 312: Язя — хороба, не́дуг.

Т. т. 414: Хороба жолтая.

Хоро́брий — відважний, мужній, енергійний; ст. сл. храбръ, спільнослов. chorb-bry, рос. храбрый, п. арх. chrobry, срб. храбар, храбрен; чс. chrabry, лит. skarbs — гострий на смак, нім. scharf — гострий.

Слово о п. І. 1187р.: Игорева храбраго плъку. Ваю храбрая сердца. Изрони душу изъ храбра тѣла. Храброму Мстиславу. Наведе хробрыя плъкы. Храброму Святъславичю. Ольгово хороброє гнѣздо. Храбріи русичи. Храбрая князя.

Лекс. 1627.280: Храбрый — му́жный, хоро́брый.

Хорово́д, хорово́ду — старовинний слов'янський масовий народний танець; рос. хоровод, чс. chorovod від слів хор (гр. choreia — танок) і водити. Див. коровод.

Хорони́ти, охороняти — це тепер боронити. Але ст. сл. храна — їжа, так і південносл. Л. Булаховський, 59. Тому ст. сл. хранити — берегти і годувати. Пор. болг. храна — їжа, корм, жита, а храня

— годую. Те саме і в срб. храна — корм, їжа, хранити — годувати, берегти. Див. похорон.

Хоро́ший — добрий, гарний; рос. хороший. У Панд. Никона XIII в. знаходимо: хорошаниє — величання, хорошавый — чепурун, франт, хорошии — красивий, гарний. Церковь хорошу, хорошо. Хороший — і в матеріальному і в чеснотному значенні. Слово східнослов'янське. Походить може від назви божка Хорс, а саме через протобулгарську форму цього імені — Хурша; див. Хорс.

Хорс — давньорус. Хърсъ — східнослов. божество сонця, можливо, і місяця; його культ прийшов з Сходу вірогідно через булгарське посередництво, де він називався Хурша, див. хороший. Булгари взяли цей культ від іранців, де цей бог називався Хуршет — сіяюче сонце, авест. *xvare šaetem — отже зрештою це божество індо-євр. В пантеон Київської Русі був заведений Володимиром перед хрещенням. М.Л.К.

Слово о п. І. 1187р.: Великому Хръсови влъкомъ путь прерыскаше.

Хорувати, хорую, хворувати, хворію — давнє хоровати, хороую і хворовати, хвороую. Див. хворий.

Хоругва́, -ви́ або хоруго́в, - гви́ — прапор. Деякі виводять це слово з гр. choregia, інші з монг. orongo, що є більш вірогідним.

Слово о п. І. 1187р.: Біла хоруговъ.

У староукр. мові XIV-XV ст. означало військовий прапор або військовий загін.

Уставл ємь иже каждый рыцерь алюбо простыи зємєнїнъ коли хороугъви поднєсоут што умелъ своєго мєстца стєрєч, а хороугвї своєи боронїть, XV ст. ВС 10 зв.

Хоружий чи хорунжий — Др. І. Крип'якевич зо Львова пише нам: „У Самовидця, в щоденнику Марковича і в інших джерелах XVII-XVIII ст. звичайно вживається форма „хоружий", а вже в „Чорній Раді" П. Куліша маємо „хорунжий" з польського chorąży: котрої форми вживати?" Старослов'янське хоронгы — прапор також хоронгъвъ, хороуги, хороугъвъ, це здається дуже стара позичка з монгольського orongo, *horongo (Извѣстія VII 2, 295, E. Berneker, 398, A. Brückner, 182). У давній мові слово дуже часте, напр. в „Слові о полку Ігоревім" Біла хоруговь. Той, хто носив хоругов, віддавна звався у нас хороужій. Посада офіційного прапороносця дуже рано повстала в Польщі, — це був chorąże,

пізніше chorąży, з Польщі слово пішло й на схід, пор. рос. хорунжий — перший офіцерський чин у козачих військах. В Україні міцно жила своя стара форма хоружій, так у Ланчицькій грамоті 1433 р. читаємо миколаи с коєлца хоружии; В. Розов, 122, Порицький запис 1450 р. хороужии луцькии Каманин: Пал. Изборникъ. В Словнику П. Беринди 1627 р. церковне знамєносєць перекладається: прапо́рщик, хору́жій. На Полтавщині, в Роменскім повіті є велике село Хоружівка; часте прізвище Хоруже́нко; в м. Брусилові був селянин Хоружий. Але в XIX ст. підо впливом російським і польським защіплюється форма хорунжий, так у П. Лукашевича (Малоросійскія думы, 1836 р.) читаємо вже в думі: Попереду хорунжий іде (пор. Колесса 107); У Приказках Номиса 1864 р. ч. 7291: Лучче живий хорунжий ніж мертвий сотник. Два останні приклади показують, що форма хорунжий добре відома в народній мові, а коли так, то не легко вертати свою старшу форму „хоружий". У всякому разі „хоружий" — своя стародавня форма, хорунжий — форма чужа, польсько-російська.

Хосе́н, хосе́нний — дуже поширені в західноукраїнських говорах, у мові літературній не вживані, східним укр. говорам зовсім не знані. „Хосен" повстало з тюрського хазна, казна, „скарб" через мадярське haszon — „користь, прибуток"; слово помандрувало й до мови української, де широко розійшлося, зберігаючи мадярське значення. Слово „хосен" чи „хусен" знаходимо вже в карпатських пам'ятниках XVI віку. В північно-сербських краях вираз „хасна" — користь, дуже поширений, за мадярським впливом, але літературна мова оминає його. В Канаді й Америці ці слова хосен, хосенний, вихіснувати загально вживані, бо занесені сюди еміґрантами з Галичини. В літературній мові вживаємо: користь, корисний, використовувати, а не хосен, хосенний, вихіснувати.

Хоти́на — жін. ім'я, зм. Хотя, ст. сл. Фотинія з гр. Photinia, див. Фотинія, калькою з нього є дуже популярне в Росії і на Україні — Светлана, Світлана.

Хоті́ти — ст. сл. хотѣти — сильно бажати, вимагати; рос. хотеть, п. chcieć, болг. ште допоміжне дієслово в утворенні майбутнього часу, срб. тьу, тьеш, тье; лит. keteti — хотіти.

Грамота в. к. Мстислава, 1130 р.: Которыи почьнеть хотѣти.

Слово о п. І. 1187р.: Хотя птицю въ буйствѣ одолѣти. Хочу бо копіє преломити. Хотят прикрыти. Галици хотять полетѣти.

А по старымъ дорогамъ гостємъ поити куда хочєть (1366 Р 14).

А кто бы хотѣль тоѣ пороушити таковыи да єст проклѣть от господа Бога (Гирлов 1494 BD II 163).

Хоть — арх., бажання, ім. жін. роду від дієсл. хотіти.

Лекс. 1627.280: Хотеніє — хоть.

Убозство доброволноє котороє при самой хоти и сердцу чловѣчимъ найдується. Катих. 1645 р. 75 б.

Хоть — арх., бажана, мила жона; чс. chot, словац. chot'a — жона. Але на східнослов. грунті це слово зустрічається тільки у Слові про Ігорів похід, де наявно багато тюркізмів і тому більш вірогідне для цього слова з даного пам'ятника тюркське джерело. Черных 29 висловив думку, що це татар. катуня — татарська жінка, але татари прийшли пізніше від написання Слова, отже це мабуть якась інша монгольська мова — половецька чи булгарська.

Слово о п. І. 1187р.: Забыв своя милая хоти красныя Глѣбовни свычая и обычая.

Обычай тут не звичка, а те саме що в болгарському обичам — люблю, отже любов, ласка.

Хоть — хотѧ, хотє, хотя — староукр., сучасне хоч, допустовий сполучник і частка, див. хоч.

Хотѧ моєго слоугоу какъ єго слоугоу видь. (1484 ЯМ).

Лекс. 1627.46: Лакоты єдати хоть троха.

Лекс. 1627.166: Поне — хотяй, хоть.

Отже хоть утворене з дієслівної форми.

Хохóл — чуб. Так росіяни дражнять українців. „На Поділлі українці себе не забувають і хоч що кажи, не розердиш їх так, як словом хохол", Свидн. 16.

Хоч — з давнього хоть, допустовий сполучник, творить багато фразеологічних виразів: хоч плач, хоч світ за очі йди, хоч танцюй, хоч з блеску втікай, хоч убий, хоч кинь, тимно — хоч око виколи, хоч вовком вий, хоч у гріб кладись, хоч кілка на голові теши йому, — а йому все одне, все робить своє і т. д.

Хоч Маєстаты, хоч Панства. Катих. 1645 р. 4 б.

Храм — ц. сл. храмъ; культова споруда, призначена для релігійних відправ будь-якої релігії, в християнстві — церква. За архаїчними віруваннями сама хата, в якій мешкає людина є храмом,

тому і етимологічно слово храм походить від слів із значенням будинок: рос. хоромы, повноголосна форма південнослов. храм означає великий, пишний будинок, а ц. сл. храмъ, храмина — просто хата. Праслово, спільнослов. *chorm, х походить з **ск**, отже слово споріднене з нім. Schirm, з *skerma — охорона, суч. значення парасоля. Ц. сл. чремъ з *skerm — намет.

Мы князь Михаило Ивановичь прыдалисмо на храмъ Пречистої Богоматеры землю Мстиславль, бл. 1500 АСД II №4.

Лекс. 1596.31: Храм — дом. Храми́на — дом, домок.

Храпови́цького завдати — сильно хропіти, див. хропіти.

Хребе́т — осьовий скелет вищих ссавців і людини; рос. хребет, п. grzbiet, праслово, спільнослов. skrъbъt, ц. сл. хръвьтъ, срб. хрбат, слов. hrbet — спина, górski, hrbet — гірський хребет; гірський хребет — це вершина ряду гір, чс. chrbet, походить від хриб — пагорок, срб. хрид — скала, словен. hrib — холм, отже ідеться про два слова різного походження, як і в укр. і рос. мовах стали омонімами.

Лекс. 1627.317: Задняя — хребе́т, задо́к.

Т. т. 318: Междораміє — хребе́т.

Хрестити, христити — основний християнський обряд, одне з сім таїн-сакраментів, через який певна особа, в першу чергу немовля, прийнята в християнську общину. Відповідає єврейському і махометанському обрізанню. В процесі хрещення дана особа занурюється у воду або окроплена водою в пам'ять занурення Христа в р. Йордан. Щодо фонетичного аспекту слова І. Огієнко вважає правильну для укр. мови форму христити, а не хрестити і пояснює: „Давні ръ, рь, лъ у живій східноукраїнській мові, коли вони знаходяться у відкритому складі поміж приголосними, звичайно вимовляються ри, ли, але в деяких інших говорах вимовляються різно: ро, рі, ре і ін., а тому новий академічний правопис наказав писати тільки: гримати, гриміти, дрижати, дрижаки, кривавий, кришити, тривати, тривога, чорнобривий і т. ін., так само: христити, хрищений, перехрищувати, Водохрища (ідеться про правопис 1929 р. М.Л.К.). В давнину було крьстъ, крьстити, пізніше стало крестъ, крестити, але було й крист, крыстъ і ін., запозичене від давньогерманського Christ, Crist, а це від Христос, гр. Chrystos. Вимова „христити" частіша за вимову „хрестити", слово „хрест" має е як в складі закритому".

Сучасна правописна норма: хрестити.

Те саме стосується на думку І. Огієнка і слова хрестоматія.

Хрестоматія — повинно писатись христоматія, бо походить з гр. krystomatheia. Це збірник вибраних творів або уривків з них, складених як навчальний засіб, напр. хрестоматія давньої укр. літератури Ол. Білецького.

Хрещатий — від слова хрест, слово дохристиянське, назва квітки „барвінок хрещатий". По 988 р. постала назва вулиці в Києві, де князь Володимир хрестив киян: Хрещатик.

Це зауваження І. Огієнка, але тут потрібно іти далі і підкреслити, що злиття слів хрест і Христос сталось тільки в слов'ян, в інших індоєвр. народів це слова цілком відмінні — нім. Kreuz, фр. croix, лат. crux, це первісно символ вогню, який добивався тертям двох шматків дерева, покладених навхрест. На думку О. Брюкнера, Slownik etymologiczny jez. polskiego, 185, перенесення слова Христос — помазанець на слово хрест стало можливим тому, що в слов'ян збереглось слово крьст — іменник збережений у присл. охрест. Ол. Брюкнер вважає, що польське слово для хреста krzyz походить від непрямого відмінка лат. crux — crucem, яке прийшло через д. нім. kriuze до слов'ян. Отже думка Ол. Брюкнера розходиться з думкою І. Огієнка, див. гасло хрестити, що з самого початку слов. Христос і хрестити мають спільне походження, основним словом будучи Христос. Але оскільки сам І. Огієнко твердить, що „хрещатий" — це дохристиянське слово, а воно відноситься до рослин, які мають форму хреста, то мабуть треба йти ще далі і відшукати корінне дохристиянське слов'янське слово для поняття хрест, яке має кількатисячно річну давність. М.Л.К.

Хризма або хрисма — гр. to miron krisma — тайна причащання св. дарів і харизмів Святого Духа, яка здійснюється покликанням Святого Духа і миропомазанням, тобто помазанням єлеєм — священною олією — і має як підставу низходження Святого Духа під час хрещення Ісуса Христа в р. Йордан. Це одне з таїнств Православної Церкви.

Лекс. 1627.472: Хрисма — помазаніє.

Хризма або Миропомазáніє. Катих. 1645 р. 46 б.

Хризостóм або Златоуст — грецьке прізвисько знаменитого візант. проповідника Йоанна Златоуста, який помер р. 407 н. е.

Лекс. 1627.472: Хрисанф — златоцвѣтен, златый цвѣт.

Хрисовýл, -ла — з гр. chrysos — золото, лат. bulla, печатка —

так зветься на Сході, у болгар, сербів грамота з золотою висячою печаткою, у рум. мові слово hrisov поширилось на грамоту, видану румунськими воєводами з їхньою печаткою, якою дарували помістя або боярський титул.

Христи́на — жін. ім'я, гр. Христова. Ім'я західноєвр. дуже популярне.

Лекс. 1627.472: Хрістіна.

Християнство — одна з трьох монотеїстичних релігій, головна догма якої віра в Ісуса Христа, Божого Сина і в його воскресіння.

Християнізáція — несення всьому світу науки Христової як велить Єв. Матвія 28:19-20.

Христоду́л — чол. ім'я, гр. раб Христа, див. Феодул.

Лекс. 1627.472: Хрістодул — Хрістов раб.

Христóс, Христá — в христ. релігії Син Божий, одне з трьох іпостасів Божества: Бог-Отець, Бог-Син і Святий Дух. За Євангеліями його ім'я було на д. євр. мові Йєшу — скор. форма від Йєшаяху — Бог врятував, а друге ім'я Христос — грецьке, але як і Ісус має єврейську основу, це грецький переклад євр. Месії — Машіях — помазанець Божий, див. Мессія.

Лекс. 1596.17 б: Месія -- Христос, Пома́занец.

Т. т. 31: Хс — Месія Помазанец.

Христос выкладаєтьсѧ Помазанец. Катих. 1645 р. 16.

Христофóр, -ра — чол. ім'я, ст. сл. Христофоръ, гр. Христоновець.

Хри́стя — жін. ім'я, нар. від Христина. Див. Христина.

Хрін, хріну — часом хрон, хрону, або хрін, хрону — давнє хрѣнъ — трав'яниста овочева рослина з потовщеним коренем, їдким і гірким смаком, вживається як приправа до їди.

Хро-хро-хро! хру-хру-хру! — звуконаслідування голосу свиней. Звідси хрокати, хрюкати. З прамови.

Хроноло́гія — літочислення від гр. chronos — час і logos — вчення. Наука про встановлення часу подій. Римські історики рахували час від заснування Риму — візантіські від створення світу, але на відміну від євреїв, які вважали, що це сталось 3761 р. перед Христом, візантійський історик Амартолос вважав, що це сталось

5508 років перед народженням Христа. Ця система була перейнята і в староукр. і в румунських літописах. Це, так звана, Константинопольська система. Згідно цієї хронології Хрещення Русі мало місце роу 6496, за нашим літочисленням роу 988. Олександрійська система, прийнята в Москві, вважала, що створення світу сталося року 5500 до народження Христа. За єврейським календарем рік 1994, це рік 5755.

Хроно́метр, хронометра — з нім. Chronometer — точний годинник, який використовується в астрономії.

Хроп! — звуконаслідування сонного хропіння. Звідси: хрипіти, хрипка, хропіти, хропак, хропти́, хропнути. З прамови.

Хроп! хряп! — звуконаслідування удару, кидання. Звідси: хро́пати, хро́пнути, -ся, хря́пати, хря́пнути. З прамови.

Хропіти, хропти́ — видавати хриплі звуки уві сні. Затинав хропака — спав і хропів. Хропе на всі застави — сильно хропе. „Штепан ліг і швидко захропів", Гонч. Л. і зб., 26.

Хрум — звуконаслід. слово їди. Звідси хрумтіти — видавати хрускіт під час розжовування їжі. „Вечеряє в темряві хлібом та ковбасою, що так смачно хрумтить у нього в зубах". Гонч. Л. і зб., 26.

Хрунь — діал. свиня, слово звуконаслід., використане і як лайка по відношенню до зрадника національних інтересів.

„В деяких селах кажуть на свиню — вибачте за слово — хрунь. У нас кажуть, що свиня рохкає, а в інших селах, де я був на війні, кажуть, що хрунь хрунькає", „Час", Чернівці, 5 січня 1933 р. Рогізнянський.

Хруп! — звуконаслідування відгризування, ломлення. Звідси: хру́пати, хрупоті́ти. З прамови. Про сніг кажуть, що хрупає під ногами, бо видає тріск. Також хрупає людина, яка видає трускт під час розжовування їжі.

Хрусь! хряск! хрясь! — звуконаслідування шуму, тріску, удару, ламання. Звідси хруснути, хрустіти, хряснути, хряскати. З прамови.

Хто — питальний і відносний займ., давньорус. къто складається з корінної частини къ і частки то. Къ — це займенниковий компонент використаний у слов. мовах для розрізнення назв осіб

від назв речей, для яких використ. основа чь: къто — чьто. Поруч з къ було ще кий. Еволюція займ.: къто — кто — хто. Хто появляється вже рано, напр. Іпат. Літ. початок: хто почал княжити.

Худи́й — ст. сл. худъ; 1. сухий, тонкий, зголоднілий; 2. недобрий, поганий. Худий протилежний то тлустого. Натомість срб. худан — поганої якості, слов. hud — поганий, злий, сердитий, hudic — чорт. 3. негарний, слабий. Слово загальнослов., рос. худой, п. chudy — це в основному слова з значенням малотілий. Х- пішло з первісного ск-: лит. skaudus — болісний, skudrus — гострий, споріднено з словами паскудний, див. рос. скудный — бідний, хуже — гірше; ц. сл. кудити — псувати.

Життя св. Бориса: Слава хужша паутины.

Слово о п. І. 1187р.: Не худа гнѣзда шестокрилци, 32.

Т. т.: Худу струю имѣя, 42.

Худо́ба — домашній скот, первісно може мізерний, пор. худий. Друге значення чи не старше — майно, маєток, мізерний спадок. В Національнім Музеї у Львові на Апостолі 1573 р. є такий напис 1605 р.: „Войт надал с худоби своє Апостол друкованы до храму"; Полтавські акти 1664 р: „Маю своєи ходоби досит, а чужои не хочу возит", 8: 1668 р.: „Реєстръ ходуби Хвескосковой: подушок три, ложник, плахот двѣ", 132; „Розбили мене з усеи ходубы, то єст гроший готових", 56: Рудченко, Казки: „От як умер батько, зосталася їм худоба: млин і хлів і кіт", II. А ось цей приклад з полтавських актів судових 1669 р., ст. 168 дуже влучно вияснює значення слова худоба: „Се осени викрадена в мене комора зо всѣмъ убозством моимъ, щомъ през немалый час вывѣдевалем, гдебис моя худоба появит мѣла. Теды теперъ познален у Василя Собка власную мою водниху". А Брюкнер показує, що домашнім тваринам дали навмисне таку назву принизливу, аби „не наврочити". Так само пояснюється ще більш принизлива назва для скота: бидло.

Худоба ходить у чередах.

Худобний, худібний — убогий, бідний. З західноукр. творах слово часте, рідке у східноукр.: Етногр. збірник, т. III: Були два брати: їден був богач, а другий був худо́бний, 108; Угорщина, т. XXVII: Худобна жена, 287 Грибів; А мені дай спокій, худобній сироті, Головацький, III, 393. Словн. ред. Б. Грінченка IV 418 твердить, ніби „худібний" визначає „состоятельный" і дає приклад з

Г. Барвінок: Да ще й без худоби вдова, а сам він худібний, 422. Це не зовсім так: тут худібний — хто має худобу, звичайно, вже тим самим багатший від того, хто її худоби не має.

Худóжество — арх., мистецтво, див. художник.

Лекс. 1596.31 б: Художествó, ремеслó.

Лекс. 1627.349: Аріфметика: числителная художество яже счисляти число.

Худóжник — 1. митець. 2. маляр, графік, скульптор, тобто представник образотворчого мистецтва. Від ст. сл. художый — мистецький, умілий, стесл. художьникъ — митець, умілець, майстер.

Лекс. 1627.50: Дебелохудожник — ґрундаль, ремесник грубого ремеслá.

Т. т. 277: Хитрец — худóжник, ремесник.

Т. т. 281: Худóг — мудрый. Художник — ремесник. Худóжество умноє — хитрость, ремесло, умѣєтность, наука Книг.

Хулá — арх., книжн., те що ганьбить, знеславлює, дієсл. хулити — ганьбити, ст. сл. хулити, хула з тим же значенням.

Слово о п. І. 1187р.: Уже снесеся хула на хвалу.

Лекс. 1596.31 б: Хулá — гáньба, блюзнѣрство. Хулю — ганю, блюзнюю. Хуленіє — поганьбеньє. Хулник — блюзнѣрца.

Хулігáн — бешкетник, бандит. Назва повстала від прізвища англійської родини XVIII в. Hooligan, що була загально відома з свого злочинства.

З цим же значенням вживається в З. У. слово бенкарт, п. bękart — незаконна дитина, байстрюк, бешкетник.

Хульник, -ка — арх., той який когось ганьбить, наклепник. Див. хула.

Лекс. 1627.476: Много разорителей и хýлников.

Хупáвий — діал.; 1. красивий; 2. тендітний, ніжний; 3. нарядний, ошатний. Болг. Хубав — гарний, добрий; хубост — краса. Походження може бути спільне з протобулг.

Лекс. 1627.45: Гордость — хупавость, напыщеньє, надутость.

Т. т. 48: Губаво, лѣпо — хороше, хупáве. Надуте, бутне, бучно.

Бучно — хупаво, Син. 12.

Хур-хур-хур! — звуконаслід. шуму від крил. Звідси хýркати, хýркнути.

Хура і фура — з нім. Fuhre — віз; хурман і фурман — візник, нім. Fuhrmann. Також фра — віз, фірман — візник. Скільки хур вивіз, Свидн. 20.

Хýсен — д. євр. chatan — зять, пізніше молодий, в Польщі вимовляється хусн, хусна і стало визначати наречений.

Хýсит — з сучасного євр. chusid, перероблене з chąsid, див. хасид.

Хустка — шматок тканини або трикотажний виріб переважно квадратний, який пов'язується на голову, шию, напинається на плечі, з усіх слов. мов окрім укр. його має тільки польська: chusta, chustka, chusteczka, паралельне до праслов. *skut — край одежі спорідн. з лит. skiautus з тим же значенням від skut — стрижу.

Лекс. 1596.26 б: Судáр — хýстка, фацели́к и тыж подвика.

Лекс. 1627.42: Главотяж — хустка.

Т. т. 263: Пояс, хустка.

Процѣди презъ чистую хустку, Син. 1.

Хуткий — швидкий, скорий; з п. chutnie — швидко, chętnie — охоче.

Лекс. 1627.263: Тщалив — хутли́вий. Тщаніє — хуть.

Хýтро, хутра — шерсть, шкура деяких звірів, що йде на виготовлення одягу. Вичинена шкура такого звіра. З нім. Futter.

Хýхати, хукати — дихати на щось з метою охолоджувати його або нагрівати. Звуконаслідувальне.

Лекс. 1627.221: Скреньство, хухнáніє.

Ц

Ц — двадцять шоста буква української азбуки, зветься це, в ц. сл. азбуці зветься ци, цебто чи, числове значення 900. Форма була запозичена в IX в., з гебрейської цедек.

Цабé! — вигук на волів, щоб повернули направо. Див. собі.

Цáдик — з д. євр. caddik — праведний. Хто виконує все, що йому належить виконати з Божих заповідів; лат. justus; Пс. 7:10: Хасид святіший за цадика.

Ца́лий — цілий.

Лекс. 1627. пер.: Ца́лого слуги своєго.

О. Данило Бодревич з Улична запитує: „У моєму селі говорить нарід „цале село", чи то полознім? Дивує це мене, бо в селі нема ані одного поляка, так само й околиця чисто українська". Це справді дуже цікаве питання. По багатьох містах Галичини чув я слова цалий та цалком, чув їх у таких місцевостях, як південна Косівщина гори, де про більший польський вплив мови не може бути. Звичайно пояснюємо ці форми польським впливом: слова повстали десь по сусідству з поляками, а звідти поширились і там, де польського впливу не було. Але надзвичайно сильне поширення форм цалий, цалком і в чисто українських місцевостях насуває на думку, чи не є це форма іншого походження. Слово цѣлий — праслово відоме всім слов. народам: болг. цял, рос. целый, срб. цео, чс. celý, п. caly, корінь широко знаний і в мовах індоєвропейських, напр. пруське kailustisk, гот. hailas і т. ін. Але цікаво що болгарський Апостол XIII в. знає форму цало (див. Lexicon, 1862 р. Фр. Міклошіча, ст. 1107), що поруч із нашим „цалий" говорить може про давнину цієї форми. Пор. ще і рос. целовать і цаловать. Чергування ѣ: а належить у нас до дуже рідких, але знане: різати — разити, образ (перше значення „образ" — щось вирізане), лізти — лазити, сісти — сядати і ін.

На нашу замітку про слово „цалий" Др. Андрій Чайковський подає ще одне джерело польського впливу: „Цалий, цалком (декуди цавком) по селах, де польського впливу нема й не було, можна пояснити ще так. Ці слова і багато подібних заносили до сіл вояки австрійської армії з так званих галицьких полків — galizische Regimenter — де панувала своєрідна полкова мова. В роках 1877-1878 служив я однорічним добровольцем при 30 львівському полку і добре вивчив цю полкову мову, як чудний курйоз: німецько-польсько-український жаргон. В мові цій термінологія була німецька (Gewehr — гвер, кріс, Bajonet — байнет і т. ін.), було багато слів польських, але з українськими закінченнями при відміні. Цією полковою мовою вояки писали листи додому, нею ж говорили вернувшися. Таку військову мову чув я в полках 80 Золочівськім, 77 Самбірськім і 55 Бережанськім".

Військова служба — це взагалі сильний шлях чужоземного впливу. Що ж до слова „цалий", то її не конечно треба вважати за польську. Форма ця у всякому разі дуже давня. Так Київський тестамент 1532 року: цалим будучи. Полтавські акти 1557 р.:

Цалий рок, 102. Шнур цалий, 113. Цалий шнур, 114.

Цап — козел, це слово індоєвр. В архаїчному індоєвропейському культі вогню божеством вогню були пожертвовані домашні тварини самці, тому назви деяких з них були утворені з основи типової для слів цієї групи, див. право, правий, правда, просо, порося, а саме PR/PER, цап належить до цієї групи; лат. його назва caper, рум. ар, рос. цап. М.Л.К.

Цап! — рухонаслідування скорого схоплення. Цап широко відоме в укр. мові і всі слова звуконаслідувальні своїм походженням. А він його цап! — схопив або цапнув — те саме. Цапати — хватати. Зцапати — схопити. Слово відоме багатьом слов'нським мовам.

Лекс. 1627.314: Ящер — острая скора, коротои уживают до рукоястя шабленого, цапа.

Цар — володар, слово дуже поширене вже в глибокій давнині, царевьна, царица, царицинь, царь, царьській, царьстьнє (царьство, царствовати і ін.). У староукр. пам'ятках XIV-XV в. слово цар, царський відноситься головним чином до татарського хана, бо московські правителі в той час ще називались „великиі князъ", а лише з 1547 р. взяли собі титул „цар":

Охматъ царъ один царъ быль, а ньіне два цари єсмо з братомъ моимъ сєдиматомъ (1484 ЯМ).

Лекс. 1596.33 значення вже узагальнене: Цар — кроль. Царство — кролевство. Царствую, паную, кролюю.

Слово це як і слово „король", що походить від імені франкського короля Карла Великого походить також від власного імені. У римлян власне славне ім'я Caesar стало титулом правителів взагалі. Перша вимова цього імені було Каесар, з цією вимовою запозичили це слово германські племена, яких римляни підкорювали дуже рано, щоб пізніше ними же бути переможеними, отож взяли це слово у формі Keisar, суч. нім. Kaiser, але згодом дифтонг **ae** став вимовлятись **e**, а десь у IV-V-му віках звук **к** перейшов на **ц**, тому і появилося старо-слов'янське цѣсарь, а з нього пішли східні цєсарь і цьсарь, а вже звідси і „цар". В давнину панувала у нас форма „цісар", але вона скоро змінилась на живе стягнене „цар" (із цьсарь) — так звали звичайного імператора візантійського і Іван Грозний, вважаючи себе спадкоємцем Візантії, перебрав собі цей титул, по народному „білий цар", царями звано також всіх правителів, про яких мовиться у Біблії.

Ця́ра — край із рум. ară, воно з лат. terra — земля. Слово часте на Буковині. У Федьковича: Пішов я царами блідити. На Буковині часте цара-царенна — багато людей.

Царевич — син царя, його спадкоємець. У староукр. грамотах син татарського хана:

Хотѣ боуд там татарскыи царєвич хотѣ нє боуд (Сучава, 1460 BD II 174-5).

Ця́рина — з румунського arină, перероблене terra. В рум. мові слово означає: 1. нива, рілля; 2. територія села з прилягаючою землею.

А хотарь ємоу єст от могылы... на конєц царинѣ (1400 DIR „A" 433).

„І просторінь — безмежну царину вітаєм серцем круглим і простим", М. Бажан, „Кров полонянок", 1927. М.Л.К.

Царі́в, царе́ва, царе́ве — належний царю.

Лекс. 1627.450: Поле царе́во.

Царствува́ти — арх., панувати, володарювати.

Лекс. 1627.301: Царству́ю — кролюю, паную, ряжу́.

Царський — прикм. від цар, в староукр. мові означало: 1. належний татарському ханові; 2. божий:

А писна вь Кїєвѣ въ обитѣли прѣстѣи въ пєчєрьском монастьіри прѣстыѧ бца (Київ, 1446 P 155).

Цва́лом — з п. cwałem, на Сході: чвалом, тобто дуже швидким темпом, галопом, навскач. Походження невідоме.

Цвалува́ти — зах. укр. з п. cwalowac, на Сході галопувати, чвалати.

Цвень! — звуконаслідування скорої мови. Звідси цве́нькати — невиразно говорити чужою мовою. Цве́нтюх — балакун.

Цвинтар, -ря — обгорожене місце, де ховають мерців, з гр. koimyterion, лат. coemeterium, cimeterium. В Галичині цвинтар або цминтар з п. cmentarz. Цвинтар перше визначало кладовище біля церкви. У староукр. грамотах фігурує як цмынтарь.

А з другоє стороны улицы до цмынтару, а поперокъ до цмынтара аж до речки Городницы (Луцьк, 1389 PEA I 27).

Цвікер — мн. цвікери, п. cwikier з нім. на Сході це слово не вжив., тут пенсне́ з фр. pince-nez — це окуляри, які закріплюються

тільки на ніс і не на вуха, колись були дуже в моді в панівних класах.

Цвір-цвір-цвір, цвірікати, цвіркати — щебетати, звуконаслід. Звідси цвіркун, -нá. Пор. нім. zirpen — цвірікати, Zirpe — цвіркун.

Цвірікінь! — звуконаслідування горобця. Звідси: цвірінькання, цвірінькати. Про це вже цвірінькали горобці — тобто всі про це знали.

Цвіркати — плювати через зуби.

Цвіркун — комах підряду прямокрилих, який тертям крил видає тріскучі звуки. Від цвірк. Див. сверщок.

Цвісти́ — розкриватися, розпускатися (про квіти), перен. 1. бути у розквіті сил; 2. виділятися яскравою барвою. В зах. укр. цвисти. Вже в давнину були ці дві форми: цвисти, цвьту і цвѣтти, цвѣту.

Цвіт, цвіту — ст. сл. цвѣть, праслов. *květъ, рідко визначає квітку, найчастіше квітки пелюстки на рослині під час цвітіння. На З. У. часто цвіт означає квітку: Цвіти серед поля, Фр. 3 в. 17.

Цвітень, цвітня — постійно в З. У., на Сході тільки квітень. Див. квітень.

Цвітка — З. У. квітка.

Цвях — загострений залізний кінчик з головкою, якого вбивають в стіни, в дерево і т. д., постало з нім. Zweck, перше значення якого було: голка, використана як мишень при стрільбі з лука, а пізніше стало ціль. В баварському діалекті: Zwack.

Цéбер, цéбра — відро, п. ceber, чс. čber, словен. ceber, срб. чабар, рум. ciubăr з угор. scöbör з тим же значенням і наголосом на першому складі.

Лекс. 1627.22: Водонóс — вѣдро или кóнов, цéбер.

Т. т. 323: Кадь: цебéр, кýфа.

Цéгла — збірн., будівельний матеріал, штучне каміння у вигляді прямокутних брусків з глини, з сер. в. нім. ziegel. Для окремих брусків використ. форма цеглина.

Лекс. 1627.156: Плинфа — цéгла, плинфник — цегéлник.

Т. т. 427: Лавáн — бѣлый або цéгла.

Цегéльня — зах. укр. цеголня — завод або майстерня, де виготовляють цеглу.

Цей, ця, це — див. сей. У староукр. мові замість сей іноді використовувався вказівний займенник той, подібно до рос. этот.

Лекс. 1596.17 б: Міротвореніє — тогó свѣта створеніє.

На томь свѣтѣ мают потѣху духовную, а на ономь вѣку истую в Небѣ будуть мѣти. Катих. 1645 р. 76.

Центáвр — див. кентавр.

Церáта — клейонка, п. cerata, з італ. imcerata — восківка.

Цéрбер, -ра — ревний сторож, невмолимий й невблаганний. У гр. міфології Цербер — це трьохголовий пес, який охороняв вхід і вихід до Гадесу, так щоб ніхто звідти не вийшов.

Церемóнія — з лат. ceremonia — урочистий релігійний обряд. Церемонія означає: 1. пишність, помпа; 2. поведіння перебільшено ввічливої особи.

По иншихь церемоніяхъ. Катих. 1645 р. 45.

Цéрква — 1. релігійна організація духівництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і обрядності; 2. будівля, в якій відбувається християнське богослужіння.

Лекс. 1596.33: Церков — зборанье. Дом Божій.

Від гр. kiriaky oikia, kiriakon oikion — Дім Господній; повстали: германське Kirche, англ. church і т. ін., так само й давньослов'янське црьквы, цръквы, цєркы, пізніше цєрковь. Але здається слов'яни позичили собі це слово не з грецької мови, а від германців, що перше принесли християнство до них. Костянтин і Методій, ширячи християнство серед мораван, не змінили деяких християнських термінів, що застали вже на цих землях, а серед них і слово црькы, церков, верхньо-нім. kiricha. Те саме значення має гр. ekklysia, звідки пішли: лат. ecclesia, фр. église, італ. chiesa. В мові польській аж до XVIII ст. вживано слово cerkiew, cerkiewny, тільки з XV ст. появляється тут kośció1, kóscielny. Теперішня літературна мова вживає тільки форми „церква", а не архаїчного „церков".

Року 1627-го в своєму Лексиконі Памво Беринда виставляє таку теорію походження слова Церква: „Єсть Церковь окружным обведена і обварована цырклем, от которого слова и етемон свой, то єсть вывод маєт. Зобраньє правовѣрных єсть оцырклова́но Дóгматами Святыми. И на поданую Вѣру и Догмата благочести́выи иных не припущаєт до себе, и до обцых не выходит и не выскакуєт з своєго цырклю".

А ось і інше пояснення, стор. 301-302: „Церковь — Храм Божій; Дом Божій. Церковь єсть названа от царя, иж ца́рским Домом єсть. А в грецком языку Екклисіа, Церков. Отсуда называєтся: Собор — от зобраня, згромаджѣньє — от зозваня вкупу на Громаду. Маєт имен много, называєтся: Скинія, Дом Молитвы, Свѣденіє, Святило Село́, Святоє людзкоє, Святая. А Олтар зоветься „Святая Святых". А на стор. 328 читаємо: Це́рковь тлумачится еллински екклисіа: згромаженьє або зобраньє людей многоє, або зволаньє, зозваньє або дружи́на. Єст Церков овчарня овец Христовых розумных".

Церковь Святая тиє Сакра́мента споль злучила. Катих. 1645 p. 48.

Це́сар, -ря — ст. сл. кесарь з гр. kaisar, лат. caesar. В Іпатіївському Літ. під 915 роком подано: „Андрѣянь кесарь римський". В Св. Софії в Києві на стіні є запис, що 20 лютого 1054 р. помер „цесарь наш Ярослав (Мудрий)". Пор. д. в. нім. cheisar, keisar, суч. нім. Kaiser.

Цех, цеховий — 1. середньовічний союз ремісників з нім. Zeche, первісно товариство спільноти шахтарів; 2. суч. значення: відділ промислового підприємства.

Лекс. 1627.245: Содру́жество — цех, братство.

Це́ха — заст., значок присвоєний цеху або якому небудь іншому товариству. В п. мові cecha — це прикмета, риса, знак взагалі, з нім. Zeichen через чс. cejch — тавро. Це широке значення зафіксоване і в Беринди:

Лекс. 1627.400: Симво́л — знак, цеха́.

Цехін — іст., старовинна венеціанська золота монета вартістю в дукат.

Цехмі́стер — старшина цеху у 1 значенні з нім. Zechmeister.

Ци — зах. укр., східне і літ. чи, див. чи. Це **ци** дуже давнє: ци оударить мечемъ, Договір Ігоря, 945 р.

Лекс. 1596.12: єда — ци.

Лекс. 1627.262: Убо — ци убо ли — ци ужеж.

Циб! — рухонаслідування широкого кроку. Звідси циба́ти — широко ступати, цибатий — той, хто широко крокує. З прамови.

Циба́нь — довгоногий, циба — довга нога. Циб... циб — це те саме що цибати. Див. циб!

Цибу́ля — овочева городня культура з їстивним коренем — цибулиною і трубчастим листям, що є їстивним ранньою весною, дуже популярна приправа. Рос. лук, укр. назва чужа — лат. cepulla, сер. в. нім. Zibelle, zebulle, суч. нім. Zwiebel, італ. cipolla, фр. ciboule, п. cebula.

Лекс. 1627.110: Лук — далмацки: чоснок лѣсный, пол.: цебуля, чески лук, червленый.

Т. т. 303: Червленый лук — цибуля.

Цибу́х — рурочка для люльки з кінцівкою з слонової кості. Почав цибух продмухувати, Свидн. 187. З тур. čiubuk. В укр. мові відоме і слово чубук.

Циган, -на — рос. циган, давнє циганинъ; індоєвропейська народність, розпорошена по багатьох країнах Азії і Європи, куди прибули як раби, місце їхнього походження дискусійне, щодо мови, то це романі привезене з Північної Індії, але також і дравідійська мова таміл, якою говорять у Південній Індії і на острові Цейлон. Походження слова циган неясне, воно розповсюдилось через слов'ян, тоді як англійці називають їх gipsy — від слова Египт, а французи bohémien — від назви чеської провінції Богемія. М.Л.К.

Ціга́ро — люлька, це зах. укр. вимова від п. cygaro, тоді як літ. мова знає тільки сигара з фр. le cigare, а це від ісп. назви одного сорту тютюну на острові Куба cigarro, нар. сигарка.

Циду́ла — шматок паперу, записка, на Сході вже не вжив., на Закарпатті збереглось під впливом угор. cédula, а на Галичині під впливом п. і чс. cedula, нім. Zettel, лат. cedula, schedula, гр. schede — частина.

Лекс. 1596.28 б: Свиток — Цидула.

Лекс. 1627.214: Свиток — циду́ла, папѣр зверченый.

Цизо́рик — з п. scyzoryk — ножик. Слово з галицького говору.

Цикорій — 1. трав'яниста рослина родини складноцвітних, сушений корінь якої використовується у сушеному вигляді як сурогат кави, краща форма цикорія, жін. роду бо з італ. cicoria.

Цимба́ли — дуже поширений музичний інструмент в Україні, тепер потроху виводиться. Назва походить від гр. kimbalon — кимвал, лат. cymbalum — ця назва попала до Угорщини cimbalon і Польщі, куди потрапила з італ. cembalo; рос. кимвал.

Лекс. 1627.16: Цимбал, гарфа.

Т. т. 423: Кимвал: цимбáл для гранья.

Цимелія — мн., рідкі книги, голі XV-XVI віків, які в архівах бережуться з великою дбайливістю, італ. cimelio — старовинна дорогоцінна річ, реліквія.

Ци́на — це властиво цинк, з нім. das Zinn, п. cyna, але в старовину його плутали з оловом. Див. оливо.

Лекс. 1627.420: Касеитер — цина, бѣлоє олово.

Цинамо́н — кориця з д. євр. kinnamon; Вихід 30:23, Пр. 7:17, Пісн. 4:14. Греки пізнали рано кору цього субтропічного дерева і назвали kynamomon. Геродот пише (III, 111) „Оповідають, що великі птахи носять ті кусочки кори, що їх від фінікіан ми навчилися називати кінамомом".

Лекс. 1627.100: Корица — цинамо́н.

Цинік — циніки були філософською школою в Давній Греції, яка проповідувала незалежність людини від оточення, зневагу до цивілізації, повернення до первісного стану. Як приклад можна назвати кініка Діогена, про якого кажуть, що жив у бочці. Гр. назва кінік означає — такий як собака. Кініків вважали безсоромними, безоглядними, це значення забрали і слова цинізм, цинічний: „Він немов сатир цинічно глузує з нас", Р. Іваничук, Бл. м. д. осп. 159.

Цинк — хімічний елемент, ковкий метал синьовато білого кольору; див. цина.

Циркуль — інструмент, що складається з двох ніжок, з'єднаних на однім кінці шарниром. Використовується для викреслення кіл. З лат. circulus; нім. Zirkel.

Див. пояснення слова „церква" у Памви Беринди — гасло церква.

Цисте́рна — резервуар для води, головно дощової, лат. cisterna — підземне сховище води від слова cista — скриня.

Лекс. 1627.241: Суск — цистерна, ямы, рофы.

Цита́ра — античний музичний інструмент, подібний до ліри, лат. cithara, див. цитра.

Лекс. 1627.48: Гудец — арфіста, цитариста. Гусль — гарфа, цитра.

Т. т. 422: Цитара, гарфа.

Цитáта — ж. р., дослівний уривок з якогось тексту. З лат. citatum — накликане, наведене; в З. У. часто цитат з п. нім. Zitat, п. cytat.

Ци́тра — струнний щипковий музичний інструмент у вигляді скриньки з фігурними обрисами, відомий у давніх греків. Нім. Zither, гр.-рим. cithara.

Лекс. 1627.16: Брязкалце — то є што брязчит, яко клепало, цитра.

Цитри́на — плід цитрусового дерева цитрону, жовтий на колір і кислий на смак; п. cytryna, нім. die Zitrone; гр. kitron. На Сході лимон, ж. р., або частіше лимон, ч. р., з сер. гр. limoni, давнє лимонъ, араб. laimun, англ. lemon.

Цить! — звуконаслід. вигук: замовчи!

Ци́цька — мн. цицьки, розм. сосок людини або самки тварини, жіночі груди; лат. titia, рум. ă ă, але слово відоме і іншим мовам, бо взяте з дитячої мови.

Лекс. 1596.27: Сосца — цицька.

Лекс. 1627.230: Сосец — цицок, ци́цки, цицка. Персь, грудь.

Т. т. 433: Ма́маит, лт. перс або цицка.

Т. т. 470: Халдея — якобы цицки.

Ців-ців! — звуконаслідування горобців.

Ціка́вий — те, що викликає інтерес, п. ciekawy, спочатку означало спритний, жвавий, розбіжний, який біжить в різні боки від cikać, cieć — текти.

Лекс. 1627.296: Любопытный — цякавый, натрут, цякавость.

Цілий — ст. сл. цѣль, цѣлыи — здоровий, непорочоний, чистий, непошкоджений; рідко — увесь. У З. У. під впливом п. cały сильно розвинулось значення цілий — увесь. Зб. 1073 р. 37: Пограбивши имѣния цѣла мало же даси. Див. цалий.

Ціло — зах. укр. з п. cało. Вийшов ціло із тої біди. Бирч. П. 160. Вийшов ціло і скрився в лісі. „Діло", №9939. Треба — цілим. Див. цілий.

Ціломудрений — арх., прикм. від ціломудріє, тепер ціломудрий.

Лекс. 1627.457: Софроній — цѣломудрный, честно живый.

Ціломудріє — це переклад гр. sophrosiny, що визначало

головну мудрість, розум; „Цiломудрий" — цілий, розумний. Уціломудрити, Тим. 2:4 — врозумити, „уціломудритися" I Петр. 4:7 — стати розумним. З бігом часу „ціломудріє" стало визначати тільки „мудрість, чистоту тіла" і в цім значенні слово відоме і тепер. Пор. у Шевченка в „Великомученице кумо": „Ждала жениха та ціломудріє хранила", 577. У Тит. 1:8: „Старцемь быти цѣломудреным" — це: нехай старі будуть розумні; „подобаєть бо єпископу быти цѣломудрену" — це: треба, щоб єпископ був розумний.

Лекс. 1627.302: Цѣломудріє — честность, чистость, мѣрность, обычайность, трезвость, встыдливость.

Цілопáлення — жертва, ст. сл. Всесожженія, переклад гр. holokaust, стосується способу жертвувати тварини єдиному Богові або божествам шляхом спалення їх на вівтарі.

Лекс. 1596.8: Всесожéніє — офѣра цѣло спаляючаяся.

Лекс. 1627.35: Всесоженіє — цѣлопальная офѣра.

Цілувáти — ст. сл. цѣловати — принести присягу, приклонитися, ц. сл. цѣловати — поздоровляти, вітатися, болг. цілувам — цілую, чс. celovati, п. całować від праслов. *cělъ — цілий, подібно до д. нім. heilazzen — вітати (англосакс. halettan, давньослов. heilza), ці значення пояснюються тим, що поняття здоров'я і цілосності, непошкодженності тіла збігались у давні часи, те сами і в д. євр. šalem означало цілий, непошкоджений, а šalom — це вітання. Через давнє значенчя слова цѣловати — вітати, перекладачі Біблії застосували його до своїх завдань: Лука 1:40: Маріям цѣлова Єлісаветь — це Марія поздоровила Єлисавету. Пор. Луки 22:47. Поцілунком вітали поважних осіб, тому ст. сл. поцілувати — привітати. І в такий спосіб змінилось старе забуте значення і цілувати стало означати торкатися губами кого, чого-небудь у знаки пошани, а далі і дружби і любові і старе лобызаніє вже перекладалось Зізанієм і Бериндою словом цілувати. М.Л.К.

Лекс. 1596.17: Лобжу — цѣлую. Лобзаніє — цѣлованіє.

Т. т. 32: Облобызаю — цѣлую, облапляю. Облобызаніє — цѣлованьє, облапленьє.

Лекс. 1627.302: Цѣлованіє — поздоровлѣньє. Цѣлую — витаю, поздоровляю.

Ціль, цілі — ж. р., мета, мішень з нім. Ziel — мета, мішень; спорідн. з дієсл. zielen — тягнути, цілити на початку лука, який розтягувався; п. cel, чс. cil; від поляків розповсюдилось по всій Русі; рос. цель.

В тот цель (для того) и конец. Катих. 1645 р. Предмова.
Той ціль єсть... Т. т. 58 б.

Цімес — щось найсмачніше з мови їдіш zimes, нім. zum essen; додаток до їди, суботній десерт.

Ціха́ — арх. діал., характерна риса, ознака; див. цеха.
Лекс. 1627.79: Цѣха, знак, знамя, прапорец или хорогов; значу́, цѣху́ю.

ЦК — Центральний Комітет; вимовляється „цека". Стосувалось головно до Центрального комітету Комуністичної Партії.

Цло — з укр. мито; рос. пошлина, з нім. Zoll через п. cło.

Цмок! — звуконаслідування поцілунку. Звідси цмо́кати.

Цму́лити — пити, ссати, звуконаслід.

Цний — чесний, поважаний; староп. cny, п. zacny.
Лекс. 1627. пер.: Дому цных Бала́банов цных теж клейноты.
Балабаны були меценатами Памва Беринди.

Цнота — п. cnota, те саме що чеснота. Дуже часте в старовину слово. Тепер не вживане. Див. честь.
Лекс. 1627.52: Добродѣтель — цнота, также моч. Добродѣтелный — цнотливый, добрый, учтивый, почесный. Метаф(орично): зацный, славный, знаменитый.
Т. т. 348: Добродѣтелный, цно́та, цнотливый, або милый, тихій, скормный, покорный, ласка́вый.
Т. т. 450: Побожность, цно́та.

Цнотливий — прикм. до цнота.
Лекс. 1627.5: Благ — добрый, цнотливый.

Цок! — звуконаслідування легкого удару. Звідси цо́кати зубами.
Цокати — це стукати чимсь об щось: цокатися, цокотання, цокотати, цокотнеча, цокотня, цокотун, цокотуха — все це звуконасл. слова. У розм. мові цокотати — це говорити швидко, не вгаваючи. Жінок, які так говорять називають цокотухами, мужчин цокотунами. Цокотня, цокотання — це перестук, безперервне стукання.

Цоколь — 1. нижня частина зовнішньої стіни якоїсь будови; 2. постамент, підніжжя скульптури або колони; 3. частина

електричної лампи, яка служить для закріплення лампи в патроні з італ. zoccolo, нім. Socel з лат. socculus.

Цофатися — зах. укр. відступати, відтягнутися з п. cofać się з н. в. нім. zaufen.

Цукерка — конфетка, п. cukierek; див. цукор.

Цу́кор — перейшов довгу дорогу поки нарешті примандрував і до нас. З Індії carkara, sakkhara (пісок, пісок цукровий), перейшов цукор до арабів, де прийняв форму sukkar. Європа вживала тільки меду, не знаючи цукру і лише хрестоносці принесли його від арабів до Європи. З італійського zuchero (із арабського) повстало німецьке Zucker, а вже від німців зайшло воно до чехів і поляків, а відси дісталось й до нас як цукор, цукерка; західноукр. цукер, цукорок. Із індійського повстало і грецьке sakhar, а з цього російське сахар, досить відоме і в Україні.

Цуп! — рухонаслідування вхоплення. Звідси цупати, поцупити — потягти, вкрасти.

Цу́рпа́лок, цурпалка — відламаний шматок деревини, уламок; повстало через контамінацію слів цурка з тим же значенням і палка.

Цуценя́, цуцик — молода собачка, слово вірогідно прийшло зі Сходу, можливо протобулгарське, бо болгари до цього часу знають слово куче для собаки, а мадяри kutya, а тюрські предки болгар називались кутугури — собачі угри; див. собачі угри.

Цюк! — звуконаслідування легкого удару сокирою. Звідси цюкати — рубати дрова; цюкання. Повтрюване: цюк-цюк. „Моя сокира цюк-цюк", Воропай, Звичаї, 42.

Цюрр! — звуконаслідування течення, плину, особливо води. Звідси цюрити, цюркотати.

Цюця — собака в дитячій мові.

Ця́ця, цяцька — забавка, забавлятися — цяцькатися з польського, а те з чеського czas — дарунок, забавка. „Обіцянка — цяцянка, а дурневі радість" — приповідка про те, з якою легкістю дехто обіцяє те, а не збирається виконувати.

Цьвох! — звуконаслідування удару. „Заплетеною косою аж цьвохнуло по плечу", Гонч. Л. і зб., 19.

Цькувати — напускати собак на кого-небудь, переносно — переслідувати людей. Звуконасл.

Цьом, цьомати — в дитячій мові: цілувати.

Цьомки — в дитячій мові: поцілунок.

Цьоця — зах. укр. тітка, п. ciotka.

Ч

Ч — двадцять сьома буква української азбуки, зветься че, в ц. сл. азбуці червь — червяк, цифрова вартість 90.

Чаба́н, чабана́ — пастух. Слово іранське, яке поширилось по тюрських мовах, як чобан — назва пастух взагалі, але ці тюрк. мови мають окремі слова, як назви для пастухів, овечок, корів і т. ін. Пор. срб. чобан чи чобанин, румун. cioban.

Чаву́н, чавуна́ — великий горшок з чугуна. З тюр. чуюн, чугун. Дм. 551. Зах. укр. чагун. Дм. 551. рум. В чавуні звичайно варять кулешу.

Чаву́нка — початкова назва залізниці, бо все було з чавуна і сталі.

Чага́р, чагарі, чагарник — зарості багаторічних дерев'янистих кущових рослин, з тур. čajer — луг, а далі з іранського.

Ча́до — ст. сл. чядо — дитя, син чи дочка; „чядь" — діти або люди, народ. В укр. чадо — дитя тільки на Гуцульщині і Закарпатті, в східних говорах зовсім невідоме. Звичайно виводиться з нім. *kind, але тепер заперечують це походження. Звідси нащадок — потомок на-сь-чад-ок, дощенту і т. ін.; див. дощенту.

А за насъ и чада наша Господа Бога молити (Луцьк, 1322 Арх ЮЗР 1 VI).

Два татари на имѧ пашко и пєтрика сь чєд их (Дольний Торг, 1451 Cost. II 400).

Лекс. 1627.303: Ча́до — сын, дитя.

Чадра́, чадри́ — з тюрк. čadră — легке покривало, яким жінки мусульманки запинаються з голови до ніг, залишаючи відкритими тільки очі.

Чай — повстало з китайського the, ča — через турецьке „чай". Більшість слов'янських народів уживають форми „чай", рос. чай, болг. чай, чс. čaj, тільки в польській мові herbata. Чай — це вічнозелена кущова рослина і напій з її листків, а також ширше напій з будь-яких листків, тільки болгари мають для лікарських чаїв іншу назву: „білки".

Ча́йка, -ки — назва запорозької лодки. Походить від тур. kaik — лодка каяк — це міжнародна назва таких лодок, використаних для спортивних змагань; пор. каюк.

Чайка — 1. морський водоплавний птах родини сивкових; 2. наземний птах денний родини сивоподібних, давнє чайка: Слово о п. І.: Стрежаше є чаицами на струях. Слово східносл. і західн. сл., звуконаслідувальне, наслідує крик чайок. В укр. чайка, чаєчка, чаєня, чаїний.

Чайове́ — поляки дають na pitwo або napiwek чи з нім. tryngeld. Чехи zpropitné, росіяни — на чай, але частіше на водку. В Україні як нагорода за послуги поширений етичний (безалкогольний!) вираз дати на чай, чайове́; цього виразу треба й нам триматися.

Чаклува́ти — робити магічні дії, рухи руками, промовляти замовляння; слово вірогідно східного походження; угор. csáklizni — обманювати при грі в карти.

Ча́лий — сірий з тюрк. чал, пол. шал — сірий. Дм. 568.

Чалма́ — головний убір у мусульман, з тур. чалма. Дм. 549: Інша назва тюрбан.

Чап! — звуконаслідування легкої або тяжкої ходи. Здовжена форма чалап! Звідси ча́пати, чала́пати — тяжко йти. Чапати — це повільно йти, не поспішаючи, йти по грязуці. „Насилу до вас дочапав, така грязука!"

Ча́пля — болотний дикий перелітний птах з довгим дзьобом. Довгий як чапля. Ном. №8623. Слово всеслов., давнє чапля і цапля; рос. цапля, п. czapla, чс. čap.

Чапра́к, чапрака́ — тур. чапрак — покриття коня чи сідла.

Ча́рдаш — угорський народний танець в швидкому темпі з часів революції 1849 р., проник і в салони. Назва походить від csárda — шинок при краю дороги.

Ча́ри, чарувати, чарування, зачарувати — заворожити кого. Але вже в „очарувати" нема чаклунства — це зробити гарний вплив, гарне враження на кого. Звідси чарівний — що чаровує. „Чари" — праслово. Слово чародей появляється в ц. сл. вже з XI в. Первісне значення слова „чар" збережене в чехів čara — лінія, тому що накреслення лінії у вигляді магічного кола входило до операцій чародійництва, отже дієслово чарати — це означало накреслити лінію, лит. keras — чар, kereti — наврочити, авест. čará — середина, інд. krnotti, karoti — чинить, krtja, kartra — чари, д. пруське Kurke — божество урожаю.

Лекс. 1627.285: Обаваю — заклинаю чарами.

Т. т. 303: Чароотравник — що чарами труєт.

Чарівни́й — 1. який має магічну силу; 2. перен. надзвичайно гарний.

Лекс. 1627.267: Узлоношеніє — чарóвноє ношéньє.

Чарівни́к — чаклун, маг, людина, яка використовує чари.

Лекс. 1596.3: Балий — закли́нач, чаровни́к.

Лекс. 1627.2: Бáлій — чаровник, pharmakos, вѣщок албо лѣкар. Бáліа — чаровница, язя. Балство — лѣкарство, отрута.

Т. т. 303: Чародѣй — чаровник. Чародѣяніє — чарованьє.

Т. т. 467: Фармакéй — чаровни́к.

Ча́рка — старовинна посудина для пиття вина; тур. čara — миска. Напис на чарі до 1151 р. А се чара...

Чарка вина. Син. 1.

Чародій — те саме що чарівник. Див. чарівник.

Час, чáсу — 1. одна з основних об'єктивних форм існування матерії; 2. тривалість, яку можна виміряти; 3. певний період. Того ж кореня, що чаїти, чекати. Див. чаяти. Ст. сл. часъ. Нє вѣстє дьнє ни часа. Остром. Єв. 1056 р. Мт. 25:13. Але поруч з словом часъ вже з найдавнішого часу в Укр. вживалось й слово година, напр.: Нєвєсєлая година въстала, Слово о п. І.; рос. часы — годинник, час — година, а укр. час перекладається, як время; п. czas. Ліпше сказати іншим часом, а не „в інший час" — рос. в иноє время; останнім часом або останніми часами, а не в послідний час — рос. в последнее время; часом, коли не коли, а не „від часу до часу" — рос. от времени до времени; нім. von Zeit zu Zeit. В яку годину в Галичині, о якій годині — це п.

„Аби чимсь забити час" — якось провести час, фр. tuer le temps.

Маю давати у годъ одъ сихъ часовъ и навѣки вѣчныи (Вільна, 1499 АСД VI 3).

Лекс. 1627.115: час точка часу.

Т. т. 145: Без замѣреня часу.

Т. т. 252: теперешнего часу, пріидучого часу, минулого часу.

Т. т. 282: От сего часу.

Т. т. 315: Время — час.

Т. т. 319: Долгого ча́су боль.

Часу своєго чинити. Катих. 1645 р. 43 б.

Часосло́в — богослужебна книга з текстами релігійних пісень і молитв призначена для щоденних церковних відправ. Колись правив за читанку при навчанні грамоти. Часослов — це книга годин молитовних. Синонім: часословець з давнього часословьць, скорочено часловець. Це Л. Баранович в XVII в. писав: часловцѣ выдруковаль.

У Беринди часлов має інше значення:

Лекс. 1627.303: Часослов — годинник, зеґар.

Ча́стий — 1. повторюваний через короткі проміжки часу; 2. який складається з близько розташованих предметів. З того ж кореня, що і щастя, kim, skim; лит. kimsti — запхати, kamsu — стиск.

О граніцах дѣдичных и рєчных частыи споры (XV ст. ВС 5 зв.).

А от лоз на гору до частых дубовь (1419 Р 90-91).

Части́на — 1. окрема одиниця, яка виділяється з цілого; 2. складовий компонент цілого; 3. неповне ціле. Спільнослов. čestъ, ц. сл. чѧсть; рос. часть; п. część, спорідн. з словами частий, щастя; див. староукр. часть, чѧст, чєсть.

А тотъ нєбожчикъ брат мои андрєи отписал мнѣ имєнє отчины своє третюю часть (Вільна, 1495 ВМБС).

Часто — присл. від частий, ст. сл. чѧсто.

Слово о п. І. 1187р.: Часто врани граяхуть.

Т. т.: Часто бѣды страдаше, 37.

Лекс. 1627.135: Часто, по́часто.

Частократ — арх., часто.

Францик позычил Юрьєви двадцєт корцовъ пшеници и ємоу сѧ частокрот оупоміналъ (XV ст. ВС 22).

Частува́ти — віддавати ому належну часть або честь.

Почастувати, почастýнок. Ст. сл. чѧсть. Див. часть.

Лекс. 1627.264: Угощаю — честýю, гостя честýю.

Чáта — військовий відділ для сторожі, сторожа, дозір. Звідси чатівник — вартовий, чатувати — сторожити і ін.; ст. сл. чета — відділ, збори, юрба. Пор. чаяти — сторожити. Може сюди й чайка. Див. чаяти.

Чатúна — так в зах. укр. особливо в гуцулів кажуть на ігли хвої, на Сході це — глиця, шпильки. Ліс хвойний або шпильковий, в зах. укр. чатинний. У мові сербській це четина, в рум. cetină.

Чауш — поліційний слуга в колишній Туреччині, член турецької кінної гвардії — чауш баші, а також посланець султана з особливими дорученнями. Слово зустрічається в повісті Романа Іваничука „Мальви".

Чах! чах-чах! — звуконаслідування відламання. Звідси чахати, чахнути, відчахати, відчахнути. Відчахнути гілку від дерева.

Чáша — келих, старовинна посудина округлої форми з широким верхом і звуженим низом, використовувалась для пиття. Пропонуємо як етимона сер. в. нім. Asch, множ. Asche — попіл, Aschenkrug — урна, в якій давні германці зберігали попіл від мерців після їх спалення. М.Л.К.

Лекс. 1596.15 б: Кратúр — чáша.

Лекс. 1627.234: Стляница — склянка албо кýбок, чáша, кéлих.

Т. т. 446: Потúр — чáша, кубок, келих.

Чаша — kos — в біблійній мові часто це „доля", Боже призначення людині. Пор. Пс. 75:9: Чаша (доля) в Господній руці. Пс. 16:5: Господь — то частина насліддя мого й чаші (долі) моєї, або ж тяжка доля: Пор. Пл. Єремії 4:21: Веселися та тішися, о дочко Єдому, та ож над тобою перейде злий Келих, уп'єшся і оголишся й ти. Звідси перейшло до Нового Заповіту розуміння чаші, як тяжкої долі, що і дало фразеологічні вирази чаша горя, чаша терпіння й ін. „Гадаєш нас чаша ця обмине?", Гонч. Л. і зб., 17. Пор. Мт. 26:39, 42, Мр. 14:36, ЛК. 22:42, Ів. 18:11 і ін.

Чашка — давнє чашька — це келих, на Зах. Укр. вживають слово під впливом п. czaszka у розумінні „череп". Ростяв йому волоссєм вкриту чашку, Щур. Рол. 41.

Ча́шник — староп. czaśnik, придворний сановник, який відповідав за постачання напоїв до стола господаря у Молдавському князівстві з XIV ст., почесний титул — боярин-чашник.

А на то єсть вѣра пана Могыла чашника (Сучава, 1500 RA G 261).

Лекс. 1627.304: Черпчій — подчашій, чашник, черплющій.

Ча́ща — густий ліс, хащі, нетрі, арх.

Съ гаи съ дубровами съ чащи съ дубники съ березники (1424 Р· 100).

Лекс. 1596.33 б: Чаш — гуща, ліс густый.

Ча́яти — ст. сл. чаяти, чекати, ждати, **отчаяти:** впасти у відчай; рос. отчаянный — відчайдушний, давніше отчайдуша означало злодія, п. сховатись, підстерігати; словен. čaj — чекай; срб. чајати — чекати; праслово інд. čajati — боятись, стерегтися; гр. teros — стережачий; tereo — вважаю, чаяти заст. чекати, надіятися. Сюди містечко Почаїв, річка Почайна з приставками по- . В суч. мові не вживається, але живі похідні слова: відчай, одчай — безнадійність, причаюватися — заховатися, щоб неждано появитися.

Лекс. 1627.303: Чаю — ожидаю, чекаю. Чаю въспріати — сподѣваюся. Чаяніє — очекиваньє. Звідси й чекати — ждати, сподіватися та і в п. czekać.

Чвала́ти — див. цвалати, чвалом — цвалом.

Чверть — четверта частина, четвертина; рос. четверть, п. ćwierć; див. чотири.

Волно резникомь... тушами и чвертьми... кому хотя продавати (Луцьк, 1389 РЕА I 27).

Чебре́ць — болг. чубрица, срб. чубар, ром. cimbru, угор. csombor; городня рослина, використана як приправа і лікарський чай. Див. у І. Нечуя-Левицького „Повісті", 1872 р. т. І, стор. 76: Заросла могила чебрецем.

Чей, чень — зах. укр. бож, певне. Ти чей не хочеш унизити мене, Фр. З. Б., 37. Чень то не довго вже, Фр. З в., 131. З ачей. Див. ачей.

Чека́н, чакан або джаган — зах. укр. кирка, слово тюрське, угор. csákány; „Задзвонять в моє серце джагани в копальні" Б. І. Антонич, „Пісня про незнищенність матерії". М.Л.К.

Чека́ння — ім. від чекати.

Лекс. 1627.255: Чеканьє, очекиваньє. Терплю — чека́ю.

Всего очекиваня людій. Катих. 1645 р. 8.

Чека́ти — ждати, стояти поки хто прийде або щось станеться; п. czekać, срб. чекати, чс. čekat', утвор. суфіксом -к від дієслова чаяти. Див. чаяти.

Лекс. 1596.: Варяю — чекаю.

Лекс. 1627.18: Чекаю, ожидаю.

Т. т. 176: Чекаю, упережаю.

Т. т. 185: Терплю, чекаю.

Т. т. 303: Чаю — ожидаю, чекаю. Чаяніє — очекиваньє.

Т. т. 443: Пармен — чекаючій.

Чекмі́нь, -меня — верхня довга одежа, яку носили міщани по містах з тат. чикмен, полов. цекмен. Дм. 550.

Че́лядь — колись означало вся родина разом з слугами; індоєвр. корінь *kel — той самий, що в слові „человек", ст. сл. челѧдь, лит. keltis — рід, покоління; кельт. klan, санскр. kulam — юрба, болг. челядь — сім'я, челедин — сімейний, п. czeladz — слуга, угор. cseléd — наймичка. В укр. мові слово дуже розвинене: челядь — слуги, домочадці, молодь, юнаки й юначки; жіноцтво, челядина — жінка на Закарпатті і Мараморщині; челядник — слуга; челядникувати — служити і ін.

А хто нємєцкую челѧд дєржа бы одного затаилъ довѣдавсѧ тых будєм казнит вєликим казньми (Перемишль 1447-1492 ЛКНВ).

Абы заправовали панове челядь. Катих. 1645 р. Предмова.

У староукр. мові челядь означало також і феодально залежний селянин, раб.

Дали єсми монастирю от молдавици двѣ чєлѣди циганскыи (Дорогуня, 1434 ДГСММ).

Чемода́н — валіза з татар. чамада́н, рос. чемодан, болг. чемадан. На перській і таджицькій мові дзаман — це одяг, а дан — скринька. Часте в Україні слово валіза вживається рідко. Народне чамайдан.

Чепуха́ — нісенітниця; рос. чепуха.

Сл. Тимашова, пол. XVIII в.: Бездѣліца, чебуха.

Червень, червня — давня назва місяця іюля, потім іюня. Мць июль рєкомыи чєрвєнь, Єв. XIV в. В Острі́жськім Часословці 1612

р. л. 85: Мѣсяць їюнїй сирѣчь чєрвєць. В Галичині червець/червця; п. czerwiec — назва місяця іюня. Черцева спека, Коц. 53. Див. календар. Вважають, що саме в цей місяць вилуплюється черва бджіл, а бджільництво було одна з основних галузей господарства давніх східних слов'ян.

Черве́ць — у староукр. мові червець або червень — червона фарба, здобута від червака porphyrophora polonica — це виробництво розповсюдилося саме в поляків. Див. черви.

Лекс. 1627.303: Червлѣнь, червень — червець, кармазин, чырвѣи. Кармазинова фарба с червцю.

Че́рви — мн., однина черв'як, розм. червак — безхребетні тварини, які пересуваються випинаючи своє м'яке видовжене тіло; п. czerw — хробак, праслово; лит. kirmis, інд. krmis — хробак, головно хробак, який дає червону фарбу, що дісталась до арабів як quermazi — темночервоний і розійшлась по світу; фр. carmin, укр. кармазин; див. кармазин.

Черво́ний — п. czerwony, рос. красный — один з основних кольорів спектра, крайній в категорії „теплих" кольорів, колір крові. Назва походить в укр. мові від черв'яка, що давав червоний колір, див. червень, черви. У давньорус. мові черленый. З цього же слова походить і назва карт — червоний або черви, а також „кер" від фр. coeur — серце.

Слово о п. І. 1187р.: Чрълен стяг... Русичи поля чрълеными щиты прегородиша. Чрълеными щиты.

Сє азъ... панъ Игнатїє... ожє дали єсмы трои двєри от дамаскы чрьвєнои съ златом (Молдовица, 1462 BD I 70).

В староукр. пам'ятках слово пишеться іноді як чирвоний:

Лекс. 1596.: чирвоный золотый французкій.

Лекс. 1627.100: Нитка шовку чирвоного, єдваб чирвоный.

Т. т. 303: Чермный — чирвоный.

Т. т. 468: Чирвоная фарба.

„Червоне море" в Біблії в цій назві не згадується ні разу, завжди маємо jam Suf — море Очеретяне, а це тільки невелика затока Червоного моря, докладніше одна з Синайських заток, 5 М. 1:40, Суд. 11-16. Давні гебреї, єгиптяни та сиріяни звали це море jam Suf — Очеретяне море, suf — зарослий очеретом, а греки посвоєму звали Eruthra thalassa — червоне море, ст. сл. Чермноє море, чермний — червоний.

„Червоний рядок" — той рядок, який у давнину у рукописній

книжці починався червоним ініціалом. Тепер кажемо áбзац, новий рядок.

Червонúло — червоне чорнило. Див. чорнило.

Червоні́ти — ставати червоним. Дія за знач. червоніти — це червоніння. Абстр.: червоність.

Лекс. 1627.289: Чирвоню як кров, чирвоность.

Т. т. 304: Чермнѣюся — радѣюся, соромѣюся, червонѣюся.

Т. т. 460: Червонняся.

Черв'ячок — здрібн. від черв'як. Див. черви. „Заморити черв'ячка" — випити горілки.

Чергá — порядок один за одним, з тур. черґе того ж значення.

Лекс. 1627.305: Чрéда — черга, перемѣна, колѣя́, череда.

Черевúки, черевúків — вид невисокого взуття переважно на шнурках або гудзиках, однина черевúк. Пор. тюрк. чевек — м'ягкі туфлі без каблуків, рос. чувяки. Черевиків немає, а музика грає, грає. Шевч. 294. Вушка од рудих черевиків. Коц. 58. Давнє чєрєвикь, Пов. вр. літ 6501 р. по Переясл. списку.

Лекс. 1596.27: Сандáлія — черевúки.

Лекс. 1627.156: Сандал, черевúка албо чóбот.

Т. т. 214: Сандалїя — черевики, пантофля.

Чéрево — те саме, що живіт, див. „І рот розтерзано, і проросте на ранок в дівочих черевах їдкий монгольський плід", М. Бажан, „Кров полонянок".

Праслово, ц. сл. чрево, алб. crevo, чс. střevo, п. trzewo або czrewo, спільнослов. *skerwo, лит. skievis — шлунок, д. прус. kermens.

Брухь — чрево, утроба, животь, трибухь. Син. 10.

Чередá — гурт великої рогатої худоби, див. черга.

И дворянинъ нашеи милости... говорилъ... тымъ земляномъ абы... стад и черед не пасли (Луцьк, 1475-1480 Арх ЮЗР 8 IV 20-21).

Чéрез — прийменник уживається: 1. для означення якогось простору поперек якого розміщується що-небудь; 2. для означення причини чого-небудь. Ц. сл. чрѣсь. Див. крізь.

Слово о п. І. 1187р.: Через облакы, 30. Изрони душу черес злато ожерелиє, 34. Вьются голоси чрєс потокь добротичинъ на

доубъ на оузлѣсіє (1415 Cost. I 121).

Причинові відношення появляються вже в давній мові:

А чєрєс тоє оусє а мы єсми поставили завєзкоу р҃ роубли сєрєбра (Бирлад, 1460 BD I 41).

Черемош — назва ріки у Галицькій землі і на Буковині. Гадають, що назва від рослини черемха, яка була поширена на берегах цієї ріки, рос. черемуха, п. czeremucha або trzemucha; пор. п. топонімічна назва Trzemeszno, спільнослов. kermucha. Див. і село Черемхово на Галичині. Така гіпотеза А. Брюкнера, Slownik etymologiczny jez. polskiego, стор. 76. Але існування фіно-угор. народності черемиси дозволяє гадати і про іншу можливість, тим більше, що інші кочовики печенеги зоставили свій слід в топоніміці Галичини, не кажучи вже про численність назв з коренем „угр".

Про тож мы... на знаность то чинимы аже даєм... на рѣцѣ чєрємоши двѣ полѧнѣ (Снятин, 1424 Р 99 МЛК).

Черенки́ — друкарські літери, друкарський шрифт; слово зах. укр. з п. trzon — ручка, ядро, стержень; рос. черенок.

Че́реп — скелет голови хребетних тварин і людини, праслово, ц. сл. череп, рос. череп — скелет голови, черепаха плазун з черепистим роговим щитом, п. trzop, чс. třep — череп, давнє значення глиняний посуд виступає в угор. cserép у слові черепок, черепиця і т. д.; нім. Scherbe — уламок глиняного посуду або шкла. Як відмічає А. Брюкнер тенденція перенесення назви глиняного посуду на людську голову відмічається у різних мовах: лат. testa, фр. tête — голова, старослов. чаша.

Череп'ятий — зроблений з глини, переважно посуд.

Чересло — вертикальний ніж у плузі. Від слова через.

Лекс. 1596.33 б: Чресло — бок, бедро, чересло.

Чере́шня — 1. плодове дерево родини вишневих; 2. червоний або жовтий плід цього дерева; рос. черешня, п. trzesnia; лат. cerasus, нім. Kirsche — назви в європ. мовах походять від латинської.

Черінь, черені — нижня площина, дно печі, де горять дрова, огнище, споріdн. з словом черенки, див. черенки, ц. сл. чрѣнь — ручка.

Черне́цтво — монашество, див. чернець.

Лекс. 1627.88-89: Иночество — єдиноцтво, чернецтво — от черна одѣянія имя пріят.

Черне́ць, ченця́ — ст. сл. черньць — монах, хто вбраний в чорне. Чернец, черчик, ченчик або навіть чепчик, так фігурує в укр. колядах Василь Великий (330-379), відомий аскет і пустельник від 370 р. єпископ Кесареї, творець правил монахального життя, за ним названий орден східних монахів — василян. Його день припадає саме на перше січня за старим стилем, тому і згадується в колядах поруч з св. Меланією — Маланкою.

Присылалъ до нас... архимандрит пєчєрскіи с Кїєва и вся братїя мнстыря пєчєрского чєрнцы крылошанє... чтож им насилїє чинит и права имь давныє... ламати хощет (1481 ГПМ).

Лекс. 1596.14: Законник — черне́ц.

Чернівці — рум. Cernăui, нім. Czernowitz; назва міста на північній Буковині, центр Чернівецької області. Існують різні пояснення цієї назви, які беруть як основу або прикм. чорний — черный або вираз „чорні люди", тобто простий народ. Найбільш переконливе пояснення Йона Богдана, згідно з яким назва походить від слов'янізованої форми прізвища бояр Негру, які мали свої володіння на цій землі і в актах фігурують, як „Чорний".

А што было дати єму у Черновци то имєть дати у Хотини (Сучава, 1408 Cost. II 632).

Черні́гів, Чернігова, Черніговський — Полт. акти 1664 р. ст. 11: Чєрнѣговь. Черн. грамота 1691 р.: Архиєпископь чєрнѣговский. У Коц. 23: Чернігів:

„З ынгими трємя монастыри сивєрскои зємли: черниговски, брянски, Новгородска сивєрского (1481 ГПМ).

Черня́вий — арх. чорнявий.

Лекс. 1627.432: Маврікій — чернявый.

Черпа́к, черпало — посудина, міра рідини, див. черпати.

А оу чєтвырток литоургию и братиам дати по чирпѧлоу на трапєза (Поляна, 1448 Cost. II 365).

Че́рпати — 1. набирати, доставвати якусь рідину або сипку масу; 2. перебрати, здобувати що-небудь, напр. знання. Праслово, ц. сл. чрпу і чрплу (з носовим у), з спільнослов. *na-čerpti; рос. черпать, п. czerpać, срб. црпем, болг. черпя — черпаю, лит. kirpti, kerpu — ця основа наявна і в інших індоєвр. мовах, але без цього специфічного для слов. мов значення: лат. carpo — обриваю, гр. karpos — плід, нім. Herbst — осінь, бо тоді зривають плоди; інд. krpani — ножиці.

Черта́ — рос. граница, межа. Черта оседлости — межа мешкання, так називалась офіційно в царській Росії та територія, поза якою євреям не вільно було мешкати — з дуже рідкими винятками.

Черто́г — арх., пишна велика кімната або будинок, палац, ст. сл. чертогь — величний дім, палац. Рай.

Лекс. 1596.33: Черто́г, палац, терем.

Лекс. 1627.304: Чертог — ложница албо покой, кролескій палац, терем, палата царева злотованая.

Чеса́ти — 1. розправляти, розплутувати гребінцем волосся; 2. очищати від домішок; 3. розм. енергійно щось робити; праслово з чергуванням о-е; п. czesać і czosać; рос. прическа (вимовляється „причоска"), спорідн. з словом коса, спільнослов. *kěcati, ц. сл. чесати, чешоу; лит. kasti, kasyti — копати, дряпати; гр. kseo — гладжу, ksaino — чешу.

Чесний — ст. сл. чьстьн; 1. моральний, коректний, порядний; 2. достойний, шановний, поважний; 3. на Мараморщині і Закарпатті чемний, слухняний про дітей; див. честь, цний, зацний.

У староукр. мові: 1. рицарський; 2. достойний; 3. священний. Напис на хресті 1161 р.: Покладаєть Чьстьный Крсть вь манастыри своємь. Чьстноє Дрѣво бесцѣньно єсть.

Слово о п. І. 1187р.: Нечестно кровь пролиясте, 26.

Про чєсных пановь приступаю... кролєви польскому (Черняхів, 1435 Р 132-3).

Лекс. 1627.458: Єсть и камень честен в Сиріи.

Чесність — властивість за знач. чесний, чесна поведінка, чесний характер.

Лекс. 1627.304: Честность — почтивость, обычайность, вєтыдливость, скормность, повага, шляхетность, дорогость. Честный — учтивый, смѣренный, метафорично: коштовный.

Честь — моральна чистота, давнє значення слава, добре ім'я, гонор; ст. сл. чьсть, болг. чест; рос. честь; срб. част; чс. čest; п. cześć (також вітання); спільнослов. cьstь, ст. сл. дієсл. чьту, спорідн. з чисти, д. інд. cittis — розуміння, cetati — помічає, думає; латиш. skist — думати, через чергування голосних, пов'язане з дієсл. читати; див. читати.

Слово о п. І. 1187р.: Ищучи чти.

Зоставити при честі у староукр. мові означало повернути чиєсь добре ім'я, реабілітувати:

И мы... во всемь есмо князя костантина... оправили и дѣда и отца его и матку его и его самого при чсти оставили (Вільно, 1495 АЛМ 84).

Че́ський — який стосується чехів, Чехії, напр. чеська мова.

За волю Владислава... кралѣ оугрьскаго и чъскаго (Гирлов, 1499 BD II 419).

Чета́ — військовий загін, угор. csata — битва, рум. ceată — загін у сто вояків. Слово східне.

Лекс. 1596.33: Чет — по́чет, войско ушико́ваноє.

Четвер — див. тиждень.

Четве́ртий — день тижня, давній чєтвєрг:

А писан оу острозе оу чєтвєргь на свѧтого Остафѧ день (Острог, 1463 AS 1, 56).

Четвероєвангеліє — книга, яка вміщає в собі всі чотири євангелія від Матвія, Марка, Луки і Івана (Йоанна), гр. tetra — чотири, гр. tetraeuaggelion.

Азь рабъ божїи... имєнємъ стєфанъ по прозвищоу винць коупихъ сь тєтраєу͠гль за свою дш͠оу, 1401 ЗКЄ.

Четвертий — порядковий числівник, див. чотири, рос. четвертый, п. czwarty з cztwarty.

Сєло радостов а в том сєлє три члвки а чєтвєртыи отамон (бл. 1471 ЛКЗ 91).

Чех — особа чеської національності.

Чех — монета XVII-XVIII ст., срібна чи й золота. Назва походить від чехів, бо ці монети карбувались в столиці Чехії — у Празі. Монета здавна була поширена на Україні, це та сама монета, що звалася „полторак", цебто 1,5 польського гроша. Року 1675-го гетьман України Самойлович задумав був карбувати для України окремі монети і хотів назвати їх чехами: „А ті чехи в малоросійських городах стануть імать с охотой".

Монета „чех" вживалася в Україні аж до середини XIX ст., назва цієї монети забулася в Україні (Є. Чернов, 37-38).

У пам'ятках зустрічається і як „чеська монета".

А се я Нєкраш Колчєєвич из братьєю своєю продали двє сєлища на имѧ Доубища вєчно за шєстьдесѧт копь грошєй чєскоє монеты (Кременець, 1497 AS I 112).

Чечу́га — назва риби стерляді, чечужний, відома в сх. і зах. сл. мовах.

Чечу́га — назва свині на Поділлі. А. **Свидницький**, 38: „Чечуга побігла".

Чи — 1. первинний сполучник розділовий, походить від спільнослов. кореня питальних займенників *ko-, вжив. для означення предметів з перелічування; 2. сполучник допустовий, вживається коли є логічна невідповідність між певними твердженнями, напр. так чи інак; 3. питальна частка уживається для підсилення питального характеру речення, напр. „чи то правда?".

Відповідники в інших індоєвр. мовах набагато вужчі щодо застосування: лат. qui, quin — як, д. нім. hwi, суч. нім. wie — як, авест. či — як.

В пам'ятках іноді чи комбінується з сполучником ли або ж ли заміщає чи. В зах. укр. говорах замість чи зустрічається ци.

Слово о п. І. 1187р.: А чи диво ся стару помолодити? 27.

Т. т.: Чи ли вьспѣти было.

Т. т.: Се ли сотвористе?

Лекс. 1627.262: Убо — ци.

Изали збирають с терня грона винныє? Катих. 1645 р. 85.

Чига́ти — 1. чекати; 2. вижидати когось; 3. підстерегти; 4. прагнути, забрати чуже майно.

Лекс. 1627.355: Ассур — чигаючий.

Чигири́н, Чигрин — місто, районний центр Черкаської області, розташоване на р. Тясьмині з басейну Дніпра. Резиденція Богдана Хмельницького. Назване вірогідно від слова чагарник.

Чий — відносний і означальний займ. — належний кому, від кореня питальних займенників *ko, лат. cuius — чий. Див. чи.

А мы роспытали старых людей чия то отчина (Дворець, XV ст. СГЧА).

Чик! чики-чики! — звуконаслідування різання. Чикчик та й одрізав. Звідси чикати — різати. У дит. мові чика — ножик. Стародавнє.

Чин, чину — 1 . ранг, службове становище, стан; 2. заст. діяльність, дія, праця; 3. спосіб, в якому щось робиться „таким чином", „головним чином". Див. чинити.

Се я смирены федосей игумень спаскии постриг а оу выноческии чин (XV ст. ВОРСР 179).

Лекс. 1596.33: Чин — порядок. Чиновнѣ — ведле порядку. Чиннѣ — порядне.

Чини́ти — 1. робити, особливо розповсюджене в зах. діалектах; 2. виконувати щось не руками: вчини мою волю, вчинив йому кривду. На Закарпатті слово підтримане і впливом угор. csinálni, запозич. у слов'ян — „що ти чиниш?" — це угор. mit csinálsz? У ц. сл. чинити від чинь означає і впорядкувати, рос. чин — посада, чиновник — урядовець, вжив. і на Україні. Спільнослов. *keinu, інд. cinoti — збирає, авест. čajeiti, činwaiti — вибирає, гр. poieo — робить, творить, див. поет.

А што ми оускажєт господарь мои тоє радь чиню (1386 Р. 30).

Лекс. 1596.29 б: Твору́ — чиню. Твореніє — чиненьє.

Лекс. 1627.164: Пожиток чиню́.

Т. т. 448: Раав — замѣшеньє чинячая.

Яко чиниш за дний Апостолкихь. Катих. 1645 р. 43.

Тоє чинѣте на мою пам'ять. Катих. 1645 р. 51 б.

Приказують добро чинити. Катих. 1645 р. 84 б.

Чинш — старе „кинсь" — це плата яку давали селяни позбавлені земельної власності за найм у поміщика землі натурою чи грішми. Староп. czynsz, старочс. cinz, сер. в. нім. zins. До нім. дісталось з лат. census.

Им ньє... даємь и записуємь зо всими людми... и з роботами и тєж с платы и цынши (Вільна, 1499 AS I 117).

Лекс. 1627.49: Дань — чинш, побор, заплата чиншованя.

Числівники — один 1, два 2, три 3, чотири 4, п'ять 5, шість 6, сім 7, вісім 8, дев'ять 9, десять 10; всі спільнослов'янські.

Число́ — кількість виражена номерами. Споріднено з словом читати; д ив. рос. число, чс. cislo, староп. czyslo, лит. skaitlius.

Писан листь оу галичи оу понєдлокъ число лѣт рожества Христова... (Галич, 1424 Р 106).

Лекс. 1627.305: Числія, число́ — личба або личман. Числія наупотребително єст.

Чистий — прикм. 1. незабруджений; 2. без домішки; 3. який має вільну, нічим не займану поверхню; 4. безгріховний (чиста совість), щирий. Праслово, спільнослов. *kist, ц. сл. чисть, чистити, д. прус. skistai, skistan — чисто, лит. skystas — рідкий (рідина),

skaistas — блискучий. Спорідн. з гр. schidzŏ — ділю, лат. scindo — розділяю, розколюю. Слово загальнослов., рос. чистый, срб. чист, чс. čisty, словен. čist, п. czysty.

Слово о п. І. 1187р.: По чистому полю.

Слюбуємо нашею чистою вѣрою безо лсти и безъ хитрости (Чжюрзев, 1403 ДІМ).

Лекс. 1627.305: Чистый, истинный — правый, ширый, чистый.

Чита́ти — 1. пізнавати букви алфавіту і уміти їх поєднати у словах; 2. пройти очима або вимовити вголос певний написаний текст. Споріднено з словами чистий і честь.; д. інд. cetati — помічає, думає, уважає; латиш. skist — думає, уважає; спільнослов. сьto cistii — вважати, цінити; ц. сл. чисти, чьсти. Значення слова розвинулось від рахувати — читання названо від читання по складах, нанизування силаб, див. число.

В пам'ятках зустрічається у формі чєсти:

Коли видить грамотоу а любо слышит чутчи (1387 СП №12).

Комуже боудєтъ того потрєбно листа чєсти (Луцьк, 1451 ДГШХ).

Чита́ч, -ча — 1. хто читає певну книгу; 2. відвідувач публічної бібліотеки. Давня форма — читатель — збереглась у рос. мові.

Лекс. 1627.467: Прієм сей мой труд, читателю.

Т. т. 476: Любомудрый Читателю.

Чите́ць — рос. чтец; 1. той який читає кому-небудь або публічно вголос, напр. читець-декламатор; 2. заст. читач.

Лекс. 1627.305: Читатель — чтець, зри клирик.

Чихи́р, -ру́ — червоне кавказьке вино домашнього приготовлення, яке ще не бродило, муст, тюрк. чахир. Дм. 500.

Чіп, чіпа́ — пробка від бочки. Дурний як чіп — дуже дурний; рум. сер, угор. csap — те саме, лат. cippus — стовбур, але слово скоріше східне.

Чірр! — звуконаслідування горобця.

Член — 1. частина тіла, яка тримається до туловища: верхній член — рука; нижній член — нога; 2. статевий орган мужчини; 3. кожна осіб, які складають товариство, сім'ю, організацію, керівний орган і т. д.: члени сім'ї, члени уряду; 4. кожна частина речення; 5. кожний компонент математичного рівняння. Праслово, спільно-

слов. *kel-n, звідси й коліно, ц. сл. члѣн, рос. член, п. członek. У староукр. пам'ятках зустрічається під впливом староп. мови як члонок із значенням: 1. стаття у юридичному творі; 2. частина тіла.

О чєтырех члонкахъ за которыж вина (XV ct. ВС 17 зв.).

За головоу шєстьдесѧт гривень за жьныи члонокъ оутѧтыи тридцат гривєнь (Т. т. 24 зв.).

Чмих! — звуконаслідування прочищення носа, а також утікання. Звідси чмихати. Чмихнув скоро — подався невідомо куди.

Чобіт, чобота — шкіряне звуття, яке накриває ногу до коліна, татар. чабата — постоли в тюрк. мовах з перс. čabat. Пучки лізуть із чобіт, Кул. 266. В чоботах ходить, а босі сліди знать, Номис. №1182.

Лекс. 1627.156: Черевик албо чо́бот.

Т. т. 214: Сапог — чо́бот, череви́к. Сапожник — чобота́р.

Човг! — звуконаслідування шаркання ногою. Звідси чо́вгати ногами.

Чо́вен, чо́вна — легке судно, ст. сл. чльнъ, чєлнъ, чолнъ; пор. срб. чун, чс. člun. Неначе чо́вен в синім морі, Шевченко, 1. Впізнав греків човен, Коц., 6. Намалює човен, Кул., 401. В Галичині чове́н, човна́. Множ. човна замість літ. човни́ під впливом п. мови. Військові човна, „Діло", №9986.

В літературній мові тепер зовсім не вживають слова „лодка", панує тільки чо́вен. Акад. Рос. укр. Словник т. II, ст. 445 рос. „лодка" перекладає словом „човен", а про „лодку" й не згадує. Так само не знає лодки й Словник Б. Грінченка. Цікаво, що на Київщині у багатьох місцях лодка — це великий човен із дощок, а човен — малий і видовбаний з дуба. Шевченкове „неначе човен в синім морі то потопав, то виринав" говорить про те, що човен не конче малий. Первісне значення слова човен (*ketmas) — пень дерев'яний — говорить про те, що розрізнення слів „човен" і „лодка", що маємо його на Київщині дуже старе. На Волині в багатьох місцевостях знають тільки „лодку", звичайно, без російського впливу. Давні ладя — лодия, чльнъ, чълнъ, чолнъ — отже обидва слова старі.

Чого́ — від займ. „що", вжив. на початку питальних речень або як питальне слов.

Лекс. 1627.304: Чесо́ — чого́. Чесо́ ради — для чого.

Чок! — те саме що й цок. Див. цок. Це звуконасл. слово. Дм. 569 подає, що тюрк. чок — багато, бажати довголіття, кип-чок — довбати, клювати.

Чоколяда — це форма вжив. на Галичині для слова шоколад під впливом п. czekolada. Посли дістануть шоколаду, Фр. 3 в. 188.

Чоло́ — верхня надочна частина обличчя людини. Ст. сл. чело, перше значення верх, верхина; пор. стояти на чолі, очолювати; пор. лат. celsus — повищений, collis — холм, лит. kalnas — холм, гр. kolonos — пагорб, рос. чело́, срб. че́ло.

Чолом бити: стародавній вираз замість просити.

Билъ нам чоломъ околничый смоленьскій (Вільна, 1499 РИБ 776).

Чолобиття́ — ст. сл. челобитиє — поклон, привіт, прохання. Жив. чоло. Володимирська книга, 1570 р.: Ихъ милость на моє чоломбитє то учинити, 85. Від цього виразу в нас позосталося тільки „чолом", „чолом давати" — вітати, часом старе „чолом бити" — просити.

И ихъ милость на моє чолобитье... печати свои приложили къ сему моему листу (Луцьк, 1449 АЛМ 8).

Чолові́к — ст. сл. человѣк і чловѣк, в укр. тепер головно мужчина або супруг — чоловік жінки, ст. сл. человѣкъ — homo, укр. людина, гебр. adam. А слов'янські мови зберегли ст. сл. значення: рос. человек, півд. сл. човек, п. człowiek, чс. člověk. Загальне походження слова не ясне, може це слово складне человѣкь (Черних, 27), тоді це — той хто має повну силу: чоло — верх, вік — сила, тому в укр. мові чоловік — супруг (Черних, 27-28). Але ще за праслов'янської доби слово человѣкь набуло широкого значення, як homo sapiens взагалі і стало визначати і чоловіка, і жінку (Черних, 28).

О. Брюкнер виходить при аналізі цього слова від слова челядь. Визначаючи, що друга половина слова — це вѣк — сила, знаходить спільнослов. корінь *kel — рід, отже чоловік — то сила челядна, сила роду, сила родини. О. Трубачов виходить з подібних міркувань і вважає, що чоловік — це „син роду".

Слово о п. І. 1187р.: Вѣци человѣком скратишась.

У староукр. мові XIV-XV ст. окрім давнього значення — людина, особа, душа — появляється і нове значення — феодально залежна особа.

Инокоторого єсмо чоловѣка вѣдали въ нашои земли, што ємоу добра не хотєль... з земли нашоє и выслали (1496 BD II 405).

А в томъ же сєлє чл҃вкъ сєдить на вроцє, пол копы в годъ жє даєть (бл. 1471 ЛКЗ 90 зв.).

Чоловік Божий — часта у нас назва на людей праведного життя, пор. часте в Біблії iš Elohim — чоловік Божий, особливо на пророків: I Цар. 13:1, 4, 5. У старій укр. мові „чоловік Божий" — то епітет святого Олексія, персонажа з шкільної драми.

А писанъ листъ... оу днь ст҃ого Олексѣя чл҃на бж҃а (Смотрич, 1375 P 20).

Чоловічий — сучасне значення супружеський, мужеський; давнє значення властивий людині, людям.

Ач подлоугь часовъ розных обычаи и учинкы чл҃вчи измены (XV ст. ВС 9 зв.).

Лекс. 1596.21 б: Пристосовує свой голос до чоловѣчого.

Чолові́чок — так в укр. мові кажуть на „зіницю ока". Усі народи для „зіниці" утворили свої власні назви, і вони закріпилися в мовах усього світу різні. Дійсно, хто пильно дивиться в зіницю, той бачить себе там маленьким — як чоловічка. Те саме і в мові гебрейській: išon — чоловічок, гебр. iš — чоловік, а -on — кінцівка зменшування. Цікавий вислів з 16/17 псалма стих 8: Хоронити мене як зіницю (išon) свою дочку ока (bat ajn). В мові гр. kóre — дівчинка, korion — зіниця, лат. pupilla — дівчинка сирітка, італ. pupilla — вихованка, але і зіниця, рос. зрачок, зорочок, зеница, а також человечек, мальчик (Преобр. III 60).

Чо́му — нащо, розвинулось з давнього чему, присл. з питальною функцією, що розвинувся в свою чергу з місцевого відмінка займенника „що", „в чому справа?" — „в чім річ?".

Слово о п. І. 1187р.: Чему, господине, насильно веєши. 38.

Чому́ Бог человека допустил в грѣх впасти. Катих. 1645 р. 12 б.

Чопове́ — іст., державний податок від алкогольних напитків, його брали від горілки, меду, пива, а від 1629 р. лише від меду. Слово знане від XV в., див. чіп.

Чорбаджі — капітан сотні яничарів в колишній Туреччині.

Чорний — найтемніший з кольорів, появляється там де не падає або не відбивається світло. Праслово, рос. черный (вимовл.

чорний), п. czarny, чс. černy з давнього črny, срб. црн, ц. сл. чрнъ, спільнослов. *сьrnь, *сьrsnь, д. прус. kirsnas (у назвах рік kirsna), інд. kršna.

Чорна звірина — кіт, собака — перебіжить дорогу, погано буде — повір'я. Чорне по білому написано — все ясно, доказів більше не треба; бачити все у чорному світлі — з фр. voir tout en noir — дивитися на все песимістично.

Слово о п. І. 1187р.: Чръный ворон. Чръна земля. Чръныя тучя с моря идут.

Отписую королеви два кони чорный а тисавый (XV ст. Арх ЮЗР 8 VI, 29).

Чорне море — це море нічого в собі чорного не має, навіть була така популярна рос. пісня „Самое синее в мире Черное море мое". Назва турецька, турки позначали назвами кольорів різні сторони світу — жовте, червоне, чорне — останнє означало північ, бо справді це море розташовано на північ від Туреччини. М.Л.К.

Чорний шлях — дорога, якою їздили татари, коли зненацька нападали на Західно українські землі, підпалюючи зерна, грабуючи, беручи людей в ясир.

Чорні булгари — каробулгари або протобулгари, тюрська кочова народність, яка в другій половині першого тисячоліття н. е. утворила у Східній Європі, визволившись від залежності від хозарів, велику імперію. Границі її мінялися у різні часи, але з погляду історії України важливе є існування протобулгарської держави, заснованої року 619 на її теперішній території булгарськими вождями Юрганом Органом і Курбатом. Безпосереднім наслідком цього було заснування Києва, див. топонімія. В наступні століття за панування над Києвом будуть боротися болгари, хозари і варяги (русь), тому що це був центр, від якого вів торговий шлях до Константинополя, аж поки з поразкою хозарів і розгромом болгар, здійсненим вдовою булгарського принца Угера Лаичіні (літописний Ігор), варяжкою Олгою Хелгою, у Києві остаточно не запанують варяги, які поступово слов'янізувались, будучи асимільовані слов'янською більшістю. Протобулгари, які вважали себе нащадками гунів, відіграли велику ролю не тільки у створені кримського татарського ханства, але і Запорозької Січі, про що свідчать тюрські назви на Півдні України; звичай козаків брити голову, залишаючи лише один чуб — чупринку або оселедець, їх одяг, традиція кобзарства (саме слово кобза тюрського походжен-

ня). Присутність монгольської домішки в генетичній спадщині українців було у свій час визнано проти його волі визначним укр. антропологом Федором Вовком (Федор Волков). Але я завжди в людській історії перемога щодо поступу цивілізації зосталась не на боці руйнівної сили — кочовиків, а осілого хліборобського народу, тобто у даному випадку східних слов'ян. Див. Слово о п. І., Святослав, собачі болгари, Тьмуторокань, Сон Святослава. М.Л.К.

Чорні клобуки — були в XII ст. гвардією, тобто елітарним військом київських князів. Це тюрське плем'я каракалпаків — кара — чорний, калпак — капелюх; пор. угор. kalap. Смерть київського князя Ізяслава оплакували: „Вся Руська земля і всі чорні клобуки".

Чорнило — слово це широко відоме ще з перших слов'янських пам'яток XI віку: чрьнило, чьрнило, чєрнило — чорна рідина до писання. В українській мові полишалася старослов'янська форма „чорнило", в російській мові тільки „чернила", тобто слово множинне pluralia tantum. На початку це слово визначало тільки чорну рідину до писання, звідки й назва. Пізніше значення цього слова поширилося, — воно стало визначати всіляку рідину до писання, чому й повстали такі чудні вирази, як „червоне чорнило", „зелене чорнило" і т. ін. Правда, в нашій мові ширяться і добрі новотвори: червонило, зеленило і т. ін. Болг. і срб. мастило, чс. inkoust, п. „атрамент" повстало з латинського atramentum.

Чорниця, чорниці — рос. черника, п. czarne jagody; плід кущового дерева, маленькі чорні ягоди, в Карпатах їх звуть афіни з рум. afine.

Лекс. 1627.77: Дерево на котором черниць ягоды ростут.

Чорнобиль — місто в Київщині на р. Прип'ять, де відбулась 26 квітня 1986 р. ядерна катастрофа на атомній електростанції, яка потрясла людство. Чорнобил — це укр. назва різновиду полину Artemisia vulgaris і тому дехто відразу пов'язав цю подію з пророцтвом в Апокалипсі (Об'явлення Йоанна Богослова) — глава 8, стих 10-11 — де один передвісником кінця світу є те, що велика зоря впала з неба палаючи як смолоскип і від того вода гірка, як полин. М.Л.К.

Чорногу́з — див. бузько.

Чорнори́зець — ст. сл. чьрноризьць; той хто носить чорну одежу, монах, чернець. Є рукопис 1348 року: О писменех чрьноризца Храбра. Див. риза. Чорноризці як і ченці — черниці — називались так у протилежність до білого кліру, світського духовенства, священників.

Чорт — нечиста сила, дідько, біс. Дуалістична концепція існування двох начал — доброго бога і демона чорта характерна і для дохристиянських язичеських релігій, але набрала широких розмірів у християнстві, де названий Сатана; див. Луцифер. Праслово, рос. чорт, п. czart, давніше crt, срб. сртити — проклинати. О. Брюкнер припускає спорідненість цього слова із словом чарівник; лит. kereti — чарувати. Див. евфемізми. „Я схопив її книгу як чорт грішну душу", Р. Іваничук, Б. д. м. Госп. 135.

Лекс. 1596.11 б: Дѣмонскій — чортовскій.

Лекс. 1627.470: Халдѣя — якобы чо́рти.

Чорт — уживається для зазначення сильно, дуже багато: у нього до чорта грошей!

Чортик — неприємна друкарська помилка.

Чортма́ — з чорта має. Грошей у нас чортма. Пор. у Б. Грінченка II 566: „А хіба ж є така пісня? Чорт має".

„Чортове зілля" — див. тютюн.

Чота — те саме, що чета, див. чета. Єванг. 1499 р.: Конници створиша четы три.

Лекс. 1627.304: Че́та почет, полк, громада.

Чоти́ри — кількісний числівник, індоєвр. слово зустрічається у всіх слов. мовах, спільнослов. *četyre, санскр. catvarah, гр. tettarex, лат. quattor, лит. keturi, латиш. četri, давнє укр. четыре. Див. четвертий.

Чотирнадцять — кількісний числівник у давньорус. мові четыре на десяте, ст. сл. четырьнадесѧть.

Чубарий — масть коня: з ясними плямами на іншій масті. З тюрк. чибари. Дм. 551.

Чубу́к, чубука́ — рурка до люльки з тур. чубук з тим же значенням. Див. цибук. Пол. цибик. Дм. 551.

Чудни́й — це чудакуватий, рос. странный, чудно́й.

Чу́до — 1. явище викликане надприродними силами, яке

суперечить законам природи; 2. перен. щось надзвичайне, гідне подиву. Того же кореня чу — *skju, як і слово „**чути**", див. чути. Це тому що чудо сприймається органами чуття, ст. сл. чюдо, чоудо, рос. чудо, п. cud, гр. kydos.

Восьме чудо світу — кажемо на щось велике, небачене, грандіозне. Про сім чудес світу за визначенням античності див. сім.

Чудотвóрець — який робить чудеса, епітет деяких святих, між іншим Миколи.

По тои сторонѣ всѣ чюдотворци (Краків, XV ст. ОБРН 112).

Чужи́й — 1. не власний, не свій; 2. сторонній; 3. незнайомий; 4. з іншої країни, іноземець. Походить з того ж спільнослов. кореня як і чуття і чудо. Див. A. Brückner, Slownik etymologiczny jez. polskiego, pol. 67; п. cudzy, рос. чужой, болг. чужд, хорв. tudj, слов. tuj, чс. cizi, ц. сл. чуждъ, туждъ і штуждъ. Чужий — це незвиклий, тому у Початковому літописі фіно-угорські племена півночі названі Чудь.

Слово о п. І. 1187р.: Пожрьша чужи ручьи, 42.

О бранїи чюжог полѧ (XV ст. ВС 7 зв.).

И тєжь абы ихъ люди съ чоужыхъ земль... абы не было (Вільна, 1498 BD II 412).

Чужі — чужі слова в укр. мові діляться на дві групи: 1. слова ялові, цебто такі, що в нашій мові зайві, бо їх легко можна заступити відповідними своїми, напр. рутинований — вправний; 2. слова чинні, цебто такі, що ми їх звичайно не перекладаємо, бо часто й відповідних слів своїх не маємо. До другої групи належать, скажемо, слова термінологічні, напр. пошта, школа, телефон, гімназія і т. ін.

Чужозéмець, -мця — чужинець.

Лекс. 1627.89: чужозéмка — прихóдень, прихожая, чужозéмец — прихóдень, гость, обчій.

Т. т. 235: Странен, странный — гость, обцый чловѣк, посторонній, приходень, чужоземец, гость, обцій, чужоземскій, пелгрым, вандровный, чужий.

Чужолóжник — арх. людина, яка порушує подружню вірність.

Лекс. 1627.181: Прелюбодѣй — чужолóжник.

Чýйний — 1. делікатний, чутливий; 2. який швидко сприймає на

зір або слух. У староукр. мові уважний, пилний. Від чути. Див. чути.

Лекс. 1596.24 б: Подвиг — чу́йноє стараньє.

Лекс. 1627.161: Чу́йноє стараньє, клопот.

Чу́йність — 1. уважність і сердечне ставлення до людей; 2. чуйність; 3. діал. бадьорість. Це значення зустрічається і в пам'ятках:

Лекс. 1596.3: Бождреніє — чуйность, пилность. Бодрость — чуйность. Бодрствую — чуюся, чуйность маю.

Лекс. 1627.пер.: Чуйность стражи.

Т. т. 14: Чуйность, пильность.

Чу́лий — 1. чутливий; 2. вразливий; 3. чуйний. Від чути. Див. чути.

Лекс. 1627.пер.: Знак чу́лои цноти.

Чума́ — гостре інфекційне захворювання людей і тварин, що поширюється у формі епідемії. З турк. осм. čuma — наголос в цих мовах все на кінці слова; болг. і срб. чума́, рос. чума́. В Галичині джу́ма, п. dżuma. В інших мовах назва хвороби виводиться з лат. pestis, фр. la peste, угор. pestis, нім. die Pest, звідси і термін пестициди.

Чума́к, -ка́ — візник на Дон по рибу чи в Крим по сіль, чумакувати, чумацтво, чумацький, чумачка, чумакування. Не мало писано про походження слова „чумак", але остаточно вирішення немає. Перше виводили це слово від тур. „чомак", яке означає „палиця", „булава", але такого значення по всіх укр. говорах немає. Гр. Ільїнський Р. М. 1933 ч. 6 виводить з рос. говіркового слова „чумак" — замруза, нехлюй; чумачка — те саме, а також „чумазький" — чорний, брудний, задріпаний: „Чумаки мало могли дбати про свою чепурність під час далекої подорожі. Вони, бувало, пішки ходили сотні верстов „у Крим по сіль" за доброї погоди палило їх пекуче сонце, а в негоду придорожнє болото забризькувало їх з голови до ніг, тим то вони дійсно були „чумазими", в російському значенні цього слова."

Сам корінь чум- походить з гр. kauma — спека, жар. kaio — палю, індоєвр. корінь keu- — палити. Слово чумак спочатку визначало „закурений, загорілий".

Деякі вчені слово чумак виводять від тюрк. чума — візник. Дмитрієв 563 до цієї гіпотези не пристає, бо перс.-тур. „чомак" визначає палицю, булаву.

Чупри́на — 1. довге пасмо волосся на голеній голові, що звисало над лобом, оселедець. „Через віки перекайданена, як стяг чуприну несучи йшла Україна за Богданами, йшла за свободою вночі", Л. Танюк, „Через віки"; 2. волосся на голові людини; 3. те саме що чуб. Чуб — чуп або виведене з нього чуприна, спорідн. з гот. skuft — волосся на голові, сер. в. нім. schopf — чуб, кудри; д. в. нім. scoub — сніп, в'язка соломи.

Чура — те саме що джура; помічник козака. „Із своїм чурою", Кул. 337.

Чуре́к — з тюрк. чурек — хліб, чорек — коржик з неквашеного тіста. У „Кавказі" Т. Шевченка: „Чурек і сакля — все твоє!"

Чурило — Пленкович персонаж, рос. билин; бабій, що жінкам у Києві заворочує голови, вірогідно трансформоване ім'я Кирило. Див. Кирило.

Чути — 1. сприймати звуки вухом; 2. мати слух; 3. перен. відчувати. Давніше чути вважалось і щодо запахів. Походить з кореня чу-, спільнослов. skju-, послужило для слуха і нюха, тоді як у греків цей же корінь відносився до зорових вражень, гр. thyoskoos — який доглядає жертви, гот. usskaws — передбачливий, проникливий; д. нім. scouwon, нім. schauen — дивитися, в інших індоєвр. мовах без s: лат. caveo — відчуваю, гр. akuo — (відси акустика); інд. kawi — віщий, рос. чувствовать — означає тільки відчувати; п. czuć — те саме, а у безособовій формі значить чути запах, а не звук. Проте синонімія чути вухом і відчувати зустрічається і в інших індоєвр. мовах, зокрема в італійській, де sentire означає і відчувати, і сприймати слухом. М.Л.К.

Чуючи у нас быти Христа. Катих. 1645 р. 52.

Чуття — рос. чувство; 1. здатність відчувати враження через сензоріальні органи відчуття — смислів; 2. душевні переживання.

Певне поплутання чуття з теперішнього погляду часте в біблійній мові, напр. у пророків. Так, напр. часто знаходимо „бачити", замість „чути": „Побачите слово Господнє" Єр. 2:31. „Хіба ж ти не бачив, як народ цей казав?" Єр. 33:24. „Щоб бачити, що буде він казать мені", Ав. 2:1. „Слова Амоса, які він бачив на Ізраїля", Ам. 1:1. „Слово Господнє, яке він бачив", Мих. 1:1.

Чух! чухи-чухи — звуконаслідування шкрябання тіла. Звідси: чу́хати, чухатися, чу́хання. Стародавнє.

Чха́ти, чхання, чхи — видавати шум при судорожньому видиханні носом. Звуконаслідувальне.

Ш

Ш — двадцять восьма буква української азбуки, зветься ша. Форма букви запозичена з гебреїської шин. Букви **ш** в гр. мові немає, тому всі біблійні євр. імена з š передані по-грецьки через **с**. Напр. Асирія — євр. Ашур, Авесалом — євр. Авешалом і т. д.

Ша! — вигук: тихо! В Україні вважається єврейського походження. Насмішливо: Ша, кіндер! — тобто: тихо, діти!

Ша́баш, шабашувати, шабашити — перестати працювати, всі від д. євр. šabbat, у вимові ашкеназі і їдіш — шабес. Див. субота.

Шабля — ручна холодна крива зброя, яку кавалеристи носять на лівому боці, староукр., рос. сабля, п. szabla, з камськ. болг. sabja, мад. szablya, д. в. нім. sabel, ст. сл. сабля. Див. сабля.

Слово о п. I. 1187р.: Гримют сабли о шоломы. Поскепаны саблями калеными. Сабли у них изъострены. Кричать под саблями. Крильца припішали поганыхъ саблями.

На то єсмо прысягали, яко и сами оуизрыте... штобы богъ далъ наши ворози подъ нашыми ногами и под нашыми шаблями (1496 BD II 403).

Шавлі́я або шальвія — трав'яниста лікарська рослина з лат. salvia, д. в. нім. salveia, чс. šalvej, п. szalwija. „Посію я шавлію рано у неділю" (Пісня).

Шаддай, Saddaj — це найдавніша назва Бога у давніх гебреїв, яка панувала ще до Мойсея, але позосталася й далі. Назва ця часта в Біблії, пор. Буття 17:1, 28:3, 35:11; Вихід 6:3, Числа 24:4; Рут 1:20; Пс. 41:1, 68:15 і ін., а особливо в Книзі Йова, що вказує на її глибоку давність.

В Книзі Вихід 6:2-3 читаємо: І говорив Бог (Elohim — власне Боги) до Мойсея й сказав йому: Я Господь (Jehovah)! І являвся я Авраамові, Ісакові та Яковові Богом (be El) Шаддаєм, але ім'ям Моїм Jehovah (JHVH) Я не дався їм пізнати". З цього видно, що Шаддай — це найдавніша назва Бога, з якою Він був знаний ще Авраамові.

Значення слова Шаддай не ясне. І наука виставила кілька теорій його походження, напр.: 1. šadot — перемагати, гвалтувати, а šaddaj — переможець; 2. še daj — що вистачає; 3. šedi — мій демон, 2 М 32:17, чужі боги стали гебреям за демонів, тому šed — демон; 4. sade — поле, тому Шаддай — Бог поля; 5. вавилонського šadu — скеля; 6. асирійське šedu — бог бик і т. ін. Греки переклали слово Шаддай словом Pantokrator, старослов'янське Вседержитель, цебто Всемогутній. В Книзі Йова 8:3 Шаддай — це синонім Бога.

Шайтан, -на — диявол, араб. зміна слова сатана, тур. шаітан. Дм. 501, 551. Первісний етимон етіопіський саетан — ворог. Див. сатана.

Шала́ш, -ша́ — шатро з тур. салаш — шатро, туркм. чалаш, азерб. шалаш. Дм. 552.

Шале́ний — 1. який втратив контроль над собою перебуваючи у стані надмірного збудження, хвилювання; 2. дуже сильний про явища природи, почуття з слова шал, шаліти; п. szał. Прaслово, ст. сл. шалєнъ — шалений. Спорідн. з словами на **х**, рос. нахал — нахаба, срб. хала — бруд.

Лекс. 1627.139: Неистов — шале́ный. Неистовство — шале́нство. Неистовѣ — шале́не.

Т. т. 143: Несмыслен — дурен, шаленый.

Т. т. 261: Тяжкосердый — смутный, шале́ный, глу́пый.

Шалі́вка — дошка з нім. schalen — оббивати дошками, шалювати. З нім. перейшло до чс. šalovati, з чс. до п., а звідти до нас.

Шалі́ти — 1. перебувати в стані надмірного збудження; 2. проявлятися сильно — про явища природи. Див. шалений.

Лекс. 1627.427: Студия шалѣючих.

Ша́ля — див. шалька.

Лекс. 1627.175: Превѣса — ша́ля, ва́ги.

Шаль, ша́лі — 1. шовкова тонка хустка; 2. у староукр. мові велика хустка з дорогої кашмірної вовни, з тур.шаль, староп. szal, перс. sal.

Скарбы... вси золотыи, и гроши и сребро, и шали (Вільна, 1498 АЛМ 163).

Ша́лька — тарілка в терезах з нім. Schale — чашка через п. szala, szalki.

Лекс. 1627.126: Мѣрило — вага, ша́лка.

Т. т. 306: Шалка — мисочка у ваги.

Шам! — звуконаслідування легкого шуму: миша шамотить у соломі або шумотить.

Шама́н — жрець, ворожбит, вольхв в примітивних народів. Слово тунгузьке. Шаманізм — віра в силу шамана.

Шампа́нське — вино чи шампан, свою назву отримало від французької провінції Champagne, де готується відоме шипуче вино.

Шанда́р — народна вимова в Галичині слова жандарм, з фр. gendarme. Див. „Украдене щастя" І. Франка.

Шанс — ч. р., вигляд на успіх з фр. chance, звичайно вживається у мн. — шанси.

Шанування — поважа́ння. Див. шанувати.

В яком пошанованю от нас маєт быти Имя́ Іисус. Катих. 1645 р. 15 б.

Шанува́ти — поважати з нім. schonen, п. szanować. Нім. schonen походить від д. в. нім. sconi; пор. сучасне schön — гарний. Слово означало спочатку блискуче, чисте, світле. Пізніше schonen стало означати оберігати щось, тримати чисто, непошкоджено, захищати від зла. Так і пояснюється своєрідний розвиток на слов'янському грунті цього етимона в словах шана, шанування, шанувати.

Ша́пка — убір на голову. Слово всеслов'янське, пор. тур. „жапка" з тим же значенням, відти і укр., болг. і срб. шапка, як і угор. sapka, рум. apcă. „На злодії шапка горить" — огонь викаже злодія, а огонь — давній божок. Цебто бог викаже злодія. Випробування щирості вогнем було прийнято у татар, на божество блискавки клялись в Київській Русі.

Шапка Мономаха — див. Мономах.

Лекс. 1627.422: Кіда́р — заво́й, ківѣр, капелю́ш, шапка кролевская або поповская оздобная.

Ша́почний — прикм. до шапка.

Шапочний розбор — надто пізно. Прийти на шапочний розбор — коли вже шапки розбирають.

Шар, -у — 1. однорідна речовина, що суцільною масою

вкриває щось; 2. розм. верства, праслово; ц. сл. шаръ — фарба, срб. шарка — віспа.

Шар — рідко куля, кулястий предмет; рос. шар; земной шар — земна куля.

Шар! — звуконаслідування тертя по чому. Звідси — шаркати брусом по ножі, по косі, шаркати ногою по підлозі. Шарудіти по чому. „Не світячи світла, став шарудіти в тумбочці", Гонч. Л. і зб., 25.

Шара́х, шара́хнути — кинутися, слово звуконасл.

Ша́рварок, шалварок — п. szarwark, salwark. Додаткові до земельних феодальні обов'язки по будівництву, ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків. З нім. Scharwerk — панщина від Schar — ряд, загін, громада і Werk — праця.

Шарж, ша́ржу — сатиричне або гумористичне зображення, яке полягає на перебільшенні, пересаді з фр. charge — вантаж.

Шаржа — зах. укр. з п. szarsza, фр. charge — залпа, стрілянина.

Шаркань — в угор. нар. казках назва змія, дракона. Слово зустрічається і в укр. казках Закарпаття і Мараморщини.

Ша́рлат — яскраво червоний, пурпур; лат. scarlatum через нім. Scharlach, де означає і дитячу інфекц. хворобу — скарлатину. Основа слов персько-арабська.

Лекс. 1596.23 б: Препруда — порфира. Порфира єст жолв албо риба, которая з себе пущаєт шарлатный то єст багровый пот, которого збирают на шарлатную фарбу, от тых ся зовет ша́рлат. И сукня з шарлату и сукно багровои фарби.

Шарлата́н — дурисвіт. Різно пояснюють. Слово, певне, повстало з італійського ciarlatano від ciarlare — базікати, багато говорити. Уже в Італії ciarlatano означало вуличного продавця цілющих речей. Але форма слова — charlatan — в'яже нас із Францією, а тому дають іще й інші пояснення, але вже дальші від правди. Розповідають, що в Парижі жив дуже добрий лікар, Latan, він щоденно накладав повний візок (char) різних ліків, возив їх по місту й добре помагав людям. Візок Латана (char de Latan) й став назвою для „шарлатанів", бо багато обманщиків скористали зо звички Латана й собі зачали продавати різні речі, ніби цілющі,

обманюючи народ. Є ще таке пояснення. В Середні віки часто виступали італійські комедіанти, одягнені в червоне шарлатове вбрання: звались вони scarlatani, scarlati. Вони робили багато різних штучок, обманюючи народ, і від них ніби й повстало слово „шарлатан".

Шарова́ри — широкі штани заправлені в халяви. З перського шайвар, через тур. шальвар, тат. чалбар. Дм. 552. Слово було вживане і в давньо-євр. мові (див. Дан. 3:21) sarbalin, гр. sarabara. „До червоних шароварів", Коц. 13. Свіда про це слово пише: „Сарабара перське одежа, дехто це звуть штани", Корсун. 314.

Шарп! — звуконаслідування раптового тягнення. Звідси: ша́рпати — тягти, шарпатися, шарпанина — тягання, шарпнути — рвонути, шарпак — обшарпаний, обідранець.

Лекс. 1596.31: Хищеніє — шарпанина.

Лекс. 1627.204: Расхищеніє — розшарпаньє.

Ша́рпати — 1. тягти, різко, рвучко смикати за щось; 2. термосити, сіпати кого небудь. Див. шарп.

Лекс. 1596.25: Рѣю́ — волоку́, ша́рпаю, пха́ю. Рѣяніє или рѣніє — ша́рпаньє, попыха́ньє.

Лекс. 1627.257: То́ргаю — ша́рпаю або рву.

Шарф, -а — довгаста хустка на голову або плечі, фр. l'écharpe.

Ша́стати — ходити без пуття туди й сюди. Шастає по хаті й лається. Див. шасть.

Шасть! шусть! — рухонаслідування раптового появлення. А він шасть у хату! Лисиця шусть у нору! Стародавнє.

Шата — сукня, уроч. шати — одежа; п. szata, давнє запозич. з герм. hetaz, сер. в. нім. haz — одежа, шваб. häss, швейц. häss те саме.

Лекс. 1596.15: Шата — риза.

Лекс. 1627.2: Шарлатная шата.

Т. т. 84: Измѣна рыз: пара шат.

Т. т. 209: Одежда — шата.

Шатан — арх. сатана, угор. sátán.

Шата́тися — розм. вештатися, рос. шататься, ст. сл. шатаниє, болг. шетам — ходжу сюди туди, роблю по хаті; срб. хорв.

шетати — ходити; спільнослов. *šętati, чс. šatati — рухати, д. в. нім. sinnan — рушити.

Лекс. 1596.33: Шатаюся — дрижу́, шумлю́ а тыж як лев рычу. Так з грецького власне выкладаєтся. Шата́ніє — дрижаньє, шу́мленьє.

Шате́н — чоловік з темно-русявим волоссям з фр. chatain.

Шатро́, шатра́ — рос. шатер — намет з тюрк., може ще з половецького чатер.

Ша́фа — вертикально стояча скриня для одягу з сер. в. нім. schaf через п. szafa.

Шара́р — заст. діал. домоуправитель, швейцар, лакей; д. в. нім. schaffari, сер. в. нім. schafaere, суч. Schaffer через п. szafarz.

Лекс. 1596.11 б: Домостройтель — ша́фар, справца дому.

Лекс. 1627.222: Шафар, перекупец.

О слугах Христовых и шафарахъ Таємниць Божіихъ. Катих. 1645 р. 53.

Ша́фарство — заст. діал. домоуправління, ведення господарства. Див. шафар.

Лекс. 1627.227: Споряженьє господаркоє албо шафарство.

Т. т. 236: Домостроєніє, домоправленіє, шафарство.

Шафра́н — багаторічна трав'яна рослина з оранжевими квітками, корені якої використовувались для виготолвення фарб, і виготовл. ліків. Слово загальноєвр. з араб. az za ferán, п. szafran.

Лекс. 1627.103: Крокос, шафран.

Шафувати — арх. діал. вести господарські справи; п. szafowac, див. шафар. Шафовати Таємницами Господними. Катих. 1645 р. 54.

Шах! — наслідування швидкого руху. Здовжена форма шарах! Див. шарах.

Ша́хи — гра на дошці поділеній на чорні і білі клітини, яка полягає в пересуванні двома партнерами фігур, один тримає чорні, а інший — білі, кожний грач має їх 16. Гра походить з Індії, але названа за ім'ям перського правителя — шаха. В укр. мові прийнята та сама форма слова, що і в п. szachy, тоді як росіяни для цієї ж гри вживають слово шахмати, слово мат з араб. мат — безсилий, мертвий, бо гра кінчається з завоюванням другим

партнером фігури з назвою „король" і вигуком шах мат — король помер.

Лекс. 1627.пер.: Шах в чаши.

Т. т. 307: Шахматы и ляки.

Шахра́й — обманщик, пройдосвіт з нім. Schacherer, нім. Schacherei — це торгівля за прибутком. Походження слова вірогідно д. євр., див. шахрувати.

Шахрувати — з д. євр. šeker — брехня, у їдіш šakres — обман, пор. ще д. євр. sachor — вештатися, socher — купець (Пр. 3:14), sach'rah — гандель, торгівля (Іс. 23:18). Звідси і вираз шахер махер — той що робить (нім. Macher) обман.

Шашли́к, -ка́ — смажена баранина, тюрк. шиш лик — баранина, що смажиться на вертелі (вертель — шиш). Дм. 569.

Шва́гер, -гра — брат чоловіка або брат жінки, чоловік сестри; швагрова — жінка брата або жінка брата чоловіка — частi слов на Зах. Укр. з нім. Schwager, Schwägerin, витіснили свої давні слов'янські назви родства, на Волині, однак, більш прийнято для жінки брата — братова, на Буковині іноді кумнат з лат. cognatus через рум. cumnat, так само і в Мараморщині.

Швадро́н, -ону — невелика кавалерійська військова частина з фр. escadron, рос. эскадрон, п. szwadron з нім. Schwadron.

Шванкува́ти — заст. діал. хитатися з нім. schwanken через п. szwankować.

Лекс. 1627.77: Уставичне киваюся, метаф. шванку́ю.

Швейца́р, -ра — сторож біля вхідних дверей установи, порт'є з нім. Schweizer — швейцарець, бо таку роботу часто виконували саме швейцарці.

Швейцарія — назва європ. країни, нім. die Schweiz; п. Szwajcarja, фр. la Suisse.

Швець, шевця́ — ремісник, що шиє черевики і чоботи. Від шити — скріпити ниткою, див. шити.

Лекс. 1627.214: Сапогошвей — швець.

Лекс. 1627.273: Усмошвец — мѣховник, що зброи подшиваєт, тлумоки робит, рымар, швец.

Швиг! — рухонаслідуванчя швидкого кидання. Звідси: шви́гати — кидати, швигнути — скинути, напр.: Вітер як швигне

хустку з голови, Б. Грін. XV 489. Також швидриць — швидриць з мішка в річку.

Швиргáти — сильно й швидко кидати слово, звуконасл., див. звідси: швиргомá — кидаючи, шворгнути, швирдиць — кинув.

Швúркати — глухо дзвеніти. Коса швиркає в траві. Слово звуконасл.

Швóрень, -ня — металевий або дерев'яний стержень, що є вертикальною віссю передка воза чи поворотним пристроєм в автомобілі, локомотиві і т. д., п. sworen — стержень.

Шейгер — ч. р., шіксе ж. р., у мові їдіш презирлива назва неєвреїв, з д. євр. sekec — гидота, обридження збереглось як самозахист євреїв проти вислову „смердячий жид".

Шекель — назва основної грошової одиниці в сучасному Ізраїлі, запозичене з д. євр. šekel — міра ваги, гр. siklos, ст. сл. сікль, 2М 38:26, 4 М 7:13. Шекель був підставовою одиницею євр. ваги, дорівнював 16,37 грам. Талант мав 3600 шеклів або 60 мін, а міна 60 шеклів: шестидесятирична система. Шекель ділився на два півшекелі, що звався века. Див. сикль.

Шелéп! — звуконасл. ходи по грязюці, упадку в неї. Звідси шелéпати. З прамови.

Шелесть! — здовжне форма від шасть, шесть — рухонаслідування рапотового появлення, зникнення, схование, появлення шуму. Звідси: шелестіти, шелеснути, шелест. З прамови. „Дощі шелестівли за вікном по деревах", Гонч. Л. і зб., 9.

Шелóм — див. шолом.

Шеломя — пограничний горб.

Слово о п. І. 1187р.: О Руская Земле — уже за шеломянем єси!

Шéляг, -га, шелюг — стародавня найдрібніша польська монета, праслов. позичка з гот. csillings, нім. Schilling.

Лекс. 1627.199: Пѣнязь — шéлюг, шéлюгами.

Т. т. 206: Фалшивая монета, недобрыи шéлюги, злыи грош.

Т. т. 354: Ассарій — два шелюги.

Т. т. 458: Рахуючи по шелягу.

Шéльма — з нім. Schelm — дурисвіт, нерідке в укр.: шель-

мувати, шельмованець — таврований каторжник. П. szelma.

Ше́мрання — видавання легкого шуму, шереху. Звуконасл. Лекс. 1627.210: Ропот — нарѣканє, шемранѣ, маркотанє, ворчѣнє.

Шео́л — це місце, де — за вірою євреїв — перебувають люди по своєї смерті, позазагробний світ, д. євр. šeol. Корінь цього слова зовсім невідомий, похідних слів на має, в інших семітських мовах не знане. Це слово перекладають: гр. ades, лат. infernum, ст. сл. адъ, рос. преисподняя. До шеолу, за вірою євреїв йшли всі померлі, і грішні, і праведні, тому це не пекло. В псальмі 6:6 шеол це синонім смерті. Пор. Пс. 16:10, 88:4, 88:5, Числа 16:30 і ін. Синонім шеолу: аваддон. Пор. Йов. 21:13: Кінчають в добрі свої дні і сходять в спокої, в шеол.

Шеп! — звуконасл. тихої мови. Звідси: шептати, -ся; шепіт, шепоту; шепотіти; ворожка пошептала. Ворожка шеп-шеп, та й помогла! З прамови.

Шептала́ — сушені абрикоси чи персики. З перс. іран. шафтала — персик, до нас прийшло через тюрк., полов. шафтали. Дм. 552.

Шербет, -ту — 1. прохолоджуючий напиток на Сході з фруктів; 2. густа солодка маса, виготовлена з фруктів. Слово араб., прийшло через тюрк. шербет. Дм. 552.

Шербу́р — фр. Cherbourg — „миле місто" — порт на півн. зах. узбережжі Франції.

Ше́рег — слово прийшло з угор. sereg (**s** вимовляється як **ш**, зовсім навпаки, як в польському, а **sz** — як **с**) — загін піхоти; піхота короля Сігісмунда Баторія ділилася на шереги і від неї слово шерег пішло далі на схід — до поляків, росіян (шеренга) і українців. Слово шерег, як військовий термін ряд війська широко у нас відоме навіть у мові народній, але все визначає ряд військовий, а не звичайний. Так Исторические песни (Думи) Антоновича й Драгоманова (1874-1875) дають: Узяв Нечай ворогів класти трьома шерегами (II 789); Військо збирає, все шерегує, ставить у ряди (I 15). Гнатюк у Етн. Зб. XIII 136 подає із Стрийського повіту: Три шереги народа у білих ризах. Академічний правничий словник, ст. 174 рос. „ряд" перекладає словом ряд, шерег військовий, лава. Словник Б. Грінченка добре знає це слово. Таким чином слово

„шерег" стало в нас своїм словом, у Наддніпрянщині вимовляється тільки шерег, а не шереґ, цебто зовсім українізувалося, а тому вважати його як звичайний полонізм нема підстав. Таку ж долю пережили в нас і багато інших військових термінів.

Шериф — почесна назва мусульманина, який веде свій вік від Мухамеда. З араб.

Шериф — виборна особа в США або призначена королем (в Англії), яка виконує адміністративні поліцейські і деякі судові функції. Слово походить з англосакс. shire+reeve.

Шеровець — в жаргоні українців з Канади людина, яка має акції, англ. share (пайки) у акціонерних товариствах.

Шестий — див. шостий.

Шестый Артыкуль Вѣры. Катих. 1645 р. 27 б.

Шестокри́лець — який має три пари крил, так звуться деякі міфічні істоти — серафіми, змії і т. д.

Слово о п. І. 1187р.: Вси три Мстиславичи, не худа гнѣзда шестокрилци, 32.

Шиба́йголова́ — смілива, відчайдушна людина або бешкетник. Диб. шиба́ти.

Шиба́ти — кидати, бити; шиба́йголова́ — паливода. Пор. срб. шибати — сікти різками, болг. шибам'ю — січу, ст. сл. шибати; п. szyb — предмет, який із свистом летить у повітрі. Праслово, спорідн. з д. інд. k ipati — кидає, k ipras — швидкий, авест. xsviwra — хуткий, срб. шибика — різка. Див. шибениця, шибеник.

Шибеник — 1. той хто повісився або кого повісили на шибениці, вішальник; 2. розм. бешкетник, пустун. В староукр. мові сам кат називався шибеничник.

Лекс. 1627.151: Паличникы — шибеничники, каручії катове.

Ши́бениця або шибеничка — приладдя для повішення або взагалі для страти, ешафот. Слова шибениця і шибеник зустрічаються з тим самим значенням в мові білоруській і в півд. рос. говорах. Від шибати, бити; див. бити. Первісно шибениця означало місце для катувань, отже там били людей.

Шикування — ім. від шикувати.

Лекс. 1627.209: Всего войска ушикованьє. Ушикованоє войско до бою.

Шикува́ти — ставити когось у ряд, шерегу; п. szykować з нім. Schick, Geschick.

Лекс. 1596.33: Войско ушикованоє. Жолнере на три гуфы розшиковалися.

Лекс. 1627.296: Ополчаюся — полк шику́ю.

Ши́мон — д. євр. Šim'on, див. Семен. Шимон — це не польська форма, а давньоєврейська.

Ши́на — 1. обруч залізний чи резиновий на колесо, з нім. Schiene; 2. в Галичині шини — це рейки або рельси. „Вискочив із шин особовий потяг", „Діло", 1922 р. №21.

Ши́нка — копчене м'ясо, перев. свинячий окист, копчене стегно, з нім. Schinke через п. szynka, рос. окорок.

Шинка́р, -ря́ — корчмар, див. шинок.

Лекс. 1627.22: Винарск — шинка́р.

Шино́к, ши́нку — іноді шинк, з нім. Schenke.

Шипши́на — кущ із колючими голками, плоди якого використовують як джем або для приготування лікарського чаю із слова шип — колючка на рослині; споріднено з словом щипати, п. szyp — стріла, szypszyna — шипшина.

Лекс. 1627.364: Боденец — терньє остроє и простоє, цвѣту бѣлого и запаху вдячного, котороє називаєтся от греков приснолиственноє, для того те неґдѣ листа не тратить. По нашому шепшина. З тои голій (повѣдають нѣкоторыи) корона Христови зроблена была.

Не для тебе Василечку шепшину садила. Чуб. V. 99.

Ширитися — широкий, ширина; арх. обширний, рос. ушир, шир-яний. Рос. делаться шире, розширяться. Грінч. II. 1007.

Ширмува́ти — Лекс. 1627.355: „Ассур-чигаючий, або ширмуючий."

Широ́кий — Слово о п. I. 1187р.: Через поля широкая."

Широке поле, Чуб. III, 241.

Широта́ — широчінь; у Лекс. 1627.157: Довготу, широту, толстоту.

Ширя́ти — широко й швидко літати.

Слово о п. I. 1187р.: А ти буй Романе яко сокол на вѣтрѣх

ширяяся, 31.

Орлом сизокрилим літає, ширяє, аж небо блакитне широким б'є, Шевч. 9.2

Ши́ти — скріплювати ниткою. Загальнослов'янське праслово, ст. сл. шити, лит. siuti, siuvu; д. інд. sivyati — шиє, syuman — шов; лат. suo — шию; гот. ssiujan, спільнослов. *šiti з *šiu.

Шити білою або грубою ниткою — явно писати чи казати неправду. Направда виглядає, як непідібрана нитка на шитві.

Шифр, -у — сукупність умовних знаків певної комбінації, яких використовують у таємному листуванні і читають за допомогою ключа, фр. le schiffre, в Галичині шифра.

Ши́шка — 1. суцвіття хвойних та деяких інших рослин, вкрите лусками, а також м'ясисте потовщення на коренях або взагалі на підземній частині рослин: „усі шишки летять" на когось — на нього валяться всі нещастя.; 2. ірон. поважна особа в високим чином — велика шишка, велике цабе́. З тур. шиш — пухлина. Дм. 553.

Шия — частина тіла людини і більшості тварин, що з'єднує голову з тулубом, рос. шея, п. szyja, праслов. *šija. На думку М. Фасмера первісно шия мало мало значення комір.

Лекс. 1627.39: Вия — ши́я.

Т. т. 465: Без обертання шыи.

Вираз „шия платити" означало у староукр. мові бути засудженим на смерть.

Шістедеся́т — кількісний числ. 6 десятків, давнє шєсть дєсѧть.

Шістедесятий — порядковий числівник, у староукр. мові скорочено шистьцѧтый.

Под лѣтомъ бж҃ья нарожѣнья тисѧчєго трисотъ шистьцѧтого шєстого (Перемишль, 1366 Р 12).

Шістна́дцять — кільк. числ., десять+шість. **Т** ствердло під впливом дальшого твердого складу.

Шість — основний кільк. числівник, мудреці стародавності вважали його досконалим числом, тому що 1x2x3 і 1+2+3 дають однаково 6. Праслово, рос. шесть, ст. сл. шесть, шестъ — шостий, спільнослов. *šestь від індоєвр. діал. слова *kseks — шість, лит. šeši, латиш. sesi, гот. saihs, лат. sex, алб. diashte.

Шкáпа — заморочений слабосилий кінь, п. szkapa, чс. škapa.

Лекс. 1627.97: Конь, шкáпа.

Шкарбани́ чи шкарбуни — старі зношені чоботи від звуконасл. шкарбати — стукати старими чобітьми.

Шкарпéтки — короткі панчохи, рос. носки, з італ. scarpa — черевик через п. skarpetki i szkarpetki.

Шквáрка — підсмалений шматок сала, з якого частково витопився жир; з нім. schwarte, через чс. škvarek, п. skwarek.

Шкереберть! — вигук рапотового кидання. Шкереберть у воду.

Шкідли́вий — який негативно впливає внаслідок матеріальних втрат або втрати здоров'я. Див. шкода.

Лекс. 1627.318: Лукавен — злостливий, шкодливый.

Шкíра — верхній покров тіла людини і тварини. З давн. скора, скура; пор. лит. skura, чс. skora i skura; п. skóra. У давній мові співпало з загальнослов. і індоєвр. словом корá, лит. skara — вирваний шматок, інд. čarman — шкіра, гр. keiro — стрижу, лат. caro — м'ясо, англосакс. heortha — шкіра і scearn — частина, суч. англ. skin.

Шкóда — 1. матеріальні втрати, збитки; 2. співчуття до кого, жаль; сер. в. нім. scado, суч. нім. Schaden через чс. škoda, п. szkoda.

Грамота 1478: Видѣли шкоду и за тую шкоду дали сто рублевъ.

А з тог бывалї вєлїкыи наклады и щькоды и колопоты (XV ст. ВС 10 зв.).

Лекс. 1596.29 б: Тщета — шкóда. Тщету приємлю — шкодую, шкоду подымую.

Лекс. 1627.283: Отложеніє — шкóда, одваолóка.

Староукр. мова знала і термін „шкода воєваная" — тобто воєнна шкода, шкода спричинена воєнними діями, напр.:

Шкоду воєваную нам и корунѣ нашои оучинєную отпущаємы (Ланчиця, 1433, Р. 121).

Шкóдити, ушкоджений — завдавати збитки, втрати, див. шкода. До цього гнізда слів належить і дієслово перешкодити — ставити перепони. Див. перешкода.

Лекс. 1596.32: Оби́жду — шкóджу, кри́вджу. Обида — кривда, ушкожéньє.

Лекс. 1627.160: Повреда — шкода. Повреждаю — шкожу, зашкожую. Поврежденіє — зашко́женє.

Шкодува́ти — жаліти. Значення розвинулось з слова шкода — див. шкода; 2. оскільки шкоду можна не тільки завдати, але і зазнати.

Лекс. 1627.263: Тщету пріємлю — шкодую, шкоду подыймую.

Шко́ла — установа для навчання дітей, підлітків часом і дорослих, з гр. scholy, лат. schola. У значенні збірнім відноситься іноді до сукупності учнів однієї школи. У З. У. уживається в множині, бо давні школи складалися з кількох класів, а клас був закінчене ціле, як школа: клас риторики, філософії, богослов'я. У школах мій старий не бував. Свид. 58.

Лекс. 1627.461: Схоли́ — школа, училище. Схоласті́к — шко́лнік.

Заживати добра церковные на шпиталѣ, на школы. Катих. 1645 р. 43.

Шко́ла — так скрізь в Україні звуть євр. молитовний дім. Це bet hammidraš — дім для досліду (св. Письма), пізніш — дім молитви й науки для старших по нім. Schule, їдіш šil.

Też, jestliby chto kak na szkolu... metał, tot majet staroste naszomu zaplatiti dwa funty percu (Луцьк, ZPL 105).

Шкряб! шкреб! — звуконаслідування шкрябу, чухання. Звідси шкрябати, шкребіння, шкребачка, шкребти. В кутку шкребетався в міцному чемодані, Гонч. Л. і зб., 41. Пошкрябав у вікно. Буряки шкребти.

Лекс. 1627.100: свѣрбѣти или скробатися, драпатися.

Шку́ра — 1. зовнішній покров тіла тварини; 2. матеріал одержавний після хімічної і механічної обробки шкіри деяких тварин; 3. розм. шкіряний покрив тіла людини, шкіра. Див. шкіра.

Лекс. 1596.15 б: Кожа — ско́ра.

Лекс. 1627.272: Шкурокраяч.

Шку́рник — розм., той хто дбає лише про власні інтереси.

Шкуряни́й — заст., шкіряний. Зроблений з шкури. Див. шкура, шкіра.

Лекс. 1627.273: Усмян — ремѣнный, кожаный, скоря́ний, юхто́вый.

Шкутильга́ти — місцеве: шкатильгати, шкитильгати; рухонаслідувальне дієслово нерівної ходи, шкандибати. Пошкультигав з києм додому.

Шлу́нок — орган травлення людини і більшості тварин, який являє собою розширену частину травного тракту.

Шлюб, -у — з староп. ślub — клятвенна обітниця, ще недавно означало в нас присягу, шлюбувати — присягати. Слова ці — слюб, слюбити, слюбовати добре відомі вже в українських і молдавських грамотах XIV ст. Так, у грамоті 1388 р. читаємо: А мы слубоуємо єму воротити. Грамота Мірчі Великого 1403 р.: Слюбуємо нашею чистою вѣрою. Слово „шлюбувати" часом ще й тепер визначає в нашій мові присягати. Але слово „шлюб" давненько вже втратило своє первісне значення присяги, визначаючи тільки вінчання. Ця переміна значення трапилася так. В давнину, в XVI-XVII віках в нашій Церкві при вінчанні обов'язковою була й присяга молодих на вірність один одному. Народ надавав цій присязі (шлюбові) таку силу, що ціле таїнство вінчання називав шлюбом, цебто присягою, що позосталося в нашій мові й тепер, хоч російська церковна влада в Наддніпрянщині викинула стару форму присяги на вінчанні. Цікаво, що вже словник Памви Беринди 1627 р. церковно-слов'янське слово „бракъ" перекладає: „веселє, женитва, слюб", цебто вже на початку XVII віку панувало „шлюб" у значенні вінчання.

Див. слюб, слюбувати.

У староукр. пам'ятках значення присяга і вінчання зустрічаються синхронно.

Мы Стефан воєвода на тые слюбы и присѣги... и на нашю вѣроу христїяскоую слюбоуєм (Гирлов, 1499 BD II 425).

Лекс. 1627.74: Наложница, не шлюбная жона.

Т. т. 132: Нарочнє — што ся з шлюбу даєт Богу.

Т. т. 291: Обѣт — обѣтница, Богу учиненная, шлюб.

Христос Церковъ Собѣ пошлюбилъ. Катих. 1645 р. 36 б.

Шлюбувати — арх., діал. присягати. Див. шлюб.

Если немовлятко, теды ставаютъ за него и шлюбу́ютъ. Катих. 1645 р. 46 б.

Шлях, -у́ — дорога, особливо широка з нім. Schlag — дорога, удар. „Останній шлях" — похорони.

Шляхе́тний — 1. прикм. до слів шляхта і шляхтич; 2.

високоморальний, щедрий, благородний.

Лекс. 1627.317: Древній, ветхій — старожитный, шляхетный.

Шляхетність — ім. від шляхетний.

Лекс. 1627.177: Превышаньє цноты душевнои, шляхе́тность, моц душевная.

Т. т. 304: Че́стность — почтивость, повага, шляхе́тность.

Шляхе́тський — 1. стосовний до шляхти; 2. належний шляхті.

Лекс. 1627.173: Пояс албо стану шляхецкого надаваньє.

Шля́хта — дрібне польське дворянство з нижньо нім. slaht, сер. в. нім. slahte — рід, походження, порода, верхньо-нім. Geschlecht — рід, покоління, староп. szlachta.

А онъ намъ маеть, посполу з ыншою шляхтою... службу военную отправляти (Луцьк, 1438 Р 141).

У староукр. мові шляхтою хоруговною називали ту шляхту, що ставала на чолі народного ополчення під час воєнних дій.

Шля́хтич — представник шляхти.

И волно ему въ здѣшнемъ панъствѣ нашомъ жону пояти и титулу вшелякого и волности шляхецкоѣ, яко властному шляхтичови, тубылцови заживати (Луцьк, 1438 Р 141).

Шльо́ма — переробка імені Соломон, д. євр. Šelomoh.

Шмата — див. шматтяя.

Лекс. 1627.210: Платок албо шма́та так суконная як и полотенная.

Шма́ття — 1. куски чого-небудь; 2. розм., білизна; 3. купа одягу, білизни; 4. дрантя, лахміття. Порвав на шматтяя. Тато сидів тільки в шматті. Свидн. 43. Царівна шматтяя пере. Рудч. Ск. II 113. Запозич. через п. szmat з сер. в. нім. snatte — шов на тканині, рубець, стрічка, рубіж.

Шматувати — це дерти, пошматований — подертий. Іноді шматтяя — брудна білизна. Шматтяя золять. Свидн. 28.

Шморг! — рухонаслідування раптового сховку куди. Шморг у хату. Стародавнє.

Шмо́ргати, шморгну́ти — 1. втягнути з шумом через ніс повітря; 2. Обчищати листя з стеблини рослин; 3. втекти. „Шморгнула в хату".

Шмуль — народна еврейська вимова д. є. Šemuel, див. Самуїл.

Шнур, шнурбк, шнурувати, шнурівка — з нім. Schnur через п. sznur. Значення слова подає вже П. Беринда:

Лекс. 1627.266: Уже, ужище, пóвороз, стрычок, шнур, мóтуз.

Шовіні́зм — в Наполеонівській армії служив жовнір Микола Chauvin (Шовен). Гарячий патріот, він без застережень готовий був покласти життя своє за імператора, чому й був 17 раз ранений. Шовена знала вся армія. Пізніше письменники Скриба та Коньяри зробили його героєм своїх п'єс, через що Шовен став символом гарячого патріота, а від нього й повстало слово шовінізм — сліпий, гарячий націоналізм; звичайно тільки в людини з державного народу, бо людина з недержавної нації шовіністом бути не може.

Шовк, -у — 1. волокно, що виділяється гусеницями шовковицевого шовкопряда; 2. пряжа нитки з цього волокна або з подібного синтетичного матеріалу; 3. тканина з цього волокна. Рос. шелк, англ. silk, з гр. seres — китайський.

А коли имуть купити татарскыи товаръ у сочавѣ или шолкъ, или пєрєць или камкы... оть гривну, у сочавѣ по три гроши (Сучава, 1408 Cost. II 630).

Шóйхет — різник у різниці, д. євр. šochet, пор. шахат (šachat) — порізав. Єр. 39. 6. Часом уживається в живій українській мові.

Шоколад, -у — рано, ще перед завоюванням Мексики іспанцями, індійці готували напій чоколатль, звідси пішло слово шоколад в різних формах („Культура индейцев", 1963 р. ст. 31).

Шолóм, -а — старовинний металевий убир для захисту голови від ударів холодної зброї. Шолом виготовлений з різних матеріалів, використовується і сьогодні в різноманітних обставинах. Давньорус. шелом, ц. сл. шлемъ, спільнослов. *šelmъ, запозич. з д. герм. helmaz, гот. hilms — шолом.

Слово о п. І. 1187р.: Ты бо можеши Донъ шеломы выльяти. Под шеломы латиньскыми. Шеломы половецкыя. Ваши златыи шеломы.

Лекс. 1627.307: Шлем-шишак — прилбица, мисурка, гелм.

Шишак — це шолом на угорській мові. Шолом у гуцулів — це шапка.

Шопа — діал., покрівка, накриття на опорах для захисту від

сонця чи дощу з нім. die Schuppe через п. szopa.

Лекс. 1627.253: Бýда, шóпа.

Шóпка — за польським szopka, що з давнього німецького schopf, теперішнє Schuppen. У нас рідке слово, звичайно вживається вертеп.

Шор! — звуконаслідування тупого шýму. Звідси шорохтíти, шорохнýти, шорох. З прамови.

Шосé — широка, звичайно асфальтова дорога, не відмінюється; з фр. la chaussée, народнє сош, сóша, сошé. В Галичині шóса з п. szosa.

Шостáк, -кá — назва монети в шість польських грошей чи три рос. копійки, тепер ця назва забулася. (Є. Чернов, 38-39).

Шóстий — порядковий числ., п. szosty, словац. šiesty, ст. сл. шєстый, спільнослов. *šestъ; в укр. мові відбулася зміна е на о вже з давнього часу. Пересопн. Єв. 1556 р. Мт. зач. 12: шоста; Новий Завіт Негал. 1581 р.: шостый, 57, от шостоє годины, 33; Книга Луцька 1572 р.: шостого. В Гал. вжив. стара форма шестий. Праслово з індоєвр. діал. *ksektos, лит. šeštas, лат. sextus.

Шофéр — водій з фр. chauffeur, з нього і англ. chauffeur — означає затоплювач.

Шпáга — широкий двосічний меч, старе спата, гр. spady, лат. spatha, лит. spogas, срб. шпага.

Шпагáт — мотузок з нім. Spagat через п.

Шпалéра — широкі смуги паперу для оббивання стін, італ. spalliere, п. szpaler.

Шпарáги — діал, спаржа; п. szparag, походить з гр. asparagos.

Шпéтити — спотворювати.

Лекс. 1596.23: Посмражаю, морщу, шпечу.

Шпéтний — огидний, бридкий з нім. spöttische через п. szpetny.

Шпиг! — рухонаслідування раптового колоття. Звідси шпигати — колоти, шпигнути — кольнути, шпигонути. Стародавнє.

Шпиг, шпúга, шпигýн, шпигунá — підстерігач, розвідник з нім. spähen, чс. speh, spehun, п. szpieg; часте також шпіóн, рос.

шпион, італ. spione, нім. Spion.

Лекс. 1627.95: Соглядатай, шпѣг.

Т. т. 164: Позоритель — шпѣг.

Т. т. 187: Прилагодай — шпиг.

Т. т. 242: Сходник — шпѣг.

Шпигува́ння — діяльність шпигуна.

Лекс. 1627.244: Согглядані́є — шпѣгованьє. Соглядатай — шпѣг. Соглядаю — шпѣгую.

Т. т. 354: Чинячій вѣшпѣговання.

Шпигува́ти — слідувати за кимсь, підстерігати.

Лекс. 1596.28: Соглядаю — шпикгую, на зрадѣ пересмотрую. Согляданіє — шпикгованьє. Соглядатай — шпякг.

Шпик, -ку — підшкірне свиняче сало, нім. Speck, через п. szpik. У Беринди значення трохи відмінне:

Лекс. 1627.10: Мозок в костех — шпик.

Шпиряти — арх., випитувати, досліджувати; це значення в XVI-XVII вв. польського szperować.

Лекс. 1627.94: Выпытован, шпягован, шпыран.

Шпита́ль — давнє слово; в давнину будували окремі доми, де знаходили собі відпочинок усякі подорожні, а особливо ті, що йшли на прощу. Будинки такі називалися госпиталями (hospital — од слова hospes — гість, подорожній) чи в українській переробці — шпиталями. А через те, що таких шпиталів потребували найперше хворі, то скоро шпиталі-притулки перемінилися на шпиталі-больниці. Уже в Словнику П. Беринди 1627 р. на ст. 14 читаємо: болница — шпиталь. Серед українського народу шпиталі стають особливо відмомі з XVI віку, коли церковні братства, навіть по селах пильнували мати свій шпиталь, де знаходили притулок всі бідні, старі та подорожні. Старець, що жив у шпиталі, користувався загальною пошаною. Слово „шпиталь" знане у нас здавна, напр. Книга Луцька 1565 р.: На шпиталь Володимерскую надалъ, 48. Приказка: „Про тебе і в шпиталях шепчуть", Номис ч. 2584 визначає, що навіть старці (не хворі) про це говорять.

Лекс. 1627.439: Носокомія — шпита́ль.

Заживати добра церковні на шпиталѣ. Катих. 1645 р. 43.

Шпихлір — зах. укр. з п. szpichlerz, сер. в. нім. spichaere, на Сході не вжив., тут — надвірна комора, хлібниця, житовня, у

лемків — зсіпка. Див. спіжарня.

Лекс. 1627.231: Хранилище или хранилница — шпыхлѣр, клѣть на схованьє.

Шпигина́р, -на́ру — народна назва терпентину. Див. терпентин.

Шпіона́ж, -у — те саме що шпигунство, з фр. l'espionage, див. шпиг.

Шпурну́ти — сильно кинути, шпурля́ти, -ся, шпурля́ння, шпуртону́ти, шпуряти — усе слова звуконасл.

Шрапне́ль — розривний артилерійський снаряд з англ. shrapnel.

Шрифт, -у — 1. повний комплект друкарських літер певного типу; 2. відбитки друкарських літер на папері; 3. графічна форма літер при писанні з нім. die Schrift — письмо від дієсл. schreiben — писати.

Шріт, шро́ту — староп. szrot, сер. в. нім. schrot; 1. дрібні свинцеві кульки, які використовують для стрільби у мисливстві; 2. заст., подовжені куски м'яса.

Волно резникомъ... на шроты рубаючы кому хотя продавати (Луцьк, 1389 РЕА I 27).

Шруба — зах. укр. гвинтик, з нім. Schraube через п. śruba.

Шта́нба — арх., друкарня з італ. stampa.

Лекс. 1627.307: Шта́нба — печа́тня, друкарня.

Штани́, -нів — панталони, брюки, слово множинне. Його походження мало вияснене. А. Соболевський („Материалы и исследования", 189) виводить це слово з лат. sutana, але це трудно прийняти, бо зміст цих слів аж надто далекий. Гр. Ільїнський Р.М. 1933 р. ч. 10 виводить від початкового шьт-ана, а це від шити. В арх. укр. говорах відома форма двійні „штані", однина „штана", на це вказують і форми штаням, штанях (Р.М. 1933 р. ч. 10 ст. 336). Слово відоме тільки у сх. слов. мовах.

Што — староукр. означ. займ., суч. що, див. що; рос. что.

И далъ єсмь и зємлю ролъную и съ сѣножатами што к тому дворищю слушаєтъ (Казимир, 1349 Р. 3).

Што до здоро́вя належит. Катих. 1645 р. 78 б.

Штовх! — рухонаслідування удару кулаком, пор. штурх. Звідси: штовха́ти, -ся, штовхане́ць, -ця́. З прамови.

Штраф, штра́фу — грошове стягнення, яке накладається як покарання переважно в адміністративному і судовому порядку; рос. штраф, походить з нім. Strafe, яке має ширше значення: покарання взагалі.

Штрик! — рухонаслідування раптового удару чимсь гострим. Звідси: штри́кати, шти́ркнути ножем, чим тонким. З прамови.

Ште́мпель, штемпля або штемпеля — печатка з нім. Stempel.

Шту́ка — з сер. в. нім. Stücke, множ. від Stück — частина цілого, шматок. Слово прийшло через п. sztuka, яке зберігає це значення так і в староукр. мові: Крех. Ап. „Гончар от тої штуки вчинил начиньє", 271.

Лекс. 1627.47: часть, штука.

Але слово полисемічне вже в старій нім. мові, зустрічається напр. значення щось хитро, уміло зроблене, навіть нечесний поступок:

Лекс. 1627.82: Извитіє — хитрость, штука.

Далі в нім. мові слово вжив. у розумінні театральний твір, отже так само двозначно як і фр. piéce, яке означало і шматок, і театральний твір; це значення не зустрічається ні в польській, ні в укр. мові, натомість зустрічається (виведене з нім. непрямо, де існує слово Meisterstück — шедевр) узагальнене значення „мистецтво", яке в нім. мові відсутнє. Зокрема широко вживає це слово Іван Франко у своїх критичних творах, але на Наддніпрянщині це слово не прийнялось. У староукр. мові зустрічається слово штука у значенні спортивне змагання: Лекс. 1627.161: Ширмѣрскую штуку показую, моцуюся — це означало фехтування. І оскільки у давній мові хитрость і розум були по суті синонімами, то перехід до значення мистецтво, тобто те що зроблено не природою, а людським розумом, людською кмітливістю був підготовлений:Л

Лекс. 1627.82: Штука — хитрость, штучный, штучноє мовеньє, хитрость в мовѣ.

Т. т. 276: Карность люб штука, самовловка, хитрость. М.Л.К.

Штукувати — зшивати з шматків, з нім. stückeln. Слово ідал.

Штундисти — з нім. Stunde — година, релігійна секта

заснована в Німеччині в XVII ст., яка в минулому поширилась і в Росії і на Україні, адепти якої займались головно колективним читанням Біблії після церковної служби. Вона сприяла розповсюдженню письменності. Штундисти займались і популяризацією і продажем Біблії і оскільки це характеризує баптистів, то в Бессарабії і на Буковині вони злилися з баптистами. М.Л.К.

Штурмувати — атакувати з нім. stürmen.
Лекс. 1627.296: Штурмованый.

Штурх! — рухонаслідування удару кулаком. Звідси штурхати кулаком у бік, штурхнути, штурхане́ць, -нця, штурханці їсти. З прамови.

Штучни́й — несправжній, неприродний. Від слова штука.

Шту́чність — ім. від штучний. У Беринди має значення уміння, знання:

Лекс. 1627.98: Штучность, умѣетность.

Шу! шу-шу! — звуконаслідування шуму. Звідси шуміти, шум, шумливий. З прамови.

Шу! шу-шу! — звуконаслідування шептання. Звідси шушукати, шушукатися — тишком говорити. Стародавнє.

Шуба — кожуш підшитий сукном. Слово загальнослов.; рос. шуба, п. szuba, походить з перс. dżubba через араб. al dzubbach.

З нового мєста послано кнѧзю вєликомоу тферскомоу шоуба собольѧ (1488 УКТ).

Шубовсь! шубовть! — рухонаслідування раптового падіння у воду. Звідси: шубовснути, шубовтнути. Стародавнє.

Шубра́вець — арх., нікчемна, підла людина, шахрай; п. szubrawiec — гультяй. Слово походить від імені відомого пол. полеміста XVI ст. Шудровіуса, про якого твердили, що він походить від львівських катів.

Лекс. 1627.210: Рубищеносец — ошáрпанец, шубрáвец.

Шува́р — зах. укр., п. szuwar; багаторічна трав'яниста рослина з довгим мече-подібним листям і гострим запахом, аїр, лепехá, татарське зілля.

Алєксандєр росказал войску своєму носити тростину, шуваръ, лозину. Тишів. Олекс. XVIII в. ст. 101.

Шуг, шуг-шуг! — звуконаслідування руху, звідси дієслова, які означають ходити, швидко і з шумом літати, шугати, шугнути, шугонути. Коршак шугнув під хмари. Вогонь високо шугав. „Розсильні шугають від будинку до будинку”, Гонч. Л. і зб., 17. Також програняння птахів: шуг-шуг!

Шука́ти — ст. сл. искати, рос. искать; намагатися знайти, виявити кого-небудь чи що-небудь з нім. suchen через п. szukać.

„Шукайте і знайдете”, ст. сл. Ищите и обрящете — вислів євангельський Матвія 7:7.

И не имаємъ соби иныхъ жадных сторон шоукати и никомоу иномоу оусклонити ани поддатисѧ кромѣ королѧ Єго милости (Сучава, 1468 BD II 301).

Шукати чию душу — чистий гебраїзм, це важити, чигати на чиє життя, бажати чиєїсь смерті, тут душа (nefeš) — життя. Пор. Рим. 11:3, Вихід 4:19. Пор. 2 М 4:19: Повмирали всі, що шукали твоєї душі — що важили на твоє життя; також Мт. 2:20 і багато інших.

Шульга́ — лівша, рос. шульга — ліва рука, ст. сл. шуица — лівиця, ошую — ліворуч. Слово було всеслов’янське. Пор. прізвище Шульги́н. Пор. санскр. saryas — лівий.

Лекс. 1627.307: Шуая — лѣвая, манька, шульга́.

Слово вживане тільки в полтавських говорах.

Шум — сукупність різноманітних звуків, які зливаються в одне неприємне ціле. Див. шу! Ст. сл. шумъ — галас, шума — ліс.

Слово о п. І. 1187р.: Что ми шумитъ? Вшумѣ трава.

Вислів „трава шумить” зустрічається і в укр. нар. піснях (Укр. пісні, Макс. 9).

Шумови́ння — білувата пухирчаста маса на поверхні рідини, утворена від коливання або кипіння. Вино шумує. З нім. schaumen, від Schaum — піна, п. szumowiny.

Шуру́м-буру́м, -ма — стара річ, мотлох, барахло. Це типове для тюрсько-тат. мов паристе поєднання, в якому перше слово значення не має, а „бурум” — моток. Дм. 563. В Україні часто й на татарина, що скуповує старі речі, кажуть „шурум-бурум”.

Шурх! — рухонаслідування раптового провалу куди, раптового скакання в що. Напр.: Святий дух у дірку шурх, загадка на мишу. Ящірки шуркають. Шурхнув у яму. Стародавнє.

Шурх! — звуконаслідування звуку. Шу́рхати, шу́рхнути, шу́рхіт. Це видавати легкий шум або шелестіти, напр. „Цокають сокири... глухо шурхають... рубанки", А. Шиян, „Баланда", 217.

Шуря́к — брат жінки, давнє шуринъ, рос. шурин, срб. шура, шурак; болг. шурей. В зах. укр. слов. і в зах. укр. ці слова випирає нім. шваґер. Це давнє слово має відповідники і в мовах індоєвропейських, напр. д. інд. syalah — брат жінки.

А мнє єси ни одного листа, ни королєва а ни шурина моего не вказывалъ (Вільна, 1495 РИБ 618-620).

Шут, -та́ — жартівник, блазень, спільнослов. слово, пор. ст. сл. ашють — марно, даремно, дарма. Алф. XVII в. 63: Ашут (сер.) — туне, рекше даром.

Лекс. 1627.307: Шут — о́шуст, преле́стник, блазень, шубра́вець.

Шшш! — звуконаслідування того, що шипить. Напр. гадюка шипить. У печі вогонь шипить. З прамови.

Щ

Щ — двадцять дев'ята буква української азбуки, зветься ща. Це своя власна форма букви, зложена з **Ш** і **т** під **Ш**.

Щавний — зах. укр. з давнього штавныи. На Сході кислий: кислий борщ, кисле яблуко.

Щади́ти — 1. милувати; 2. берегти, зекономити. Ст. сл. щтедети, болг. штада, спільнослов. *sčęditi від *skend, чергується з *skond; див. скудний, паскудний, п. oszczędać — ощаджувати. Спорідн. з авест. sčindiyeti — ламається.

Лекс. 1627.409: Щади́т нас — печется нами, жа́лує́т. Щажду́ — заховую.

Щасливий — 1. який відчуває вищу міру задоволення життям; 2. який має удачу; 3. сприятлий збіг обставин, ц. сл. съчястън — який причастний, якому випадає частина, чс. št'atny, п. szczęsliwy, спільнослов. sъčęstьje — сприятлива доля, виводиться з префіксу *sъ (давньоінд. su — добре) і čestъ — частина, отже добра частина, добра доля.

„Щасливі годин не знають" — у радості не відчувається перебіг часу.

Лекс. 1596.2 б: Блаженство — щасливость. Блажен — щасливый. Блаженствую — щасливый єстем. Благополучный — щасливый. Благоденствіє — щастьє.

Щасний — прикм., заст., зберігається у заперечній формі нещасний, п. szczęsny; 1. щасливий, благополучний:

И мы были тую речь отъложили до нашого... щасного пріеханья до отъчины нашое, великого князства литовъского (Краків, 1489 РИБ 433).

2. побажання блаженної, світлої пам'яті покійному виражалось у староукр. мові формулою „щаснои (счаснои) памяти".

Щасти́ти — 1. удатися, везти; 2. розм., давати комусь щастя; 3. у наказовому способі — нехай буде удача: Щасти вам Боже! Щасти ж вам, Гонч. Л. і зб., 48.

Лекс. 1596.2 б: Благополуча́ю — ща́стит ми ся.

Т. т. 4 б: Благоденству́ю — щасти́т ми ся.

Ще — присл., додатково до того самого, рос. еще, стар. укр. още, болг. оште, йоште, п. jeszcze, сораб. hiśce. Мовознавці припускають споріднн. з д. інд. áti — дуже, гр. et — і, гот. ith — і, а іноді пов'язують з лат. atque — також, авест. atča.

Ще́бет, щебета́ння — спів деяких птахів, напр. ластівок, солов'я, жайворонка.

Лекс. 1627.198: Птичего щебета́ня.

Т. т. 454: Сірах — пище́ньє, щебета́ньє.

Щебетати — дієслово від щебет, рос. щебетать, давньоукр. штьбътати — означало балакати пусте, п. szczebiot, сораб. sčebatać, лит. skambeti — звучати. Звуконаслідувальне слово.

Ще́дрий, щедротний — який охоче ділиться з своїм майном, споріднн. з щадити, рос. щедрый, п. szczadry, староукр. щедръ, ст. сл. штедръ, спільнослов. scedr, латиш. skederns — щепки, лит. kedeti — пукати, гр. skedannymi — роздробляю, гр. skedros — точнісінько.

Лекс. 1627.409: Щедрый — щедробли́вый, литостивый, гойне даючий. Щедрота́ — милосердіє, щедробливость — гойность, злитованьє. Щедру́ ущедряю — милосердьє чиню, гойне даю.

Щедрівка — повстала від ст. сл. штєдръ — милостивий, штєдровати — бути милостивим до кого. Слово дуже старе і сильно в нас розгалужене: щедре́ць, щедрий, ще́дрик, щедриня́, ще́дрити, ще́дрість і т. ін. „Щедрують" — цебто бажають „щед-

рості" кому під Новий Рік в деяких місцевостях — від Водохреща. „Щедрівка" — пісенька, що в ній бажають кому щедрости, головно доброго врожаю в новім році. „Щедрий вечір" — вечір під Новий Рік, коли щедрують, цебто Меланки. „Щедрик" — це щедрівник або сам щедрий вечір.

Щезати — зникати. Сказúти — п. kazić — псувати, викручувати; у суч. укр. мові, зокрема в західних діалектах, у Мараморщині і Закарпатті скажений означає подекуди — попсований, зокрема про їжу. У староукр. мові сказити означало знищити, скасувати, зробити недійсним. Корінь каз — псування, знищення, має як різновид палаталізований чез — відси ст. сл. чезноути, болг. чезна, укр. щезати — гинути, висихати, срб. чезнути — чахнути. М.Л.К.

Щéкіт — щебет, тьохкання, рос. щекот, чс. štěkot — про гавкання собаки, білор. скахатать, звуконаслід.

Слово о п. І. 1187р.: Щекот славій успе. Абы ты сіа плъки ущекотал.

Щéлепа — одна з двох лицьових кісток, в яких тримаються зуби, горішня і долішня, або верхня і нижня щелепа, на Зах. Укр. перев. перший варіант. Слово зустріч. і в рос. діал., іноді у формі скелеп, М. Фасмер припускає спорідн. з словом щілина; ст. сл. челюсть, рос. челюсть.

Щемíти — 1. боліти, нити; 2. психофізичний феномен тиску від переживань; староп. szczmiać — тиснути; спорідн. з словом оскома, див. оскома.

Щент — прислівн. дощéнту, частий на Наддніпрянщині. Він погиб до шченту, Кул. От. 42; п. do szczętu — цілком, зовсім з ім. щент — накриття. Адвербіалізація ім. щент у род. відмінку відбулась внаслідок того, що він вийшов з ужитку. В Словн. Памви Беринди 1627 р.: до штѧту. Тишів. Олекс. XVIII в. л. 81: Плодъ ихъ выгубили до штенту.

Щеня — множ. щенята; рос. щенок; молодий собака, в рос. діал. вжив. також для молодих вовків і лисиць. Щенитися — родити малят (про суку), ц. сл. штенѧ, словен. ščené, болг. штене — молодий пес, п. szczenie, спільнослов. *ščenę, -te, вірм. chund — молодий собака або вовк, ірл. cano — вовченя, д. інд. kaniestas — наймолодший, гр. kainos — новий.

Лекс. 1627.455: Щенята лвовы, лвенята.

Щети́на — жорсткий волос, жорстка шерсть, напр. у свині. Слово всеслов'янське, срб. чекиньа — щетина, а четина — хвоя. Див. четина.

Щип! — рухонаслідування щипання. Звідси щипа́ти, -ся, щипка, щипну́ти, щипун — хто щипається, щипучий. Одягненого в нове щипають і проказують: „Щипочки, рибочки, там і моїх дві ниточки!".

Щипа́ти — первісне значення відірвати щось, захоплюючи пальцями, сучасне осн. значення: сильно затискуюти, защемляти шкіру тіла.

Лекс. 1627.95: Нащепав дров на офѣру.

Щи́рий — 1. відвертий, правдивий; 2. справжній, дійсний; 3. самовіддавний, ретельний, завзятий; п. szczery, чс., словац. čiry (čire pole) з тим же значенням; спорідн. з гот. skeires — ясний, зрозумілий, санд. skirr — чистий; сер. в. нім. schir — чистий, суч. нім. schier — щирити або шкірити зуби — сміятися.

Щирий — це чистий, цілий, незіпсутий. Щире золото, щире вино, щирий приятель. В Крекіськім Апостолі 1560-их років церковнослов'янське „чистий, цѣлый" перекладаються словом щирый: Золото щироє, 659; Щирого серця, 503; Вина счирого, 635. В Азбуковнику XVII ст. читаємо: „Щирость — цѣлость", „щирій — цѣлый", л. 367. А. Брюкнер неправильно виводить це слово від широкий.

Лекс. 1596.2: Беззлобіє — щирая добрость.

Т. т. 33: Цѣл — щирый, правый, зуполный, чистый, нефалшивый, про́стый, добрый.

Лекс. 1627.3: Беззлобивый — невинный, незлостливый, щирый.

Т. т. 40: Вѣрнѣ исте, певне, щи́ре.

Т. т. 139: Нелестный — незрадливый, щирый.

Т. т. 185: Приискрнеє дружество — щироє приятелство. Щире, пріятелски, брацко.

Щи́рість — ім. від щирий.

При мудрости маєт бути щирост правдивая... Будте мудрыми яко змієве, а щирими яко голуби. Катих. 1645 р. 87.

Щит, щита́ — ручний предмет старовинного військового

озброєння, перев. у вигляді округленої дошки з дерева, шкри чи металу, як захист тіла проти холодної зброї. У давній мові існувало і виведене від нього слово щитить — оборонятись щитом, а в сучасній мові захищати від защитити, рос. защищать. Староукр. щитъ має і значення оборона, болг., срб. штит, чс. čtit, п. szczyt, спільнослов. *ščitъ, спорідн. з лит. skietas — частина, латиш. skieti — гребінь, ірл. sciath — щит, лат. scutum — щит.

Слово о п. І. 1187р.: Лисици брешут на чръленыя щиты. И сулицы ляцкыи и щиты.

Лекс. 1596.33 б: Щит — тарча, заслóна.

Лекс. 1627.309: Щит — тарча.

„За щитом чи на щиті" — вираз у давніх греків: вертайся з війни переможцем або мертвим на щиті. Загубити в бою свого щита вважалось в давніх греків найбільшим соромом. Давній гр. історик Плутарх (46-125) розповідає, що одна мати грекиня, виряжаючи на війну свого сина, подала йому щита й наказала: „Вертайся з ним або на ньому!", цебто переможцем або мертвим. У давніх греків того воїна, що вертався з війни без щита побивали камінням або киями.

Щіли́на — вузький довгастий отвір, рос. щель, білорус. щелка, щелки — очі, шелич — дивитися крадькома, словен. ščalja — скалка, п. szczelina — щілина, спорідн. з лит. skelti, skeliu — щілина, skiltis — відрубаний шар, skyle — діра, сканд. skilja — розколоти (див. рос. осколок), гр. skallo — рубаю, копаю; вірм. çelum — щілина. Див. скала.

Лекс. 1596.27: Скважня — щѣлина.

Лекс. 1627.219: Щѣлина, дѣрá.

Що — 1. питальний і відносний займенник, означає загальне питання про предмет; 2. сполучн., поєднює синтаксичні одиниці, рос. что, староп. czso, п. co, ст. сл. чьто, староукр. што, див. што; давнє значення „чому?", спільнослов. *čь, інд. tasja, гр. tojo, лат. quis, quid, срб. шја, чс. nač — для чого, словен. ništ — нічого, словац. nič— нічого, ст. сл. ничбже — нічого. М. Фасмер бере під увагу спорідн. з інд. часткою cid, авест. čis, čiš, гр. ti, tis — хто, хетт. kui, рос. что за, укр. що за — калька з нім. was für ein?

Мы кнѧз литовскии кнѧз олєксандро Корьѧтовичь... чинимъ свѣдочно... што жь былъ братъ нашь придалъ млинъкъ цр҇кви къ матцѣ бб҇и оу смотричи (Смотрич, 1375 Р 20).

Лекс. 1596.17: Облудне що справую.

Лекс. 1627.306: Что — што, що.

Т. т. 433: Або що.

Т. т. 447: Отдáноє що Богу.

В Київському Катахизмі 1645 р. звичайно подається што, а в Львівському 1646 р. що. Напр. на стор. 5 б: Що маю розумѣти.

Що мені та тобі — це чистий гебраїзм: ц. сл. Что мнѣ и тебѣ — визначає що тобі до мене. Суд. 11-12, 2 Цар. 3:13, 2 Хр. 35:25, те саме в Новому Заповіті: Мр. 5:7, Лк. 8:28, Ів. 2:4: Что мнѣ и вамъ. 2 Сам. 16:19, 19:23 — що вам до мене. Что намъ и тебѣ. Мт. 8:29, Мр. 1:24, Лк. 4:34 — Що тобі до нас. Ездра 4:3: Нѣсть намъ и вамъ создали домъ — Що вам до нас при будові дому.

Для тих, хто не знає цих гебраїзмів подібні вирази утруднюють розуміння біблійного тексту.

Щоб — з'ясувальний сполучник, приєднує підрядні речення мети, означальні, додаткові, підметові, присудкові речення, а також відокремлені звороти; давнє чьтобы і чьтоб, в давнину часто вживали „абы" замість „щоби", тепер цей архаїзм залишився лише в зах. укр. говорах. Див. аби.

А то єсми записал дал къ церкви божеи на памѧт доуши своеи... штобы то по моєм животє нєпорушно было (Луцьк, 1470 AS I 67).

Щогоди́ни — присл., кожної години. „Щогодини по чайній ложці" — коли хтось робить щось дуже поволі. Фразеол. вираз з лікарських рецептів.

Щóденний — який відбувається кожного дня, рос. ежедневный. п. codzienny.

Лекс. 1627.пер.: А я штодéнним зостаю богомолцем.

Маєм при Молитвах наших щоденных просити их. Катих. 1645 р. 8 б.

Щóйно — присл., зовсім недавно, тільки що. Слово вживалось раніше частіше на Галичині, але має тенденцію все більше розповсюджуватися на Наддніпрянщині і в літ. мові. Походить з що+йно. Див. іно, йно.

Щокá — частина лиця від вилиці до нижньої щелепи; рос. щека, п. szczeka; пор. сканд. skegg — борода, skagi — шматок землі, що входить в море.

Щось — неозн. займ., означає: якийсь предмет, якесь явище;

рос. что-то, п. coś. Вжив. іноді і в знач. прислівника головно в розм. мові із значенням невідомо з якої причини. Це мабуть вплив рос. что-то. Див. що.

Лекс. 1627.149: Нѣчто — щось.

Т. т. 449: Щось злоє.

Щу́ка, -ки — риба, слово всеслов'янське, по пам'ятках відоме з XVII в. У Срезневського тільки щучина — м'ясо щуки. Це слово виводять із „скакати" — метка, скакаюча з води. В укр. щука жін. р., а самець щупак.

Щуп! — рухонаслідування доторкання. Звідси щупати, арх. звичайно мацати, щупальце, щупання. Самка щука, самець щупак. Щєпта солі. З прамови.

Щупа́к, -ка́ — назва самця до щуки. Преобр. III 120 подає корінь *скап-, *квап-, пор. укр. квапитися, поквапний; п. kwapny, тому що щупак меткий, бистрий.

Щуплий — слабосилий, худий, кволий; рос. щуплый, чс. štiply, п. szczuply, праслов. *ščuplъ; пор. щупати — такий тонкий, що щупаючи чуєш його кості.

Лекс. 1627.254: Тонкій, щуплый.

Щур, щура́ — співочий птах родини в'юркових. Змен. щуря.

Лекс. 1627.310: Щуръ — скворо́нок.

Щур, -ра́ — пацюк, білор. щура; спорідн. з ящур, чс. діал. štúr, словац. štúr, п. szczur. Походження невияснене.

Ю

Ю — тридцята буква української азбуки. Буква зложена з двох букв: **і** та **у**, бо такий і сам звук **ю**.

Ювелір, -ра — 1. спеціаліст по виготовленню прикрас з золота і дорогоцінних каменів; 2. торговець ювелірними виробами, нім. Juwelier, Juwel — дорогоцінний камінь, прикраса.

Ювілей, юбілей — річниця якоїсь визначної дати чи то загального чи особистого порядку, д. євр. jovel — ріг. 3 М 25 встановлює т. зв. ювілейний рік, рік 50-ий, коли кожний раб мусів бути звільнений, а куплена земля повернена власникові її.

Наступлення ювілею проголошувалось трубінням рогу, йовел, чому рік звався ювілейним, šanah hajjovel.

Лекс. 1627.414: Ювілей — милостивоє лѣто.

Ю́да, -ди — ст. сл. Іуда, д. єв. Jehudah — славний.

Лекс. 1627.415: Іуда — хвалене або визнане.

Солярський II 335: „Іуда — хвала Богові, слава Богові або хваліте Господа, славте Господа".

Книга Буття 29:35: „І завагітніла вона (Леа) ще й сина вродила й сказала: Тим разом я буду хвалити (odeh) Господа. Тому й кликнула ймення йому Юда".

За біблійною версією Юда, сина Якова, родоначальник однойменного племені, гр. Judas, лат. Judas. Однак в укр. мові ім'я Юда асоціюється з Юдою Іскаріотом, за євангеліями один з учнів Христа, який зрадив його, тому Юда стало синонімом зрадника.

Юдей або іудей — єврей, ц. сл. июдѣи, июдєи; гр. Judaios, лат. Judaeus.

Пак кто сѧ покоусит пороушити того нашєго даанїѧ и потвържддєнїѧ таковїи да єсть проклѧт от г҃а б҃а... и да имат оучастїє и съ онѣми іоудєнє (Ясси, 1500 Cost. S 231).

Євреям приписували „христоубивство", або богоубивство, хоч насправді його убили римляни, і за це церковні діячі твердили і навіть і до сьогодні дехто з них абсурдно твердить, що євреї „проклятий народ". М.Л.К.

Лекс. 1627.415: Іудей албо іудеянин — жыд визнавца. Зри єврей.

Юдея — назва південної частини Палестини після її розколу на дві держави Юдея і Ізраїль під час правління сина Соломона Робоама (р. 931 до н. е.), тому що її заселяли два племени Юда і Веніамін, а правляча династія Давида була з племені Юди.

Лекс. 1627.415: Іудеа — исповѣданіє або хваленіє.

Юліа́н — чол. ім'я, ст. сл. Іуліан, присвійна форма родового імені Цезаря — Каюс Юліус Каесар, тобто Юліїв.

Лекс. 1627.415: Іуліан — зѣло тяжкоумен, горко в умѣ имящи.

Юлія — жін. ім'я, ст. сл. Іуліа, Юіана; нар. Уляна; див. Юліан.

Юль — ц. сл. июль, июлъ; староукр. іюль, юлії, июлии; лат.

iulius, суч. укр. липень — назва сьомого місяця в честь Юлія Цезаря. Див. календар.

Записанъ у Кобрыни Іюля десятый день въ лѣто, 6909 (1401) (Кобрынь, 1401 Ак ВАК III 2).

Юна́к, юнака́ — молода людина. Часте в укр. літ. мові: „Дівчину вродливу юнак покохав", М. Вороний. „Він був юнак уродливий", Ќул. 103. В Галичині часті ще молодець. Див. молодець. Вже в давнину було юнакъ, але вжив. рідко, частіше — юноша, напр. Клют. Роз. 1665 р. л. 40. Ст. сл. юнъ, п. junak — сміливець, багатир; старочс. junec — бичок, спільнослов. *junъ, спорідн. з лит. jaunas — молодий, лит. jaunikis — наречений, авест. yuvan, гот. juggs, лат. juvenis, junior — молодий, iuvencus — бичок.

Слово о п. І. 1187р.: Уношу затвори. Плачется мати по уноши, 42.

Юність — книжн., молодість; рос. юность.

Лекс. 1596.34: Юность — молодость. Юноша — парубок, младе́нец, молоде́ц. Юнота́ — молодость. Юнотка — молодица.

Лекс. 1627.301: Юность — молодость. Юный — молодый.

Юпітер — назва римського бога бурі, блискавки, війни, паралельного до грецького Зеуса і слов'янського Перуна, отже з групи божеств вогню, тому і ім'я сформоване з одного з індоєвр. коренів стосовних до обожнення вогню IAU/DIAU, первісно Jos-Pater, pater — отець, пор. санскр. Diaus-Pitar. М.Л.К.

„Юпітере, ти гніваєшся, значить ти не правий" — так написав др. гр. письменник II в. Лукіян у своєму творі „Прометей". Зевс (а в римлян Юпітер) безпідставно розгнівався на Прометея, і той йому докоряв: „Ти гніваєшся, значить ти не правий". І це стало крилатим словом, так кажуть на того, хто гнівається безпідставно.

Юрґелт — арх., данина, з мови їдіш — річні гроші.

Лекс. 1627.272: Урок — побор, ю́рґелт, дань.

Юр'їв, -ва — назву одержав від князя Ярослава Мудрого (1054 р.), який в Хрещенні був названий Юрієм. Князь Ярослав побудував його р. 1032-го. Пізніше ця фортеця була зруйнована, а на її місце постала Біла Церква.

Юроди́вий — 1. психічно хворий, божевільний; 2. у знач. ім. жебрак, божевільний, що має дар віщунства.

Лекс. 1596.34: Юрод — дурень, глупий, блазен. Юродивый

— дурный, блазнуючий, дурѣючій. Юродствую — дурѣю, блазную. Юродство — глупота, блазенство.

Юст — чол. ім'я, ст. сл. Іустъ, лат. справедливий.
Лекс. 1627.415: Іуст — праведен.
Юстина і Устима — жін. ім'я, ст. сл. Іустина, лат. Юстова.

Юстін, Юстініан — чол. ім'я. Юстів.
Лекс. 1627.415: Іустін, Іустініан — правдивый.

Юхта — оброблена кінська або волова шкіра з нім. Juchten через чс. juchta, п. jucht.

Юхтовий — прикм. до слова юхта.
Лекс. 1627.273: Усмян: ремѣнный, скоря́ний, юхтовый.

Я

Я — тридцять перша буква української азбуки. Буква зложена з і та а, як і сам звук я.

Ябеда, я́бедник — старі слова визначали дрібного судового урядника. Але ці „ябеди" так в'їлися народові своїм неправдивим поступуванням, що цим словом давно охрищено клеветника взагалі. У Словнику Памви Беринди 1627 р. читаємо: „клевета — обмова, злореченьє, ябедництво, укоризна. Клеветник — ябедник" (стор. 97). Із цим останнім значенням слово добре відоме в східньо-українських говорах ще й тепер; пор. у Словнику Б. Грінченка: Ябеди за чвірку горілки пише. Древнєруське запозичення з скандинавського embaetti — служба, посада; д. в. нім. ambahti — посада, яке походить від гал. ambactus — горнець.

Лекс. 1627.459: Сикофа́нт — лгар, потварца, ябедник; зри шут.

Я́блуко — плід садового і лісового дерева — яблуні; ст. сл. древнєрус. яблько, в Галичині часте ябко; пор. чс. і словац. jablko, п. jabłko. У А. Чайк. „Олюнька" прізвище: Іван Ябчак, білор. яблык, болг. абълка, ябълка; спільнослов. *ablъko із *ablu; спорідн. з лит. obuolas — яблуко; латиш. abuols, лит. obelis — яблуня, лат. Abella — назва міста в Кампанії, яке славилось своїми яблуками.

Лекс. 1627.419: Округлости або я́бка.

Т. т. 449: Яблука роздѣленья (див. нижче яблуко незгоди).

„Яблуко Адамове" — див. Адамове яблуко.

„Яблуко незгоди" або „яблуко ро́збрату" — крилатий вираз взятий з гр. міфології. Богиня незгоди Ірида, ображена, щоб пересварити богинь кинула навмисне золоте яблуко, а на ньому був напис „найуродливішій". І зараз за яблуко пересварились три богині: Гера́, Афіна і Афродита. І тільки Парис віддав яблуко Афродиті і тим спинив сварку, за те ображені богині надалі мстили Трої під час Троянської війни.

Я́вір, я́вора — дерево родини кленових з великим п'ятилопатевим листом; слово всеслов., ст. сл. аворъ, аворовъ, взяте з герм. Ahorn, кінцеве **n** відпало.

Явно — присл.; 1. відкрито, неприховано; 2. очевидно, від дієсл. явити, наяву, явний; древнєрус. явити — показувати, виявити, явьнъ, болг. яве — на яву, явя — показую, явлю; срб. јавити — об'являти; праслов. *aviti, спорідн. з лит. ovyje — наяву, ovyties — привиджується, сниться.

Лекс. 1627.311: Явѣ — певне, явне.

Ягве або Яхве — правдива назва Господа Бога в гебреїв. Широко розповсюджена форма, між іншим, і в поемі Франка „Мойсей" Єгова — це результат помилкового прочитання масоретами (євр. вченими VIII-XI ст.) невокалізованої форми (адже давньоєвр. тексти писались виключно приголосними). YHWH. М.Л.К.

Ягода — соковитий, невел. за розміром плід трав'янистих і кущових рослин, рос. ягода, болг. ягода — полуниця, срб. јагода, словац. jahoda, ст. сл. агода, праслов. *aga, ц. сл. виняга — виноградна лоза.

Лекс. 1596.14: Черныцѣ яго́ды ростут.

Яд — отрута. Слово „яд" — праслово, відоме вже в найперших писаних пам'ятках XI в., так само і слово ядовитыи. Поруч із цим словом відоме з XI в. і ѣдь. Говори східноукр. нерідко знають „яд", пор. в „Кобзарі" Шевченка: Яд находять в животі, 477. В західноукр. говорах панує „їдь"; пор. у Франка „Зах. Беркут": Боярин їдовито всміхнувся, 44. Їдовитий голос боярина, 97. Але сучасне літ. мова слово „яд" не вживає — вживає звичайно „отрута", „отруя". В „Кобзарі" Шевченка слово „отрута", праслово, часте: Уродила рута, волі нашої отрута, 151. Трошки в

плящечні отрути, 476 і т. д. Болг. яд — отрута, гнів, горе; словац. jed — отрута; п. jad — отрута тварин і рослин; праслов. *edu, і. є. *ed — на думку М. Фасмера (Этим. слов. рус. яз.) — це евфемізм, люди казали їда, страва, уникаючи накликати смертоносну отруту, ніби це щось поживне, а не страшне.

Лекс. 1627.312: яд — ѣд.

Язва — рідко, виразка; рос., білор. язва, іноді і в розумінні зла людина, спільнослов. jazva, д. прусське eyswo — рана, лит. aiža — щілина.

Лекс. 1596.34: Язва — рана, побитьє́, пораженьє, як о Іовѣ єст писано.

Лекс. 1627.312: Язва — рана. Язвлю — рану.

Язи́к, -ка́ — 1. рухливий м'язовий орган в ротовій порожнині людини і тварин, служить при травленні і смакуванню, у людей і для мовлення; 2. староукр. — мова. Загальнослов., праслов. *językъ — розширення на -к від *jezy; спорідн. з давньопрус. iusuwis — язик, лит. liežuvis, лат. lingua з давнього dingua, гот. tuggo.

Лекс. 1627.пер.: Язык славе́нскій.

Т. т. 476: Віблія пятми языки.

„Держи язика за зубами" — мовчи, бережи дане слово.

Вже в спільнослов. період слово язик означало народ, народність, тому що народи відрізняються за ознакою мови. Те саме спостерігається і в д. євр., де lašon означає і язик, і народ.

Язи́чник — ст. сл. языкъ за гр. ethnos, визначало також плем'я, народ, особливо народ мало знаний, далекий, що був звичайно неохрищений. Звідси й повстало „язичник" у значенні поганин (д. євр. goj), калька від гр. ethnihos.

Язичницький — прикм., від язичник, ст. сл. языческіи, частіше вжив. слово поганський.

Лекс. 1627.312: Язык — народ поганскій. Язычник — поганець. Языческій — поганскій.

Язьо — язик в дитячій мові.

Яі́р — бібл., чол. ім'я, ст. сл. Іаіръ, д. євр. Jair — буде світити; гр. Jaeir. Див. Числа 31:41, Втор. 3:14, Мр. 5:22, ЛК. 8:41.

Яй! — звуконаслідувальний звук здивування або болю, частий в З. У. Звідси я́йкати, яйкоті́ти. З прамови.

Яйце́ — захищена овальною шкаралупою сукупність білка і жовтка, з якої утворюється зародок птахів. Праслово, ст. сл. аицє, яицє, усім слов'янам знане: рос. яйцо, болг. яйце, срб. яйце чи jaje, чс. vejce, п. jaje, jajko; пор. нім. Ei. Часто виводять *aje з avje — від назви первісного птаха, пор. лат. avis. Яйце в Україні має різні назви. Яйце звичайне, з-під курки чи пташки, по́кладки чи по́кладень — те яйце, що кладеться курці, щоб неслася, але в Галичині на яйця часто кажуть по́кладки; крашанка — покрашене великоднє яйце, але в східних говорах, напр. на Катеринославщині, й на звичайне непокрашене яйце кажуть кра́шанка; пи́санка — по-мистецькому розписане великоднє яйце.

Як — питальний прислівник, визначає питання про спосіб дії, стан, обставини; також означ. і відносний прислівник, порівн. і з'ясувальний сполучник, рос. как, старочс. ako, ak — як, хоч; словен. ako, п. jako, ц. сл. яко, древнєрус. акы, яко; староукр. яко, ст. сл. ако, яко; спільносл. *ako, д. інд. a-sau — той, гр. ehei — там.

Слово о п. І. 1187р.: Прострошая половци, акы пардуже гнѣздо.

Т. т.: Куряни скачуть, аки сѣрыи влъци в полѣ.

Т. т.: Яко соколъ на вѣтрехъ ширяяся.

Лекс. 1627.210: Шмата так суконная, аки полотенная.

Т. т. 441: От головы як чловек.

Т. т. 450: Саламандра — бестійка, велика як ящорка.

Як Писмо Святоє учит. Катих. 1645 р. 7 б.

Як выхваляти маєм. Т. т. 20 б.

Як много речій научаєть тотъ Артикулъ. Т. т. 27 б.

Як — порівняльний сполучник, творить багато фразеологічних виразів: спинився як укопаний; схожий як дві краплі води; видно як на долоні; а це йому як об стіну горохом; справа йде як по маслу; як через землю провалився; напився як швець і багато ін. „Як Пилип з конопель" — вискочити нежданно до чого. Пор. рос. „як кур во щи" — як курка в борщ; болг. като петел в кълчища — як півень у пеньок; п. jak koziol w studnię — як козел в колодязь і ін.

Яки́й — "давньоруський відносний займенник якъ, яко, яка, в структурі якого виділяється праслов'янський корінь *j-, суфікс -ак- і детермінатив -ь-, -о, -а українська мова в членній формі (який, яке, яка) використала у функції не тільки відносного, а й питального займенника" (М. А. Жовтобрюх і ін., Історична граматика укр.

мови, Вища школа, Київ, 1980).

Якая розница єст. Катих. 1645 р. 5.

Якіи суть пожитки того Сакра́менту. Т. т. 59 б.

Якийсь — який+сь, неозначений займ.; **невідомо який, незвичайний або неточно визначений.**

Лекс. 1627.149: Нѣкій или нѣкто: якійсь.

Яки́м — чол. ім'я., ст. сл. Їоакимъ від д. євр. Jehojakim — Господь ставить або El'jakim — Бог поставить (2 Цар. 18:18). Скорочена форма Jakim (I Хр. 24:12) — поставить, поставив, цебто Бог чи Господь. Пор. і Іс. 22:30.

Лекс. 1627.416: Іоаким — знову встаючій, скорбь молящася. Іоакім — Господнѣ повстаньє, панскоє потвержѣньє або пан мстячійся.

Якинф — арх., суч. яхонт, сапфір або рубін. Форма якинф прийшла безпосередньо з гр. мови, тоді як яхонт прийшло з д. в. нім. jachant, через староп. jachant, а нім. походить з сер. лат. hyacinthus.

Лекс. 1627.466: Якінфъ — камень многоцѣнный, росски я́хонт.

Яків — чол. ім'я, ст. сл. Їаковъ, д. євр. Jaakov. В Старому Заповіті походження цього імені — наслідок нар. етимології. Див. Книга Буття 25:25-26: „І вийшов перший червонуватий, увесь він — немов плащ волосяний (sear) і кликнула йменння йому Ісав. А потім вийшов його брат а рука його трималася п'яти (baakev) Ісава. І кликнув ім'я йому Яків". Ідеться про двох синів близнюків Ісаака. Сучасна історіографія вважає, що Яків немає нічого спільного з Ісааком і Авраамом, що ідеться про плем'я Бен-Яков, походження якого арамейське, яке покинуло область Харран з північної Месопотамії після провалення держави Мітанні, одночасно з нападом ассирійців ан Ганігалбат (приблизно року 1257). Внаслідок союзу між племенами Бен-Якоб і Бен-Ісраєл постать патріарха Якова ототожнюється у Старому Заповіті з постаттю Ісраєла. Пор. Андре Лемер (Lemaire), Історія євр. народу, вид. III, Париж 1992. Оскільки слово Якоб — арамейське, йому не можна знайти пояснення на тлі д. євр. мови. М.Л.К.

Лекс. 1627.412: Іаківъ — запинатель або пята, або стопа.

Я́кір, я́коря — пристрій для утримання на місці суден у вигляді металевого стержня з лапами, які чипляються за грунт.

Древнєрус. якорь прийшло через д. шведське ankari — якір, д. ісл. akkeri з лат. ancora, а це з гр. agkora.

Алф. XVII в. 63: Якор — елл. анкира.

Якість — 1. специфіка предмету; 2. ступінь його вартості; 3. характерна його ознака. Сформовано з слова який; пор. п. jakość, рос. качество з какой, а все це кальки з лат. qualitas від займ. qualis — який.

Лекс. 1596.15 б: Качество — якость.

Яко — гебрейське „ke", цебто „як" при числівниках означає: близько, біля, із, з, коло, цебто приблизний рахунок. Грецький переклад переклав це ke словом hos, а ст. сл. „яко". Звичайно, ст. сл. „яко" такого свого значення ніколи не має, це чистий гебраїзм, дослівний переклад гебр. ke. Напр. І Цар. 22:6: Яко четыреста — близько чотирьохсот; І Сам. 22:2: Ke arba meot iš; ц. сл. „яко тридесять и шесть мужей" — коло 36 мужів. Пор. ще Рут 1:4, 2:17, Суд. 3:29 і т. п.

Часте таке „яко" в мові Нового Заповіту. Напр. Мт. 14:21: Ядущих же бѣ яко (близько) пять тысящь. Мр. 5:13: Бяху же яко двѣ тысящи. Пор. ще Мр. 8:9, Лк. 9:14, Дії 5:36 і т. п.

Якша́тись — накладати з ким, бути з ким у добрих стосунках, від тюрського „якши" — добре. Часте в рос., в укр. рідке.

Яли́на, ялинка, ялиця — високе хвойне вічнозелене дерево родини соснових, ст. сл. єла чи єль, слово всеслов'янське (в зах. слов. є **d** перед **i**), рос. елка, ель; п. jodła, jedła з герм. прус. addle, лат. edulus. Ялинка різдвяна походить з Німеччини, в Україні вона повелася знедавна, головно в містах.

Ялму́жна — милостиня з гр. eleemosyne, лат. alimosina, давнє нім. almuosan, нове нім. Almosen, чс. almužna, п. jalmužna, укр. XVI-XVIII в. в. ялмужна з польського; закарпатське аламужна з угор. alamizsna.

Яма — заглиблення у землі, заст. тюрма, див. тюрма, ст. сл. ама, яма Лука Жид.: Под братом амы не рой. Праслов. *jama; болг. яма. Індоєвроп. походження не доведено.

Янгол — часта на Наддніпрянщині форма з давнього ангєлъ. Зм. форма янголяточко. Літ. форма ангел. І. Огієнко пропонує ангол, див. ангол.

Яничари — назва давньої турецької піхоти, заснованої

турецьким султаном Муратом I 1362 р. з молодих потурчених християн; яничари зайняли найвищий ранг в турецькому війську і на протязі століть були страховиськом Європи, доки, ставши небезпечними для самих султанів, це військо було ліквідоване у 1826 році. Слово „яничар" стало емблематичним для людей, які для кращого життя стають ворогами власного народу, в такому сенсі вживає їх часто суч. укр. прозаїк Роман Іваничук, див. його роман „Мальви", який мав називатись „Яничари", але влада заборонила в 1969 р. цей заголовок, а пізніше замовчувала і самий роман. Слово походить з тур. „яні чері" — нове ополчення, новобранці. Друга частина слова „чері" — військо, старе „черик" чи „церик" — солдат. Дм. 554. Пор. рум. ienicerі.

Янкель — народна переробка д. євр. Iaakov. Звук **н** постав з носової вимови початкового іа-, власне глухого приголосного аїн, кінцеве -ль постало зо здрібнілого -ле, див. Яків, -ле.

Януарій — чол. ім'я, ст. сл. Іаннуарій, лат. придверник.

Янус — бог часу в міфології давніх римлян. Зображення Януса було дволике, в протилежні боки, один бік дивився вперед, до прогресу, а другий назад. Дволиких людей і тепер звуть Янусами.

Япóнія, японець, японка — це властиво перероблена греками китайська назва цієї країни, розташованої на архіпелагах і означає країна сходу сонця, бо Японія розташована на схід від Китаю. Французи переробили назву на Japon, відси і укр. літ. назва, німці на Japan, звідти її назва в Галичині — япанець, япанський. „І почав писати пильно про політику япанську", Мак. Рев. 36.

Япончиця — древнєрус., верхній одяг, плащ, япанча, з тур. япунджа — рід коміра або плаща грубої роботи, у півн. тюрк. мовах япунча.

Слово о п. І. 1187р.: Япончицами и кожухы начаша мосты мостити.

Яр, ярý — логовина, слово всеслов'янське, звідси і яруга — слово, яке зустрічається у Слові о п. І. З тюрк. яр — крутий берег. Дм. 554.

Ярéд — батько Еноха, див. Книга Буття 5:18-20, жив. 962 роки і став символом довголіття. У мові рос. підпало впливу „скаред" і визначає це злий, скупий і часом з таким значенням заходить і в мову укр. Див. Аред.

Яре́ма — народна форма ім. Єремія. Див. Єремія.

Яри́га чи яриза — нижчий поліцейський служник, посланець, від старотат. ярги — суд, судовий виконавець. Дм. 563.

Ярий — весінній, пристрасний, палкий, яритися — палати, ярість — пристрасть, ярки́й — пристрасний, яровий — весняний, ярина́ — весінні посіви, ярица — пшениця посіяна весною, яр — поет. весна. Ц. сл. ярь — весна, древнєруськ. — яръ — весінній, літній; болг. діал. яра — весна, спільнослов. *jarъ, спорідн. з авест. yare — рік, гот. jer — рік, нім. Jahr, лат. hornus — цього року.

Слово о п. І. 1187р.: Яр туре Всеволоде!

Лекс. 1596.64: Яр — сердитий. Ярость — сердитость, запалчивость. Яростивый — сердитый. Япови́жный — сердовижный. Яру́ся — запаляюся гнѣвом, серджуся.

Ярина́ — на Наддніпрянщині збіжжя, що його сіють весною, на З. У. горо́дина під впливом п. jarzyna. Плотик до городця з яриною, Чайк. „Одарка", 40. Білор. ярына — яровий хліб, словен. jar — те саме.

Лекс. 1627.78: Ярина огородная.

Т. т. 420: Кегхрен — ярина́.

Ярли́к — від тюрського jarlek — лист, наказ; це були грамоти від татарської влади, які писалися татарською мовою. В Литовській Метриці в XV-XVI віках повно різних листів ханів татарських, усі вони звуться „ярликами", тобто листами, грамотами. Пізніше повстало значення записка, знак, привилей, бо хани татарські часом давали свої ярлики як привілеї.

Я́рмарок — річний торґ, з нім. Jahrmarkt з тим же значенням. Часом вимовляють ярмалок. Див. торжество.

Лекс. 1596.30: Торжество́ — я́рмарок.

Ярмо́ — знаряддя з дерева, в яке ставлять шию худоби або коней для тягла, п. jarzmo, чс. jařmo і jarmo, давня форма род. мн. ярем, корінь *ja-, спорідн. з коренем *ju-, лат. jugum — ярмо, рум. jug.

Лекс. 1596.14 б: Яго — яръмо.

Ярму́лка — татарська шапочка з татар. яр-мулла, а суффікс -ка сього ж походження. Дм. 554.

Ярови́т — балто-слов. божество Яровит або Гієровит, названий у Життєпису св. Оттона Бамберзького як бог війни, паралельний до Марса у римлян. Біля цього кумира висів золотий

щит, в нього били, щоб лякати християн, які збирались знищити цього ідола. Будучи богом війни, Яровит належав до світлоносних начал. М.Л.К.

Ру́га — глибока, довга западина. Див. яр.

Слово о п. І. 1187р.: Притопта хлъми и яругы. Влъци по яругам. Яругы имь знаєми.

Яса́, ясі́ — чутка, поговір, звістка; яси́ти — звіщати. Вживається в полтавських говорах. Тюрк. яса — закон, збірник монгольського права.

Яси́р — неволя в татарській орді. Тур. esir — полонений.

Лекс. 1627.157: Плѣнь — ясыр, полон, здобыч и теж война.

Яски́ня — печера, слово вжив. у зах. укр. говорах; п. jaskinia, чс. jeskyne, у письменників XVII ст. — лігво звірів, барліг. І швидко сітка вхід яскині заплела. Фр. Ів. Виш. 51. Корінь яск — схованка, той самий що в слові ящик — скриня, гр. askos — лантух.

Ясни́й — 1. який випромінює яскравість; 2. світлий, чистий; рос. ясный, объяснить, ц. сл. ясно. А. Брюкнер ставить дві гіпотези — або первісний корінь яск- і тоді слово спорідн. з яска — яскрава зірка, або ж корінь jas- і тоді слово спорідн. з чс. jasati — кричати, jasot — крик.

Лекс. 1627.467: ясный, свѣтлый.

Яспис — дорогоцінний камінь, гр. iaspis, д. євр. jaš'peh (Вихід 28:20), араб. jashm — ашма.

Яструб — хижий птах з коротким гачкуватим дзьобом, з гострими загнутими пазурями, ст. сл. ястрѧбъ, п. jastrzab, срб. јастрцјеб.

Лекс. 1627.241: Орел ястребу подобен.

Т. т. 412: Ієрик — я́стреб.

Ятага́н — кривий тур. кінджал з тур. ятаган — лежача шабля. Дм. 55.

Ятка — 1. легка будівля для тимчасового користання; 2. повітка, п. jatka у півд. слов'ян і рум. пoята, poiată з тим же значенням, або ж клітка для птахів.

Лекс. 1627.455: Скиніа — метафоріце я́тка, крамница.

Ятрівка — невістка, жінка дівера; уживається вже рідко. Слово всеслов'янське, хоч не по всіх мовах визначає те саме. Знане

і в індо-євр. мовах, індоєвр. корінь ieneter (середнє е випадне), Трубачев, 138, пор. лит. inte, jente і ін.

Лекс. 1627.314: Ятровъ — повинная, ятровка.

Ять — це ст. сл. назва букви ѣ, яку мали окремі слова. Навчитися писати ѣ було трудно, тому вираз „зробити на ять" — зробити якнайкраще.

Яфе́т — один з синів біблійного Ноя, ст. сл. Іафетъ, д. євр. Iafet, може з д. євр. jafo — бути гарним або за Ґезенідсом — поширений.

Лекс. 1627.411: Іафет — пянкный. Розширеніє або распространеніє або радячій.

Алф. XVII в. 73 б.: Афет євр. работаніє.

Яфини — чорні лісові ягоди, угор. áfonya, рум. afine, див. чорниці.

Яхонт — див. якинф.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДО ПАМ'ЯТОК ЦИТОВАНИХ У ТОМАХ IV-V

AGZ — Akta grodzkie i ziemskie z csasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak swanego Bernardyńskiego, t. I, Lwów, 1868.

АкВАК — Акты издаваемые Виленской археографической комиссией, т. III. Акты брестского гродского суда, Вильно, 1870; т. XI. Акты главного литовского трибунала, Вильно, 1880.

АкЮЗР — Акты относящиеся к историии Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией, т. I, 1361-1598; СПб., 1863, т. II, 1599-1637, СПб. 1865.

АЛМ — Акты Литовской метрики, т. I, вып. I, 1413-1498, собраны Ф. Н. Леонтовичем, Варшава, 1896, вып. II, 1499-1507, Варшава, 1897.

АЛРГ — Акты Литовско-русского государства, изданные М. Довнар-Запольским, вып. I, 1390-1529 г., М. 1900.

АрхЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, ч. I, т. VI, К. 1883; ч. 4, т. I, К. 1867; ч. 7, т. II, К. 1890; ч. 8, т. I, К. 1893; ч. 8, т. III, К. 1909; ч. 8, т. IV, К. 1907.

AS — Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. I, 1366-1506, Lwów, 1887; t. III, 1432-1534, Lwów, 1890.

АСД — Археографический сборник документов, относящихся к истории Северно-Западной Руси, т. II, Вильна, 1867; т. VI, Вильна, 1869.

BD — Documentele lui Stefan cel Mare publicate de Ioan Bogdan, vol. I, Bucure ti, 1913; vol. II, Bucure ti, 1913.

ВМБС	Судове рішення у справі розподілу маєтків Андрія Корсаковича між Борисом Семеновичем, Глібом Остафійовичем та Івашком Совичем, 1495 р., Москва, ЦДАДА, СРСР ф. Литовська метрика, кн. зап. 5, арк. 58, зв. 59. Частина грамоти має скорочення РИБ 620-621.
ВМКФС	Угода між княгинею Федоровою Соколинською і її сином та між паном Богданом Сопичичем про маєтки Черею і Тухачево, 1496 р., Москва, ЦДАДА ф. 389 Литовська метрика, оп. I, кн. 6, арк. 75.
ВОРСР	Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея, составленое Александром Востоковым, СПб. 1842.
ВС	Статут Казимира Великого, XV ст., Москва, Державний історичний музей, збірка гр. Уварова, №702.
ВСоб.	Підтвердження литовського князя Олександра Богданові Собачці на володіння землею Чигиревщиною в Новгородському повіті, 1495 р., Москва, ЦДАДА СРСР ф. Литовська метрика, кн. зап. 5, арк. 110-110 зв.
ГВКЛ	Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год., К. 1868.
ГМ	Підтвердження дарчої грамоти Грушівському монастиреві 1404 р. — „Научные записки Ужгородского госуниверситета", т. XIII, серия историко-филологическая, Львов, 1955.
ГОКІР	Грамота Олександра Казимировича дворянину Івану Русиновичу на село Сомино, 1499 р., СПб. Бібліотека Салтикова-Щедріна, відділ рукописів „Западно-русские акты", №8.
ГПМ	Ставропігіальна грамота константинопольського патріарха Максима Києво-Печерському монастиреві, 1481 р. Київ, Державна публічна бібліотека АН України ф. 217.
ГСПТЗ	Грамота молдавського господаря Стефана III (Великого) Великому князеві Івану III з

	пропозицією укласти договір проти турків, червень 1484 — березень 1486 р., Москва, Бібл. Рос. Академії Наук, №4.3.15, арк. 69-70.
ДГМ	Договірна грамота Івана Мирчі, воєводи і господаря Бессарабської землі з польським королем Владиславом, „Записки Одесского общества истории и древностей", т. IV, отд. II і III, Одесса, 1860, стор. 322.
ДГПМ	Дарча грамота Олександра з Колков Печерському монастиреві на копу грошей 1398 р., Київ, Держ. публ бібл. АН України від II, 1517, №18, арк. 347-348.
ДГСММ	Дарча грамота молдавського воєводи Стефана Воронецькому монастиреві на дві сім'ї циган 1434 р., Москва, Румянцевський музей, кол. Маркевича і Лукашенка ф. 159, №5.
ДГШХ	Дарча грамота князя Свидригайла Ольгердовича слузі Хомякові молодому Сенкові на вотчину Смордів, 1451, Львів, Бібліотека АН України, відділ рукописів, №2086.
DIR	Documente privind istoria Româiei Introducere, vol. II, Editura Academiei, 1956, No. 8, 10 a, 10 b.
DIR "A"	Documente privind istoria Româiei veacul XIV XV A Moldova, vol. I, 1384-1475, Ed. Academiei 1954.
DC	Cronica Episcopiei de Rădău i cu Apendice de documente slavone originale i traduse de D. Dan Viena, 1912.
ЭСФ	Энциклопедия славянской филологии, Издание ОРЯС АН под ред. акад. И. В. Ягича, Пг. 1916, №118.
ЗКЄ	— Запис на королівському євангелії XV ст., „Мовознавство", №1, 1968, стор. 68.
ZPL	Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563, Poznań, 1841, S. 103-109.
ИК	— Інвентар міста Кременця XV ст., Москва ЦДАДА ф. Литовська метрика, кн. зап. 4 арк. 122, зв. 123.

KE	Запис у восьмигласнику виданому Фіолем у Кракові 1491 р., Günter Zainer i Swietopelk Fiol przez Karola Estreichera, Warszawa, 1867.
Cost.	Documentele moldovene ti înainte de Stefan cel Mare publicate de Mihai Costáchescu, vol. I, Ia i, 1931, vol. II, 1932.
Cost. S.	Documentele moldovene ti înainte de Stefan cel Mare publicate de Mihai Costáchescu, Supliment la documentele lui Stefan cel Mare de I. Bogdan, Ia i, 1933.
ЛКБВ	Лист польського короля Казимира біскупові Виленському та ін. з приводу переговорів з магістром хрестоносців 1447-1492 р., Москва, Інститут рос. мови Академії Наук, архів В. Розова, №56, 3, 76.
ЛКЗ	Люстрація Київської землі, бл. 1471 р., Москва ЦДАДА ф. 389, Литовська метрика оп. I, кн. 3, арк. 90-94.
ЛКНКВ	Лист короля Казимира до намісників ковенського, вількомирського та ін. із забороною держати без його відома німецьку челядь 1447-1492 р., Москва, Інститут рос. мови АН, архів В. Розова, №32.
MB	M. Bosnjak. O štampariji, štamparu, i izdavacu ukrajinskih inkunabula na narodnim jeziku. Bulletin Zavoda na likovne umjetnosti JAZU godina 14, 1966, broj 1-3, Strana 92-109, XII Zagreb 1967, S. 11.
Mih. Doc.	P. Mihailovici. Documentele moldovene ti găsite la Constantinopol (1462-1755), "Cercetări istorice", an. X-XII, No. 1, Ia i, 1936.
ОБРН	А. С. Орлов. Библиография русских надписей XI-XV вв., Москва, 1936.
Пам.	Памятники изданные временной комиссией для разбора древних актов, т. I, изд. II, К. 1848.
ПГВСР	Підтвердна грамота воєводи Стефана Тоадеру на володіння селом Ризини 1495 р. Державний іст. архів Молдавії ф. 220, спр. 278.

ПДВКА — Посольство на в. к. литовського Олександра від воєводи волоського Стефана через дворника Джурджа та писаря Матияша 1496 р., Москва ЦДАДА ф. 389, Литовська метрика, оп. 1, кн. 6, арк. 60-61.

ПОСВВ — Посольство на в. к. литовського Олександра від воєводи волоського Стефана через дворника Джурджа і Юрія Щербичів 1493, Москва ЦДАДА ф. 389, Литовська метрика, оп. 1, кн. 5, арк. 151, зв. 152.

ПСЧК — Перемишльський суд визнає село Частровичі за дідичем Пінком Кунашевичем в його суперечці з Верещаком Бутевичем 1369 р. ЦДІА України у Львові ф. 13, оп. 2, спр. 3, стор. 111.

Р — В. Розов. Українські грамоти т. I-XIV в. і перша половина XV в., К., 1928.

РЕА — Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России, т. I. Документы и регесты к истории литовских евреев 1388-1550. Собрал и издал С. А. Бершадский, СПб 1882, т. III. Документы к истории польских и литовских евреев 1364-1569 СПб. 1903.

РИБ — Русская историческая библиотека, т. 27. Литовская метрика, отд. 1, ч. I, СПб. 1910.

RIR — Revista istorică Română, vol. IV, 1934.

РФВ — Русский филологический вестник, т. 75, М. 1916, стор. 169.

SL — Slavia Časopis pro slovanskou filologii ročnik XIV, Praha 1936-1937, S. 678-679.

СП — А. Соболевский и С. Пташицкий. Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века, СПб. 1903, №12, 13.

СРК — Wl. Kuraszkiewicz. Gramoty halicko-wolynskie XIV-XV wieku. Studjum jezykowe, Kraków, 1934, S. 135.

СЯ — Статут Ягайла XV ст., Москва, Держ. іст. музей, збірка гр. Уварова, №702.

УКТ	Упоминки, послані князеві Тверському 1488 р., Москва ЦДАДА ф. Литовська метрика, кн. 4, арк. 184.
ЧІАФ	Чолобитна попа Ісидора 1498 р., М. інст. рос. мови, арх. В. Розова, №14.
ЯМ	Ярлик від царя Муртази 1484 р., ЦДАДА. Литовська метрика, кн. 4, арк. 112, зв. 113. Див. і РИБ, 351.

ПІСЛЯМОВА

Глибокі політичні та економічні зміни, які відбулися у Східній Європі за останні роки уможливили вінніпезькому товариству „Волинь" доручити після смерті Ю. Мулика-Луцика редагування і доповнення рукопису етимологічно-семантичного словника української мови митрополита Іларіона (Івана Огієнка), починаючи від літери П, саме мені, філологу з Румунії. До 1989 р. це було б неуявимо. Я дуже вдячна Видавничій Комісії за виявлене довір'я, бо вважаю працю над етимологічним словником найтяжчим і найбільш відповідальним завданням для фахівця з цієї області.

Визнаю, що на початку я мала певне вагання, тому що моє поле діяльності було до цього часу переважно література і лінгвостилістика, але нарешті я так захопилася роботою, що зрозуміла, що я її доведу до кінця; до речі, я переконалася, що я не перший літературознавець, який береться за таку праю, я мала перед собою приклад чудового румунського літературознавця Олександра Чоранеску, автора фундаментальних праць про бароко, який, будучи в екзилі в Іспанії, власними силами склав на іспанській мові етимологічний словник румунської мови. Отож я не перша.

Бажання Інституту Дослідів Волині, який спонсоризує цю працю було задовольнити прохання абонентів, які пренумерували словник, але за десять років отримали лише три томи, отож було пора довершити словник. Але від часу, коли вийшов перший том, тобто від року 1979, обставини кардинально змінились. Цей словник вже не можна адресувати вузькому колу спеціалістів і рядових читачів у діаспорі, він повинен бути адресований, так би мовити, „соборній Україні", а це збільшило мою відповідальність, бо довелось вступити в конкуренцію не тільки з англомовним етимологічним словником Ярослава Рудницького, розпочатого дуже сумлінно, але завершеного недавно поспіхом, але із фундаментальним академічним етимологічним словником української мови, який, на жаль, через великі труднощі публікації, дійшов тільки до літери М. Чи і після його завершення словник Огієнка буде цікавим і корисним?

Я зробила все, що було в моїх силах, щоб відповідь на це питання була позитивною. З цією метою я спиралась на безперечні переваги цього словника над існуючими словниками, або тими, що є в процесі появи.

Цей словник не тільки етимологічний, він етимологічно-семантичний, і його складач — визначний мовознавець Іван Огієнко — мав щасливу ідею використати досвід тлумачних словників, які наводять багато ілюстративного матеріалу, щоб читач познайомився з даним словом в живій тканині мови. Французький мовознавець Клод Оже, який розпочав у 1897 р. знамениту серію тлумачний словників Ларусс — в якій, до речі, наводиться і невелика етимологічна інформація, писав, що „словник без прикладів — це скелет". Не побоюючись збільшення обсягу свого словника, І. Огієнко ввів до його складу дуже багато прикладів як з давньої, так і з нової української мови, як з художньої літератури, так і з фолькльору. Ці приклади, до речі, визначили і реєстр слів, бо дуже часто у рукописі я знайшла в основному ті слова, які зареєстровані в Лексиці Зизанія і Лексиконі Беринди, при чому як це не дивно, І. Огієнко фіксує у словникових статтях як церковнослов'янські слова з цих книг, так і слова, які наводяться Зизанієм і Бериндою, як їх відповідники у живій мові XVII століття. Таким чином рукопис переобтяжений архаїзмами. Перевага — багатство ілюстративного матеріалу виявилась одночасно і недоліком внаслідок внесення до рукопису дуже багатьох слів з галицьких говорів. Щоб у якійсь мірі зменшити цей дисбаланс, я в першій мірі збільшила реєстр слів з традиційного фонду української мови, зокрема мови літературної, використовуючи щедро систематизований матеріал з пам'яток, наведений у Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст, складений під редакцією Л. Л. Гумецької і виданий у Києві у двох томах у 1977-78 рр., який чому зовсім не був врахований у тому I-III.

Принципове значення цих внесок можна обгрунтувати тезисами виступу угорського мовознавця Андраша Золтана та II Міжнародному з'їзді україністів, Львів, 1993 р. Промовець піддав, зокрема, критиці академічний Етимологічний словник за те, що в ньому не позначається час першої фіксації успадкованих українською мовою спільнослов'янських слів. Він доводить, що багато з цих слів є в українській мові міграційними, тобто вони не загально-слов'янськими через передачу їх з сивої давнини, а тому що вони проникли в українську мову і частково і в російську шляхом їх переходу з чеської до польської в XIV-XV століттях. Це стосується, зокрема, канцелярської мови (і канцелярської мови Молдавського князівства доби Штефана Великого). Отже слова наявні у цих грамотах і судових актах дозволяють визначити час

проникнення багатьох слів в українську літературну мову. Зазначимо, що це стосується не тільки спільнослов'янського фонду, але і слів, які прийшли з давньої німецької мови через чеське, а далі польське посередництво. Все це важливо не тільки з погляду хронології, але і з погляду характеристики української мови, яка завдяки цьому масивному припливу чеських, а головно польських слів перетворилась у XIV-XV столітті з східно-слов'янської на східно-слов'янськук і одночасно західно-слов'янську мову. Цитати з пам'яток XIV-XV століття дали змогу не тільки збагатити реєстр слів, але і показати, що попередило на три століття той лексичний фонд, який відображений у рукописі Огієнка ілюстраціями з Зизанія, Беринди і Катехізису 1645 р. Ці цитати даються нами в супроводі умовних скорочень їх джерел, запозичених з того ж „Словника староукраїнської мови XIV-XV століть", які розшифровуються вище в окремому списку.

Багатство цих цитат з пам'яток зберігає дух праць І. Огієнка, який видно з тієї невеликої частини словника, яку він встиг опублікувати, а також з докладних словникових статей, внесених сюди з журналу „Рідна мова", виданого ним у Варшаві у 30-их роках, волів спиратись на багатьох прикладах з пам'яток і встановити, по мірі можливості, момент проникнення слова в українську мову.

Щодо цитат з нової української мови, їх внесення часто виправдовується складачем необхідністю показати різницю в слововживанні між Галичиною і Великою Україною (як називалась Наддніпрянщина у 20-30-х роках). Загальнорозмовна мова ілюструється переважно прикладами з роману „Люборацькі" Анатолія Свидницького, повістями і Словником Бориса Грінченка. Класики української літератури, такі як Шевченко, Леся Українка, М. Коцюбинський і І. Франко (для зах. укр. слів) враховані менш послідовно. Щодо мовної ситуації на Україні після 1917 р., то вона слабо відображена цитатами з письменників. Я намагалась трохи заповнити цю прогалину, цитуючи з Рильського, Бажана, Р. Лубківського, Л. Танюка, а з прозаїків цитати з роману Олеся Гончара „Людина і зброя" (1960), який чомусь дуже полюбився І. Огієнкові, я доповнила ілюстраціями з яскравої мемуарної книги Романа Іваничука „Благослови, душе моя, Господа" (1993) (пор. і статтю „Яничари"). Книга Р. Іваничука, письменника, який народився і формувався в Галичині, яскравий доказ того, як далеко пішли інтеграційні процеси в українській мові.

І тут я переходжу до другої переваги словника І. Огієнка. Як відомо, через всю довголітню і плідну діяльність Івана Огієнка, який помер у 1972 р., маючи 90 рооків, червоною ниткою проходить бажання боротись за єдність української мови. За неї він боровся, живучи до війни у Польщі і намагаючись навчити галичан говорити „правильно", по-літературному, за це він боровся, живучи в еміграції і виступаючи проти намагання великої частини інтелігенції з діаспори утвердити відмінний правопис, ніж той, яким користувались у Києві. До речі, максимальне наближення (за окремими винятками) написання слів у рукописі словника і до норми сучасного українського правопису у значній мірі полегшило моє завдання редагувати цей словник, так щоб він був прийнятий для всіх українців сьогодні, коли Україна є незалежною. Різні автори відмічають певні позитивні результати намагань І. Огієнка (пізніше митрополита Іларіона) сприяти наближенню українців на мовному полі. Однак, за півстоліття школа, військо, преса, пересування населення зробили більше, ніж міг мріяти коли-небудь мовознавець. Українська мова на сьогодні, принаймі для тих, які говорять літературною мовою, є єдиною. Небезпека сьогодні не тільки численність полонізмів на Галичині або мадяризмів і словакізмів на Закарпатті, а засилля русизмів у мові головно тих мешканців західно-українських областей, які перебували довший час у війську, на роботі у глибині Росії або на державній чи партійній роботі.

Саме тому, що процес уніфікації української мови відбувається бурхливими темпами, вияснення І. Огієнком того, які саме слова є „західними" і які є „східними" зберігатиме надовго своє значення, вказуючи на внесок кожної з історичних провінцій України до збагачення як літературної так і загальнорозмовної мови. Бо, відмітимо, що уніфікація йде в обох напрямках, багато слів, які Огієнко вважав чисто галицькими, набули сьогодні поширення по всій українській мовній території. На жаль, одинадцятитомний академічний словник української мови досить скупий на ці дані, задовольнячись ремаркою „діал.", а про який саме діалект української мови йдеться не сказано ні слова. Сподіваємось, що новий великий словник української мови, запланований Інститутом мовознавства ім. Потебні Академії наук України усуне цей недолік. Але і він не зможе виконати того, що зробив своїм лексикографічними працями І. Огієнко, а саме ніби сфотографувати мовний стан східних і західних областей в момент,

коли ці дві частини об'єднались в одну державу. Можу посилатись на паралельний приклад. Коли Лазар Шейняну склав у 1896 р. свій відомий „Універсальний словник румунської мови" пройшло тільки 40 років від об'єднання Молдавії і Валахії в одну державу, і він ще встиг позначити, які слова прийшли в румунську мову з говору Молдавії. Сьогодні, 100 років після появи цього словника жоден румун не відчуває, говорячи рідною мовою, що він щойно користався словом, якого до 1859 року в Валахії (Мунтенії і Олтенії) не знали.

Третя перевага рукопису словника І. Огієнка, дорученого мені для опрацювання, було численність статей, присвячених загальним іменникам і антропонімам давньоєврейського походження. В даному випадку автор використав свій досвід перекладача Біблії на українську мову, відмітивши гебраїзми не тільки в перекладах Старого Завіту, але і в перекладах Нового Завіту, беручи цілком слушно під увагу, що первісний текст євангелій складався арамейською мовою, близькою до гебрейської.

Як відомо, Біблія була дуже важливим джерелом збагачення фразеологізмів у різних європейських мовах, в тому числі і в українській, і словник Огієнка подає важливі інформації для тих, хто цікавиться первісною моделлю фразеологізмів. Будучи, як духовна особа, дуже заклопотаним правильним розумінням біблійного тексту, він послідовно відмічає неточні переклади того чи іншого слова чи виразу на церковно-слов'янську мову. Все це має самостійне значення, адже мало хто сьогодні може похвалитися на Україні таким досконалим знанням давньоєврейської мови, яким володів митрополит Іларіон. Хочеться тільки побажати, щоб товариство „Волинь" видало і рукопис праці І. Огієнка „Гебрейські слова в українській мові", сприяючи таким чином розв'язанню такої актуальної проблеми, як українсько-єврейські культурні відносини. Хочеться відмітити, що в певній мірі І. Огієнко врахував і впливи мови їдіш, хоча він так її не називає. Думається, що таких впливів було навіть більше, ніж враховано складачем. Посилаюсь тільки на слово „юрґелт", зустрінутого Огієнком у Беринди, але ним не аналізованого, якого на мою думку, треба вважати словом мови їдіш. До деяких власних назв і загальних іменників давньо-еврейського походження я додала інформації, почерпнуті з наукової літератури, адже дослідження цієї області надзвичайно збагатилось за останні десятиліття, головно, за рахунок археологічних знахідок.

Четвертою перевагою рукопису словника I. Огієнка є констатація тюркського походження великої кількості слів української мови. Авторитет, на який посилається складач є у більшості випадків Башкирсько-російського словника М. К. Дмитрієва, виданий в Москві в 1940 р., в якому вказуються тюркські етимони багатьох російських слів. Така підвалина додає додаткову вартість цим свідченням, бо башкірська мова є кіпчако-булгарською, а сенсаційні матеріали, опубліковані після розпаду Радянського Союзу виявили величезне значення саме протобулгар в етногенезі і історії українського народу. Читач знайде посилання на відповідні дослідження, зокрема Фархада Нурутдінова і Юрія Олійника у таких статтях, які ми внесли спеціально до цього словника, як „Чорні болгари", „Собачі угри", „Угорці", „Угер Лачині", „Святослав", „Скарб Аттіли", „Тризуб", „Слово про Ігорів похід", „Сон Святослава", „Сотворіння світу", „Тропа", „Троян", „Топонімія" і ін.

Українська мова формувалась на протязі досить довгого періоду. Відомий мовознавець Юрій Шевельов досить переконливо показав у своєму виступі на другому міжнародному конгресі україністів, що дослідженню доступно переважно літературна, книжня мова, якою користувались на території сучасної України, а це було після хрещення Русі старослов'янська мова, яка за своєю природою була староболгарською і яку церква ревно оберігала від посторонніх впливів, і була наднаціональною, церквою плекана літературна мова, як для католицької церкви латина. Доказом того, що така мова має мало стосунку до розвитку живої народної мови є той факт, що такою слов'янською церковною мовою користувались довгі віки і в румунських князівствах, де жива народна мова має неолатинську основу. Як показують пам'ятки, цитовані в цьому словнику, починаючи від XIV століття, ця літературна мова витісняється в адміністрації і в судах іншою літературною мовою, яка має як основу старочеську і старопольську. Але це також ще не є жива народна мова. Вона запанує по справжньому лише після Котляревського (тобто після 1798 р.), чия „Енеїда" була справжнім вибухом, але і ця мова з політичних причин запанує спочатку головним чином в художній літературі. Ю. Шевельов запропонував для розпізнання української мови, як мови народної фонетичні явища на рівні говорів, які лежать в основі розвитку української мови між шостим і шістнадцятим століттям. Ми б запропонували як додатковий матеріал для

дослідження саме ці тюркізми, які відрізняють східнослов'янські мови від західнослов'янських і частково від південнослов'янських (пишу „частково", бо тюркський вплив на ці мови також значний, але має іншу специфіку). Ці тюркізми проникли саме як слова побутової мови, слова живої розмовної мови, як результат співжиття українців з степовими кочовими племенами.

Поруч цых безперечних переваг у рукопису словника є певні аспекти, які я б назвала дискусійними.

Один з них це внесення величезного числа звуконаслідувальних і рухонаслідувальних слів, з яких І. Огієнко виводить дуже багато слів широко вживаних в живій українській мові. Він твердить, що вони є з „прамови". Але з якої прамови? Думка про існування якоїсь індоєвропейської прамови була давно відкинута науковцями, на сьогодні визнається тільки існування різних індоєвропейських діалектів, з яких розвинулись пізніші індоєвропейські мови, в яких по різному трактуються якісь спільні індоєвропейські корені. До цих коренів слова, які Огієнко називає звуконаслідувальними і рухонаслідувальними вигуками не можуть бути зараховані, бо ті самі вигуки виражають різні явища в різних мовах і навіть у різних місцевостях. Те саме можна сказати про слова дитячої мови, яким І. Огієнко придає велике значення. Невипадково ж дуже часто складач словника виводить ці вигуки a posteriori з семантично повнозначних слів, шляхом дедукції. Це і доказує, між іншим, правоту школи неограматиків, які заклали основу наукового аналізу походження слів, і які з принципу не врахували ономатопеїчні слова. Це саме роблять і фундаментальні етимологічні словники слов'янських мова, зокрема словники Олександра Брюкнера і Макса Фасмера. Звичайно, такий метод етимологізування легкий, але надто спрощений. Хоч існує один аргумент і на користь методу І. Огієнка — мова розвивається від простого до складного і певний акустичний образ має існувати в основі багатьох слів, всупереч теорії Ф. де Соссюра про те, що між значенням слова і його звуковим образом зв'язок чисто умовний. Але як забезпечувати себе від довільних здогадок, від суб'єктивних оцінок?

Є ще і інший недолік рукопису цього словника і то немаловажний. В численних випадках у рукописі поданий лише старослов'янський відповідник, не кажучи про ті випадки, на які скаржився і мій попередник Ю. Мулик Луцик, де не названо жодного відповідника. Вище сказане нами показує, що шлях прямого виведення українських слів з старослов'янських

неприйнятий. Єдиний науковий підхід це вивести слово з спільнослов'янської основи, якщо це слово слов'янського походження. На жаль, І. Огієнко зробив це у дуже малому числі випадків. Щоб встановити таку основу треба мати дуже велику мовознавчу компетенцію і, враховуючи, що будь-яка лексикографічна праця є у великій мірі компіляцією, я дозволила собі спиратись на визнані авторитети, зокрема на вище названі праці Słownik etymologiczny jezyka polskiego Олександра Брюкнера, Краків, 1927, друге посмертне видання Варшава 1957 і Russisches etymologisches Wörteruch М. Фасмера, 1953 в оригіналі і в перекладі з доповненнями О. Трубачева, друге видання, Москва, 1986. І оскільки треба було цю базу підвести і до перших трьох томів словника, я супроводила вказівку на спільнослов'янську основу і посилання на паралелі в інших індоєвропейських мовах, головно старих, інформацією, в яких мовах зустрічаються ці самі корені в попередніх томах. Щодо слів, які прийшли до української мови в нову добу, то я навела інформацію щодо їх походження головно з таких авторитетних праць, як „Словник іншомовних слів" за редакцією О. С. Мельничука, Київ, 1974, словник французької мови Ларуса і Оксфордський словник англійської мови, а також італійсько-російський словник, уточнюючы або доповнюючи скупі інформації, які подає І. Огієнко, який, як вище сказано, цікавився головно відмінностями у формах цих же слів між Галичиною і Наддніпрянщиною. Етимологічні словники звичайно такі слова не наводять, а лише слова з традиційного фонду, але мені здається, що І. Огієнко мав рацію ввести їх у рукопис свого словника і то не тільки через відмінність у формах, яка зустрічається між різними провінціями, а просто для доповнення картини про шляхи збагачення лексики української мови. Це тим більш бажано, що Словник іншомовних слів, хоч і зроблений дуже грунтовно, все ж трохи однобічний, даючи перевагу науковій термінології за рахунок багатьох слів, які повинні увійти у багаж кожної освіченої людини. На жаль, на Україні ще не прийнято випускати те, що німці називають Konversationslexikon, тобто лексикон, який вміщає слова потрібні для розмови в товаристві освічених людей, а вони мають їх цілу серію. І. Огієнко, мабуть, мав на увазі і цей тип лексикографічної роботи, коли до деяких понять подав досить докладну інформацію про те, як ці слова і вирази появились. Праця А. П. Коваля і В. В. Коптілова „Крилаті вислови в українській літературній мові", Київ, 1975 далеко не задовольняє повністю потребу такого типу

довідкової книги, бо обмежується крилатими висловами, які зустрічаються в українських письменників, і навіть список цих письменників, з політичних причин не є повний. А як бути з виразами, які просто так побутують серед людей, які знають якісь чужі мови або закінчили хоча б середню школу? Олександр Тараненко, говорячи у своєму виступі на другому конгресі україністів про майбутній великий словник української мови, згадував невипадково про необхідність „залучення елементів енциклопедичного опису". На Україні через різні історичні обставини лексикографія до цього часу орієнтувалась головним чином на національну специфіку і замало цікавилась тим, що отримало українське суспільство з культурної спадщини людства. У словнику І. Огієнка є багато такого, що може увійти потім, з цього погляду, до майбутнього великого словника. І хоч ця тенденція словника нібито дивергентна по відношенню до фактури етимологічних словників, приймаючи до уваги, що це словник в рівній мірі і семантичний, я зберегла і навіть доповнила цей аспект, вважаючи його корисним і актуальним.

Нарешті щодо чисто семантичного акспекту, тобто визнатення слів. Рукопис мною отриманий був щодо цього дуже бідним, дуже мало слів реєстру мали при собі пояснення. І знову, приймаючи до уваги компілятивний характер словникових праць, я дозволила собі широко використати визначення з одинадцяти-томного словника української мови, які в свою чергу пристосовують у великій мірі до української мови визначення відповідних російських слів, опрацьованих такими лексикографами як Д. М. Ушаков, Г. О. Винокуров і В. О. Петросян, і які читач зустріне в книзі „Словарь русского языка", виданий в Москві в 1949 році під редакцією С. І. Ожегова. Звичайно, я інтерпретувала ці визначення досить вільно, орієнтуючись на тлумачні словники інших мов і там, де визначення з 11-томного словника мені видавалось надто громіздким або недобре систематизованим, я воліла замінити його іншим, більш простим і влучним, бо саме такі визначення полюблював І. Огієнко. Приклади з цього словника я майже не взяла, вважаючи той запас прикладів, якого я мала у своєму розпорядженню досить переконливим.

В заключенню хочу висловити свою подяку панові інж. І. Онуфрійчуку, який взяв на себе добровільно і без винагородження велике і благородне завдання піклуватись науковою спадщиною митрополита Іларіона, за шляхетне до мене ставлення.

Бухарест, 2 січня 1995 року *Магдалина Ласло-Куцюк.*